

KARADENİZ İNCELEMELERİ
Dergisi

Journal of Black Sea Studies

36

KARADENİZ İNCELEMELERİ DERGİSİ

Yıl: 18, Sayı: 36, Bahar 2024

Year:18, Number:36, Spring 2024

Sahibi / Owner

Serander Yayınevi Adına
Sema USTA

Yazı İşleri Müdürü / Publisher

Öğr. Gör. Veysel USTA

Karadeniz İncelemeleri Dergisi;

hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir. İzin alınmadan kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz ve çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez. Makaleler, ulusal ve uluslararası geçerli etik kurallara (araştırma ve yayın etiğine) uygun olmak zorundadır. Yayımlanacak makaleler, intihal programı tarafından denetlenmekte ve uygun görülmeyenler yayımlanmamaktadır .

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Karadeniz İncelemeleri Dergisi
Serander Yayınevi, Soğuksu Mahallesi, Kisarna Cad,
Seyran Sit. A Blok, Kat: 6, D: 11.
Ortahisar-Trabzon / TÜRKİYE. Tel: 0533 421 70 02
Web: www.kainder.com
e-posta: karadenizincelemeleridergisi@yahoo.com.tr

Dizgi / Typed by

Serander Yayınevi/TRABZON

Baskı / Printed by

Sonçağ Yayıncılık Mat. Rek. Sanayi Ticaret Ltd. Şti. İstanbul Cad.
İstanbul Çarşısı, No: 48/48/49. İskitler-Altındağ/ANKARA.
Tel: 0312 341 36 67
ISSN: 2146-4642
E-ISSN: 2717-9818

Abone Bedeli / Subscription Rate

Kurum/Institutional: 700 TL (USD 25)
Normal/Normal: 800 TL (USD 20)
Fiyatı/Price: 400 TL (USD 10)

KARADENİZ İNCELEMELERİ

D e r g i s i

Journal of Black Sea Studies

36

HAKEMLİ AKADEMİK DERGİ

Bu dergi;
TUBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı (SBVT)
SOBIAD, Acarindex.com, ResearchBib, Directory of Research
Journals Indexing (DRJI) ve ASOS Index
tarafından indekslenmektedir.

SERANDER
Trabzon 2024

EDİTÖRLER / EDITOR'S

Doç. Dr. Ahmet KÖKSAL
Öğr. Gör. Veysel USTA
Prof. Dr. Mustafa Zeki ÇIRAKLI

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÇOG (Samsun Üniversitesi)
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Alfina SIBGATULLİNA (Russian Academy of Sciences)

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülbadi ALAN (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Necmettin AYGÜN (Aksaray Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Faruk BİLİCİ (INALCO Paris)
Prof. Dr. İdris BOSTAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Rahmi ÇİÇEK (Trabzon Üniversitesi)
Prof. Dr. Feridun M. EMECEN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Sadettin GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Nedim İPEK (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Haşim KARPUZ (KTO Karatay Üniversitesi)
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Rustam SHUKUROV (Moskova Devlet Üniversitesi)
Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Alexander D. VASİLYEV (Russian Academy of Sciences)
Doç. Dr. Muzaffer BAŞKAYA (Trabzon Üniversitesi)
Doç. Dr. Hanefi BOSTAN (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Bayram SEVİNÇ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Özgür YILMAZ (Samsun Üniversitesi)

TÜRKÇE SORUMLUSU/EDITING TURKISH

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR

İNGİLİZCE SORUMLUSU/EDITING ENGLISH

Dr. Öğr. Üyesi Nimetullah Yiğit ALDEMİR

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Mahir AYDIN
İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Halil AYDEMİR
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Prof. Dr. Sezai BALCI
Giresun Üniversitesi

Prof. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ
Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Fevzi ÇAKMAK
Dokuz Eylül Üniversitesi

Prof. Dr. İlhan EKİNCİ
Ordu Üniversitesi

Prof. Dr. Nedim İPEK
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. Muhammet YILMAZ
Rize Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi

Prof. Dr. Roin KAVRELİSHVİLİ
Samtskhe-Cavakheti Devlet Üniversitesi
Kafkas Üniversitesi

Prof. Dr. İsmail KIVRIM
Necmettin Erbakan Üniversitesi

Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Hatem TÜRK
Giresun Üniversitesi

Prof. Dr. Doğan YÖRÜK
Selçuk Üniversitesi

Doç. Dr. Hatice ŞAHİN AYNUR
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Doç. Dr. Duran CANKÜL
Eskişehir Orhangazi Üniversitesi

Doç. Dr. Rahman DAĞ
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Doç. Dr. Bayram KANCA
Giresun Üniversitesi

Doç. Dr. Ahmet KÖKSAL
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Doç. Dr. Elvira LATİFOVA
Baku State University

Doç. Dr. Aybüke CEYHUN SEZGİN
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Doç. Dr. Çiğdem USTA
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Doç. Dr. Onur ÜLKER
Eskişehir Teknik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Özlem ÖZER ALTUNDAĞ
Karabük Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Gizem ÖZER BAŞ
Manisa Celal Bayar Üniversitesi

Dr. Mehmet Ferhat FIRAT
Adıyaman Üniversitesi

M. Bülent VARLIK

İçindekiler / Contents

SUNUŞ.....	9
OSMANLI TAŞRA MECLİSLERİNE BİR ÖRNEK: KÜRE-İ NÜHAS MUHASSILLIK MECLİSİ <i>THE DECISION NOTEBOOK OF KURE TAX COLLECTION ASSEMBLY</i> Sibel Kundakçı	11
OSMANLI HÂKİMİYETİNDE GENÇE KALESİ'NİN İAŞESİ VE TEMİN EDİLDİĞİ BÖLGELER (1723-1735) <i>SUBSISTENCE OF GANJA CASTLE AND THE REGIONS WHERE IT WAS PROVIDED UNDER OTTOMAN DOMINATION (1723-1735)</i> Uğur Demlikoğlu	51
OSMANLI DEVLETİ'NDE KUTAIŞİ KALESİ, MUHAFAZASI VE İAŞESİ (XVII. VE XVIII. YÜZYILLAR) <i>KUTAIŞİ CASTLE, CONSERVATION AND SUBSISTENCE IN THE OTTOMAN EMPIRE</i> Sibel Orhankazi	77
ERZURUM'UN SOSYAL VE EKONOMİK TARİHİNDE KIRKDEĞİRMENLER <i>KIRKDEĞİRMENLER (FORTYMILLS) IN THE SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY OF ERZURUM</i> Murat Küçükuşurlu Naim Ürkmez	91
BİR OSMANLI BÜROKRATININ KİŞİSEL KİTAPLIĞI (ŞEBİNKARAHİSARLI SADRAZAM KABAKULAK İBRAHİM PAŞA) <i>THE PERSONAL LIBRARY OF AN OTTOMAN BUREAUCRAT (GRAND VİZİER KABAKULAK İBRAHİM PASHA OF SEBİNKARAHİSAR)</i> Şükriye Pınar Özyalvaç	123
AMASYA BASIN TARİHİNE İLİŞKİN BAZI YENİ TESPİTLER <i>SOME NEW FINDINGS REGARDING THE HISTORY OF AMASYA PRESS</i> Mustafa Arıkan	159

MEHMET EREN VE KUR'ÂN EĞİTİM METODU

MEHMET EREN AND HIS METHOD OF QUR'AN EDUCATION

Hayrettin Öztürk..... 183

DIFFERENT INTERPRETATIONS OF HUMANITARIAN (IMPERIALIST)
INTERVENTION: THE CASES OF UKRAINE AND LIBYA

*İNSANİ (EMPERYALIST) MÜDAHALENİN FARKLI YORUMLARI:
UKRAYNA VE LİBYA ÖRNEKLERİ*

Iryna Tkachuk

Ozgur Tufekci 205

KARADENİZ EREĞLİ TESCİLLİ SİVİL MİMARİ YAPILARI VE KORUMA
PROBLEMLERİ

*REGISTERED CIVIL ARCHITECTURAL BUILDINGS AND
CONSERVATION PROBLEMS IN KARADENİZ EREĞLİ*

Melih Kurnalı..... 223

YUSUFELİ (ARTVİN) İLÇESİNİN GASTRONOMİK ÜRÜN POTANSİYELİ
ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

*A RESEARCH ON THE GASTRONOMIC PRODUCT POTENTIAL OF
YUSUFELİ (ARTVİN) DISTRICT*

Yener Oğan

Zehra Bulut

Elif Esma Karaman 261

NAZAN BEKİROĞLU'NUN *NAR AĞACI VE MÜCELLÂ* ADLI
ROMANLARINDA *AZLA ÇOĞU ANLATMAK* ÜZERİNE

*ON EXPLAINING THE MANY AND THE LESS IN NAZAN BEKİROĞLU'S
NOVELS NAMED NAR AĞACI AND MÜCELLÂ*

Aysun Kanmaz..... 279

KİTAP DEĞERLENDİRME/BOOK REVIEW

Makbule Sevinç..... 307

SUNUŞ

Karadeniz İncelemeleri Dergisi'nin Mayıs 2024 tarihli 36. sayısı; Karadeniz havzasına dair yedisi tarih, biri mimarlık, biri halk kültürü, biri uluslararası ilişkiler ve biri edebiyat olmak üzere toplam on bir bilimsel makale ve bir kitap tanıtımı ile okurlarıyla buluşmaktadır.

Bu sayının ilk makalesi *Sibel KUNDAKÇI*'nin "*Osmanlı Taşra Meclislerine Bir Örnek: Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi*" adlı yazısıdır. Yazıda; Tanzimat Fermanı sonrası taşrada teşkil edilen Muhassıllık Meclisleri'nin özgün örneklerinden biri olan Kastamonu Sancağı'na bağlı Küre-i Nühas Kazası'nda kurulan meclisin aldığı kararların yazılı olduğu defter ele alınmış ve değerlendirilmiştir.

Uğur DEMLİKOĞLU'nun kaleme aldığı "*Osmanlı Hâkimiyetinde Gence Kalesi'nin İaşesi Ve Temin Edildiği Bölgeler (1723-1735)*" adlı makalede, Osmanlı-Safevi mücadelesi sonunda Osmanlı hâkimiyetine giren ve Azerbaycan'ı Kafkasya ve Karadeniz'e bağlayan tarihi İpek Yolu'nun önemli bir kavşak noktasında bulunan Gence Kalesi ele alınmıştır. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki en uzak serhat kalelerinden biri olan ve dönemin şartlarına göre oldukça zahmetli ve masraflı olan Gence Kalesi'ne zahire nakli arşiv belgeleri bağlamında irdelenmiştir.

Sibel ORHANKAZI'nin, "*Osmanlı Devleti'nde Kutaisi Kalesi, Muhafazası ve İaşesi (XVII. ve XVIII. Yüzyıllar)*" adlı yazısı, günümüzde Gürcistan devletinin egemenliğinde bulunan Kutaisi üzerine yoğunlaşmıştır. Osmanlı arşiv belgelerinin yanı sıra Gürcü kaynaklarından da yararlanılan makalede Osmanlı, İran ve Rusya'nın, Gürcistan'da İmereti bölgesinin merkezi Kutaisi üzerindeki hâkimiyet ve mücadeleleri bağlamında Kutaisi Kalesi'nin muhafazası ve askeri iaşesi üzerinde durulmuştur.

Murat KÜÇÜKÜĞURLU ve *Naim ÜRKMEZ*'in birlikte yazdıkları "*Erzurum'un Sosyal Ve Ekonomik Tarihinde Kırkdeğirmenler*" adlı makalede, Palandöken Dağlarının Boğaz mevkiinden başlayan ve tarih boyunca Erzurum'u ekonomik, toplumsal ve stratejik açıdan etkileyen Kırkdeğirmenler Suyu değerlendirilmiştir. Varlığını, XX. yüzyılın ortalarına kadar sürdüren bu değirmenlerin, önemli bir askeri merkez olan Erzurum'un sosyal ve ekonomik tarihine etkisi, arşiv belgeleri ve seyahatnameler çerçevesinde irdelenmiştir.

Şükriye Pınar ÖZYALVAÇ'in "*Bir Osmanlı Bürokratının Kişisel Kitaplığı (Şebinkarahisarlı Sadrazam Kabakulak İbrahim Paşa)*" adlı yazısında, bir Osmanlı Paşası ve Sadrazamının kişisel kütüphanesinde bulunan kitaplar üzerinden onun düşünce dünyası anlaşılmaya çalışıldığı kadar bir Osmanlı bürokrati profili de ortaya konulmuştur.

Mustafa ARIKAN'ın "*Amasya Basın Tarihine İlişkin Bazı Yeni Tespitler*" adlı yazısı, yeni bilgi ve belgeler ışığında Amasya basın tarihine katkı yapmaktadır. Yazı, Milli Mücadele'nin önemli kentlerinden biri olan ve bu dönemde beş Türkçe gazetenin yayımlandığı Amasya'da, uzun soluklu yayın hayatıyla ciddi etki yaratmış olan *Amasya* ve *Amasya'da Emel* gazetelerinin yayın politikalarına yeni bir bakış açısı sunmaktadır.

Hayrettin ÖZTÜRK, “Mehmet Eren ve Kur’ân Eğitim Metodu” adlı yazıda; makale yazarının da hocalığını yaptığı gibi çok sayıda hafızın yetişmesinde ciddi emeği ve dini hayatın şekillenmesinde öncü rolü olan ve “Asker Hafız” olarak da bilinen önemli bir şahsiyetin Kur’ân alanında yaptığı hizmetler ve Kur’ânî eğitim metodunu değerlendirmiştir.

Iryna TKACHUK ve Özgür TÜFEKÇİ’nin birlikte kaleme aldıkları “*Different Interpretations Of Humanitarian (Imperialist) Intervention: The Cases Of Ukraine And Libya*” adlı İngilizce makale; Libya ve Ukrayna örneklerini kullanarak, insani müdahale kavramının, insani amaçlarla askeri müdahaleden, müdahaleci devletlerin kendi jeopolitik veya ekonomik hedeflerinin peşinden gittiği askeri müdahaleye dönüştüğünü vaka çalışması bağlamında ele almakta ve değerlendirmektedir.

Melih KURNALI’nın “*Karadeniz Ereğli Tescilli Sivil Mimari Yapıları ve Koruma Problemleri*” adlı çalışması, Türkiye Cumhuriyeti’nin en önemli enerji kaynaklarına sahip ili olan Zonguldak’a koşut bir gelişme gösteren Karadeniz Ereğli’nin sivil mimari yapılarına odaklanmıştır. Yazar, görsel analiz yöntemini kullanarak ilçede mevcut tarihi yapıların malzeme, sosyal ortam ve ekonomik özellikleri ile bunların korunmaları konusunda değerlendirmelerde bulunmuştur.

Yener OĞAN, Zehra BULUT ve Elif Esmâ KARAMAN adlı üç yazarlı “*Yusufeli (Artvin) İlçesinin Gastronomik Ürün Potansiyeli Üzerine Bir Araştırma*” adlı makalede; günümüz turizminin en popüler alanlarından biri olan Gastronomi Turizmi üzerine yoğunlaşmıştır. Küme örnekleme yöntemi ile yöreyle en az üç kuşak boyunca ilişkisi bulunan kişilerle yapılan görüşmelerden yola çıkılarak elde edilen veriler, betimleyici içerik analizi tekniği kullanılarak değerlendirilmiş ve Yusufeli ilçesinde öne çıkan gastronomik ürünlerin hem sürdürülebilirlik hem de bölgesel kalkınmaya etki sağlayacak turistik ürüne dönüştürülmesi hakkında önerilerde bulunulmuştur.

Aysun KANMAZ, “*Nazan Bekiroğlu’nun Nar Ağacı ve Mücellâ Adlı Romanlarında Azla Çoğu Anlatmak Üzerine*” adlı makalesinde, geleneği, tarihî olayları, yaşamından izler taşıyan hadiseleri romanlarında başarılı bir şekilde işlemesiyle modern Türk edebiyatında öne çıkan Nazan Bekiroğlu’nun *Nar Ağacı* ve *Mücellâ* adlı romanlarını ele almıştır. Yazar, söz konusu romanlarda mevcut deyimler ve morfolojik söyleyişleri tespit ederek Bekiroğlu’nun eserlerinde yeniden üretimle oluşan deyim varyantlarına yer verdiğini ve böylelikle Türkçenin söz varlığına katkıda bulunduğunu tespit etmiştir.

Makbule SEVİNÇ, “*Almanya Türkleri*” adlı kitap tanıtımında, Mehmet Akif Korkmaz’ın Doktora Tezinden ürettiği ve Almanya Türklerinin göç süreçlerinin, sosyal ve kültürel özelliklerinin, köken ülkeye ait gelenek ve göreneklerinin, dünyaya bakış açılarının Almanya’daki yaşamlarına etkileri ve diasporadaki yaşam farklı perspektiflerden ele alınarak tartışılmış ve değerlendirildiği eserinin içeriğine ışık tutmuştur.

OSMANLI TAŞRA MECLİSLERİNE BİR ÖRNEK: KÜRE-İ NÜHAS MUHASSILLIK MECLİSİ*

*Sibel KUNDAKÇI***

ÖZ

Osmanlı Devleti'nin taşra teşkilatının yapılanmasında tımar sistemi oldukça önemli bir yere sahiptir. Ortaçağ şartlarında özellikle taşradaki gelirlerin merkez tarafından toplanması ve maaş olarak dağıtılması oldukça zor bir işti. Bu zorluk, vazife sahiplerinin maaş yerine doğrudan tarım gelirlerini toplaması gerekliliğini beraberinde getirmiştir. Böylece devlet, dirlik sahipleri aracılığıyla taşradaki çoğu vergiyi toplayabilir hale gelmiştir. Ancak zamanla tımar sisteminde meydana gelen bozulmalar karşısında alınan tedbirler, iltizam ve malikâne sistemini ortaya çıkarmıştır. Bu şekilde, vergiler, mültezim ve mütesellim ve hatta ayan gibi yerel idareciler tarafından toplanmıştır. Tanzimat Fermanı ile iltizam sistemi kaldırılmaya çalışılmış ve vergilerin merkez tarafından toplanmasını sağlamak amacıyla muhassıllık meclisleri kurulmuştur. Bu meclislerden biri de Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi olmuştur. Kastamonu Sancağı'na bağlı Küre-i Nühas Kazası'nda kurulan bu meclisin aldığı kararların yazılı olduğu defter çalışmanın ana kaynağını oluşturmaktadır. Deftere göre, Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi'ne bağlı olan meclisler, meclis üyeleri ve atanma şekilleri, meclisin idarî alanda aldığı kararlar değerlendirilerek meclisin bir mahkeme gibi de çalıştığı anlatılacaktır. Sancak dâhilinde Kastamonu ve Küre-i Nühas'ta olmak üzere sadece iki muhassıllık meclisi açılmıştır. Değerlendirilen Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi ise yaklaşık altı ay kadar çalışabilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Kastamonu, Küre-i Nühas, Muhassıllık, Meclisi, Tanzimat Fermanı.

THE DECISION NOTEBOOK OF KURE TAX COLLECTION ASSEMBLY

ABSTRACT

Timar system has a very important place in the structure of the provincial organization of the Ottoman State. It was quite a difficult task to collect the income by the center, especially in the provinces, and distribute them as salaries in medieval conditions. This difficulty brought about the necessity for officier to

* *Gönderim Tarihi:05.12.2023. Kabul Tarihi: 06.03.2024.*

** *Doç. Dr.,Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, KASTAMONU. skavakli@kastamonu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8125-3549.*

collect agriculture income directly instead of salaries. Thus, the State was able to collect most taxes in the provinces through owners of the dirlik. However, the measures taken against the deteriorations in the timar system revealed the iltizam and manor system over time. In this way, taxes were collected by local administrators such as mültezim, mütesellim and even ayans (notables). The iltizam system was tried to be abolished and muhassillik assemblies (assemblies of tax collection) were established to ensure that taxes were collected by the center, with the Tanzimat Edict (Imperial Edict of Reorganisation). One of these assemblies was the Kure-i Nuhas (Copper) Muhassillik Assembly. The main source of the study is the notebook in which written the decisions taken by this assembly, established in the Kure-i Nuhas District of Kastamonu Sanjak. According to notebooks, the assemblies associated to the Kure-i Nuhas Muhassillik Assembly, the members of the assembly and their appointment methods, the decisions taken by the Assembly in the administrative field will be evaluated and it will be also explained that the assembly worked like a court. Only two muhassillik assemblies were opened within the Sanjak, including Kastamonu and Kure-i Nuhas. The Kure-i Nuhas Muhassillik Assembly, which is evaluated, was able to work for about six months.

Keywords: Kastamonu, Kure-i Nuhas, Muhassillik, Assembly, Tanzimat Edict.

Giriş

3 Kasım 1839 tarihinde okunan ancak Mart 1840'da uygulanmaya başlayan Tanzimat Fermanı ile iltizam tamamen kaldırılmaya çalışılmış ve vergiler yeni oluşturulan muhassillik teşkilatı içerisinde maaşlı memurlar vasıtasıyla emanet usulüne göre toplanmaya başlanmıştır. Böylece Anadolu, Rumeli ve Adalarda uygulamaya giren muhassillik teşkilatı Tanzimat'ın da ilk malî uygulaması olmuştur. Böylece, temelinde malî bir teşkilatlanma olan muhassillik, iltizam sisteminden emanet sistemine bir geçiş olarak öngörülmüştür. Bu teşkilatlanma aynı zamanda malî açıdan olduğu kadar idarî açıdan da bir dönüşümü ifade eder; çünkü yetkilerin paylaşılması üzerine kurulmuştur. Yani taşrada vali tarafından kullanılan idarî, malî ve askerî yetkilerin farklı kişi ve kurumlara devredilmesi anlamına gelmektedir ¹.

Tanzimat aynı zamanda, devlet açısından gelirlerin artırılması, yani malî sistemde reformu ile özellikle malî merkezîyetçilik sistemini de beraberinde getirmeye yönelik olmuştur. Bunun için devlet, taşraya vali derecesinde yetkili muhassillikler tayin etmiştir. Amaç, vergi toplamak gibi önemli bir işlemin

¹ Ayla Efe, *Muhassillik Teşkilatı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi SBE, Eskişehir 2002; Efe, "Osmanlı Devleti'nde Mali Sistem Arayışının Getirdiği Yerel Yönetim Uygulamaları: Muhassillik Örneği", *Tarih Dergisi*, S: 49, 2009, s. 59-89; Efe, "Tanzimat'ın Eyalet Reformları 1840-64: Silistre Örneği", *Karadeniz Araştırmaları*, C: 6, S: 22, 2009, s. 91.

valilerin, yerel ayan ve eşrafın elinden alınması ve kötü uygulamaların ortadan kaldırılmasıydı². Böylece Tanzimat'la birlikte eyaletlerin sınırlarında değişiklikler yapılarak işe başlanmış ve bazı sancaklar bağlı buldukları eyaletlerden alınarak yeni eyaletler oluşturulmuştur. Hatta bu sırada Kastamonu Sancağı da Ankara Eyaleti'ne bağlanmıştır. Konuyla ilgili olarak Ankara Eyaleti Müşiri Davut Paşa'ya merkezden gönderilen emirde, sancakların bir kısmının birleştirilip müşirlikle yönetildiği, güvenliğin sağlanması için sancaklara Ferik veya Mirliva rütbesinde yöneticilerin müşirlerce atanmaları gerektiği; malî işlerin ise merkezden gönderilecek muhassıllar tarafından görüleceği ve buna göre hareket etmesi gerektiği ifade edilmiştir³. Bu muhassılların yanında bir de “muhassıllık meclisleri” kurulmuştur. Kurulan bu meclislerden biri de “Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi” olmuştur. Makalenin ana kaynağı Kastamonu Şer'iyye Sicilleri içinde yer alan 104 numaralı Kastamonu Şer'iyye Sicili olarak tasnif edilen Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi'nin karar defteridir⁴. Bu defter dışında vilayetlerle ilgili başka bir deftere rastlanmamıştır. Defter, şer'iyye sicili formatında değildir. Çalışmada, bu meclisin karar defteri üzerinden meclisin çalışma şekli, üyeleri ve aldıkları kararlar ile ilgili değerlendirmeler yapılacaktır. Sadece yaklaşık altı ay kadar çalışabildiği tespit edilen meclisin kaldırılması anlatılacaktır. Meclislerin kurulma aşamasında umut edilen amacın ne kadar karşılandığı ve yerine getirildiği Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi üzerinden anlatılacaktır. Değerlendirilen dönemde, Kastamonu Sancağı'na bağlı bir kaza statüsünde bulunan Küre-i Nühas ile ilgili yapılan akademik çalışmalar sınırlı olup genellikle kazada bulunan bakır madeni ile ilgilidir⁵. Keza bu bakır madeni meclisin gündeminin de en önemli konularından biri olmuştur.

² Muhassıllık meclisleri yerel yönetim kurullarının sınırlı anlamda da olsa ilk örnekleri sayılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara 2000, s. 32-33; Ortaylı, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Yayınları, İstanbul 1985, s. 34.

³ Musa Çadircı, “Tanzimat Döneminde Türkiye’de Yönetim (1839-1856)”, *Belleten*, 52/203, 1988, s. 612.

⁴ 104 numaralı Kastamonu Şer'iyye Sicili'nin Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi'nin karar defteri olduğu sicil hakkında yapılan bir yüksek lisans tezi sayesinde anlaşılabilmiştir. Bkz. Gamze Bozoklu, *104 Numaralı Kastamonu Şer'iyye Sicilinin (H. 1256/M. 1840) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu 2021. Makalede zaman zaman çeşitli asıl metin ile tezdeki transkripsiyon arasında kontroller yapılarak bu tezin transkripsiyonundan istifade edilmiştir. Bu defterden başka gerek Kastamonu Muhassıllık Meclisi gerekse Küre-i Nühas Muhassıllık Meclislerine bağlı diğer meclisler ile ilgili defterlere ulaşılamamıştır.

⁵ Gülşah Kaya, “Küre Bakır Madeni (1800-1821)”, *ASOBİD/AJOSS*, 3/2, 2019, s. 121-143; Ümrân Gül, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Küre-i Nühas Madeni*, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi, SBE, Kastamonu 2013.

1.Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi ve Bağlı Meclisler

Tanzimat'la birlikte, ilk uygulamada muhassıllık meclislerinin hemen hemen her kaza ve sancakta açılmasına karar verilmiştir. Çünkü vergi tespit ve toplama işleminin daha dar alanda gerçekleştirilmesi meclislerin daha başarılı olmasını sağlayabilirdi. Bu karar doğrultusunda kazaların alt meclislere dağıtılması Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi örneğinde aşağıdaki gibi olmuştur.

Eflani, Çiğlene ve Zarı kazaları birleştirilerek bir meclis kurulmuştur.

Ayandon, Akkaya, Gökçeabaç ve İstefan kazaları birleştirilerek bir meclis kurulmuştur.

Cide Muhassıllık Meclisi

Hoşalay Muhassıllık Meclisi

Devrekâni, Azdavay, İnebolu ve Ginolu kazaları ise büyük meclis olan Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi'ne bağlanmıştır.

Buna göre, Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi büyük meclis ya da defterde geçtiği şekliyle “meclis-i kebîr” olarak tanımlanmış ve buraya bağlı başka meclisler kurulmuştur. Bu meclisler de “meclis-i sagîr” yani “küçük meclis” olarak ifade edilmişlerdir⁶. Meclisin çalışma biçiminden anlaşıldığına göre, büyük meclis, mülkî, adlî ve malî işleri görüşüp karar veren bir idarî birim iken küçük meclisler, görüştükleri işleri tasdik ettirmek üzere bağlı oldukları büyük meclise bildirmek zorundadırlar. Meclisin, vergi suiistimalleri ve benzer suçları takip etmeye ve hatta şer’i hukuka göre suçluları yargılamaya hakkı vardır⁷. Bu durum, meclisin bir mahkeme gibi de çalıştığını göstermektedir.

Defterde geçtiği şekliyle “*Küre-i Nühas Muhassıllığı'na bağlı kazaların nizâmâtı*” başlıklı gündem maddesine göre, yukarıda sıralandığı gibi Küre-i Nühas Muhassıllığı'na bağlı kazaların bir kaçı birleştirilerek bir kaza olarak kabul edilmiş ve bu kazalara meclis açılması için muhassıl, zaptiye ve meclis azaları atanması kararlaştırılmıştır. Ayrıca meclis, bağlı kazalarda tahsilatların fazla olması dolayısıyla vergiyi toplama işini geçici bir çözümlerle her kazanın ayanına muhassıllık vekâleti vererek gerçekleştirme yoluna gitmiştir⁵. Buradan hareketle muhassılların verginin toplanması için çok sayıda kişiyi görevlendirmek zorunda kaldıkları ve hatta bu gibilere ödenen ücretin devlete ödenen aşarın yarısına yakın olduğu da bilinmektedir. Ayrıca halkın bu durumdan şikâyetçi olduğu da muhakkaktır. Çünkü aşarı toplamakla görevlendirilen bu kimseler sebebiyle mahsul zamanında kaldırılamıyor ve halk zarar görüyordu⁸. Dolayısıyla meclislerin kuruluş amacı olan vergi toplama işinde yetersiz kaldığı görülebilir. Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi'nin iş yükünün fazla olması

⁶ *Kastamonu Şer'iyye Sicili*, Defter No: 104, Sayfa No: 23, Hüküm No: 56/8 (KŞS, 104, 23, 56/8); KŞS, 104, 11, 56/29.

⁷ İnalçık, “Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, *Belleten*, XXVIII, s. 627.

⁸ Çadırcı, “Türkiye’de Kaza Yönetimi”, *Belleten*, LIII/17, 1989, s. 238.

aşağıda da görüleceği üzere defterde sık sık dile getirilmiştir. Meclise bağlı kazaların hem sayıca fazla, hem de vergi tahsilatlarının yüksek olması meclisin daha geniş bir alanda çalışmasını zorunlu kılmıştır. Bu durum meclisin iş yükünü arttırmış daha en başında vergiyi toplama konusunda ayanların görevlendirilmesine sebep olmuştur.

Yine emlak sayımı, vergi tespiti gibi işleri üstlenen büyük meclisin iş yükünün artması; kendisine bağlı alt meclislerin işleriyle ilgilenememesini de beraberinde getirmiştir. Nitekim bir meclis toplantısında, meclis muhassılı Küre-i Nühas Meclisi'ne bağlı İnebolu ve Ginolu kazalarının sahilde olması dolayısıyla bu kazalarla haberleşmenin ve iletişimin zorluğundan ve bazı konularda adı geçen kazalardan haberlerin geç geldiğinden yakınmıştır. Böylece idare etmenin güçlüğünden bahsederek gerekirse İnebolu ve Ginolu kazalarında ayrı bir meclis açılması isteğini gündemine getirmiştir⁹. Meclis memurları ve azaları ise muhassıla cevaben yeni bir meclis açılmasının masraflı olacağını söylemişlerdir. Çözüm önerisi olarak, İnebolu köylerinin yine eskisi gibi büyük meclisten idare edilmesi, İnebolu iskelesine ise bir gümrük memuru atanması fikrini gündeme getirirlerken, Ginolu Kazası ile ilgili olarak sadece bir ay süreyle müstakil bir meclis tarafından idare edilmesini yeterli görmüşlerdir. Ancak, memur ve azalar tarafından meclise sunulan bu çözüm önerisi işe yaramamış olmalı ki, İnebolu'da bir meclisin açılması gündemi ile meclis bir kez daha toplanmıştır. Bu toplantı kaydında, dikkati çeken bir husus meclis-i kebirin yani Küre-i Nühas Meclisi'nin İnebolu'ya taşınması konusunun merkeze bildirilmiş olması ve bu konuda merkezden cevap beklenmesidir. Buna göre, Maliye Nezaretinin Küre-i Nühas'ta bir maden ocağı olması sebebiyle meclisin İnebolu'ya nakledilmesini uygun bulmadığı anlaşılmaktadır. Bu durumda, İnebolu'ya yeni bir meclisin tesisinin zaruret haline geldiği tüm meclis üyelerince kabul edilmiştir. Bu defa da yeni meclise atanacak üyeler söz konusu olduğunda farklı sorunlar ortaya çıkmıştır. Örneğin, muhassıl vekilinin kim olacağı gündeme geldiğinde İnebolu ve çevre ahaliden bu işin üstesinden gelecek kadar kabiliyetli ve tecrübeli bir kişinin olmaması nedeniyle Sinop'tan Katib Mehmed Efendi muhassıl vekili olarak atanmıştır. Yine Kastamonu'dan Karakadıza Mustafa Efendi naip, büyük meclis zabitlerinden Mülazım Arif Ağa ise zabıt vekili olarak tayin edilmiştir. Asayişten sorumlu üzere dokuz piyade askeri meclise atanmıştır. İnebolulu Hacı Ali Ağa aza, Rumları temsilen Yani ise kocabaş olmuştur. Hatta konu ile ilgili olarak belgeden meclis üyelerinin maaşları hakkında da bilgi sahibi olunabilmektedir. Buna göre, naibin aylığı 500, muhassıl vekilinin 400, azanın 150, kocabaşın ise 100 kuruş olarak

⁹ KŞS, 104, 8, 5.

belirlenmiştir¹⁰. Meclisin yeni üyelerinin unvanlarına bakıldığında meclisin yine bölgenin ayan ve eşrafından kurtulamadığı görülmektedir.

İnebolu ve Ginolu dışında Ayandon, Akkaya ve İstefan kazaları ile birleştirilen Gökçeada Kazası için de yeni bir meclisin açılması meclis gündemine gelmiştir. Burada, kazanın Ayandon ve İstefan kazalarına sekiz saatlik mesafede olması işlerin aksamasına neden olduğu gerekçesiyle Ayandon Meclisi'nden ayrı küçük bir meclisin kurulması talep edilmiştir¹¹. Meclis kararından anlaşıldığına göre bu yeni meclise Ayandon Meclisi azası Çorbacıade Ali Bey muhassıl vekili atanmıştır. Meclise dört süvari asker ve 100 kuruş aylık ile muhtar ve imam tayin edilmiştir. Ayandon Meclisi'nde boşalan azalığa ise Akkayalı Emiroğlu Mustafa Ağa getirilmiştir¹².

Devrekâni Kazası'nda ise her hafta pazar kurulması ve pazara gelenlere kolaylık sağlanması için burada da ayrı bir meclisin açılması ve bir muhassıl ve zabtiye vekili tayin edilmesi mecliste müzakere edilmiş ve bu konuda karar alınmıştır¹³. Azdavay Kazası'nın da büyük meclise uzak olmasından dolayı burada da bir meclis tesisine karar verilmiştir¹⁴.

Görüldüğü gibi başlangıçta kazalar birleştirilerek tek bir meclise bağlanması öngörülmüşse de; çoğu kazada, özellikle Küre-i Nühas Muhassıllığı'na bağlanan kazalarda, malî bakımdan iş yoğunluğundan yeni meclislerin kurulması gündeme gelmiştir. Vergi tahsili, emlak ve nüfus tahriri gibi işleri üstlenen meclislerin dar alanda çalışması öngörülmüşken meclislere bağlı kazaların sayıca fazla olması özellikle uzak kazaları idare etme zorluğunu beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda büyük meclise uzak olan İnebolu, Ginolu, Azdavay ve Devrekâni kazalarında yeni meclisler kurulmuştur. Yine Ayandon Kazası'na bağlı ancak buraya uzak olan Gökçeada Kazası'nda da bir meclisin kurulduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda bu yeni açılan meclisler yörenin ayan, eşraf ve tanınmış ailelerinin de meclise girmesine vesile olmuştur. Bu durum, bu gibilerin bölgede yaptıkları işleri meşrulaştırmıştır.

1.1.Meclis Üyeleri ve Atanma Şekilleri

Küre-i Nühas'a bir muhassıllık meclisi açılmasına H. 11 Muharrem [12]56/M. 15 Mart 1840 tarihli fermanla karar verilmiştir. Meclis, bu karardan hemen dört gün sonra H. 15 Muharrem [12]56/M.19 Mart 1840 tarihinde Küre'nin en büyük camisinde toplanmıştır. Bu toplanan ilk meclise Küre-i Nühas Muhassıllığı'na bağlı kazalardan gelen naip, ayan gibi yerel idareciler ile zengin ve fakir fukara halk da katılmıştır. Tanzimat Fermanı'nın okunması ile

¹⁰ KŞS, 104, 47, 56/2-65.

¹¹ KŞS, 104,31,42.

¹² KŞS, 104, 31-32, 56/26.

¹³ KŞS, 104, 11, 56/29-17.

¹⁴ KŞS, 104, 11, 56/4-18.

toplantı başlamıştır. İlk günkü toplantıda dört meclis azasının seçilmesi gündeme gelmiş ve meclisin bu tarihten itibaren açıldığı belirtilmiştir¹⁵.

Muhassıllık meclislerinin nasıl kurulacağı, tayinle üye olacak memurlar dışında, yerel halktan kimlerin tabii üye olacağı, yani kimlerin seçileceği ile ilgili konular Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye'nin hazırladığı bir talimatnameyle düzenlenmiştir. Buna göre muhassılların emrinde bir tane mal (para), bir tane nüfus ve emlak kâtibi atanacaktır. Bu memurlardan sonra o memleketin hâkimi, müftüsü, asker zabiti ve ileri gelenlerinden dört kişinin katıldığı bir meclis kurulacak ve bu on kişilik meclise gayr-i müslim ahali bulunan yerlerde bunların dini reisleri ile iki kocabaşları meclise girecektir. Meclis başkanı ise vilayet merkezi olan livada vilayetin müşiri olurken (veya yerine bir başkasını gönderebilirdi), eyaletin diğer sancak ve merkezlerinde ferik varsa o başkan olabilir yoksa muhassıl, hâkim ve zabtiye memuru arasından kura ile başkan seçilirdi¹⁶. Değerlendirilen defterde Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi'ne kimin başkanlık yaptığı tespit edilememiştir. Ancak meclisin üyeleri şu şekildedir: Küre-i Nühas Meclisi Kâtibi, Küre-i Nühas Emlak Kâtibi, Küre-i Nühas Müftüsü, Küre-i Nühas Hâkimi, Küre-i Nühas Zabtiye Miralay, Küre-i Nühas Muhassılı ve dört Küre-i Nühas Meclisi Azası.

Konu ile ilgili olarak Küreli Abdülbakizade İbrahim Bey'in Kastamonu'ya giderek Küre-i Nühas Meclisi'nin zaptiyelik görevini almak istediğini dile getirdiği belgelerden anlaşılmaktadır. Ancak bunun Kastamonu Sancağı Zabtiye Vekili Liva Paşa'nın uygun bulması durumunda kabul edilebileceği uygun bulmazsa da meclis azalarının oyuna göre belirleneceği meclis tutanaklarında ifade edilmiştir¹⁷. İbrahim Bey'in zabtiye vekili olmasını istemeyen meclis azalarının cevabı ise belgede, *“eğer yerliden zabtiye idaresine adam memuru caiz görülüyor ise Redif Sağkol Ağası İdriszade Ahmed Ağa kulları her vechle ehl-i ırz ve âkil idüğünden cümlemiz hoşnut olub memleketli dahi kabul edeceği zâhir olmakla”* şeklinde geçmektedir. Anlaşıldığına göre azaların hepsi eğer Küreli biri olacaksa yine Küreliler tarafından kabul göreceği belli olan Redif Sağkol Ağası İdriszade Ahmed Ağa'nın “namuslu” ve “akıllı” biri olarak bu iş için daha uygun olacağını ifade etmişlerdir¹⁸. Burada asıl mesele, meclise yerli eşraftan birinin girip girmemesi meselesidir. Meclise üye olacak kişilerle ilgili tartışmalara belgelerde sıklıkla karşılaşılmaktadır. Meclisin kurulduğu kaza ya da nahiyenin sakinlerinden birinin meclise girmesinin pek de istenen bir durum olmadığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Çünkü devlet, meclislerin kontrol ve yönetimini mahalli temsilcilere bırakmak istememiş, meclisler de merkezin bu isteğine uygun hareket etmeye çalışmışlardır. Ancak Küre-i Nühas Muhas-

¹⁵ KŞS, 104, 2, 56/15.

¹⁶ Ortaylı, *Mahalli İdareleri*, s. 33-34.

¹⁷ KŞS, 104, 9, 56/19.

¹⁸ KŞS, 104, 9, 7.

sılığrı'na bağılı Cide Muhassıllık Meclisi üyeleri ile ilgili olarak tutulan bir kayıt, durumun devletin istediğı yönde gelişmediğini göstermesi açısından ilgi çekicidir. Konu ile ilgili hükümde, Cidelilerin özellikle kendi içlerinden birini meclis üyesi olarak istemedikleri belirtilerek Hoşalay'dan Abdi Ağa muhassıl vekili, Eflani'den Mehmed Ağa da zabıt vekili olarak Cide meclisine atanmışlardır. Cideli olmalarına rağmen Sarıkadıza ve Velibeyoğlu Hasan ağalar da aza olmuşlardır¹⁹. Daha sonraki meclis tutanaklarından anlaşıldığına göre bir kısım Cideli, Abdi Ağa'yı ve Mehmed Ağa'yı kabul etmemişlerdir²⁰. Bunlar vergileri tahsil etmek üzere hesap defterleri ile kazaya gönderildiklerinde kazanın ihtiyarlarından Hocoğlu Mehmed, Arslanoğlu Ahmed, eski naip, Karabacak Yusuf, Kalaycı ve Kalyoncu isimli belgenin tabiri ile "bozguncular" atanan muhassıl ve zabıt vekillerine karşı çıkıp hesap defterlerini kabul etmeyip vergi ödemeyi reddetmişlerdir. Etraflarına da birçok kişiyi toplayıp Cide'de olaylar çıkarmışlardır. Meclis tutanağından anlaşıldığına göre, bu kişiler meclisin olduğu mahalleyi basıp zabıtiye vekili ile azaları darp etmişlerdir. Hatta bunlara tahsis edilen konağın camını kırıp içlerinden biri atanmadıkça muhassıl ve zabıt vekilini istemediklerini ve onların defolup gitmeleri gerektiğini söylemişlerdir. Bu olaylardan sonra meclis memurları da Cide'den ayrılıp Küre-i Nühas'a gitmek zorunda kalmışlardır. Oradan da Hoşalay'a dönen Abdi Ağa Cide Meclisi muhassıllık vekilliğı görevinden ayrılmıştır. Bunun üzerine bu gündemle toplanan Küre-i Nühas Meclisi yine dışarıdan birinin buraya atanması durumunda halkın hoşnutsuzluğu ile karşılaşılacağından endişe etmiştir. Olayların sona ermesi umudu ve halkın da isteyeceğı düşüncesiyle meclis, Cide Ayanı Hasançelebioğlu Hasan Bey'i muhassıl vekili olarak atamıştır. Tabi ki burada olayların çıkmasında ve halkın örgütlenmesinde ayanın rolü olup olmadığı belli değildir. Hatta kayıtlardan, Hasan Bey'in Gideros Tersanesi'nde inşa ettirdiğı gemilerin kereste ücreti ile ilgili bir dava nedeniyle Cide halkıyla husumeti olduğu da anlaşılmaktadır. Hakkındaki davaya rağmen çıkan olaylar nedeniyle Ayan Hasan Bey'e muhassıllık vekilliğı teklif edildiğı görülmektedir.

Yaşanan gelişmeler sonucu Hasan Bey'i belli ki biraz da isteksizce muhassıllık vekilliğine atamak durumunda kalan meclis, "en küçük uygunsuz hareketinde görevinden alınacağını" belirterek bir an önce görev ve sorumluluklarını yerine getirmesini istemiştir. Yine tutanaktan anlaşıldığına göre Ayan Hasan Bey, meclis tarafından Sinop'ta inşa edilen kalyonun kalafatçı amelesini hazırlayıp göndermesi konusunda da görevlendirilmiştir. Hasan Bey, hesap defterlerini alıp işe başlamış ve Sinop'a ilk kafiide 20 kalafatçı göndermiş geriye kalanını da peyder pey göndermeye devam etmiştir²¹. Hasan

¹⁹ KŞS, 104, 12, 19; 13, 56/9-20.

²⁰ KŞS, 104, 27.

²¹ KŞS, 104, 32-33, 38-39, 44; 56/16.

Bey'in bir anda işlere sarılması Cideliler için büyük bir şans olmuştur. Ancak bunu ne kadar sürdürdüğü bilinmemektedir. Görüldüğü gibi, devlet muhassıllık uygulamasıyla esasında yerli idareci ve ayanların taşradaki otoritesini sınırlandırmak isterken; yaşanan asayiş sorunu nedeniyle meclis, kaza ayanına doğrudan muhassıl vekilliği teklif etmek zorunda kalmıştır. Meclislerin kurulma amacı verginin toplanması işini ayan ve eşraftan alıp merkezi idareye devretmek ve mali denetimi yerel idarecilerin elinden kurtarmakken; devlet çıkan asayiş sorunları nedeniyle meclise giren bu yerel idarecilere mecbur bırakılmıştır. Bunların nasıl meclise girdikleri Cide ayanı örneğinde anlatılmıştır.

Benzer bir durum, yine Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi'ne bağlı müstakil Hoşalay Muhassıllık Meclisi için de geçerli olmuştur. Konuyla ilgili kayıttan, bu defa da Hoşalaylılar'ın uzun zamandan beri kazayı haksız yere ellerinde tutan Derbederoğlu Bilal ve Hacıbrahimoglu Ali Bey'in zulmüne maruz kalmalarından şikâyetçi oldukları anlaşılmaktadır. Halka yapılan zulmü önlemek adına meclis tarafından Bilal'e muhassıl vekilliği, Ali Bey'e de zabtiye vekilliği teklif edilmiştir. Bilal'in görevi kabul ettiği ancak meclis işleriyle uğraşmak bir yana halka zulme devam ettiği yine belgede dile getirilmektedir. Yerel idarecilerin muhassıl vekili olarak makam sahibi olmasına rağmen, çoğunun eski düzeni devam ettirdiği söylenebilir. Sonrasında mecliste durum müzakere edilmiş ve Bilal ile Ali Bey yakalanarak hapse atılmışlardır. Onlar hapiste olmalarına rağmen bu defa da adamları vasıtasıyla halkın parasını zorla almaya devam ettikleri anlaşılmaktadır. Olaylarla ilgili olarak Küre-i Nühas Meclisi'nde tutulan kayıтта meclis üyelerinin de ifadeleri yer almaktadır. Buna göre, Aza Mehmed Bey Bilal ile Ali Bey'in 15 yıldır Hoşalay ahalisine zulüm yaptıklarını ve zulüm yapan kardeşi dahi olsa affetmeyeceğini bizzat dile getirmiştir. Yine Aza Numan Ağa da aleyhlerine konuşmuştur. Aza Mahmud Ağa ise Bilal ve Ali Bey ile çocukluk arkadaşları olduklarını ve gençliklerinin de beraber geçtiğini belirterek şimdiye kadar olumlu bir hareketlerini görmediğini ifade etmiştir. Azaların ifadelerine göre meclis, bunların kazadan gönderilmedikçe halkın rahat edemeyeceği fikri ile haklarında iki yıl kürek cezası verilmesine karar vermiştir. Meclis kararı Kastamonu Zabtiye Vekili Halim Paşa'ya bildirilmiştir²².

Bilal ile Ali Bey'in kürek cezasına çarptırılmasıyla boşalan Hoşalay Meclisi'ne bir kez daha muhassıl ve zabtiye vekili seçimi gündeme gelmiştir²³. Geçmişte yaşanan tecrübeden hareketle meclis, Cide Kazası'nda yaşanan hoşnutsuzluğun bir benzerinin de Hoşalay'da yaşanmaması için üyelerin özellikle Hoşalaylılar'dan seçilmesi gerektiğine karar vermiştir. Defterde, "*mukaddem Cide Kazası'na âherden iki kimesnenin muhassıl ve zabtiye vekili*

²² KŞS, 104, 25-27, 31, 1, 2, 3, 56/22-4, 5, 56/23.

²³ KŞS, 104, 27, 32.

nasb ve tayin olunması tensîb olunarak Hoşalaylı Abdi Ağa muhassıl ve Eflanili Mehmed Ağa zabtiye vekili olarak tayin olunmuş ise de kaza-yı mezkûr ahâlisi merkûmları istemeyiz diyerek bir takım ihtilâl vâki olmuş olup Hoşalay Kazası'na dahi âherden kimesne muhassıl ve zabtiye vekili nasb olursa kaza-yı mezkûr ahâlisi olan mâil-i fesâd olduğundan Cide Kazası ahâlisi gibi mütereddidâne harekete cesâret edecekleri maznun bulunmuş olmağla kaza-yı mezkûrun vücûhundan ve hânedânından bir münâsib kimesne muhassıl vekili ve yine içlerinden zâbit ve aza tayin olunmak icâb eder olduğu..." şeklinde geçmektedir²⁴. Tutanaktan anlaşıldığına göre, Hoşalay Meclisi'ne zabtiye vekili olarak Emirzade Yakup Ağa atanmıştır. Muhassıl vekili ise yine kazadan Emiroğlu Ali Bey olmuştur. Ali Bey'in çevresinden Abdullahoğlu Mehmed Ağa ve Kayakadioğlu Ahmed Ağa ise meclise aza olmuşlardır. Kazada naip olan Rumelili Ömer Efendi'nin de görev süresi uzatılmıştır²⁵.

Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi'ne başkan atanması gerekliliği konusunda meclis üyelerinden birinin başkan seçilmesi gerektiği, meclis müftüsü, meclis azaları Mehmed Bey, Numan Ağa, Mahmud Ağa ve Ali Ağa; Meclis-i Katib-i Mal Akif Ağa, Meclis Emlak Nüfusu Kâtibi Yaver, meclis hâkimi ve son olarak meclis zabtiye memuru Miralay Reşid Bey gibi meclis üyeleri tarafından kabul edilmiştir²⁶. Hatta başkan olacak kişinin vasıfları belgede, "*riyâset-i meclise intihâb olunacak zat hüsn-i ahlâk ile mevsuf olarak umûr-ı fukarâ-yı raiyyete âşina kimesne reis bulunmuş ve bu evsâf ile mevsuf zâtın intihâbı lâzımeden ve muhassıl bulunan zât her bir hususta istihsâl-i malûmât etmiş ve dirâyetkâr bulunmuş olmağla*" şeklinde anlatılmıştır. Buna göre başkanın iyi ahlak sahibi, halkın işlerini bilen ve anlayan birisi olması gerektiği ifade edilmiştir.

Hoşalay Meclisi'ne zabtiye vekili olarak atanan Emirzade Yakup Ağa ile ilgili olarak belgede yer alan, "*kaza-i mezkûrun hanedânından olub bundan fazla okuyub yazmakta dahi malûmatı ve ezher cihet ehl-i irz ve edîb ve âkil idüğü cümlelerin malumu olduğundan*" şeklindeki ifadeden yola çıkarak meclis memuriyetlerinde aranan özellikler sıralanabilir²⁷. Cide'de karşılaşılan olumsuz tecrübeden hareketle üyelerin özellikle yerli ahaliden, en azından okur-yazar ve namuslu, dürüst ve akıllı olması yeterli bulunmuştur.

Üyelerin atanma usulleri konusundaki meclis kararları dışında, belgelere meclis üyeleri ile ilgili çeşitli konular da yansımıştır. Örneğin, Küre Eminliği'nden meclise giren Abdülbakizade Mehmed Bey, meclise sunduğu dilekçesiyle hastalığını mazeret gösterip meclisteki görevinden istifasını rica

²⁴ KŞS, 104, 27.

²⁵ KŞS, 104, 27, 56/23.

²⁶ KŞS, 104, 14, 56/18.

²⁷ KŞS, 104, 27, 56/23.

etmiştir²⁸. Meclis ise yaptığı tetkik sonrasında Mehmed Bey'in hastalığından dolayı iş yapamaz halde olduğu kanaatine vararak mecliste görev yaptığı süre zarfındaki meclis müzakerelerini ifşa etmemesi şartı ile istifasını kabul etmiştir²⁹.

Cide olaylarında görüldüğü üzere meclisin toplandığı konağın "bozguncular" tarafından basılarak camlarının kırılması olayından, Cide Kazası'nda meclis için tahsis edilen bir konağın var olduğu bilgisine ulaşılmaktadır. Küre-i Nühas Meclisi'nin ilk toplantısını Küre'nin en büyük camisinde yaptığı daha önce ifade edilmişti; burada meclis için ayrı bir konaktan bahsedilmiş olması kayda değer bir bilgidir.

Meclis tutanaklarından anlaşıldığına göre, Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi her haftanın cumartesi, çarşamba ve perşembe günlerinde toplanma kararı almıştır. Ancak gerekli görüldüğünde bahsi geçen günler dışında bir gün daha toplanmasının mümkün olacağı da ayrıca ifade edilmiştir³⁰.

Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi'nde görüşülen konulardan biri de bağlı meclislerin korunması ve meclis kararlarının uygulanması için istihdam edilmesi gereken asker sayısı ve bunlara ne kadar maaş verileceği konusu olmuştur. Konuyu Kastamonu Sancağı Zabtiye Vekili Abdülhalim Paşa meclis gündemine getirmiştir. Bu gündemde, Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi'nde görev yapacak olan süvarinin 80 kuruş, piyadenin ise 50 kuruş maaş alması öngörülmüştür. Diğer meclislerde çalışan süvari maaşı 40 kuruş, piyade maaşı ise 30 kuruş olarak uygun bulunmuştur. Buna göre muhassıllıktan

-Dört nahiyeyi içeren Küre-i Nühas Meclisi'nde 40 süvari, 30 piyade

-Küçük dört kazayı içeren Ayandon Meclisi'ne 4 süvari, 12 piyade

-Ginolu Meclisi'ne 10 piyade

-Hoşalay Meclisi'ne 2 süvari, 8 piyade

-Cide Meclisi'ne 3 süvari, 12 piyade

-Üç kazayı içeren Eflani Meclisi'ne 4 süvari, 8 piyade

-Azdavay Meclisi'ne 2 süvari, 6 piyade

-Devrekâni Meclisi'ne 6 süvari, 2 piyade olmak üzere toplam 61 süvari, 88 piyade asker tertibi uygun bulunmuştur³¹. Ayrıca yeni açılan İnebolu Meclisi'ne 9 piyade ve Gökçeğaç Meclisi'ne 4 süvari atandığı yukarıda belirtilmişti.

²⁸ KŞS, 104, 9, 9.

²⁹ KŞS, 104, 10, 10.

³⁰ KŞS, 104, 25, 56/21-30.

³¹ KŞS, 104, 15-16, 23.

2.Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisinin İdari İşlerle İlgili Aldığı Kararları

Muhassıllık meclislerinin devlet adına vergileri toplamak için kuruldukları daha önce birkaç kez ifade edilmişti. Bunun için muhassıllardan öncelikle gelir kaynaklarını tespit etmeleri ve özellikle de kayıt dışı olanları açığa çıkarmaları beklenmiştir. Emlak ve nüfus tahriri, tımar ve mukataaların yönetilmesi, vakıf arazilerinin kontrolünün muhassıllar tarafından gerçekleştirilmesi düşünülmüştür. Bu bağlamda muhassıllar, bölgenin gelir ve gider işleriyle sorumlu tutulmuşlardır. Gelir-gider defterlerini ayrı ayrı düzenlemeleri ve meclis denetiminden sonra Maliye Nezaretine göndermeleri bütçe hazırlanması için son derece önemliydi³². Bu sebeple meclisin gündemini daha çok malî işlemler meşgul etmiştir³³.

Mecliste görüşülen en önemli konulardan biri şüphesiz vergidir. Bu konuda Maliye Nezaretine meclis tarafından gönderilen mazbatada muhassıllığa bağlı köylerde onda bir oranında alınan öşür vergisinin muhassıllar tarafından tahsil edildiği belirtilmiştir. Muhassılların iskeleye yakın yerlerin mahsulatını aynen aldığı ve ambarlara koyduğu; iskeleye uzak yerlerin mahsulatını ise naklinde masraf olacağı düşünülerek günün rayicine göre satın aldığı anlaşılmaktadır³⁴. Bu noktada, muhassıl ya da meclis ile Maliye Nezareti arasında doğrudan bir yazışma olduğu ifade edilmelidir. Dolayısıyla muhassılın muhatabının maliye nazırı olduğu sonucuna ulaşılabilir³⁵. Bu durum aşağıdaki örnekte Maliye Nezaretinden misafirhanelerde konaklayan yolcularla ilgili olarak meclise gönderilen talimatnameden de anlaşılmaktadır.

Vergi konusuyla ilgili olarak Küre-i Nühas'a bağlı Ortaca, Göynükviran ve Çiğilerlik divanlarının ahalisinden olup da, hâlihazırda İstanbul'da ikamet eden kişilerden vergi toplanması konusu meclis gündemine gelmiştir. Tutanağa göre bu kişilerin defterleri merkeze gönderilmiş ve orada vergilerini vermeleri istenmiştir. Ancak bunlar, İstanbul'da da vergi vermeyi reddetmişlerdir. Vergilerin bu kişilerin köyde oturan akrabaları ya da çocuklarından istenmesi haksızlık olacağı düşüncesiyle, bizzat kendilerinden vergilerin toplanması gerektiği hususu merkeze bildirilmiştir³⁶.

Yine gelir ve giderle ilgili başka bir konu misafirhane ve menzil kirası hakkındadır. Bu konuda maliye nazırı tarafından Küre-i Nühas Meclisi'ne gönderilen H. 21 Safer 1254/M. 16 Mayıs 1840 tarihli talimatnamede, misafir-

³² Efe, *a.g.t.*, s. 20-30.

³³ Örneğin Kastamonu Muhassıl Vekili Akil Bey'in takriri gündemi ile toplanan mecliste, Kastamonu Muhassılı Hüseyin Paşa'ya Küre-i Nühas Muhassıllığı hasılatından 85.000 kuruş ile 308.799 kuruşun gönderilmesi konuşulmuştur. *KŞS*, 104, 1, 56/16.

³⁴ *KŞS*, 104, 40-41, 56/19-53-54.

³⁵ Efe, *a.g.t.*, s. 21.

³⁶ *KŞS*, 104, 48, 66.

hanelerde konaklayan yolculardan saat başına 20 kuruş bargir ücreti alınması ve yolcuların ihtiyaçlarının karşılanması; eğer yolcu fakirse hiçbir ücret talep edilmemesi emredilmiştir. Ancak, konuyla ilgili belgede, Küre-i Nühas ve buraya bağlı kazaların yol üstü olmaması dolayısıyla misafir ancak iki-üç ayda bir geldiği yazmaktadır. Meclis bu konuyu görüşmek üzere toplandığında, Küre-i Nühas misafirhanesinde çalışan görevlinin ifadesi alınmış ve ifadeye göre Kastamonu Zabtiye Vekili Halim Paşa ile birlikte gelen süvariler dışında üç aydan beri Küre-i Nühas'a kimsenin gelip konaklamadığı ortaya çıkmıştır. Hatta Kastamonu'dan gelen bu süvari ve piyade takımı misafirhaneye masraf çıkarmamak adına kahvehanelerde konaklamışlar ve kendilerinden menzil bargiri ücreti de alınmamıştır. Buna göre meclis, Küre-i Nühas muhtarının evinin misafirhane kendisinin de misafir müdürü olmasını kararlaştırmıştır. Menzil bargiri ile ilgili olarak da ahalinin bargirine iki kuruş ödenmesi karşılığında herkesin hayvanını ödünç vereceği belirtilmiştir³⁷.

Belgelerden meclisin, merkezden bölgeye gelen askerî mühimmatın naklinin ücret tarifesi ile ilgili de karar aldığı anlaşılmaktadır. Buna göre tutulan kayıta, merkezden Ankara, Çankırı ve Kastamonu taraflarına gönderilen mühimmatın iskelelerden nakli sırasında yolların kötü olmasından dolayı mühimmatı taşıyan bargir ve arabalar için her dingine saat başı 30 para alınması kararlaştırılmıştır. Daha önceden alınan 10 paranın ahalinin emeğini karşılamadığı düşünülmüş ve ücret tarifesi artırılmıştır³⁸.

Bölgelerinde emlak ve nüfus tahriri işinin bizzat muhassıllar tarafından yapılması gerekirdi. Ancak bu işe vakit ayıramadıkları için bölgede bu konuyla ilgilenen başka bir heyet kurulmasına karar verilmiştir. Böylece meclisler için emlak ve nüfus tahriri amacıyla görevlendirilecek memurların maaşının karşılanması, haliyle meclis giderlerinin artmasına sebep olmuştur. Bu iş için görevlendirilen memur ve kâtiplerin maaşı da mecliste görüşülmüştür. Bu görüşmeler sırasında dikkati çeken bir husus da ayrıca dile getirilmiştir. Buna göre, meclis tarafından eskiden beri Küre-i Nühas ve çevresinde kâtiplerin az bulunduğu ve bazı memuriyetlere istihdam edilecek “Osmanlı” olarak tabir edilen kişilerin bulunmadığı özellikle ifade edilerek meclis için yeni bir sorun daha ortaya konulmuştur³⁹. Bölgede hem mecliste hem de meclisin dışarıda işlerini yapacak yetişmiş insan gücü bulunmamaktadır. Bu amaçla, bölgedeki tahrir işlemlerini yapmak için çoğu ticaretle de meşgul olan memur ve kâtipler başka kazalardan atanmışlardır. Zaten bölgede nüfusun az ve köylerin üç-beş

³⁷ KŞS, 104, 28-29, 34.

³⁸ KŞS, 104, 17, 56/11-26.

³⁹ Mehmet Fuat Köprülü “Osmanlı” kelimesini “etnik değil sadece politik bir tabir olan Osmanlı kelimesi eski vakarıvislerde daima “devlet hizmetinde bulunan ve devlet bütçesinden geçinen halim ve müdir sınıf” olarak tanımlamıştır. Bkz. Mehmet Fuat Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, TTK, Ankara 1991, s. 5.

haneden meydana gelmesi nedeniyle tahrir işlemleri için de çok kişiye ihtiyaç duyulmamıştır. Meclis bölgenin tahriri için birer memur, kâtip, uşak ve iki hayvana ihtiyaç olduğunu tespit etmiştir. Bunların uşak aylığı, yevmiyeleri, kendileri ve hayvanlarının yiyeceği gibi masraflarla ihtiyaçlarının bir ayda 300 kuruş olacağı meclisçe öngörülmüştür. Değerlerini her zaman koruyacakları düşünülerek hayvanlar masrafa dâhil edilmemiştir. Ancak Kastamonu'da kâtiplerin maaşı 500 kuruş ve memur maaşı ise 750 kuruştur. Bu sebeple bölgedeki kâtip ve memurlar 300 kuruşu az bulup, ücretlerinin arttırılmasını istemişler ancak meclis bu talebi kabul etmemiştir⁴⁰.

Mecliste, bölgede emlak ve nüfus tahriri için görevlendirilecek memurların maaşları dışında Küre-i Nühas Muhassıllığı'na bağlı kazalarda görev yapan muhtarların isimleri ve maaşları konusu da gündeme gelmiştir. Buna göre, Küre-i Nühas Muhassıllığı'na bağlı kazalarda bulunan muhtarlar ve aldıkları maaşları makalenin sonunda eklerde yer almaktadır⁴¹.

Ekte gösterilen tablolar, Küre-i Nühas Muhassıllığı'na bağlı kazaları, bu kazaların divan sayısını ve kazalara göre muhtarların toplam maaş ücretlerini vermesi bakımından önemlidir. Yine Ek 15 Küre-i Nühas Muhassıllığı'na bağlı kazaların divan sayısı ile kazalara göre muhtarlara ödenecek toplam aylık ücreti göstermektedir.

Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi toplam 14 kazada bulunan 260 divandan sorumludur. Bu divanlarda görev yapan muhtarlara ödenecek toplam maaş tutarı 78.640 kuruştur. Bu kazalardan Küre-i Nühas, Devrekâni, İnebolu ve Ayandon kazalarında belgelerde “nefs” olarak tabir edilen kaza merkezi bulunmaktadır. Bu durum bu kazaların diğerlerine göre daha gelişmiş olduğunu göstermektedir. Yine en fazla divan, Küre-i Nühas Kazası'nda bulunmaktadır. Bunun yanında burada bir de madenin olması muhassıllık meclisi açılması için uygun şartları hazırlamış olmalıdır. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi meclisin geniş ve birbirinden uzak bir alanı idare etmesi ve işlerinin yoğun olması hem yeni meclislerin açılmasını hem de meclisin İnebolu'ya taşınması fikrini gündeme getirmişti.

Meclisi meşgul eden başka bir maaş ödemesi konusunun da İnebolu tabyası topçu zabıt ve neferlerinin maaşlarının ödenmesi ile ilgili olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır⁴². Küre-i Nühas Muhassıllığı'na bağlı kazalardan Tophane-i Amireye gönderilmesi gereken top tahtalarının nakli konusu Kastamonu Zabtiye Vekili Abdülhalim Paşa tarafından meclisin gündemine

⁴⁰ KŞS, 104, 34-35, 45.

⁴¹ Değerlendirilen defterde muhtar isimleri de bulunmaktadır, ancak sadece Devrekâni Kazası'nda görev yapan muhtarların isimleri okunabilmiştir. Diğer kazalarda bulunan muhtar isimleri silik olduğu için okunamamıştır. KŞS, 104, 17-22, 27.

⁴² KŞS, 104, 39-40, 52

getirilmiştir. Buna göre, 450 top tahtasının kesilip iskelelere indirildiği anlaşılmaktadır⁴³.

İnebolu'nun eski ayanı Altıkulaçzade Bey'in İnebolu'ya dönmek için meclise izin talebiyle sunduğu dilekçesinin görüşülmesi için toplanan mecliste, adı geçen ayanın bir ay kadar çiftliğinde kaldıktan sonra çocuk çocuğuyla birlikte tekrar İnebolu'ya konağına geri dönmesi uygun görülmüştür⁴⁴.

Belgelerden Kastamonu'dan Ginolulu iki kişinin Küre-i Nühas'a tezkeresiz geldikleri gerekçesiyle hapse atıldıkları anlaşılmaktadır. Yedi sekiz gün hapisteye kalan bu kişiler, Ginolu'dan bazı kişilerin onlar hakkında iyi hal şahitliğinde bulunmaları sayesinde meclis kararı ile serbest bırakılmışlardır⁴⁵.

Küre-i Nühas Muhassıllığı'na bağlı Aslanlı Divanı'nda oturan ve belgede adı geçmeyen yaşlı bir kişi meclise bir arzuhal sunmuştur. Anlaşıldığına göre, iki oğlu da askerdedir ve kendisinin geçimini sağlayacak başka bir kimesesi yoktur. Yaşlı adamın meclisten talebi, en azından oğullarından birinin askeriyeden ihraç edilmesidir. Durumun köy ahalisi içerisinde soruşturulmasının ardından meclis, yaşlı adamın bir oğlunun ona bakması amacıyla askerlikten ihracını uygun bulsa da meclis tarafından buna karar verilemeyeceği belirtilmiştir⁴⁶. Yine Deresekü Divanı sakinlerinden bir askerın meclise sunduğu arzuhalinde babası ve kardeşi olmadığı gerekçesi ve hanede hiç erkek kalmadığı ve arazisini ekecek kimesesinin bulunmaması nedeniyle, askerlikten ihracını talep etmiştir. Konu mecliste müzakere edilmiş ve yine askerın ihracının merkeze bağlı olduğu ifade edilmiştir⁴⁷. Görüldüğü üzere, muhassıl meclisi gibi taşra teşkilatı içerisindeki idarî bir yapı, askerlik gibi merkez teşkilatını yakından ilgilendiren hayati bir konuda karar alma yetkisine sahip değildir. Bu da meclisin sadece yerel malî konularla ilgilenen sınırlı yetkilendirilmiş bir kurum olduğunu göstermesi açısından ilgi çekicidir.

3.Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi'nin Madenle İlgili Aldığı Kararları

Meclis gündemini en çok meşgul eden konulardan biri de maden ve madende çalışanlar ile ilgili işler olmuştur. Bu konuda meclis açılır açılmaz hemen maden çalışanlarının günlüklerine zam yapılmasını kararlaştırmıştır. Aşağıdaki tabloda madende çalışanlar, sayıları ve çalışanların aldıkları eski ve yeni ücretler yer almaktadır.

⁴³ KŞS, 104, 31, 56/25-41

⁴⁴ KŞS, 104, 9, 8

⁴⁵ KŞS, 104, 29, 37

⁴⁶ KŞS, 104, 11, 56/25-15

⁴⁷ KŞS, 104, 10, 13

Tablo1: Madende Çalışanlar, Sayısı, Eski Yevmiyesi, Planlanan Zam Miktarı

Madende Çalışanlar	Çalışan Sayısı	Eski Yevmiyesi (Para)	Planlanan Zam Miktarı (Para)	Toplam
Usta	7	11	14	25 para
Sayacı	6	9	6	15 para
Küreğeçi	12	8	2	10 para
Taşçı	24	45	35	80 para ⁴⁸
Cevherci	6	44	36	80 para ⁴⁹
Ocak kethüdası	8	16,5	23,5	40 para ⁵⁰
Kömür vezzânı	1		60	60 para ⁵¹
Taşlık memuru ⁵²	1	36	24	60 para
Zenberek bekçisi ⁵³	1	36	14	50 para
Sürücü	6	9	31	40 para ⁵⁴
Katırcı	14	45	5 ⁵⁵	50 para
Öküzcü	6	40	20	60 para ⁵⁶
Kenke ve sandık tamircisi ⁵⁷	1	11,5	3,5	15 para
Maden kâtibi ⁵⁸	1	48 (haftalık)	52 (haftalık)	100 para (haftalık)
Zenberek kâtibi	1	12 (haftalık)	8 (haftalık)	20 para

⁴⁸ Taşçı: Madende cevher çıkaran ameledir. Yaptıkları iş çok zor olup başka yapacak kişilerin de bulunmaması sebebiyle günde iki akçe daha verilmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. KŞS, 104, 3.

⁴⁹ Cevherci: Bu çalışanlar da taşçı ile aynı işi yaptıkları için bunlara da günlük iki akçe daha verilmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. KŞS, 104, 3.

⁵⁰ Ocak Kethüdası: Bunlar dağda yakılan kömür ocaklarını bekleyenlerdir. Bunlara eskiden bazı divanlardan hizmet aldılır ve bu şekilde geçimlerini sağlardı ancak artık bunun sonlandırılması ve kendilerine 40 para yevmiye verilmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. KŞS, 104, 3.

⁵¹ Kömür vezzânı: Bunlar eskiden eminler tarafından ücretle istihdam edilir ve yevmiyesi de müteferrika masraflarından karşılanırken hizmeti gerekli görüldüğü için 60 para verilmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. KŞS, 104, 4.

⁵² Taşlık memuru: Taşçıların başında bekleyip, cevheri kırdırıp kötüsünü ayırt ettirmekle sorumludur. Bkz. KŞS, 104,4.

⁵³ Zenberek bekçisi: Zenberek her zaman üzerlerinde bulunması ve sayacı ile küreğeçileri istihdam etmesi gereklidir. Bkz. KŞS, 104, 4.

⁵⁴ Sürücü: Kömürü divanlarından kömür getiren ve ücretini divanlardan hizmet ile alırken şimdi 40 para yevmiye alması kararlaştırılmıştır. Bkz. KŞS, 104, 4.

⁵⁵ Katırcı: Bu yevmiyeden başka her ay bir çift çarık ve günlük dört ekme verilirdiği ve bunlar katırlara bakmak ve cevher ile kömür taşımak hizmetlerinde buldukları için 5 para zammın yeteceği belirtilmiştir. Bkz. KŞS, 104, 4.

⁵⁶ Öküzcü: Katırcı ile aynı işi yapmalarına rağmen bunlara ekme ve çarık verilmediği için 60 para yevmiye verilmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. KŞS, 104, 4.

⁵⁷ Kenke ve sandık tamircisi: katırlarla taşınan cevherin sandıklarını tamir eden görevlidir. Bkz. KŞS, 104, 4.

⁵⁸ Maden kâtibi: İşçilerin isimlerini yazan yoklamalarını alan ve maden eminleri tarafından divanlardan “tevzi” adı altında alınan akçenin muhasebesini tutan görevlidir. Bkz. KŞS, 104, 4.

				(haftalık)
Taşlık kâtibi	1	100 (haftalık)	100 (haftalık) ⁵⁹	200 para (haftalık)
Taşlık hocası ⁶⁰	1			15 kuruş (aylık)
Kömür ağası	1	12	25,5	37,5 kuruş (haftalık)
Zenberek neccarı ⁶¹	1	100 (haftalık)	100 (haftalık)	200 para (haftalık)
Kömür beher kalburu		9	11	20 para ⁶²
Toplam	99	592	570,5	1.117,5 para

Dahası yapılan bu zamlar da yeterli görülmemiş özellikle işi zor ve meşakkatli olan taşçı ve cevherciye ek zamlar da yapılmıştır. Görüldüğü gibi, meclis göreve başlar başlamaz madencilere iki katı zam yapmış dolayısıyla bu da meclis hazinesi için yüklüce bir masrafa sebep olmuştur.

Madenin cevherinden çıkan ve “top” olarak adlandırılan kısmın eritildikten sonra ikinci kez eritilmesi sonrasında oluşan saf bakırın elde edildiği yere, “kazıklı” adı verilmektedir. Burada çalışan madenciler de defterde, “kazıklı amelesi” olarak geçmektedir. Aşağıdaki tabloda kazıklı amelenin çalışanları, sayıları, aldıkları eski ve yeni ücretleri yer almaktadır.

Tablo 2: Kazıklı Amale Sayısı, Eski Yevmiyesi, Planlanan Zam Miktarı

Madende Çalışanlar	Çalışan Sayısı	Eski yevmiyesi (para)	Planlanan zam miktarı (para)	Toplam
Katırcı	3	40	10	50 para
Yazıcı	1	8	7	15 kuruş
Sürücü	1	7	33	40 para
Öküzücü	2	40	20	60 para
Ekmekçi ⁶³	1	7	13	20 para
Dağ ağası	1	37,5	7,5	45 kuruş

⁵⁹ Taşlık kâtibi: Hizmeti hafif olduğundan 100 para yeterli görülmüştür. Bkz. KŞS, 104, 5.

⁶⁰ Taşlık hocası: Her gün seherde taşlıkta bir süre Kur’an-ı Kerim okur. Bkz. KŞS, 104, 5.

⁶¹ Zenberek neccarı: Zenberek tamiri ve inşası işiyle uğraşır. Bkz. KŞS, 104, 5.

⁶² Kömür beher kalburu: Bir kalbur kömür 25 vukiyyeye karşılık gelip bir hayvana da 2,5 kalbur kömür yüklenebilir. Bir yük kömür 50-60 para demektir. Bu durumda hem halka hem de devlete haksızlık olmaması için kömürün her kalburunun 20 para olması kararlaştırılmıştır. Bkz. KŞS, 104, 5.

⁶³ Ekmekçi: Ekmekleri işçilere satıp geçimini temin etse de mahallin iskâna uygun olmaması ve satacak çok kişi olmaması dolayısıyla yine de günlük 20 para verilmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. KŞS, 104, 7.

Usta	3			150 para
Sayacı	3			95 para
Kürekçi	6			60 para
Toplam	21	139,5	90,5	535 para

Yine bu tabloda da meclis, kazıklı amelesi için de zam öngörmüş ve bu durum, yine hazineye yüklüce bir masrafa sebep olmuştur.

Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi'nde maden hakkında “*maden-i hümayunun tertibât ve müzâkerât nizâmnâmesi*” başlığı altında bir nizamname çıkarılmıştır. Bu nizamnamenin maddeleri aşağıda şöyle sıralanmıştır⁶⁴.

1.Madende çalışanlara belirlenen ücret tarifesi meclisçe kabul edilmiştir. Bu yeni tarife oldukça masraflı olacaktır. Ancak, Allah'ın yardımı ile daha fazla maden çıkacak ve bu çıkan madenden ücretler ödenecektir.

2.Madenden kömür çıkarmak ve çıkan kömürü nakletmek gibi çeşitli hizmetleri yaptıkları için vergilerden muaf olan 28 divan ahalisi bulunmaktadır. Bu divanların nakletmekte oldukları kömürün fiyatı konusunda ilgili olarak divanlar eskiden 50 haneden meydana geldiği için ahalisinin ocaklık olarak 50 kalbur kömür biriktirmeleri sorun olmuyordu. Ancak geçen zaman içinde bu divanların hane sayısı azalmış birkaç haneye düşmüştür. Ahalinin 50 kalbur kömürü elde etmeleri mümkün değildir. Bu sebeple ocaklık sisteminin kaldırılması ve her bir divanın durumuna göre kömür çıkarmasına karar verilmiştir. Ayrıca 28 divanın bazıları diğer divanlara uzak olması sebebiyle onlardan kürekçi olarak faydalanılması uygun görülmüştür.

3.Her zenbereğin masrafı 2.500 kuruştur. Bu zenbereklerin artırılması gerektiği zaman kazıklı tabir olunan mahalde bulunan zenbereklerin de tespiti gerekmektedir.

4. Kazıklı denilen yer, madenin cevherinden çıkan “top” olarak adlandırılan kısmın eritildikten sonra bir kez daha eritilmesi sonrasında oluşan saf bakırın elde edildiği yerdir. Eritme işlemini gerçekleştirmek için burada bulunan dağda zamanla ağaçların kesilmesi nedeniyle yakınlarda ağaç kalmamış ve daha uzak yerlerden kütük getirme zorunluluğu ortaya çıkmış ve bu da masrafları arttırmıştır. Bu sebeple ikinci eritme işlemi olan “*kal-i sani*” zenbereklerinin kazıklı denilen yerden kaldırılması ve Küre-i Nühas ile İnebolu arasında uygun bir yer bulunarak oraya konulmasına ve bu yolla masrafların azaltılmasına karar verilmiştir.

5. Fiyat defterinde sayısı belirtilen çalışanların sayıca yeterli olduğu ilerde çıkan madenin artması gibi bir durumda çalışan sayısının artırılabilceği kararlaştırılmıştır. Mesela bir ayda iki ocak yerin nühası ile bu çalışanların ücreti

⁶⁴ KŞS, 104, 7.

ödenmektedir. Üç ocak ve hatta Allah'ın yardımı ile dört ocak nühas çıkarılırsa amele sayısı arttırılabilir.

6. Maden imalini arttırmak için amele sayısını da arttırmak gerekmektedir. Bunların sadece Küre-i Nühas Kazası'ndan karşılanması mümkün olmadığından muhassıllığa bağlı on üç kazadan karşılanmak üzere 200 amelenin tertibi meclisçe uygun görülmüştür. Ancak aşağıdaki tabloda görüleceği üzere divanlara göre toplam 176 işçi tespit edilmiştir.

Bu 200 işçinin her ay nöbetleşe madende hizmet etmeleri öngörülmüştür. İşçiler ise bir ayda bazı kazaların iki divanından bir kişi, bazılarının bir divanından iki kişi ve bazılarının da her divanından bir kişi olacak şekilde belirlenmiştir. Aşağıdaki tabloda, Küre-i Nühas Muhassıllığı'na bağlı kazaların nüfusu ve kazalara düşen işçi sayısı yer almaktadır⁶⁵. Muhtar maaşlarına göre oluşturulan tablolardan divan sayısı 260 olarak tespit edilmişken aşağıdaki tabloda divan sayısı 238 olarak görünmektedir. Küre-i Nühas Muhassıllığı'na bağlı kazalarda toplam nüfus miktarı ise yaklaşık olarak 48.500'dür.

Tablo 3: Küre-i Nühas Muhassıllığı'na Bağlı Kazalar, Nüfusu ve İşçi Sayısı

Kaza	Divan Sayısı	Nüfus	İşçi Sayısı
Küre-i Nühas	32	4.000	16
Devrekâni	18	3.000	9
Azdavay	9	4.500	18
Çiğlene	15	1.000	8
Eflani	21	2.000	10
Zarı	20	2.750	10
Cide	17	5.000	17
Hoşalay	18	6.000	18
İnebolu	17	3.300	17
Ginolu	26	5.500	26
Ayandon	14	2.500	7
Akkaya	9	1.300	4
İstefan	10	3.100	10
Gökçe ağaç	12	4.550	6
Toplam	238	48.500	176

Yukarıda zikredilen 28 divandan olduğu düşünülen ve madenin kömür hizmetini yerine getirmek üzere görevlendirilen Kuru, Gedefi, Kazla, Deliktaş, Dereseküsü, Çal ve Tikniz divanlarının ahalisi ile ilgili olarak onların artık kömür taşımak istememeleri meclis toplantılarına yansımıştır. Konu ile ilgili

⁶⁵ KŞS, 104, 44, 60.

olarak mecliste yapılan görüşmelerde madene kömür gelmediği surette madenin çalışmasının mümkün olmadığı sonucundan hareketle bu divanların muhtarları ve işbilirleri hemen meclise çağırılmışlardır. Eskisi gibi görevlerini yapmaları konusunda meclis tarafından uyarılmışlardır⁶⁶. Yine arşivlere yansıyan belgeye göre, bu divanlardan dokuzu kömür hark ve nakline, bir kaçı kürekçi ve imeci olarak tabir edilen madenin çıkarılması için taş kazmasına memur edilmişlerdir. Bu divanlardan yedi divan ahalsinin kendilerinden ek hizmet bekleyen maden emini Serir Ali Efendi ile Küre-i Nühas Muhassıl Vekili Mehmed Bey'den şikâyetçi oldukları H. 5 Ramazan 1257/M. 21 Ekim 1841 tarihli belgeden anlaşılmaktadır⁶⁷. Ahalinin şikâyeti üzerine maden emininin ve muhassıl vekilinin görevden alınıp yerine Tahir Efendi'nin getirildiği yine H. 15 Şevvâl 1257/M. 30 Kasım 1841 tarihli belgede görülmektedir⁶⁸. Buradan hareketle Küre-i Nühas Muhassıl Vekili Mehmed Bey'in halkın şikâyeti ile görevden alındığı bilgisine ulaşılmaktadır.

Bu dönemde madenden çıkarılan nühasa Darbhane-i Amire tarafından da acilen ihtiyaç duyulması madenden daha çok bakır çıkarılmasını gerektirmiştir. Meclis tutanaklarından anlaşıldığına göre çıkarılan bakır miktarının artırılmasına çok dikkat edilmemiş önce birkaç yüzyıldır maden çıkan mağarayı su basmıştır. Meclis, mağaradaki suyun tasfiyesiyle cevher çıkarmanın çok masraflı olacağından olduğu gibi bırakıldığı ve hatta fidda (gümüş) olan yerlerde ise cevher aranmadığından yakınmaktadır. Durum mecliste müzakere edilerek gümüş bulunan yerlerin az masrafla kazılmasına teşebbüs edilmesi kararlaştırılmıştır⁶⁹. Konu hakkında yukarıda hastalığından dolayı meclisteki görevinden affını talep eden eski Küre emini Abdülbakizade Mehmed Bey'in elinde kalan ve Darphane-i Amire'ye gönderilmesi gereken madenin bir an önce merkeze gönderilmek üzere maden müdürü kendisine teslim edilmesini istediği tahririni meclise sunmuştur⁷⁰.

Görüldüğü gibi madenin işleyişi hakkında meclis sık sık toplanmış ve hatta bir nizamname dahi çıkarmıştır. Özellikle çalışanların ücretlerinin ödenmesi, Darphane-i Amire'nin ihtiyacının karşılanması ve daha çok gelir elde edilmesi için daha çok madenciye ihtiyaç duyulması gibi konular görüşülmüştür. Küre-i Nühas bölgedeki en önemli gelir kaynağıdır. 28 divan ahalsinin madenle ilgili yaptıkları bazı hizmetlerden dolayı vergilerden muaf oldukları anlaşılmaktadır. Ancak bölgede nüfusun azalması ve köylerin hane sayısının düşmesi

⁶⁶ KŞŞ 104, 11, 56/27.

⁶⁷ BOA, C.DRB. 23, 1114.

⁶⁸ BOA, TS.MA.e 1215, 75. Hatta şikâyette bulunan yedi divan ahalsinin nüfusunu ve hizmetlerini gösteren H. 4 Muharrem 1257/M. 26 Şubat 1841 tarihli bir defter parçası bulunmaktadır. Bkz. BOA, İ..MVL. 17, 266.

⁶⁹ KŞŞ, 104, 8, 56/17.

⁷⁰ KŞŞ, 104, 10, 56/22.

bu hizmetlerin eskisi gibi yapılamamasına ve ahalinin şikâyetine sebep olmuştur. Bu türden şikâyetler merkeze kadar ulaşmış ve muhassıl vekilinin görevden alınmasına sebep olmuştur.

Madenin kürek cezasına çarptırılan suçluların cezasını çekmek üzere gönderildikleri bir yer olması da önemlidir. Konu hakkında bir meclis kararında “*Küre-i Nühas maden-i hümayunu taşığında öteden berü mücrimleri işgal eder olduklarından taşlık-ı mezkûr müheyya bir azîm kürek demek olmağla o misillü mücrimlerin haklarında tertib...*” şeklinde geçmektedir. Görüldüğü gibi madende çalışmak ile küreğe konmak arasında bir farkın olmadığı bu sebeple suçluların madende çalıştırılabileceği konusunda merkezden de izin verilmiştir. Ancak mecliste bu kişilere günlük ne kadar ekmeğe verileceği, verilen ekmeğin parasının nasıl karşılanacağı konusu gündeme gelmiştir. Suçlulara iki ekmeğe verilmesinin uygun olup olmadığı gibi konularda da merkezden izin alınması gerekli görülmüştür⁷¹.

Madende çalışmak isteyenlerin nadir olduğu, bir hayli güç bir iş olduğu sık sık belgelerde dile getirilmiştir. Hatta madende çalışma konusunda istekli olan tezkeresiz olarak Kastamonu’da yakalanan ve İstanbul’a gönderilmek istenen Moldova kazaklarından Ahmed madende çalışmak istediğini söyleyince madende çalışmaya hevesli birinin zor bulunduğundan bahisle meclis, Ahmed’in hapisten salıverilmesini ve madene taşı olarak yazılmasını uygun bulmuştur⁷².

4.Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi’nin Mahkeme Gibi Çalıştığını Gösteren Kararları

Makalenin ana kaynağı olan Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi’nin karar defteri Kastamonu Şer’iyye Sicilleri içinde kayıtlı bir defterdir. Küre-i Nühas’a ait herhangi bir şer’iyye sicili elimizde mevcut değildir. Meclisin bir mahkeme gibi görev yaptığını gösteren aşağıdaki örnekler defterdeki vakaların tamamıdır. 3 Mayıs 1840 tarihli Ceza Kanunnamesi ile muhassıllık meclislerine yargılama yetkisi tanınmış olduğu bilinmektedir. Hatta yargılama yetkileri nedeniyle muhassıllık meclisleri nizamiye mahkemelerinin çekirdeği niteliğindedir⁷³. Konuyla ilgili olarak Rumeli muhassıllıklarını denetlemekle görevlendirilen Arif Hikmet Bey’in hazırlayıp Meclis-i Vala’ya sunduğu raporda, meclislerle ilgili olarak belirlediği en önemli sorunun meclislerde görüşülen konular olduğu anlaşılmaktadır. Ona göre, “hukuk-ı şer’iyyeye dair” işlerin tümünün meclislerde karara bağlanmasının hem meclislerin asıl işini engellediğini hem de mahkeme harçlarının azalmasına sebep olduğunu ifade etmiştir. Hatta meclisin

⁷¹ KŞS, 104, 41-42, 55

⁷² KŞS, 104, 45-46, 56/2-63.

⁷³ Kadir Acar, “Osmanlı’da Taşra Meclislerinin Mülki ve Hukuki Görevlerinin Ayrılması”, *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3 (1), 2015, s. 4.

tereke ve vakıf işlemlerine baktığı da bilinmektedir⁷⁴. Buradan anlaşıldığına göre meclis, kadı mahkemesine yansıyabilecek her türlü konu ile ilgilenmiştir. Aşağıdaki örnekler de yüz kızartıcı suçlardan hırsızlığa kadar çeşitli suçların muhassıllık meclisine yansıdığı görülmektedir.

4.1.Fitne ve Fesada Sebep Olmak Suçu Hakkında

Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi'nin bir mahkeme gibi çalıştığı ve davacı, davalı ve şahitleri dinleyerek yargılama işlemini gerçekleştirdiği tartışmasına yukarıda da kısmen değinilmiş olsa da, aşağıdaki örnekler konunun daha net bir şekilde ortaya konulmasına yardımcı olacaktır. Örneğin, İnebolu sakinlerinden Gökmenoğlu Salih, Emirahmedoğlu İbrahim, Kadioğlu Memiş, Hacı Ali, Mehmed ve Kahveci Ahmed isimli kişilerin meclise sundukları arzuhale göre, eski İnebolu ayanı Mollahasanoğlu Mehmed Ağa'nın kendilerinden haksız yere talep ettiği 4.100 kuruşun reddini istemişlerdir. Meclis, konuyla ilgili olarak mevcut İnebolu Ayanı Hurşid Ağa'yı meclise çağırmıştır. Hurşid Ağa, ismi geçen kişilerin yalan iddiada bulduklarını söyleyerek, nasıl olduğu belirsiz bir şekilde onları eski ayan Mehmed Ağa ile işbirliği yaparak hapsedmiştir. Bu kişiler, hapsedilmek üzere Mehmed Ağa da yanlarında olarak Kastamonu'ya götürülürlerken, bahsi geçen ücreti ödemek şartı ile affedileceklerini düşündükleri için Mehmed Ağa'ya talep ettiği 4.100 kuruşu vermişlerdir. Hatta İnebolulu birkaç kişi meclise getirilmiş durum onlardan da soruşturulmuş ve konunun Hurşid Ağa'nın söylediği gibi olduğu belgeye göre doğrulanmıştır⁷⁵. Suçluların yakalanması, sorguya çekilmesi ve hatta cezalandırılmaları sırasında İnebolu Ayanı Hurşid Ağa'dan faydalanılmıştır. Eski İnebolu Ayanı Mehmed Ağa ile yeni ayan Hurşid Ağa'nın suçluları Kastamonu'ya birlikte götürmeleri, ayanların meclis işlerine de karıştıklarını göstermesi açısından ilgi çekicidir. Neticede bu iş için mecliste görev yapan zabtiye vekili başta olmak üzere süvari ve piyadeler bulunmaktadır. Bu görevlilerin suçluya nezaret etmesi gerekirken, meclisin ayanlardan istifade etmesi düşündürücüdür. Hatta suçlu olduklarına karar verilenlerin Kastamonu yolunda ayanlardan korktukları için istenilen ücreti ödemek zorunda kaldıkları da akla gelmektedir. Neticede İnebolu ahalisinden suçlu kabul edilen kişileri Kastamonu'ya teslim edecek olanlara, yine bu ahali tarafından suçlanan ayanların eşlik ediyor olması, arzu edilen hukuki bir durum olmasa bile, ayanların muhassıl meclisi üzerindeki etkilerinin açık bir göstergesi olarak okunabilir.

Başka bir örnekte, bir meclis üyesi olan İstefan Kazası sakinlerinden olup Ayandon Meclisi Zabtiye Vekili Osman ile ilgilidir. Osman'ın taraftarlarından

⁷⁴ Efe, *a.g.t.*, s. 99, 127.

⁷⁵ *KŞS*, 104, 8, 56/20-11.

Hüseyin ve Kahveci Mehmed kendi ödeyecekleri vergiyi kaza ahalisine yıkmak istemiş ve hatta ahaliyi kıskırtarak olayların çıkmasına neden olmuşlardır. Bir meclis üyesinin böyle bir olaya sebep olması meclisi çıkarları doğrultusunda kullanmak istemelerinden kaynaklanıyor olabilir. Ancak, konu hem Ayandon Meclisi'ne hem de Küre-i Nühas Meclisi'ne yansımış ve Zabtiye Vekili Osman cezalandırılmıştır⁷⁶.

Yine başka bir olayda, Hoşalay Meclisi muhassılı ve reisinin Küre-i Nühas Meclisi'ne gönderdiği takrime istinaden toplanan mecliste, Hoşalay'da bir takım sorunlara sebep olan Timneli Çıracıoğlu Hasan, Deli Mehmed, İbrahim, Uğla Muhtarı İbrahim ve Fide Bilal isimli "bozguncuların" yakalanmaları ve Küre-i Nühas'a getirilmeleri görüşülmüştür⁷⁷. Hatta bunlardan oldukları düşünülen Karabey ve Kırhasan'ın da bir buçuk yıl Küre-i Nühas taşlığında çalıştırılmalarına karar verilmiştir⁷⁸.

Ayrıca, Küre-i Nühas Kazası'nın Kozluk Divanı sakinlerinden Mühüroğlu Mehmed isimli bir şahıs aynı köyden Çontakoğlu Mustafa isimli bir çocuğu darp ederek yüzünü yaralamıştır. Bu konuda Mehmed, çocuğun akrabaları tarafından Küre-i Nühas Meclisi'ne şikâyet edilmiştir. Böylece konuyu görüşmek üzere toplanan meclisin tutanağına göre, Mustafa'ya meclise getirilmek için süvari gönderilmişse de asker olan abisi Hüseyin kardeşi yerine meclise kendisi gelerek kardeşini kayırmak istemiştir. Konu ile ilgili olarak kendisinin soruşturulmasını isteyince meclis bunu kabul etmemiştir. Bunun üzerine Hüseyin, kardeşi Mehmed'i kaçırılmıştır. Olay açığa çıkınca Hüseyin'e 60 değnek vurulması ve Mehmed'in de bulunarak meclise getirilmesi uygun görülmüştür⁷⁹.

Yine Ginolu Kazası sakinlerinden Kalaycıoğlu Mehmed, sınır kavgası nedeniyle kardeşi Salih'i başından yaralamış sonra da hapse atılmıştır. Salih'in ölmesi ve Mehmed'in de hapisten kaçması sonrasında durum ilamla Küre-i Nühas Meclisi'ne bildirilmiş ve meclis tarafından olay soruşturulduktan sonra Mehmed, Hoşalay Kazası Zarbana Divanı'nda bulunmuştur. Ardından Küre-i Nühas'a getirilerek hapsedilmiştir⁸⁰.

Görüldüğü gibi meclis fitne ve fesat olayları, adam yaralamak ve eşkıyalık gibi olaylarla da ilgilenmek zorunda kalmıştır. Küçük meclislerde çoğunlukla soruşturmalar yapıldıktan sonra gerekli görülenler büyük meclise, yani Küre-i Nühas Meclisi'ne gönderilmiştir. Meclis, bu tür olayları önlemek için zaman zaman çeşitli tedbirler almak zorunda da kalmıştır. Örneğin, meclis,

⁷⁶ KŞS, 104, 15, 22; 56/7.

⁷⁷ KŞS, 104, 37, 46.

⁷⁸ KŞS, 104, 38, 56/18-50.

⁷⁹ KŞS, 104, 17-18, 56/14-27.

⁸⁰ KŞS, 104, 23-24, 29.

Devrekâni taraflarında ortaya çıkan eşkıyanın yakalanması için zabitlerinden İbrahim Ağa'yı bölgeye göndermiştir⁸¹.

4.2.Yüz Kızartıcı Suçlar Hakkında

Meclise yansıyan yüz kızartıcı suçlarla ilgili olarak, bir kız kaçırma olayı yaşanmıştır. Azdavay Kazası Akçay Divanı sakinlerinden Karaibrahimoğlu, oğulları Salih ve Mehmed ile birlikte aynı köyden Delibeyoğlu Zeynelabidin'in kızını kaçırmışlardır. Zeynelabidin ve kardeşi Yakub bunları takip edip önlerine çıkınca, Salih elindeki tüfeği üzerlerine doğrultarak Yakub'u darp etmiştir. Zeynelabidin ve Yakub başlarına gelenleri kazanın zabtiye vekili Osman Ağa'ya anlatmışlardır. Osman Ağa, bir onbaşıyla birkaç askeri suçluları takip etmek üzere göndermiş ve yakalanan Hüseyin, Salih ve Mehmed teslim olmak yerine onbaşının kolunu taşla yaralamışlardır. Durum, tekrar Osman Ağa'ya bildirilmiş bu defa Osman Ağa bizzat kendisi suçluların üzerine gitmiş ve Hüseyin firar ederken, oğulları Salih ve Mehmed ele geçirilmiştir. Bunlar Azdavay Meclisi'nde sorgulanmışlar ve sonrasında Küre-i Nühas Meclisi'ne gönderilmişlerdir. Böylece olay, Küre-i Nühas Meclisi'ne yansımış ve burada konuyla ilgili olarak suçlular, tekrar sorguya çekilmişlerdir. Mehmed mecliste "*olayda vardım, ancak tüfek atmak ve darp etmek hadiselerinde bulunmadım; eğer kaçırma olayında bulunmazsam babam hakkını helal etmeyeceğini söyledi*" şeklinde ifade vermiştir. Salih ise tüfek kullanmış, onbaşının kolunu taş ile Yakub'un başını da ağaç ile yaralamıştır. Salih ve Mehmed'e 75 değnek cezası verilmiştir. Ancak hem Salih hem de Mehmed cezaya razı gelmeyerek zaptiyeye karşı çıkmışlardır. Bunun üzerine cezaları katlanarak Mehmed'in 60 gün; Salih'in ise iki yıl kürek olarak maden taşlığında istihdamına karar verilmiştir⁸².

Yüz kızartıcı suçlarla ilgili olarak Küre-i Nühas Meclisi'ne yansıyan bir başka olay da yine Azdavay Kazası'nda yaşanmıştır. Konuyla ilgili olarak Kezban adında bir kadına evinde tecavüze yeltenen İbrahim önce Azdavay Meclisi'nde ifade vermiş, buradan da ilamla Küre-i Nühas Meclisi'ne gönderilmiştir. Mecliste tutulan kayda göre, burada da ifadesi alınmış ve maden taşlığında çalıştırılmak üzere madene gönderilmiştir⁸³. İbrahim madenden firar edince mecliste konuyla ilgili yapılan oturumda, İbrahim'in hemen bulunması ve firarına sebep olan ya da dikkatsiz davranan maden memurunun beş gün hapis cezasına çarptırılmasına karar verilmiştir⁸⁴.

⁸¹ KŞS, 104, 43, 59.

⁸² KŞS, 104, 44-45, 56/22-61.

⁸³ KŞS, 104, 17, 56/10-25.

⁸⁴ KŞS, 104, 29, 56/25-35.

4.3.Hırsızlık Suçu Hakkında

Meclisin gündemine gelen hırsızlık vakası Zarı Kazası'nda yaşanmıştır. Dere Divanı sakinlerinden Kapancıoğlu Ali ile iki oğlu; İlgazi Divanı sakinlerinden İsabeyoğlu Süleyman, Mustafa ve Musabeyoğlu İsmail'in ambarlarından zahire çalmışlardır. Bunlar, Zarı Kazası'nın bağlı olduğu Eflani Meclisi'nde sorgulanmışlar ve zahireyi çaldıklarını itiraf etmişlerdir. Yine de Eflani Meclisi'nin ilamı ile bunlar daha sonra Küre-i Nühas Meclisi'ne gönderilmişlerdir. Burada da yapılan sorgu neticesinde tutulan kayda göre, Ali'nin hapsine oğullarının ise madende çalıştırılmasına karar verilmiştir⁸⁵.

Meclisin bir başka hırsızlık olayı ile ilgili tuttuğu kayıta, İnebolu Kazası Germi Divanı'ndan Köleoğlu Mehmed yine köylüsü Tüfekçioğlu Mustafa'nın katırını çalmış ve satmak üzere köyden götürürken katırın sahibi Mustafa bunu fark ederek durumu hemen İnebolu Zabtiye Vekili Mülazım Arif Ağa'ya haber vermiştir. Arif Ağa ise, Mehmed'i yakalayarak Küre-i Nühas Meclisi'ne göndermiştir. Mecliste konu ile ilgili toplanan oturumda Mehmed suçunu itiraf etmiştir. Sonra da hakkında üç yıl kürek cezası verilmiştir⁸⁶.

Başka bir hırsızlık hadisesinde, Azdavay Kazası Akçaçam Köyü'nden Fırincioğlu Hasan köylüsü Kadioğlu Ahmed'in ambarından zahiresini ve Karacalar köyünden Berberoğlu Ahmed'in ise bargirini çalmıştır. Bargiri de Kastamonu sakinlerinden Tüysüzoğlu Mehmed'e 90 kuruş karşılığında satmıştır. Olayla ilgili Küre-i Nühas Meclisi'nde tutulan kayıttan, olaydan haberdar olan Azdavay Zabiti Çavuş Osman Ağa'nın Hasan'ı önce Azdavay Meclisi'ne getirdiği ve burada bargirin parasının kendisinden tazmin edildiği anlaşılmaktadır. Sonra da Küre-i Nühas Meclisi'ne gönderilen Hasan'a suçunu itiraf etmesi üzerine üç yıl kürek cezası verilmiştir⁸⁷.

4.4.Rüşvet ve Görevi Kötüye Kullanmak Suçu Hakkında

Cide Kazası'nda meydana gelen olaylara sebep olduğu için iki buçuk yıl Küre-i Nühas'ta hapis cezası ile cezalandırılan Eski Naip Ahmed, hapisanede kalırken Tomruk Memuru Hüseyin Ağa'nın kendisinden zorla 50 kuruş rüşvet aldığını Küre-i Nühas zabtiye memuruna söylemiştir. Böylece bir rüşvet vakası meclise yansmıştır. Zabtiye memurunun olayı meclise haber vermesi neticesinde tutulan kayıta göre, hem Ahmed hem de Hüseyin Ağa meclise getirilerek sorgulanmışlardır. Meclis tarafından Ahmed'e ne kadar ve nasıl rüşvet verdiği sorulunca, Kastamonulu Sancaktar ile 20 kuruş, Cideli Hüseyin Efendi ile 20 kuruş ve kendi eliyle de 7 kuruş olmak üzere toplam 47 kuruş rüşvet verdiğini söylemiştir. Yine kayda göre bu defa da Sancaktar ve Cideli Hüseyin Efendi

⁸⁵ KŞS, 104, 16, 56/9-24.

⁸⁶ KŞS, 104, 43, 57.

⁸⁷ KŞS, 104, 45, 62.

meclise getirilmişler ve onlar böyle bir olaydan haberdar olmadıklarını ifade edince, Ahmed iddiasını kanıtlayamamış ve memura iftira attığı gerekçesiyle cezasına üç yıl daha eklenmiştir⁸⁸.

Rüşvetle ilgili olarak meclis tutanaklarına yansıyan başka bir olay da madende sürücü olarak çalışan Piyade Bursalı Hacı Mehmed ile ilgilidir. Kendisi hakkında madenin taşlığında çalıştırılan suçlulardan zorla rüşvet aldığı konusunda meclise çeşitli şikâyetler gelmiştir. Kayda göre, rüşvet veren suçlular meclise çağrılarak ifadeleri alınmıştır. Piyade Hacı Mehmed de rüşvet aldığını kabul edince, üç yıl kürek cezasına mahkûm edilmiştir⁸⁹.

Küre-i Nühas Meclisi tutanaklarına göre, görevini kötüye kullananlar arasında İnebolu Nahiyesi Telye Divanı'nın muhtar-ı evveli ve sanisi de yer almaktadır. Bunların nüfus ve emlak tahriri sırasında birer oğullarını nüfus ceridesine yazdırmayıp sakladıkları, aradan geçen 18 gün sonrasında ortaya çıkmıştır. Meclisin konu ile ilgili yaptığı toplantısında iki muhtarın da 45 gün boyunca maden taşlığında çalıştırılmalarına karar verilmiştir⁹⁰.

4.5.Keşif Görevi Hakkında

Meclisin mahkemenin birçok görevini devraldığı ile ilgili başka bir örnek de, Küre-i Nühas Valay Divanı'nda bulunan köprünün tamiri ile ilgilidir. Ahali, köprünün tamiri için merkeze arzihal göndermiştir. Durumun istişaresi için de merkezden meclise gönderilen emirde; köprünün gerçekten tamire ihtiyacının olup olmadığı ve masraflarının tespiti hakkında meclisin bir keşif çalışması yapmasını istemiştir. Köprünün, bir meclis ilamı ile keşfedilmesi sonrasında vakfi olmadığı, tamire ihtiyacı olduğu ve kaza ahali için gerekli olduğu tespit edilmiştir. Keşif sonrasında köprünün tamiri için 4.000 kuruşluk masraf çıkarılmış ve durum merkeze bildirilmiştir⁹¹. Hatta konu ile ilgili olarak merkeze gönderilen H. 3 Cemâziye'l-evvel 1256/M. 3 Temmuz 1840 tarihli mazbatada Azdavay Naibi Abdullah, Küre-i Nühas Muhassıl Vekili Hasan Bey, Küre-i Nühas Zabtiye Vekili Osman Bey ile meclis azaları İsmail Bey ile es-Seyyid Mehmed Emin Bey'in isimleri yer almaktadır⁹².

5.Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi'nin Kaldırılması

Başlangıçta her kaza ve sancak için muhassıllıklar oluşturulmak istenirken gerçekte bu düşünce birkaç kazanın birleştirilip bir muhassıllığa bağlanması şeklinde uygulanmıştır. Ancak bu malî yapılanma uzun sürmemiş aynı yıl hem sancak dâhilinde oluşturulan birden fazla muhassıllık birleştirilmiş,

⁸⁸ KŞS, 104, 42, 56.

⁸⁹ KŞS, 104, 39, 56/18-51.

⁹⁰ KŞS, 104, 32, 56/27-43.

⁹¹ KŞS, 104, 43, 56/21-58.

⁹² BOA, C..NF..39, 1933.

hem de daha önce de ifade edildiği gibi, coğrafi açıdan birbirine yakın görünen muhassıllıklar birleştirilerek “cay-ı muhassıllıklar” oluşturulmuştur. Buna göre 11 Temmuz 1841 tarihinde Anadolu ve Rumeli’de yeniden bir düzenlemeye gidilmiş ve muhassıllıkların sayısı iyice azaltılarak 51’e kadar düşürülmüştür⁹³. İşte bu süreç içerisinde, daha 1841’e gelmeden Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi lağvedilerek “Küre-i Nühas Meclisi” şeklinde muhassıllık adı kaldırılarak Kastamonu Muhassıllığı’na bağlanmıştır. H. 28 Receb 1256/M. 25 Eylül 1840 tarihli belgeden Küre-i Nühas Meclisi’nin lağvedilerek Ayandon, İstefan ve Akkaya kazalarının Sinop Muhassıllığı’na; diğer kazaların ise Kastamonu Muhassıllığı’na bağlandığı anlaşılmaktadır. Belge, Kastamonu Muhassıllığı’na bağlı olarak Küre-i Nühas Muhassıllığı’nda istihdam edilmek üzere 41 süvari ve 76 piyade olmak üzere toplam 117 askerin defterinin merkeze gönderilmesi ve yoklamalarının yapılması ile ilgilidir⁹⁴. Çalışmanın başında meclis, asker sayısını 61 süvari ve 97 piyade olarak belirlemişti. Öyle anlaşılıyor ki Ayandon, İstefan ve Akkaya’nın Sinop Muhassıllığı’na bağlanması ile birlikte asker sayısında belirgin bir düşüş yaşanmıştır. Sinop Muhassıllığı’na bağlanan Ayandon Kazası’nın 1840/1841 yılının divanlara göre şahıslardan alınan vergilerini gösteren H. 27 Rebû’l-evvel 1258/M. 8 Mayıs 1842 tarihli bir defter parçası bulunmaktadır⁹⁵.

Küre-i Nühas’a bir muhassıllık meclisi açılmasına 15 Mart 1840 tarihli fermanla karar verilmiş ve meclis, bu karardan hemen dört gün sonra 19 Mart 1840 tarihinde Küre’nin en büyük camisinde toplanmıştı. Lağvedildiğini öğrendiğimiz belgenin tarihi ise 25 Eylül 1840’dır. Böylece Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi’nin yaklaşık altı ay kadar çalışabildiği anlaşılmaktadır. Değerlendirilen defter, bu altı aylık süreçte meclisin aldığı kararların yazıldığı bir defterdir.

Başlangıçta Kastamonu sancağında muhassıllık meclisleri kurulurken, biri sancağın merkezinde diğeri de Küre-i Nühas’ta olmak üzere iki muhassıllık meclisinin kurulduğu anlaşılmaktadır. Nihayetinde H. 29 Ramazan 1256/M. 24 Kasım 1840 tarihli bir deftere göre, Küre-i Nühas ve Kastamonu muhassıllıkları birleştirilerek Kastamonu Muhassıllığı büyük meclis olmak üzere 13 küçük meclisten meydana geldiği ifade edilmiştir. Söz konusu defter, Kastamonu Muhassıllığı’na bağlı meclisleri ve bu meclisler için tertip edilen asker sayısını ve maaşları içermektedir⁹⁶. Bu deftere göre, aşağıdaki tabloda Kastamonu Muhassıllığı’na bağlı meclisler ve bu meclisler için görevlendirilen süvari ve piyade sayısı ile maaşları yer almaktadır.

⁹³ Efe, *a.g.t.*, s. 13-14.

⁹⁴ BOA, C..DH..246, 12255).

⁹⁵ Bkz. BOA, ML. VRD. d... 490.

⁹⁶ BOA, C..ZB..56, 2788.

Tablo 4: Kastamonu Muhassıllığı'na Bağlı Meclisler ve Bu Meclisler İçin Görevlendirilen Süvari ve Piyade Sayısı İle Maaşları

Kastamonu Muhassıllığı'na Bağlı Meclisler	Piyade/Süvari	Sayısı	Maaşı (kuruş)
Kastamonu Meclis-i Kebiri	Süvari	Yüzbaşı-yı evvel	130
		Yüzbaşı-yı sâni	130
		Başçavuşı-ı evvel	110
		1.Çavuş	100
		2.Çavuş	100
		43	Süvari43xMaaş 80=3.440
	Piyade	1.Onbaşı	60
		2.Onbaşı	60
		3.Onbaşı	60
		4.Onbaşı	60
36		Piyade36xMaaş 50=1.800	
Meclis-i Taşköprü	Süvari	Mülazım-ı evvel	120
		1.Onbaşı	50
		2.Onbaşı	50
	Piyade	16	Piyade16xMaaş30=480
Meclis-i Göl	Süvari	Mülazım-ı sâni	120
		3.Onbaşı	50
		4.Onbaşı	50
	Piyade	15	Piyade15xMaaş30=450
Meclis-i Mergüze	Süvari	3.Çavuş	100
		5.Onbaşı	50
	Piyade	10	Piyade10xMaaş30=300
Meclis-i Araç	Süvari	4.Çavuş	100
	Piyade	5.Onbaşı	40
		9	Piyade9xMaaş30=270
Meclis-i Devrekâni	Süvari	5.Çavuş	100
	Piyade	11	Piyade11xMaaş40=440
Meclis-i Küre-i Nühas	Süvari	Mülazım-ı sâlis	120
		6.Onbaşı	90
		13	Süvari13xMaaş80=1.040
	Piyade	6.Onbaşı	50
		7.Onbaşı	Boş
12	Piyade12xMaaş45=540		

Meclis-i Eflani	Süvari	6.Çavuş	100
	Piyade	8.Onbaşı	40
		9	Piyade9xMaaş30=270
Meclis-i Azdavay	Süvari	7.Çavuş	100
		1	80
	Piyade	9	Piyade9xMaaş30=270
Meclis-i Hoşalay	Süvari	7.Onbaşı	90
	Piyade	9	Piyade9xMaaş30=270
Meclis-i Cide	Süvari	8.Çavuş	100
	Piyade	9	Piyade9xMaaş30=270
Meclis-i İnebolu	Süvari	Mülazım-1 râbi	120
	Piyade	9	Piyade9xMaaş45=405
Meclis-i Ginolu	Süvari	Başçavuş-1 sânî	110
	Piyade	10	Piyade10xMaaş30=300
Meclis-i Gökçeğaç	Süvari	8.Onbaşı	90
	Süvari	4	Süvari4xMaaş40=160
Toplam		257	11.615

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi, Kastamonu Muhassıllığı'na bağlı olarak Taşköprü, Göl, Mergüze, Araç, Devrekani, Küre-i Nühas, Eflani, Azdavay, Hoşalay, Cide, İnebolu, Ginolu ve Gökçeğaç muhassıllık meclisleri açılmıştır. Bu meclislerde toplam 257 piyade ve süvari görevlendirilmiştir. Bunlara ise toplam 11.615 kuruş maaş ödenmesi kararlaştırılmıştır. Burada dikkati çeken husulardan biri de Kastamonu Meclisi'nden sonra en fazla askerin görevlendirildiği meclisin Küre-i Nühas Meclisi olmasıdır.

H. 29 Zilhicce 1256/M. 21 Şubat 1841 tarihli Maliye Nezareti masraf defterinde ise kaldırılan Küre-i Nühas Muhassıllığı'nın nüfus ve emlak tahririne görevlendirilen kâtip ve memurların isimleri ile maaşları yer almaktadır. Defterde, “*tanzimât-ı hayriyye usûl-i mehâsin şümülû iktizasınca Küre-i Nühâs Muhassıllığı dâhilinde bulunan kazâların emlâk ve nüfuslarının emr-i tahrîrine memur olan kimesneler ile ketebenin memuriyetleri tarihinden hutâma-yı tahrîre kadar meclisçe tertîb olunan maaşları defteri*” “*işbu defter lağv olunan Küre-i Nühâs Muhassıllığı'nın nüfus ve emlâk tahrîrine ta'yîn kılınmış olan ketebe ve memûrân-ı sâirenin müddet-i istihdâmlarına ...*” şeklinde geçmektedir⁹⁷. Aşağıdaki tabloda, deftere göre kazalara görevlendirilen kâtip ve memurların isimleri ile maaşları yer almaktadır.

⁹⁷ BOA., ML. MSF. d., 1875.

Tablo 5: Küre-i Nühas Muhassıllığı'na Bağlı Kazaların Emlak ve Nüfus Tahririne Görevlendirilen Kâtip ve Memurların İsimleri ve Maaşları

Kazalar	Memurlar	Aylık Ücretleri (Kuruş)	Toplam Ücretleri (Kuruş)
Küre Kazası	Efendizâde Mehmed Ağa	500	2.000
	Katib İsmail Efendi	450	1.800
Küre Kazası	Hacı Said Ağa	500	2.000
	Kürelî Katib Ali Efendi	450	1.800
Küre Kazası	Kürelî Musazade Ahmed Ağa	500	2.000
	Kürelî Katib Hüseyin Efendi	450	1.800
İnebolu Kazası	Molla Hasanazade Ömer Ağa	500	2.000
	Sünbülü Katib Mehmed Efendi	500	2.000
Ginolu Kazası	İbrahim Kethüdazade Mehmed Ağa	450	1.800
	Ginoluzade Katib Ömer Efendi	450	1.800
Ginolu Kazası	Güllülüzade Receb Ağa	450	1.800
	Musa Reiszade Katib Mehmed Efendi	450	1.800
Ayandon Kazası	Veli Hacızade Hasan Ağa	550	1.500
	Katib Mustafa Efendi	450	1.050
İstefân Kazası	Kızıl Mehmedzade Ahmed Ağa	450	1.800
	Kastamonulu Katib Hasan Efendi	450	1.800
Akkaya Kazası	Çolakzade Ahmed Ağa		1.500
	Katib Halil Efendi	400	1.200
Gökçeabağ Kazası	Cambazzade Osman Ağa	500	1.500
	Katib Halil Efendi	500	1.500
Devrekâni Kazası	Dervişzade Ahmed Ağa	500	2.000
	Katib Mustafa Efendi	450	1.400
Azdavay Kazası	Tahtacızade Abdurrahman Ağa	500	2.000
	Katib İsmail Efendi	450	1.800
Azdavay Kazası	Katibzade İbrahim Ağa	450	1.800
	Katib Gececizade İbrahim Efendi	450	1.800
Zarı Kazası	Küçük Şabanzade Mahmud Ağa	500	2.000
	Katib Yahya Sancakdarzade Yahya Efendi	450	1.800
Çiğlene Kazası	Kösezade Mehmed Ağa	500	2.000
	Katib Güllülüzade Süleyman Efendi	450	1.800
Eflani kazası	Raltabanzade Mehmed Ağa	500	2.000
	Katib Osman Efendi	450	1.800
Cide Kazası	Akif Efendi	600	2.100
	Katib Giccecizade Mustafa Efendi		1.150
Cide Kazası	Eyüb Ağazade Mehmed Ağa	400	1.200

	Hatibzade Katib Hasan Efendi	400	900
Hoşalay Kazası	Altıkulaçzade Hüseyin Bey	600	1.800
	Kürelî Ahmed Efendi	400	1.200
Hoşalay Kazası	Çınarzade Hüseyin Ağa	400	1.200
	Malatyalı Katib Ali Efendi	400	1.200
Toplam			67.800

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin taşra teşkilatında önemli bir yere sahip olan tımar sisteminin bozulmasıyla birlikte başlayan süreçte; devletin nakit paraya ihtiyacının artması iltizam ve malikâne sisteminin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Böylece vergiler, mültezim ve mütesellim gibi yerel idarecilerin elinde kalmış ve devletin vergilerden aldığı pay her geçen yıl biraz daha azalmıştır. Bu durum, vergi toplama işinde aracılardan, yani yerel idarecilerin ortadan kaldırılmasını zorunlu hale getirmiştir. Tanzimat Fermanı ile iltizam sistemi kaldırılınca, yerine “muhasıllık meclisleri” açılarak vergi toplama işi merkez adına muhasıllara verilmiştir. Bu meclisler, aynı zamanda yerel yönetimlerin ilk örnekleri olarak da görülmektedir.

Kastamonu Sancağı'nda da biri merkez kazada, diğeri de Küre-i Nühas Kazası'nda olmak üzere iki muhasıllık meclisi açılmıştır. Küre-i Nühas Muhasıllık Meclisi'nin 19 Mart 1840 tarihinde Küre'nin en büyük camisinde toplandığı ve açıldığı ifade edilmiştir. Başlangıçta her kaza ve sancakta kurulması kararlaştırılan meclislerin sınırlı bir alanda çalışması hedeflenmiştir. Ancak durum bu şekilde gelişmemiş ve birkaç kaza birleştirilerek meclisler açılmıştır. Bu bağlamda, Küre-i Nühas Meclisi'ne bağlı olmak üzere ayrı dört meclis daha kurulmuştur. Ancak “meclis-i kebir” olarak ifade edilen büyük meclisin iş yoğunluğunun fazla olması, bağlı kazaların birbirinden uzak olması ve bazı kazalarda da tahsilatların fazla olması gibi çeşitli nedenler yeni meclislerin açılmasını zorunlu hale getirmiştir. O halde dar alanda çalışması beklenen meclislerin yetki alanlarının genişlemiş olması işlerin aksamasını da beraberinde getirmiştir. Bu süreçte, meclislerin yardım aldığı kişiler yine ayanlar olmuştur. Bazen onlara muhasıllık vekilliği verilerek, bazen de doğrudan meclise sokularak yine ayanlardan yararlanılmıştır. Meclise üye seçimi konusunda, özellikle meclisin bulunduğu yerden yerel bir idarecinin ya da tanınmış birinin seçilmemesi konusunda gösterilen özene, birtakım olayların çıkması neticesinde çok da uyulmamış ve olayların büyümemesi adına yine tanınmış ailelerin meclise girmesine müsaade edilmiştir. Bu durumda, meclisin istenilen düzeyde başarı sağlayamadığı söylenebilir. Bazı meclis üyelerinin, meclisi kendi çıkarları doğrultusunda kullandıkları görülmüştür. Öte taraftan çok sayıda dürüst ve namuslu meclis üyeleri de bulunmaktadır. Bölgenin en önemli dezavantajlarından birisi de, nitelikli ya da okumuş insan gücünün bulunmaması

olmuştur. Bu bağlamda Küre-i Nühas Meclisi ve buraya bağlı meclislere atanacak kişiler çok zor tespit edilmiş ve meclis, çoğu eşraftan olmak üzere çevre kazalardan memurları tayin etmiştir. Aslında meclise girmek için okuryazar, dürüst ve namuslu olmanın yeterli nitelikler olduğu görülmektedir.

Meclisin en önemli görevi, vergileri tespit edip bunları devlet adına toplamaktır. Özellikle de kayıt dışı geliri tespit edip, kontrol altına almak, meclisin öncelikli yükümlülükleri arasındadır. Ayrıca, emlak ve nüfus tahriri yapmak, mukataaları ve vakıfları kontrol etmek de meclisin görevleri arasındadır. Meclis, bölgenin malî işlerinden sorumludur. Bu bağlamda, toplanan gelirlerden bölge için gerekli harcamalar düşüldükten sonra arda kalan miktarın merkeze gönderilmesi öngörülmüştür. Ancak, durum beklendiği gibi olmamış ve gelir az, gider ise çok olunca meclis harcamaları bölgenin ihtiyacını dahi karşılayamaz hale gelmiştir. Örneğin maden işçilerinin maaşı, muhtar maaşları, nüfus ve emlak tahririnde görevlendirilen memur ve kâtiplerin maaşları gibi tutulan çeşitli kayıtlar daha çok gider kalemleri ile ilgilidir. Yine, meclis maden çalışanlarının ücretlerini iki kat arttırsa da, bunu karşılayacak bir gelir ortaya koyamamıştır. Madenden daha çok bakır çıkarılacak olursa, işçi ücretlerinin de ödenmesinde sorun yaşanmayacağı öngörülmüştür. Diğer taraftan meclisin kendi masrafları ve üyelerinin maaşları gider kalemleri arasında ciddi bir yük oluşturmuştur. Bu zam tekliflerinin uygulandığına dair herhangi bir veri ile karşılaşılmamıştır. Sadece teklif düzeyinde kaldığı düşünülmektedir. Dolayısıyla meclisler, gelir elde edilmesi açısından devletin beklentisini ne yazık ki karşılayamamıştır.

Ayrıca özellikle malî konulardaki suçlarda muhassıllık meclislerine tanınan yargılama hakkının Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi'nde de uygulandığı görülmektedir. Yüz kızartıcı suçlardan, hırsızlık ve rüşvete kadar suçu kesinleşen suçlulara genellikle kürek cezası olmak üzere çeşitli cezalar verilmiştir. Küçük meclislerde görülen davalar büyük meclis olan Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi'ne gönderilmiştir. Büyük meclisin bir köprüünün tamiri konusunda keşif yaparak, merkezi idareyi konu hakkında bilgilendirmesi onun aynı zamanda bir kadı mahkemesi gibi çalıştığına da göstergesidir.

Çalışma, Küre-i Nühas Muhassıllık Meclisi örneğinde, yerel yönetim uygulamalarının ilk örnekleri olarak kabul edilen muhassıllık meclislerinin işleyişi hakkında genel bir fikir vermesi açısından oldukça önemli birer kaynak niteliğindedir.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynakları

Kastamonu Şer'iyye Sicili, Defter No: 104. (KŞS, 104).

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Cevdet Darbhane 23, 1114. (BOA, C.DRB. 23, 1114).

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Cevdet Dahiliye 39, 1933. (BOA, C..NF..39, 1933).

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Cevdet Dahiliye, 246, 12255. (BOA, C..DH..246, 12255).

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Cevdet Zabtiye 56, 2788. (BOA, C..ZB..56, 2788).

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İrade Meclis-i Vala 17, 266. (BOA, İ..MVL. 17, 266).

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı 1215, 75. (BOA, TS.MA.e 1215, 75).

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Maliye Nezareti Masraf Defterleri 1875. (BOA., ML. MSF. d..., 1875).

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Maliye Nezareti Varidât Defterleri 490. (BOA, ML. VRD.d... 490)

2. Kitap ve Makaleler

ACAR, Kadir, "Osmanlı'da Taşra meclislerinin Mülkî ve Hukuki Görevlerinin Ayrılması", *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3 (1), 2015, ss. 1-15.

BOZOKLU, Gamze, 104 Numaralı *Kastamonu Şer'iyye Sicilinin (H. 1256/M. 1840) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi SBE, Kastamonu 2021.

ÇADIRCI, Musa, "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)", *Belleten*, 52/203, 1988, ss. 601-626.

ÇADIRCI, Musa, "Türkiye'de Kaza Yönetimi", *Belleten*, LIII/17, 1989, ss. 237-257.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim*, TTK, Ankara 1988.

EFE, Ayla, "Osmanlı Devleti'nde Mali Sistem Arayışının Getirdiği Yerel Yönetim Uygulamaları: Muhassıllık Örneği", *Tarih Dergisi*, 49, 2009, ss.59-89.

EFE, Ayla, "Tanzimat'ın Eyalet Reformları 1840-64: Silistre Örneği", *Karadeniz Araştırmaları*, 6/22, 2009, ss. 87-113.

EFE, Ayla, *Muhassıllık Teşkilatı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi SBE, Eskişehir 2002.

ERGENÇ, Özer, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mali Nitelikleri", *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı, İstanbul 2012, ss. 367-382.

GENÇ, Mehmet, “Malikâne”, *DİA*, 22, 2000, ss. 154-158.

GÜL, Ümran, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Küre-i Nühas Madeni*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi SBE, Kastamonu 2013.

İNALCIK, Halil, “Eyalet”, *DİA*, 11, 1995, ss. 548-550.

İNALCIK, Halil, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, *Bellekten*, XXVIII, ss. 623-690.

İNALCIK, Halil, “Tımar”, *DİA*, 41, 2012, ss. 168-173.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, YKY, İstanbul 2008.

KAYA, Gülşah, “Küre Bakır Madeni (1800-1821)”, *ASOBİD/AJOSS*, 3/2, 2019, ss. 121-143.

KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluşu*, TTK, Ankara 1991.

KUNT, Metin, *Sancaktan Eyalete 1550-1650*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.

ORTAYLI, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara 2000.

ORTAYLI, İlber, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Yayınları, İstanbul 1985.

ÖZKAYA, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ayanlık*, TTK, Ankara 2014.

ŞAHİN, İlhan, “Sancak”, *DİA*, 36, 2009, ss. 97-99.

Ek 1: Küre Kasabası ve Bağlı Divanlardaki Muhtar Maaşları

Divan Adı	Maaş (Kuruş)	Divan Adı	Maaş (Kuruş)
Nefs-i Kasaba-i Küre	1000 Kr.		
Erikbahaeddin Divanı	100	Mudrab Divanı	120
İncesu Divanı	180	Osmanseküsü Divanı	120
Sarnıç Divanı	180	Akdoğan Divanı	120
Kepez Divanı	750	Afşarabad Divanı	240
Çiğilerik Divanı	240	Turnacık Divanı	120
Yağlıca Divanı	240	Karandı Divanı	180
Virancık Divanı	180	Ersizler Divanı	180
Kırlar Divanı	500	İkizciler Divanı	120
Nefs-i Ağlı Divanı	240	Sarpun Divanı	240
Alınca Divanı	240	Uzunöz Divanı	120
Mancılık Divanı	240	Salur Divanı	150
Öğürmek Divanı	240	Zence Divanı	150
Dikmen Divanı	180	Belviran Divanı	180
Gölcügez Divanı	500	Giberu Divanı	180
Turplar Divanı	800	Aşağıelmaderesi Divanı	150
Göynükviran Divanı	180	Kösreli Divanı	180
Sarılar Divanı	180	Bürüm Divanı	240
Şalgam Divanı	200	Kuz Divanı	240
Çırdak Divanı	180	Kilisepınar Divanı	240
Bozemrud Divanı	240	Yukarıelmaderesi Divanı	150
Cürümviran Divanı	240	Ağrıs Divanı	140
Üyük Divanı	180	Kuzluk Divanı	140
Arslanlı Divanı	240	Çatak Divanı	180
Emreler Divanı	180	İğdir Divanı	150
Ortaca Divanı	180	Deresekü Divanı	150
Demirciozü Divanı	180	Koru Divanı	180
Karacavirazn Divanı	300	Gemedere Divanı	180
Geriş-i Ağlı Divanı	240	Gedefi Divanı	150
Bürümce Divanı	120	Tikniz Divanı	150
Nefs-i Elmalı Divanı	360	Deliktaş Divanı	150
Dere Divanı	300	Kazla Divanı	120
Toplam			14.420

Ek 2: Devrekâni Kazası ve Bağlı Divanlardaki Muhtar Maaşları

Divan Adı	Muhtarın Adı	Maaşı (Kuruş)
Nefs-i Kasaba-i Devrekâni	Ramazanoğlu Seyyid Hüseyin bin Abdülaziz	1000
Kasaplar Divanı	Ahmedoğlu Seyyid Ali bin Abdullah	240
Çayırıcık Divanı	İncemehmedoğlu Seyyid Mehmed bin Hüseyin	750
Bozkoca Divanı	İdriszade Mehmed bin Hacı Halil	500

Kanlıbad Divanı	Emirmustafaoğlu Seyyid Osman bin Abbas	240
Küpler Divanı	Eyüboğlu Seyyid Mustafa bin Mehmed	180
Kırvaç Divanı	Softaoğlu Seyyid İbrahim bin Mustafa	240
Sincanözü maa Halim Çavuş Divanı	Ömeroğlu Seyyid Ömer bin Ahmed	120
Çavuşgeçeni Divanı	Seyyid Mehmed bin Hüseyin Köseoğlu	180
Akpınar-ı Lale Divanı	Baltabanzade Mustafa bin Osman	750
Başakpınar Divanı	Mollaibrahimoğlu Seyyid Mehmed Tahir bin Osman	180
Emirsun maa Yazubeyler Divanı	Koyuncu Kabaoğlu Seyyid Mehmed bin Osman	180
Salimüddin Divanı	Kırıştızade Ahmed bin Bektaş	650
Dikenözü Divanı	Hacıosmanoğlu Mehmed bin Osman	180
Ulamış Divanı	Hacıosmanoğlu Seyyid İbrahim bin Osman	240
Çatak Abdurrahman Divanı	Ayanoğlu Seyyid Hacı Mehmed bin Süleyman	240
Toplam		5.870

Ek 3: Azdavay Kazası'na Bağlı Divanlardaki Muhtar Maaşları

Divan Adı	Maaşı (Kuruş)	Divan Adı	Maaşı (Kuruş)
İftere Divanı	750	Valay Divanı	1000
Çaldibi Divanı	500	Saray Divanı	750
Viranyaka Divanı	600	Biteler Divanı	500
Şeyh Emre Divanı	800	Turnalı Divanı	750
Toplam			5.650

Ek 4: Zarı Kazası'na Bağlı Divanlardaki Muhtar Maaşları

Divan Adı	Maaşı (Kuruş)	Divan Adı	Maaşı (Kuruş)
Pınarbaşı Divanı	180	Ilca Divanı	180
Huruma Divanı	180	Öztemür Divanı	240
Karafasil Divanı	120	Harur Divanı	300
Yanarı Divanı	180	Arva Divanı	120
Günberi Divanı	120	İlgazlar Divanı	180
Erkemle Divanı	180	Dere Divanı	240
Körşiş Divanı	240	Hacıyaka Divanı	180
Başköy Divanı	120	Kasaba Divanı	180
Kelamiye? Divanı	120	Çeme Divanı	500
Emele Divanı	180		
Toplam			3.740

Ek 5: Çiğlene Kazası'na Bağlı Divanlardaki Muhtar Maaşları

Divan Adı	Maaşı (Kuruş)	Divan Adı	Maaşı (Kuruş)
Kapaklı Divanı	120	Çarşı Divanı	120
Kozcuğaz Divanı	120	Fasıllar Divanı	120
Göynükviran Divanı	180	Karaağaç Divanı	180

Kayı Divanı	120	Köseler Divanı	120
Gürne Divanı	120	Karaçalı Divanı	120
Karaviran Divanı	180	Bozmerud Divanı	180
Alpı Divanı	120	Boyalcı Divanı	120
Gömeğöz Divanı	120		
Toplam			2.040

Ek 6: Eflani Kazası'na Bağlı Divanlardaki Muhtar Maaşları

Divan Adı	Maaşı (Kuruş)	Divan Adı	Maaşı (Kuruş)
Çavuş Divanı	180	Kavaklucuk Divanı	180
Meyre Divanı	120	Yarış Divanı	240
Alpagut Divanı	120	Belviran Divanı	180
Kılvar Divanı	180	Abakulu Divanı	120
Savaş Divanı	240	Karacapınar Divanı	240
Örencik Divanı	120	Aktaş Divanı	420
Karlı Divanı	180	Tekke-i Esfel Divanı	120
Tasmana Divanı	180	Akviran Divanı	120
Aday Divanı	240	Halkaevli Divanı	240
Terke Divanı	120	Mülayim Divanı	180
Gelicek Divanı	180		
Toplam			3.900

Ek 7: Cide Kazası'na Bağlı Divanlardaki Muhtar Maaşları

Divan Adı	Maaşı (Kuruş)	Divan Adı	Maaşı (Kuruş)
Osmanlı Divanı	300	Soğuka Divanı	500
Kurtlu Divanı	750	Vakıf Divanı	600
Ece Divanı	240	Kaya Divanı	600
Ergören Divanı	300	Üregil Divanı	600
Irmak Divanı	300	Kayadibi Divanı	700
Hisarcık Divanı	240	Derbucak Divanı	800
Oba Divanı	500	Pelidovası Divanı	1000
Altuntaş Divanı	240	Ortaca Divanı	500
Bedi Divanı	410		
Toplam			8.580

Ek 8: Hoşalay Kazası'na Bağlı Divanlardaki Muhtar Maaşları

Divan Adı	Maaşı (Kuruş)	Divan Adı	Maaşı (Kuruş)
Kayran Divanı	750	Dere Divanı	240
Aşağızarbana Divanı	300	Uğla Divanı	240
Kayı Divanı	240	Maktub(y)e Divanı	180
Yukarızarbana Divanı	500	Yanarı Divanı	420
Kavra Divanı	240	Korkutla Divanı	300
Meset Divanı	500	Timne Divanı	420
Fakaz Divanı	300	Terme Divanı	500

Takur Divanı	420	Artı Divanı	420
Gürmüdü Divanı	180	Somaday Divanı	180
Toplam			6.330

Ek 9: İnebolu Kazası ve Bağlı Divanlardaki Muhtar Maaşları

Divan Adı	Maaşı (Kuruş)	Divan Adı	Maaşı (Kuruş)
Kasaba-i İnebolu	1000	Çerçilye Divanı	300
Batriyoz Divanı	240	Telye Divanı	240
Mazağa Divanı	300	Adar Divanı	300
Aşağışeyömer Divanı	300	? Divanı	300
İbras Divanı	180	Erkek Divanı	180
Yukarıgermi Divanı	240	Göçgün Divanı	240
Orta Divanı	240	Kayalar Divanı	420
Soğukpınar Divanı	180	Başköy Divanı	240
Yukarışeyhomer Divanı	300	Reaya-yı Kocabaş	300
Arilye Divanı	180		
Toplam			5.680

Ek 10: Ginolu Kazası'na Bağlı Divanlardaki Muhtar Maaşları

Divan Adı	Maaşı (Kuruş)	Divan Adı	Maaşı (Kuruş)
Evrenye Divanı	750	Göynükler Divanı	180
İlişi Divanı	420	Sektü Divanı	180
Kavaklı Divanı	420	Ginolu Divanı	240
Keşlik Divanı	420	Sinciros Divanı	300
Geriş Divanı	300	Firisday Divanı	180
Zırma Divanı	500	Çatalzeytün Divanı	180
Zaviye Divanı	600	Yemeni Divanı	240
Oday Divanı	240	Mamlay Divanı	180
Kızılcaelma Divanı	300	İnanya Divanı	240
Hisarbaşı Divanı	180	Sürdikmen Divanı	180
Bayramgazi Divanı	300	Kaymazlar Divanı	180
Şeyhçoban Divanı	180	Elmaçukuru Divanı	420
Dağ Divanı	500	Kürt Divanı	240
Toplam			8.050

Ek 11: Ayandon Kazası ve Bağlı Divanlardaki Muhtar Maaşları

Divan Adı	Maaşı (Kuruş)	Divan Adı	Maaşı (Kuruş)
Nefs-i Ayandon	500	Debride Divanı	300
Barna Divanı	500	Torve Divanı	180
Dayeste Divanı	500	Somay Divanı	400
Migan Divanı	300	Farya Divanı	300
Helaldı Divanı	300	Karacakaya Divanı	400
Reyfes Divanı	500	Güneyçatak Divanı	500

Makril Divanı	500	Reaya-yı Kocabaş	400
Toplam			5.580

Ek 12: Akkaya Kazası'na Bağlı Divanlardaki Muhtar Maaşları

Divan Adı	Maaşı (Kuruş)	Divan Adı	Maaşı (Kuruş)
Çaybaşı Divanı	240	Bakırlı Divanı	240
Sulusekü Divanı	300	Lefken Divanı	180
Yenice Divanı	120	Hacılı Divanı	300
Karzı Divanı	240	Çay Divanı	420
Elekne Divanı	300		
Toplam			2.340

Ek 13: İstefan Kazası'na Bağlı Divanlardaki Muhtar Maaşları

Divan Adı	Maaşı (Kuruş)	Divan Adı	Maaşı (Kuruş)
Zerze Divanı	400	Ortalık Divanı	420
Yukarı Divanı	300	Eynan Divanı	300
Sakara Divanı	500	Alagüneş Divanı	240
Kuzsekü Divanı	400	Zaviye Divanı	300
Seki Divanı	420	Reaya-yı Kocabaşı	180
Toplam			3.460

Ek 14. Gökçeğaç Kazası'na Bağlı Divanlardaki Muhtar Maaşları

Divan Adı	Maaşı (Kuruş)	Divan Adı	Maaşı (Kuruş)
Sarıalan Divanı	300	Geymene Divanı	240
Çamdar Divanı	180	Uzunçay Divanı	180
Çakırçay Divanı	240	İnaltı Divanı	240
Yağun Divanı	300	Küreçayı Divanı	400
Eğmeğaç Divanı	240	Kayabaşı Divanı	240
Erikli Divanı	240	Kavak Divanı	240
Toplam			3.040

Ek 15: Küre-i Nühas Muhassıllığı'na Bağlı Kazaların Divan Sayısı ve Kazalara Göre Muhtarlara Ödenecek Toplam Ücret

Kaza Adı	Divan Sayısı	Toplam Muhtar Maaşı Ücreti (Kuruş)	Kaza Merkezinin Olup Olmadığı
Küre Kasabası	62	14.420	Kaza Merkezi Var
Devrekâni	15	5.870	Kaza Merkezi Var
Azdavay	8	5.650	
Zarı	19	3.740	
Çiğlene	15	2.040	
Eflani	21	3.900	
Cide	17	8.540	
Hoşalay	18	6.330	

İnebolu	17	5.680	Kaza Merkezi Var
Ginolu	26	8.050	
Ayandon	12	5.580	Kaza Merkezi Var
Akkaya	9	2.340	
İstefan	9	3.460	
Gökçeada	12	3.040	
Toplam	260	78.640	

OSMANLI HÂKİMİYETİNDE GENCE KALESİ'NİN İAŞESİ VE TEMİN EDİLDİĞİ BÖLGELER (1723-1735)*

Uğur DEMLİKOĞLU**

ÖZ

Osmanlı Devleti'nin sınırlarını genişletmesinde sınır hattında bulunan ordunun zahire ve iaşe ihtiyacını başarılı bir organizasyonla gerçekleştirmesinin önemi büyüktür. Padişah III. Ahmed (1703- 1730) döneminde 1723 yılında başlayan Osmanlı- Safevi harpleri 1747 yılına kadar devam etmiştir. Safevi Devleti'nin içinde bulunduğu iç karışıklıkları fırsat bilen Osmanlı Devleti, Safevi Devleti'ne karşı harp ilan etmiştir. Osmanlı orduları savaşın ilk yıllarında Safevi ordularına karşı büyük bir üstünlük kurmuş Kafkasya ve Azerbaycan bölgelerinde hızlı bir ilerleme göstermiştir. Bölgenin önemli şehir ve kasabalarını hâkimiyeti altına almayı başarmıştır. Bu şehirlerden biri de Azerbaycan'ı Kafkasya ve Karadeniz'e bağlayan tarihi ipek yolunun önemli bir kavşak noktasında bulunan Gence'dir. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki en uzak serhat kalelerinden biri olan Gence Kalesi'ne zahire intikali dönemin şartlarına göre oldukça zahmetli ve masraflı olmuştur. Bu çalışmada; mevcut arşiv kaynaklardan istifade edilerek Gence Kalesi'ne yapılan zahire nakliyatını, zahire ihtiyacının hangi bölgelerden karşılandığı, satın alınan zahire miktarı ile zahireye yapılan masraflar irdelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Gence, Osmanlı Devleti, Safevi Devleti, Zahire, Lojistik, Ordu, İaşe

SUBSISTENCE OF GANJA CASTLE AND THE REGIONS WHERE IT WAS PROVIDED UNDER OTTOMAN DOMINATION (1723-1735)

ABSTRACT

In the expansion of the borders of the Ottoman Empire, it was of great importance that the army on the border line was successfully organised to meet the needs of the army in terms of Subsistence and supplies. The Ottoman-Safavid wars, which started in 1723 during the reign of Sultan Ahmed III (1703-1730), continued until 1747. Taking advantage of the internal turmoil in the Safavid Empire, the Ottoman Empire declared war against the Safavid Empire. In the first years of the war, the Ottoman armies established a great superiority over the Safavid armies and made rapid progress in the Caucasus and Azerbaijan regions. It managed to take the

* Gönderim Tarihi: 08.12.2023. Kabul Tarihi: 29.02.2024.

** Doç. Dr., Siirt Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, SİİRT, ugurtarih@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-7731-3799.

important cities and towns of the region under its sovereignty. One of these cities was Ganja, which was located at an important crossroads of the historical silk road connecting Azerbaijan to the Caucasus and the Black Sea. The delivery of supplies to Ganja Castle, one of the Ottoman Empire's most distant fortresses in the Caucasus, was quite troublesome and costly according to the conditions of the period. In this study, by making use of the available archival sources, the transportation of the grain to the Ganja Fortress, the regions from which the need for grain was met, the amount of grain purchased and the expenses incurred for the grain are analysed.

Keywords: Ganja, Ottoman Empire, Safavid Empire, Agriculture, Logistics, Army, Subsistence

Giriş

Gence günümüzde Azerbaycan'ın kuzeybatısında yer almakta olup nüfus bakımından Bakü'den sonra en kalabalık şehridir. Bakü-Tiflis arasındaki işlek tren yolu üzerinde bulunmaktadır. Şehir coğrafi konumu itibariyle Kafkasya dağlarının kuzeydoğu eteğinde Kura Irmağının sağ kollarından Genceçay'ın her iki yakasında uzanmaktadır. Deniz seviyesinden 445m. yüksekliğe sahiptir. İsminin nereden geldiği ile ilgili değişik görüşler vardır. Ortaçağ Süryani ve Ermeni müelliflerinin Ganzaka, İranlıların Gaznâ ve Arapların Carza olarak adlandırdıkları Azerbaycan'ın Maraga civarındaki hükümet merkezinden aldığı tahmin edilmektedir.¹ Ayrıca isminin Azerbaycan Türkçesi'nde geniş, açık yer anlamındaki “gen yer” ile Pehlevi dilinde “hazine, mahsul deposu” anlamına geldiği yönünde görüşler de bulunmaktadır.²

Gence jeopolitik konumu nedeniyle bölgedeki egemen güçlerin ilgisini çekmiştir. Şehir tarihi ipek yolu üzerinde bulunması nedeniyle Azerbaycan ve Ön Asya'yı Kafkasya üzerinden Karadeniz'e ve Doğu Avrupa'ya bağlayan transit ticari bir geçiş görevi üstlenmiştir. Bölgede ilkçağ Türk topluluklarından sırasıyla Saka, Ak-Hun ve Sabir, Avar ve Hazar Devletleri hâkimiyet sağlamışlardır.³ Hz. Ömer'in hilafeti döneminde İslam orduları İran, Azerbaycan ve Kafkasya üzerine seferler düzenlendi. Bu seferler halife Osman b. Affan zamanında da devam etti. 642-643 yılında Muğire b. Şu'be Sakafî tarafından Azerbaycan'ın çeşitli şehir ve kasabalarını ele geçirdi. Bölgeye Araplar

¹ Mirza Bala, “Gence”, *İslam Ansiklopedisi*, C: IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s.762.

² Oktay Efendizade, “Gence”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 14, Diyanet İslam Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 17.

³ Ali İpek, *İlk İslami Dönemde Azerbaycan (632-750)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 1999, s.12,13.

yerleştirildi.⁴ Bunun üzerine Albanya Hükümdarı Cavaşir, Arap ordularına karşı Bizans İmparatoru Konstant ile 654 yılında bir ittifak kurmaya çalıştı. 662 yılında ise Hazarlar, Belencer yakınlarında Arap ordularını mağlup ederek Arran'a ilerlediler. Cavaşir, Hazar hâkimiyetini tanıdı.⁵ Hazarlar 713-714 yıllarında Emevi ordularına karşı yeniden saldırıya geçti. Gence'nin de içinde bulunduğu Arran Bölgesi'ni ele geçirdiler.⁶ Emevi Halifesi Yezîd b. Abdülmelik, Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'yi İrmîniye Valiliği'ne getirerek Hazarlarla mücadeleye memur etti. Hazarlar ağır bir mağlubiyet aldı. Ancak Arap orduları 730 yılında yenilerek Azerbaycan'a geri çekilmek zorunda kaldı. Emevi Devletinden sonra Kafkasya üzerinde Abbasi ve Hazar çekişmesi devam etti.⁷

İbn Havkal, Gence Şehri'nin latif ve iyice bir şehir olduğunu belirtir. Ayrıca bölgede bulunan Şirvan, Şamahı, Şeki, Şemkir ve Gence'nin birbirine yakın büyüklükte, verimli kaynaklara sahip zengin şehirler olduğunu ifade eder. Berda'dan Gence'ye olan uzaklığın 9 fersah, Şemkir'e 10 fersah, Hunan şehrine 21 fersah olduğunu Tiflis'e olan uzaklığının ise 53 fersah olduğunu nakleder.⁸

Ruslar 993-994 yıllarında Kura Irmağı'nı takip ederek Gence'ye ulaşmış ve bölgeyi yağmalamıştı. Arran bölgesinin merkezi haline gelen Gence'de Sacoğulları ve ardından Şeddadoğullarının hâkimiyeti başladı.⁹

Oğuzların bölgeye ilk akınları Çağrı Bey tarafından yapılmıştır. Çağrı Bey, 3.000 kişilik ordusuyla Azerbaycan'a geldi ve ardından 1018 yılında Anadolu'ya akınlarda bulundu. Van Gölü havzasında önemli başarılar elde ettikten sonra Nahcivan'a yöneldi. 1021 yılında Azerbaycan-Horasan üzerinden Mâverâünnehir'e kardeşi Tuğrul Bey'in yanına döndü.¹⁰ Bizans İmparatoru Konstantin Anadolu'daki Oğuz akınlarını durdurabilmek maksadıyla 1045 yılında Gürcü Leparit komutasında bir orduyu Selçuklular üzerine gönderdi. Tuğrul Bey ise Gürcü, Ermeni ve Rumlardan oluşan müttefik Bizans ordusuna karşı Kutalmış'ı atadı. 1045 yılı güzünde Gence'de yapılan savaşı Selçuklular galip geldi.¹¹

⁴ Ziya Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, Bakı, 2007, s. 104; Ya'kubi, *Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, İstanbul 2002, s. 54.

⁵ Bünyadov, *a.g.e.*, s. 95- 97.

⁶ Abdülhalik Bakır-Feridun Şenol, "Eski Çağlardan 15. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Gence Şehrinin Siyasi Tarihi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C: 131, S: 259, Temmuz- Ağustos 2022, s.263,264.

⁷ Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 117, 118.

⁸ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, Terc: Ramazan Şeşen, İstanbul 2017, s. 301, 309.

⁹ Bala, *a.g.m.*, s. 762; Bünyadov, *a.g.e.*, s. 259-281.

¹⁰ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 1969, s.131; Ali Sevim, "Çağrı Bey", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: VIII, İstanbul, 1993, s. 183.

¹¹ Turan, *a.g.e.*, s. 119, 121.

Sultan Alpaslan 1071 Malazgirt zaferinden kısa bir süre önce Gürcistan'ı fethetmiş ve dönüşte Gence'ye uğramıştı. Sultan Melik Şah ise Gence'yi oğlu Mehmed'e tımar olarak tevcih etmişti. Ardından komutanlarından Sav Tegin'i Gence'ye memur etti. Oğuzların bölgeye iskânı sağlanarak bölgenin bir Türkmen şehri haline gelmesini amaçlandı.¹² Gence, 1212-1223 yılları arasında Gürcistan'da hüküm süren Tamar'ın oğlu ve ardından gelen halefi II. Giorgi Laşa'nın idaresine girdi.¹³ Orta Asya'da büyük bir güç haline gelen Moğollar orduları Kafkasya'ya doğru ilerleyerek Gence'yi istila ettiler.¹⁴ Moğollardan sonra bölgede İlhanlı, Timur¹⁵, Celayir ve Karakoyunluların hâkimiyeti yaşandı Akkoyunlu Devleti, 1461- 1501 yılları arasında bölgeyi idare etti. Akkoyunlu Devleti'nin hâkimiyet kurduğu dönemde muhtemelen Kaçar emirinin idaresi altında kaldı. Ardından Safevi Devleti'nin ihdas ettiği 13 vilayetinden biri haline geldi.¹⁶

12 imam inancını benimsemiş Tebriz merkezli 1501 yılında Azerbaycan'da kurulan Sefevi Devleti ile Osmanlı Devleti arasında Anadolu'nun doğusu ve Kafkasya üzerinde ciddi bir rekabet başladı. Yavuz Sultan Selim doğu seferine çıktı. 24 Ağustos 1514 tarihinde Çaldıran'da yapılan savaşı Osmanlı Devleti galip geldi. Doğu Anadolu Osmanlı hâkimiyetine geçti.¹⁷

Safevi Devleti ile Kafkasya üzerinde en uzun süren harpler 1578-1590 yıllarında cereyan etti. Safevi hükümdarı II. İsmail'in ölümü üzerine 1578 yılında Muhammed Hüdebende tahta geçti. Ancak onun devleti kötü yönetmesi ve acizliği otorite boşluğuna sebep oldu. Safevi Devleti'nde taht kavgaları yaşandı. Tecrübeli devlet adamı Vezir-i Âzam Sokullu Mehmed Paşa'nın muhalefetine rağmen Safevi Devleti'ne harp ilan edildi. Savaşın başlarında seri fetihler gerçekleştirildi. Lala Mustafa Paşa 1578 yılında Gürcistan ile beraber Kıpçak Atabeg Yurduunu zapt etti. Ferhad Paşa Tebriz'i aldıktan kısa bir süre sonra 1588 yılında Gence ve Karabağ'a girmeye muvaffak oldu.¹⁸ Gence Hakimi Ziyad oğlu Mehmed Osmanlı ordusunun Gence'ye doğru ilerlediği haberini alınca bölgedeki köy ve nahiyelerde bulunan halkı göçürerek bölgede

¹² Bala, *a.g.m.*, s. 762, 763.

¹³ Ayşe Beyza Büyükçınar, "Gürcü-Moğol İlişkilerinin İlk Evresi: 1220-1247", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C: 4, S: 6, 2018, s. 268.

¹⁴ Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu Atilla, Cengiz Han, Timur*, Çev. Halil İnalçık, Yayına Haz. Ertuğrul Tokdemir- Mustafa Dönemez, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, s. 272.

¹⁵ İsmail Aka, *Timurlular*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 22-28.

¹⁶ Efendizade, *a.g.m.*, s. 18.

¹⁷ Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-1*, İstanbul 2009, s. 138,139; OQTAY Əfəndiyev, *Azərbaycan Şəfəvilər Dövləti*, Bakı, Şərq-Qərb 2007, s. 271; Oktay Efendizade, "Safevi Devleti'nin Kuruluşunda Azeri Türklerinin Rolüne Dair", *XI. Türk Tarih Kongresi*, C: II, Ankara, 5-9 Eylül 1990, s. 815.

¹⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C: III/I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, s.56-62.

kimseyi bırakmamıştı. Osmanlı kuvvetleri terkedilmiş şehre girdi. Selaniki, Gence'de iki köprü'nün bulunduğunu, bağ ve bahçeleriyle oldukça güzel bir şehir olduğunu nakleder. 40 gün süren bir tamirattan sonra kale burçlarının yeniden tamir edildiğini ve hendeklerinin kazıldığını, gerekli istihkâmların gerçekleştirildiğini ifade eder.¹⁹ Safevi Devleti'nin başına geçen Şah Abbas doğuda Özbeklerle batıda Osmanlılara karşı iki cephede başarılı olamayacağını anladı. Sonuçta Ferhat Paşa Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı. Yapılan muahedeye göre Gence, Karabağ, Şirvan, Tebriz, Gürcistan, Nihâvend ve Lûristan gibi önemli bölgeler Osmanlı Devleti'nin elinde kaldı.²⁰ Ancak Şah Abbas Osmanlı Devleti'nin batıda Avusturya ile Anadolu'da Celâli isyanlarıyla uğraşmasını fırsat bilerek 1606-1607 yıllarında Azerbaycan, Gence ve Şamahı'yı Safevi topraklarına kattı.²¹ Ardın Bağdad'ı ele geçirdi. IV. Murad iktidarı tam olarak ele geçirdikten sonra 1635 yılında Revan, 1638 yılında Bağdad seferlerini gerçekleştirdi. 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalandı ve Safevi Devleti ile uzun bir sükûnet dönemine girildi.²²

Yaklaşık bir asır Safevi hâkimiyetinde kalan şehir XVIII. yüzyılda Azerbaycan'da meydana gelen olaylardan etkilendi. Şehir, jeopolitik konumu itibarıyla Karabağ Eyaleti'nin merkezi konumundaydı. Hazar Denizi'ne uzanan yolun en önemli kavşak noktasında bulunmaktaydı. Osmanlılar Gence'yi almakla doğu sınırını güvenlik altına almayı, Şirvan Hanı Hacı Davud ile birleşerek Bakü'yü işgal eden Ruslara karşı güçlü bir mevzi elde etmeyi amaçlamaktaydı.²³

1722 yılına gelindiğinde Osmanlı-Safevi ilişkileri yeniden gerginleşti. Safevi Devleti'nin başında Şah Hüseyin bulunmaktaydı. Ancak onun devleti kötü yönetmesi nedeniyle doğuda Afganlı Mir Mahmud isyan etmiş ve İsfahan'ı ele geçirmişti. Erzurum Valisi Silahdar İbrahim Paşa Safevi Devleti'nin içinde bulunduğu durumu İstanbul'a bildirdi.²⁴ Rus Çarı Petro, Safevi Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan istifade etmek istemiş Şirvan ve Bakü'yü almayı hedeflemişti. Ayrıca Kafkasya'da Lezgi ve Kabartay üzerinde hâkimiyet

¹⁹ Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 205, 206; Efendizade, *a.g.e.*, s.18.

²⁰ M. Fahrettin Kirzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri'ni Fethi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s. 389.

²¹ Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, s. 52-54.

²² Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar- II*, İstanbul 2009, s. 222-227.

²³ Ali Sinan Bilgili, *İran Azerbaycan Ermenistan ve Gürcistan'da Osmanlı Vakıfları (XVI-XVIII. Yüzyıllar)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara 2011, s. 20.

²⁴ Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *Tarih-i Çelebizâde*, C: III, Haz. Abdülkadir Özcan- Yunus Uğur- Baki Çakar- Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınlar, Mayıs 2013, s. 1330- 1331; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C: IV/I, s. 173.

kurmayı istemekteydi.²⁵ Erzurum Valisi İbrahim Paşa Erzurum'da sefer için gerekli hazırlıkları tamamladı. 17 Aralık 1722 tarihinde Kars'a doğru harekete geçmişti. 11 gün süren yolculuğun ardından Kars'a varıldı. Osmanlı orduları 146 gün Kars'ta kaldıktan sonra 23 Mayıs 1723 tarihinde Tiflis'e doğru harekete geçmişti. 28 gün süren yolculuğun ardından 19 Haziran 1723 tarihinde Tiflis'e varıldı. Osmanlı orduları Tiflis'te 100 gün kaldıktan sonra Gence'ye doğru hareket etti ve 28 Eylül 1723 tarihinde Gence'ye ulaştı.²⁶ 24 Haziran 1724 tarihinde Ruslarla yapılan antlaşmada Gence, Berda, Karabağ ve Nahcivan Osmanlı Devletinde kaldı.²⁷ Erzurum Valisi Vezir Hacı Mustafa Paşa Revan'dan hareket ederek Arapçayır'a geldi. Burada ordu için gerekli zahire ve mühimmatı temin ettikten sonra Lori Kalesi'ne ulaştı. 4 Ağustos 1725 tarihinde kale ele geçirildi. Ardından Gence Kalesi de 5 Eylül 1725 yılında iki gün süren kuşatmadan sonra fethedildi.²⁸

Gence'nin fethine müteakip bölgede farklı askeri sınıflara mensup birlikler kaydırıldı. Bu çalışmadaki amaç, mevcut arşiv kaynakların ve diğer muhtelif eserlerden faydalanarak Osmanlı ordusunun askeri-lojistik organizasyonunun önemli bir unsurunu teşkil eden zahirenin hangi bölgelerden temin edildiğini, zahire temininde yaşanan problemler, nakliye ve masrafları ortaya koymaktır. Merkezden bölgedeki taşra idarecilerine zahirenin teminine yönelik gönderilen emirlerin mahiyeti ve nelere dikkat edilmesi gereken hususlar da irdelenmiştir. Bu maksatla Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yer alan Mühimme defterleri ile Maliyeden Müdevver ve Mevkûfât Kalemi defterlerinden istifade edilmiştir. İncelenen döneme ait diğer arşiv kaynaklarda; İbnülemin Dahiliye, Muallim Cevdet tasnifi içinde yer alan Askeriye ile Sultan III. Ahmed dönemine ait Ali Emiri kataloğunda yer belgelerdir.

1.Gence Kalesi'nin İaşesi

Yeniçağ askeri yapılanması daha önceki dönemlerle karşılaştırıldığında nicelik ve nitelik bakımından önemli değişiklikler meydana geldi. Ateşli silahların kullanımının ordularda gittikçe yaygınlaşması, muharebelerin yıllarca sürmesi, savaşıcak askeri gücü devamlı surette savaşa hazır tutulması ve merkezi devletlerin güçlenmesiyle birlikte sayıları yüzbinleri bulunan ordu mevcudu ortaya çıkmıştı. Sefer organizasyonu içinde iaşesinin temini de en büyük problemlerden birini teşkil etmiştir.²⁹ Osmanlı Devleti, iaşe teminini

²⁵ M. Münir Aktepe, *1720-1724 Osmanlı- İnan Münasebetleri ve Silahşör Kemani Mustafa Ağa'nın Revan Fetih-namesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1970, s.11.

²⁶ BOA, MAD.d. 1943, s. 4.

²⁷ Çelebizade, *a.g.e.*, s. 1382.

²⁸ Çelebizade, *a.g.e.*, s. 1449, 1450.

²⁹ Carl Von Clausewitz, *Savaş Üzerine*, Çev. Selma Koçak, İstanbul 2011, s. 371.

imparatorluğun tümünü kapsayacak şekilde merkez ve taşra bürokrasisi arasında etkili bir organizasyon kurarak çözüme kavuşturmaya çalışmıştı. Bu durum her ne kadar İstanbul, saray ve ordu gibi kritik unsurları ön plana çıkarsa da imparatorluğun her bir köşesinde tüm sosyal grupların iş meselesini çözüme kavuşturmak devletin asli görevi olmuştur.³⁰

Gence Osmanlı orduları tarafından alınmıştı. Ancak serhat olarak nitelendirilen bu bölge coğrafi olarak uzak bir yerdedi. Bölgede bulunan ordunun yaşadığı sorunlardan biri de işenin temini ve nakliyesiydi. Nitekim Gence’de bulunan Ali Paşa 12 Aralık 1732 tarihinde İstanbul’a gönderdiği mektupta “*serhat demek askerin zahiresi demektir*” şeklindeki ifadesi işenin meselesinin nedeni kritik olduğunu anlamamız açısından önemlidir.³¹

Osmanlı ordusu taşıyabileceği kadar zahireyi yanında bulunduruyordu. İhtiyaç duyduğu zahirenin önemli bir bölümünü yerel kaynaklardan ya da savaş bölgesine yakın eyalet ve kazalarından temin edilmekteydi. Devlet hububat alımını yaparken köylünün elindeki tahıl stoklarını yağmalatılmasına asla müsaade etmezdi. Önceden belirlenmiş rayiç bedelleri ortaya konularak hububat alımı gerçekleştirilirdi.³²

Safevi harpleri boyunca sıcak savaş bölgelerinde bulunan ordunun zahire gereksinimleri Diyarbakır, Mardin, Van, Erzurum ve Kars gibi Safevi hududuna daha yakın ve hububat üretimi bakımından zengin bölgelerden temin edilirdi.³³ Sivas, Tokat, Niksar, Çorum, Arapkir ve Turhal gibi İç Anadolu’da bulunan sancak ve kazalar ile Trabzon ambarından da Erzurum’a zahire nakliyatı gerçekleştirilirdi.³⁴ Gence’de bulunan Osmanlı ordusunun hububat ihtiyacı da genellikle Kars, Erzurum, Çıldır ve Tiflis eyaletlerinden temin edilmişti.³⁵

Ordunun ihtiyaç duyduğu zahirenin mubayaasını devlet tarafından görevlendirilen mubayaa mübaşirleri yerine getirirdi. Mübaşirler sancak, kaza ve iskele gibi farklı büyüklükteki yerlerde görev alabilirlerdi. Mübaşirler yaptıkları alımları müfredatıyla deftere kaydederlerdi. Bu defterde satın alınan, noksan kalan zahire miktarı ile yapılan masraflar yer alırdı. Hazırlanan defterler

³⁰ Halil İnalçık, “İşe -Osmanlı Dönemi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C: IV, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s.117; Yusuf Yılmaz- Yahya Kadioğlu, “Osmanlı Devleti’nde İşe Sistemi Üzerinde Etkili Olan Coğrafi Etmenlere Bir Bakış (1600-1850)”, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, C: 6, S: 4, 2023, s.1132

³¹ BOA, C.AS. 14964.

³² Rhoads Murphey, *Osmanlı’da Ordu ve Savaş (1500-1700)*, Çev. M. Tanju Akad, 2007, s.109.

³³ Uğur Demlikoğlu, *18. Yüzyılda Erzurum Kalesi*, Ankara 2020, s. 106-125.

³⁴ BOA, D.MKF. d. 29061, s. 2; BOA, C.AS. 54118; BOA, D.MKF. d. 30694, s. 1- 2; BOA, C.AS. 14803, vrk. 2/a-b.

³⁵ BOA, C.AS. 24946; BOA, MAD.d. 3156 s. 251; BOA, MHM.133, s. 193/ 685; Uğur Demlikoğlu, *Gürcistan Kaleleri: Savaş, Sefer ve Kale Organizasyonu (Tiflis, Gori, Tob-Karaağaç ve Akçekale 1723-1735)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2019, s. 109-115.

Mevkûfat Kalemine gönderilirdi. Zahirenin toplanmasında eyaletin genelinde bulunan kazalara göre tevzi edilirdi. Kazaların hisselerine düşen miktarın belirlenmesinde hangi kıstaslara göre yapıldığı ile ilgili bir bilgi yoktur. Ancak belgelerde zahirenin kaza ve köylerdeki ahhalilerinin tahammüllerine göre ya da mahall-i şer'a göre yapılması emredilmekteydi.³⁶

1.1. İaşenin Temin Edildiği Bölgeler

Gence Kalesi ele geçirildikten sonra bölgeye çeşitli askeri sınıflara mensup birlikler yerleştirildi ve kalenin tahkimatı sağlandı. Cemaat ortaları, sekban ve ağa bölüklerinden oluşan Yeniçeriler kalede görev aldı.³⁷ Hükümet merkezinden Erzurum valisi olup Tiflis'e serdar olarak atanan İbrahim Paşa'ya 12-22 Ağustos 1723 tarihinde bir hüküm gönderilmiştir. Gönderilen hükümde Tiflis'te bulunan Diyarbakır Valisi Ahmed Paşa, Kars ve Trabzon eyaletleri mutasarrıfı Vezir Mustafa, Karahisar-ı Şarki ve Gori mutasarrıfı Ömer, Çıldır Beylerbeyi İshak Paşa ve Sivas Beylerbeyi Rişvanzade Seyyid Mehmed'in maiyetinde bulunan hükümet, zeamet, tımar askerleriyle birlikte Azerbaycan'ın Gence ve Revan kalelerine gidip kışlamaları ve kışı orada geçirmeleri istenmekteydi. Ayrıca Van, Maraş ve eyaletleri ile sağ ve sol kol üzerinde bulunan alay beylerinin de bölgede kışlamaları ve verilen emre muhalefet etmemeleri hususunda emirler gönderildi.³⁸ 31 Ekim- 9 Kasım 1723 tarihli mühimme kaydına göre Gence Eyaleti Vezir İbrahim Paşa'ya tevcih edildi.³⁹

13 Mayıs 1725 tarihli belgede Gence ve Şirvan'da bulunan ordunun ihtiyaç duyduğu zahirenin Çıldır ve Tiflis eyaletlerinden mubayaa edildiği görülmektedir. Mubayaa işine Tiflis Kalesi defterdarlığına Halil tayin edilmişti. Çıldır Eyaleti'nden 20.000 İstanbul kilesi buğday, 12.500 İstanbul kilesi⁴⁰ un ve 60.000 İstanbul kilesi arpa satın alınmıştır. Çıldır Eyaleti'nde zeamet, tımar ve ağaların zahirelerini depoladıkları ambarlar da bulunmaktaydı. Söz konusu ambarlardan 6.250 kile un, 24.000 kile arpa mubayaa edildi. Tiflis Eyaleti'ne bağlı Tiryale, Gori ve Sumkhiti sancaklarından 6.400 kile buğday ve 30.000 kile arpa tedarik edildi.⁴¹ 13 Mayıs 1725 tarihinde Tiflis Muhafızı Receb Paşa'ya, Çıldır Beylerbeyi İshak Paşa'ya Ahılkelek Sancakbeyi Ali'ye gönderilen hükümde Gence'nin fethi ve Şirvan'ın nizamını sağlayan ordunun

³⁶ Mehmet Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu*, İstanbul 2007, s. 127,128.

³⁷ BOA, MAD. d. 6123, s. 522-560; BOA, MAD.d. 17016, s. 1-29; BOA, MAD.d. 6575, s. 354-392.

³⁸ BOA, MHM.d. 131, s. 219,220/587-588-589-590-591-592-593-594-595-596.

³⁹ BOA, MHM.d. 131, s. 294/795.

⁴⁰ İstanbul kilesi: Halil İnalçık bir kilenin standart değerini 25,659 kg, bir İstanbul kilesinin de 24.215 kg olduğunu belirtmiştir. Bkz. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Çağı (1300- 1600)*, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2004, s. 251.

⁴¹ BOA, C.AS. 37791, s.1.

günlük tayinatları⁴² için Çıldır Eyaleti'ne bağlı Ardahan, Göle, Penek, Mamervan kazalarından temin edilmesi emredilmekteydi. Gence ve Şirvan bölgelerinin seraskerliğine de Vezir Mustafa Paşa getirilmişti. Söz konusu kazalardan 15.000 sumar⁴³ olmak üzere 60.000 İstanbul kilesi arpa, 20.000 İstanbul kilesi un satın alınmıştı. Merkezden gönderilen emirde mubayaa işinin bizzat kazalarda tahsil edilmesi ve ardından Tiflis Kalesi'ne nakledilip orada bulunan ambarlarda depolanması istenmekteydi.⁴⁴ Ancak zahirenin mubayaasına bölgede bulunan kimi sancakbeylerinin muhalefet ettiği de görülmüştür. Çıldır Eyaleti'nde zahirenin tevzi edilmesine karşı çıkan sancakbeylerinin seraskerlik ve yeniçerilik iddiasında bulunarak zahirenin toplanmasına muhalefet ettiği yönünde haberler İstanbul'a ulaştı. Bunun üzerine 14-24 Ocak 1726 tarihinde Çıldır Eyaleti'nde bulunan kadı ve kale muhafızlarına emirler gönderildi. Muhalefet eden her kim olursa haklarından gelinmesi ve cezaların tatbik edilmesi istendi.⁴⁵

Gence ve Şirvan'da bulunan ordunun zahire ihtiyacının karşılandığı diğer bir bölge Kars Eyaleti olmuştur. 26 Kasım- 6 Aralık 1725 tarihli belgede Kars Eyaleti'nden 66.000 kile arpa, 11.000 kile buğday ve 10.000 kile un olmak üzere toplamda 87.000 kile zahire satın alınmıştı. Revan ve Gence kaleleri için gerekli görüldüğünde 170.000 kile zahirenin de mahsul zamanında mubayaa edilerek Kars'ta bulunan ambarlarda bulundurulması istenmekteydi. Zahirenin Gence'ye nakliyesi için gerekli binek hayvanlar Kars'tan tedarik edilmişti. Zahirenin intikalinde yol güzergâhında bulunan menzillerde yağma ve baskınlara uğramaması için de önlemler alınmıştı. Bu maksatla Kars Kalesi'nde bulunan yerli yeniçerilerden azab ve müstahfizlardan yeterli sayıda asker temin edilerek onların refakatinde zahirenin ulaştırılması hedeflenmişti.⁴⁶ Fakat İstanbul'a gelen haberlerde zahirenin tek bir kilesinin dahi Gence'ye ulaşmadığı yönündedir. Bunun üzerine daha önceden Revan Kalesi için düşünülen 10.000 kile un, 10.000 kile buğday ve 30.000 kile arpanın Gence Kalesi'ne teslim edilmesi hedeflenmiş ve bu amaçla Kars Beylerbeyi'ne emir verilmiştir.⁴⁷

Osmanlı orduları Kafkasya'da önemli şehir ve bölgeleri ele geçirse de ihtiyatlı davranmayı devam ettirmiştir. Ayrıca Tebriz henüz alınamamıştı ve kuşatma devam etmekteydi. Erzurum Valisi Mustafa Paşa'ya 14 Mayıs 1725

⁴² Tayinat: Arapça menşeli bir terim olup ta'yin kelimesinin çoğuludur. Osmanlı ordusunda askerlere dağıtılan yiyecek ve erzak malzemeleri için kullanılan bir tabirdir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C: III, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1983, s.426.

⁴³ Sumar: Mahalli bir ölçü birimidir. 1 sumar 4 İstanbul kilesine eşittir. Bkz. *BOA*, MAD.d. 3156, s. 196.

⁴⁴ *BOA*, C.AS. 37791, s.1.

⁴⁵ *BOA*, MHM.d. 133,s. 75/271.

⁴⁶ *BOA*, MHM. 133, s. 38/ 158, *BOA*, C.AS. 37791, s.1.

⁴⁷ *BOA*, MHM.133, s. 193/ 685.

tarihinde gönderilen emirde maiyetine katılacak asker ve mühimmatın kendisine ulaşımına kadar bulunduğu yerden ayrılmaması, Gence ve Şirvan'a doğru hareket etmemesi emredilmişti. Ayrıca Revan Kalesi'nin muhafazası ile meşgul olması Nahcivan, Ordubad ve Yezidabad'a gibi sair yerlerde güvenliğin sağlanıp İstanbul'dan gelecek sipahi, silahtar ve serdengeçti neferleri de yanına varıncaya kadar Kabkulu'da bulunması istenmişti.⁴⁸

Merkezi hükümet Gence Kalesi'nin tahkimatına ve askeri birliklerin bölgeye intikaline sağlamaya yönelik faaliyetlerine devam etmiştir. 12 Mayıs 1725 tarihli belgede Amasya Sancağı mutasarrıfı olan Mevlüd oğlu Osman'ın kapusunda bulunan 500 neferi ile birlikte Gence ve Şirvan'a memur edildiği görülmektedir.⁴⁹ 8 Eylül 1725 tarihinde Keban maden emini marifetiyle Palu hükümeti ve civar yerlerden 4.000 nefer tüfekçi piyade levendinden (tüfeng-endâz) 2.000'i Revan Kalesi'ne gönderilmişti. Geriye kalan 2.000 neferi de Gence Kalesi'nde görev yapması istenmekteydi. Ancak 2.000 nefer tüfekçinin Gence'ye gelme ihtimali bulunmuyorsa Revan'a giden 2.000 tüfekçiden 1.000'inin Gence'ye nakledilmesi emredilmekteydi.⁵⁰ Gence'de dönem dönem askeri yoklamalar da yapılmaktaydı. 21 Nisan 1726 yılında yapılan askeri yoklamada 499 terakkili sipahiden sadece 281'nin bulunduğu ve bu neferlere 8.748 akçe yevmiye verildiği görülmektedir. Yoklamada 199 neferin mahlûl, 10 neferin çalık⁵¹, 8 neferin yoklamada bulunmadığı ve 1 neferinin de firar ettiği belirtilmişti. Terakkili sipahilere 13 Haziran- 8 Eylül 1725 tarihine ait Lezez mevacibleri ile 9 Eylül- 6 Aralık 1725 tarihine ait Masar mevacibleri için toplamda 702.839 akçe (7 yük 2.839 akçe) ödeme yapılmıştır.⁵²

Gence Kalesi'nde ihtiyaç duyulan çadır ve çergerin de Trabzon'dan gönderilmesi için Trabzon cebecibaşı vekili olan Ali Ağa'ya 30 Haziran 1726'da emir gönderilmiştir. Çadır ve çergerler Gence'de bulunan 25. bölük serdengeçti ağası Ali Ağa'ya teslim edilmiş ve mühürlü temessük alımıp deftere kaydedilmiştir.⁵³ Gence'de humbaracı neferlerinin de görev aldığı görülmektedir. Üç sene Gence'de görev yapan ve ardından tayin olan 12 nefer humbaracının yerine yenileri atanmıştır. 9 Eylül 1726 tarihli belgede bu humbaracıardan 4'ünün Niş, 3'ünün Köstendil, 2'sinin Tırhala, 1'inin Ohri, 1'inin Alacahisar ve 1'inin de Selanik sancaklarından Gence'ye geldiği anlaşılmaktadır.⁵⁴ Gence ve Şirvan'a geri dönen 386 nefer terakkili sipahilere günlük 5507 akçe yevmiye takdir

⁴⁸ BOA, C.AS. 4981.

⁴⁹ BOA, C.AS. 16955.

⁵⁰ BOA, C.AS. 24533.

⁵¹ Çalık: Yeniçeri Ocağı'ndan kaydı silinmiş olanlar için kullanılan bir tabirdir. İsmail Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara 2006, s. 274.

⁵² BOA, C.AS. 25901.

⁵³ BOA, C.AS. 19737, vrk. 1-3.

⁵⁴ BOA, C.AS. 24946.

edilmiştir. 2 Haziran- 28 Ağustos 1726 tarihine ait Lezez ve 29 Ağustos- 25 Kasım 1726 tarihine ait Masar mevacibleri için toplamda 9 yük 74.740 akçe ödeme yapılmıştı.⁵⁵

Osmanlı vesikalarında İslam ordusu olarak vasıflandırılan Gence'deki ordunun zahire ihtiyacı Tiflis ve Çıldır eyaletlerinden de temin edilmeye çalışılmıştır. 23 Ağustos 1726 yılında Tiflis Eyaleti'nden 100.000 ve Çıldır Eyaleti'nden de 100.000 kile olmak üzere toplamda 200.000 İstanbul kilesi zahire satın alınmıştır.⁵⁶

7 Aralık 1726 tarihinde Tiflis Muhafızı İshak Paşa'ya gönderilen emirde Gence'de Vezir Mustafa Paşa'nın yanında bulunan askerlerin sayısı dikkate alınarak ihtiyaç duyulan zahirenin Tiflis'ten karşılanması istenmekteydi. Gence Eyaleti'ne bağlı Lori Kalesi'nde bulunan ordunun zahire ihtiyacı da Tiflis, Çıldır ve Kars eyaletlerinden temin edilmişti.⁵⁷ Gence Kalesi'nde bulunan Osmanlı ordusunun zahire ihtiyacı Tiflis Muhafızı İshak Paşa marifetiyle Tiflis ve Çıldır eyaletlerinden satın alınarak bölgeye intikali sağlanmıştı. 26 Haziran 1726 tarihli belgeye göre Vezir Mustafa Paşa'ya ulaştırılmak üzere toplamda 101.103 kile buğday, arpa ve un tedariki sağlanarak ordu defterdarına teslim edilmişti. Defterdar gelen zahireyi deftere titizlikle kaydedirdi. Ardından deftere mühürlü temessük verilir ve baş muhasebeye kayıt altına alınırdı.⁵⁸

19 Haziran 1732 tarihinde Gence Kalesi'nin savunulması için 500 nefer silahdar görevlendirilmişti. Erzurum'a varıncaya kadar ihtiyaç duyulan tayinatlarının kaza ahalipleri tarafından karşılanması için Anadolu'dan Erzurum'a kadar yol güzergâhı üzerinde bulunan kaza kadılarına ve kethüdalarına emirler verildi. Erzurum'a varan silahdarların her bir neferine 1 çift ekmek, her 5 neferine 1 kıyye et, 1'er kile arpa verildi. Ağalarına günlük 5 çift ekmek, 2 kıyye et, 1'er kile arpa, Silahdar bölüğünde bulunan kethüda, başçavuş, alemdar ve 15 nefer odabaşının her bir neferine 2'şer çift ekmek, 1 kıyye et ve 0,5 kile arpa tevzi edildi. 500 nefer silahdarın Gence'ye varıncaya kadar günlük tayinatları verilmesi ve masrafların Erzurum gümrük malından karşılanması hususunda Erzurum kadısına ve gümrük eminine emirler verildi.⁵⁹

1.2. Nakliye

Osmanlı Devleti XVI. yüzyılda düzenlemiş olduğu seferlerde ordu lojistiği konusunda büyük bir deneyime sahipti. Batıda ve doğuda girişmiş olduğu seferlerde ordu güzergâhlarının bulunduğu önemli yerlere zahire ambarları kurmuştu. Temin edilen zahire araba, at, deve ve katırlarla taşınarak

⁵⁵ BOA, C.AS. 52020.

⁵⁶ BOA, MAD.d. 3156, s.218.

⁵⁷ BOA, İE. DH. 2668.

⁵⁸ BOA, MAD.d. 3156 s. 251.

⁵⁹ BOA, C.AS. 51625.

ordunun bulunduğu bölgeye taşınırdı.⁶⁰ Uzun süren seferlerde bilhassa kış aylarında cepheye daha yakın bir bölgelerde ordunun ağırlıklarını taşıyacak hayvanlara yönelik çeşitli kışlaklar yapılırdı ve ertesi sene yapılacak sefer için zaman kazanılırdı. Asker ve hayvanların kışlak yerlerinin tespiti ve zahirenin tedariki ise bölge halkının tasarrufuna bırakılırdı.⁶¹

Gence Kalesi için satın alınan zahire ile mühimmatın nakliyesi de deve, katır ve öküzlerle yapılmaktaydı. Sefer dönemlerinde ordu ağırlıklarının, zahire ve mühimmatın taşınmasında sık sık istifade edilmekteydi. Develerin yük taşıma kapasiteleri de fazlaydı. Ayrıca sıcağa, soğuğa, açlık ve susuzluğa dayanıklıydılar.⁶² Gence’de bulunan Vezir Mustafa Paşa’ya zahire ve mühimmatın ulaştırılması için Yeni İl Türkmen cemaatlerinden Akçakoyunlu ve diğer cemaatlerden istifade edilmişti. Halep kadısı ve mütesellimine 1 Eylül 1725 tarihinde gönderilen emirde Akçakoyunlu ve diğer aşiretlerden istihdam edilen develer için 1724-25 yılı (H. 1138) Halep muhassılı malından 1.636,5 kuruş, 1725-26 yılı Halep cizyesi malından da 6.530 kuruş olmak üzere toplamda 8.166,5 kuruş ödeme yapılmıştı.⁶³

Şirvan ve Gence’de bulunan Vezir Mustafa Paşa’nın ihtiyaç duyduğu un ve arpa Çıldır Eyaleti’nden satın alınarak Tiflis Kalesi ambarına depolanmıştı. Tiflis’ten Gence’ye ulaştırılacak zahirenin nakliyesi için 16 Haziran 1725 tarihinde Tiflis’te bulunan Demürcü Hasanlı ve sair aşiretlerden yeterli miktarda öküz tedariki sağlandı. Nakliye ücreti de Tiflis ordu defterdarı tarafından verildi.⁶⁴ Nakliye için ihtiyaç duyulan öküzlerin karşılandığı diğer bir bölgede Çıldır Eyaleti olmuştur. 16 Haziran 1725 tarihinde Çıldır Valisi İshak Paşa’ya gönderilen emirde Gence’de bulunan Serasker Mustafa Paşa’nın ihtiyaç duyduğu zahire, top ve mühimmatın nakliyesi için 500 mekkari davarının hizmete alınması yönünde emir verildi.⁶⁵ Kars Eyaleti’nde satın alınan zahirenin Gence’ye nakliyesi için de Anadolu’da bazı mahallerde deve, katır ve bargirler kiralanarak Kabkulu menziline tutuldu. 16 Haziran 1725 tarihinde Ahılkelek, Ardahan sancakbeyleri ile Ahıska mütesellimine emirler gönderilerek zahirenin nakliyesi için binek hayvanlara ihtiyaç duyulduğu beyan edildi. Ayrıca Çıldır Eyaleti’nden Göle, Ardahan, Oltu, Benek, Mamervan ve Ahılkelek kazalarından 10.000 öküz hizmete alındı ve masrafları da ordu defterdarı tarafından verildi.⁶⁶

⁶⁰ Ömer İşbilir, “Savaş ve Bölgesel Ekonomi: İran Savaşlarında Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu”, *OTAM*, S: 21, Bahar 2007, s. 21, 22.

⁶¹ Ömer İşbilir, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İlaşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 1996, s. 26.

⁶² Ahmet Önkal- Nebi Bozkurt, “Deve”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul 1994, s. 222-226.

⁶³ *BOA*, C.AS. 46243.

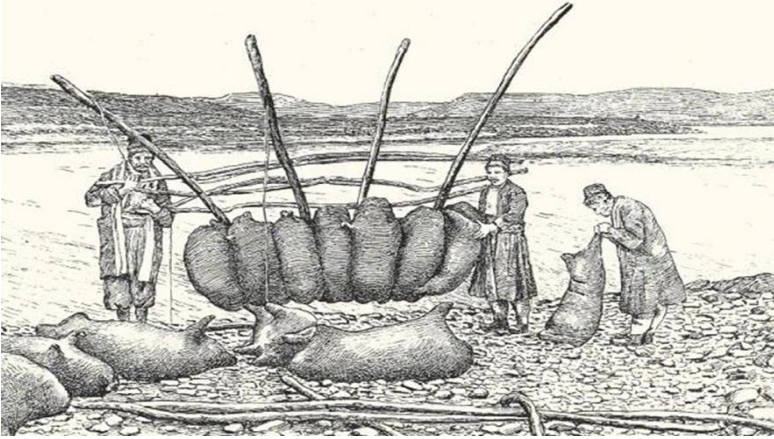
⁶⁴ *BOA*, C.AS. 37973, vrk. 1/a.

⁶⁵ *BOA*, C.AS. 37973, vrk. 1/a-b.

⁶⁶ *BOA*, C.AS. 37973, vrk. 3/a-b.

Tiflis Kalesi ambarında tutulan zahirenin Gence ve Şirvan'da bulunan orduya intikali için Kura (Kür) Nehri üzerinden taşımacılıkta yapılmıştır. 9 Mayıs 1725 tarihinde İstanbul'dan gelen emirde Gence ve Şirvan'a memur edilen Vezir Mustafa Paşa'nın maiyetinde bulunan ordu için Çıldır ve civar bölgelerden toplan zahirenin Tiflis Kalesi ambarlarda tutulduğu ve bu zahirenin Kura Nehri'nde inşa edilecek sallarla birlikte intikali emredilmişti. Salların yapımı için kelek ustalarına ve tulumla ihtiyaç vardı. Bu ihtiyaç Diyarbakır Eyaleti'nden karşılanmıştı.⁶⁷ Bilindiği üzere Diyarbakır, Musul, Bağdad ve Basra arasında Dicle Nehri üzerinde keleklerle yapılan nehir taşımacılığı kadim zamanlara kadar gitmektedir. Keleklerin yapımında koyun ve keçi derilerinden istifade edilmekteydi. Koyun ve keçiler göğüs hizasından kesildikten sonra dikilerek ayakları bağlanılır ve insan nefesiyle şişirilirdi. Şişirilen deriye tulum adı verilirdi. Tulumların üzerine bahçıvan sırıği adı verilen ağaçlardan birer metre aralıklarla sağlı sollu kirişler konulur ve kirişlerin üzerine de ince çubuklar yerleştirilmek suretiyle kare biçiminde bir sal yapılmış olurdu.⁶⁸ Merkezi hükümet Kura Nehri üzerinde inşa edilecek salları için Diyarbakır ve Eğil'den 5.000 adet tulumun satın alınmasını istemişti. Ayrıca keleklerin inşası için de Diyarbakır'dan 50 nefer kelekçi ustası hizmete alındı. Ustaların yoklatılıp Tiflis Kalesi'ne hareket etmeleri hususunda Diyarbakır voyvodası Halil Ağa'ya hitaben emri şerif verildi.⁶⁹

Resim 1: Kelek Yapımını Gösteren Resim⁷⁰

⁶⁷ BOA, MAD.d. 3156, s. 250.

⁶⁸ Emrullah Güney, "Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı", *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S: 2, Ankara, Şubat 1990, s. 323- 325.

⁶⁹ BOA, MAD.d. 3156, s. 250.

⁷⁰ <https://sites.google.com/site/tekyeli/kelek>.

Kafkasya’da bulunan Osmanlı ordusu için satın alınan zahirenin nakli için gerekli binek hayvanlar Erzurum, Kars ve Tiflis’ten tedarik edilmişti. 19 Ekim 1728 tarihli belgede Revan ve Gence kaleleri için satın alınan zahirenin nakliyesi için ihtiyaç duyulan binek hayvanlarının Erzurum, Kars, Çıldır ve Tiflis’ten temin edildiği görülmektedir. Revan mütesellimi İbrahim Ağa marifetiyle Tebriz Kalesi için 30.000 kile un ve 90.000 kile arpa satın alınmıştı. Zahirenin nakliyesi için Erzurum gümrük emini tarafından 750 deve ve 1.500 katır hizmete alındı. Deve ve katırların bölgeye intikali için dergâh-ı muâllama gedüklülerinden Bağdadlı Ali görevlendirilmişti. Kars Eyaleti’nde ise 300 kıt’a araba ve 1.000 adet öküz temin edilmişti. Tiflis’ten tedarik edilen davarlarla birlikte Revan Kalesi’ne zahire nakliyesi gerçekleştirildi. Revan Kalesi’nin zahire ihtiyacı karşılanmıştı. Çıldır Eyaleti’nden gelen öküzlerle mevcut binek hayvanlarının sayısı takviye edildi. Gence’ye ulaştırılmak üzere Tiflis ve Çıldır eyaletlerinden toplamda 15.000 kile un ve 30.000 kile arpa satın alınmıştı. Zahirenin intikali sağlanarak Vezir Mustafa Paşa’ya teslim edildi. Revan’da olduğu gibi Gence Kalesi’nin de zahire ihtiyacı da karşılanmıştı. Zahirenin yanında Gence için koyunda tedarik edildi. Erzurum gümrük emini tarafından Erzurum ve Çıldır’dan 7.500 adet koyun satın alınarak Gence’ye ulaştırıldı.⁷¹

Osmanlı-Safevi harpleri boyunca menziller sürekli işlerlik kazandı ve ihtiyaca binaen yeni menzillerde yapıldı. Kars ile Gence arası uzaklık 392 km idi ve yol 69 saat sürmekteydi. Kars’tan Gence’ye 5 menzil bulunmaktaydı. Bu menziller; Karascı, Akçakale, Eskibari, Halayık ve Gence idi. Tiflis ile Gece arasında Ulugöl adında bir menzil bulunmaktaydı.⁷² Gence merkezinde bulunan ulaklar için Gence ve Halha arasında yeni menzillerin kurulması kararlaştırıldı. Ayrıca Tiflis Eyaleti’ne bağlı Kazak sancağında kazak beyinin bulunduğu mahalde de bir menzilin yapılması istendi. Ulakların masrafları da Tiflis hazinesinden karşılandı. Masrafların karşılanması için Tiflis muhafızına ve defterdarına 22 Haziran 1732 tarihinde ferman gönderildi.⁷³

1.3. Zahireye Yapılan Masraf

Osmanlı ordusunun sefer organizasyonunun önemli bir bölümünü teşkil eden zahirenin temin ve intikali önemli bir masraf gerektirmekteydi. Bu devlet için önemli bir yükü. Maaş ödemelerinden sonra en büyük gider kaleminin zahire ve nakliyesi oluşturmaktaydı. Binek hayvanlara yapılan nakliye masrafı

⁷¹ BOA, C.AS. 27439.

⁷² Cemal Çetin, *Anadolu’da Faaliyet Gösteren Menzilhaneler (1690-1750)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya 2009, s.149.

⁷³ BOA, C.AS. 29237.

da satın alınan buğday ve arpaya göre daha fazla hazineye yük getirebiliyordu. Dolayısıyla karayolu taşımacılığı hem pahalı hem de meşakkatliydi.⁷⁴

Osmanlı-Safevi harplerinde ordu için satın alınan zahirenin masrafları İstanbul'da Hâzine-i Âmire'den karşılanabildiği gibi Erzurum, Tiflis, Trabzon, Diyarbakır, Maraş, Adana, Ankara ve Kayseri gibi kazaların sahip olduğu gümrük, voyvodalık, cizye, avarız ve mukataa gelirlerinden de sağlanabiliyordu.⁷⁵

28 Ağustos 1726 tarihinde Gence Kalesi'nde bulunan ordunun zahire ihtiyacı Kars Eyaleti'nden temin edilmiş ve mubayaa işine Mehmed Ağa memur edilmişti. Zahirenin masrafları da 1726-1727 yılı (H. 1138) Maraş, Adana, Ankara ve Kayseri kazalarının cizye gelirlerinden istifade edilmişti. Ankara kazasından 6.000 kuruş, Maraş kazasından 4.000 kuruş, Adana kazasından 3.000 kuruş ve Kayseri kazasından 2.000 kuruş olmak üzere toplamda 15.000 kuruş cizye geliri zahirenin masrafına ödenmişti.⁷⁶

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya serhaddinin de bulunan Revan, Gence ve Tiflis'te bulunan ordunun zahire ihtiyacı 15 Temmuz 1731 tarihinde Erzurum'dan karşılanmıştı. İstanbul'dan Erzurum mütesellimine, kadısına ve gümrük eminine gönderilen emirde Erzurum Eyaleti'nin mahsuldar bir memleket olduğu Trabzon'dan gönderilen peksimetten başka 30.000 kile buğday, 20.000 kile un ve 100.000 kile arpanın acilen satın alınması isten-mekteydi. Söz konusu zahire yeni mahsul olması şartıyla Erzurum Eyaleti'ne bağlı kazalardan tedarik edilmişti. Ayrıca zeamet, tımar ve çiftlik sahiplerinin ellerinde bulunan zahire için nakit ödeme yapıldı. Ortaya çıkan masraf ise 25.000 kuruştur. Merkezi hükümet zahirenin alınma muhalefet edenlere karşı kalebentlik cezasının tatbik edileceği, buna rağmen yine de inatlarına devam ederlerse emval ve eşyalarına el konulacağı, haklarından gelinmesi için de isimlerinin İstanbul'a bildirilmesi hususunda taşra yöneticilerine emirler gönderdi.⁷⁷

3 Aralık 1732 tarihli belgede Kars Eyaleti'nden toplamda 180.000 kile zahire satın alındığı ve bu zahirenin 75.000 kilesinin Revan Kalesi'ne nakledildiği beyan edilmiştir. Revan Kalesi için satın alınan zahireye ve nakliyesine 60.000 kuruş ödeme yapılmıştır. Bu masraf Erzurum gümrük emini tarafından ödenmişti. Geriye kalan 105.000 kile zahirenin yarısı Gence'ye yarısının da Tiflis'e nakledilmesi gerekmektedir. Fakat İstanbul'a gönderilen arzuhalde Hazine-i Âmire'den para gelmediğinden zahirenin intikalinin mümkün olmadığı, paranın tedarik edilmesi halinde zahirenin develere

⁷⁴ Bkz. Uğur Demlikoğlu, *Osmanlı-İran Savaşlarında Askeri ve Lojistik Bir Üs: Diyarbakır (1723-1747)*, Ankara 2022.

⁷⁵ BOA, C.AS. 14803, vrk. 2/a-b; BOA, C.AS. 36759; BOA, C.AS. 36759; BOA, AE.SAMD III. 16296; BOA, C.AS. 14803, vrk. 1/a-b; BOA, C.AS. 54118.

⁷⁶ BOA, AE.SAMD III. 16296.

⁷⁷ BOA, C.AS. 37600.

yüklenilip bölgeye biran önce hareket edileceği bildiriliyordu.⁷⁸ 3 Aralık 1732 tarihinde Erzurum Valisi Osman Paşa'nın İstanbul'a gönderilen bir arzuhalden Erzurum'da satın alınan zahire için Pasinler ve Erzurum gümrük malından 25.000 kuruş havale edildiğini ve ihtiyaç olması halinde 63.125 kuruş ödemenin daha yapılabileceğini bildirmekteydi. Ayrıca Revan muhafızı İbrahim Paşa'nın Erzurum ambarından zahire talebinden bulunduğu dair mektubunun gelmesinden 2 gün önce 600 deve hazır bekletilmişti. Gence Valisi Ali Paşa Kars'tan zahirenin nakliyesi için 404 deve göndermişti. Kars'ta bulunan Sivas Valisi Hüseyin Paşa bu develere zahire nakliyesini yapmak yerine Erzurum'a göndermişti. Hüseyin Paşa, Erzurum Valisi Osman Paşa'ya gönderdiği mektupta 1.000 devenin nakliye ücretini ödemesini talep etmekteydi. Fakat Osman Paşa bu talebi bir şikâyet olarak İstanbul'a bildirmiştir. Devlerin nakliye ücretini vermeye memur olmadığı halde böyle bir emrin kendisine Kars'ta bulunan Sivas Valisi Hüseyin Paşa tarafından verildiğini bildirmekteydi.⁷⁹

Safevi Devleti'nde siyasi ve askeri alanlarda önemli değişimler meydana geldi. Doğuda Afganlar, batıda Osmanlı Devleti, kuzeyde ise Rusya tarafından kısaca alınan Safevi hükümeti yeniden toparlanma eğilimine girdi. Şah II. Tahmasb, Eylül 1726 tarihinde Afşar Türkmenlerinden olan Nadir'e Tahmasb Kulu Han unvanını vererek ordunun başına kumandan tayin etti. Nadir, Doğuda Abdali ve Gılcay Afganları üzerine yürüdü. Kaçar hanedanının başında bulunan Fethi Ali Han'ı bertaraf ederek büyük bir rakipten kurtuldu.⁸⁰ Safevi Devleti'nin batısını kontrol eden Eşref Şah'ın 29 Eylül 1727 tarihinde Osmanlı Devleti ile 9 maddeden oluşan ve şartları çok ağır olan bu antlaşmayı tanımadı. Batıya yönelerek Eşref Şah ile yaptığı 3 savaştan da galibiyet elde etti. İsfahan'a gelerek Şah II. Tahmasb'ı 7 yıl aradan sonra yeniden tahta geçmesini sağladı.⁸¹ Nadir, Nihavend Kalesi'ni 1 Temmuz 1730 tarihinde, Hemedan'ı 7 Temmuz ve Tebriz'i 12 Ağustos da ele geçirdi. 1730 tarihinde İstanbul'da çıkan Patrona Halil isyanıyla Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum, İran sınırındaki hudut komutanları arasındaki anlaşmazlıklar Nadir'in işini kolaylaştırmış ve topraklarını genişletme imkânı elde etmiştir.⁸²

Nadir'in Osmanlı Devleti'ne yaptığı taarruzlara karşılık hudut bölgelerinde bulunan kalelerin tahkim ve takviyesine önem verilmiştir. Ordunun ihtiyaç duyduğu mühimmat ve zahire sınır hattında bulunan birliklere intikali

⁷⁸ BOA, C.AS. 14803, vrk. 1/a-b.

⁷⁹ BOA, C.AS. 14803, vrk. 2/a-b.

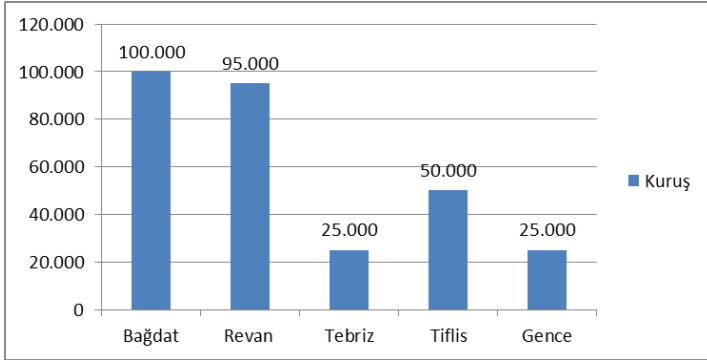
⁸⁰ Abdurrahman Ateş, *Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1720-1747)*, Altınpost Yayınları, Ankara 2012, s. 113-115.

⁸¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C: IV/ I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 198, 199; Ateş, *a.g.e.*, s. 120-124.

⁸² Vladimir Minorsky, "Nadir", *İslam Ansiklopedisi*, C: IX, Milli Eğitim Bakanlığı, Eskişehir 2001, s.22.

devam edilmiştir. Gence Kalesi'nin takviyesi için askeri birlikler de bölgeye intikal etmişti. 11 Ocak 1730 tarihinde Gence ve Tob-Karaağaç kalelerinde 483 nefer kapıkulu askeri görev almış kendileri günlük 2.395 akçe yevmiye verilmiştir.⁸³ 26 Ocak 1730 tarihinde Diyarbakır Eyaleti'nden 1.000 nefer piyade levendi Gence'ye memur edilmiştir. Leventlerin ulûfe, bahşiş, çadır, çerge ve diğer mühimmatları için 1.000 kuruş masraf yapılmıştır. Bu masraf Hâzine-i Âmire tarafından karşılanmıştır.⁸⁴ Kalede bulunan ordunun maaş ve diğer ihtiyaçları için yapılan ödemelerde gecikmelere ve aksamalarda meydan gelebiliyordu. Gence Kalesi'nde hizmette bulunan kapıkulu ve serdengeçti neferlere 30.000 kuruş mevacib ödemesinin yapılması gerekmektedir. Ancak Gence hazinesinin kifayet etmemesi üzerine bu meblağ 3 Mayıs 1730 tarihinde Gence mukataası malından karşılanmıştır.⁸⁵ Gence Kalesi'nin muhafazasında bulunan dergâh-ı muâllama yeniçerileri, cebeci, topçu ve top arabacılarının 1729-30 yılı (H.1142) mevacib ve kışlık elbise (zemistâni) masrafları için bir miktar ödeme yapılmış fakat geriye kalan 30.000 kuruşluk kısmı için yeterli ödenek bulunamamıştı. İhtiyaç duyulan ödenek de 1730-31 yılı (H. 1143) Erzurum cizyesinin ikinci taksitinden verilmek suretiyle karşılandı.⁸⁶ 8 Mayıs 1730 tarihinde kalede yapılan yoklamada 130 cebeci görev yapmaktaydı. Bu sayı 24 Şubat 1734 yılında 500'e yükseldi.⁸⁷ Çeşitli sınıflara mensup askeri birliklerin bölgede bulundurulması zahire ihtiyacını elzem bir hale getirmekte ve masrafları da artırmaktaydı. Aşağıdaki grafikte 1729-30 (H. 1142) yılında Bağdad, Tebriz, Revan, Tiflis ve Gence kalelerine yapılan masraflar ortaya konulmuştur.

Grafik 1: 1729-30 Yılı (H. 1142) Bağdad, Revan, Tebriz, Tiflis ve Gence'ye Yapılan Zahire Masrafı⁸⁸

⁸³ BOA, C.AS. 28738.

⁸⁴ BOA, C.AS. 4678.

⁸⁵ BOA, C.AS. 32044, vrk.1.

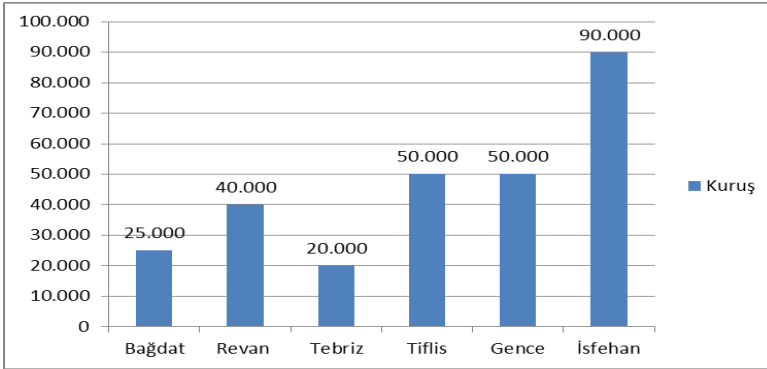
⁸⁶ BOA, C.AS. 32044, vrk.3.

⁸⁷ BOA, C.AS. 19566.

⁸⁸ BOA, D.BŞM.d. 40974, s. 1.

Yukarıdaki grafikte en fazla zahirenin Bağdad ve Revan'a yapıldığı görülmektedir. Tahmasb Kulu Han Nadir'in Osmanlı hudut bölgelerine doğru taarruzları neticesinde bahsi geçen kalelerde daha fazla asker bulundurulmuş ve haliyle bu bölgelere yapılan zahire masrafı da artmıştır. Aşağıdaki grafikte 1730-31 yılı (H.1143) Bağdad, Revan, Tebriz, Tiflis, Gence ve İsfahan kalelerine yapılan zahirenin masrafı verilmiştir.

Grafik 2: 1730-31 Yılı (H.1143) Bağdad, Revan, Tebriz, Tiflis, Gence ve İsfahan Kalelerine Yapılan Zahirenin Masrafı⁸⁹

1730-31 yılı verilerini 1729-30 yılı verileriyle karşılaştırdığımızda Bağdad, Revan ve Tebriz'e yapılan zahire masrafının düştüğü buna mukabil Gence'ye yapılan zahire masrafının iki kat arttığı görülmektedir. Nadir'in Kafkasya'ya yönelik harekâtı bu bölgedeki zahire masraflarını da artırmıştı.

Tiflis Muhafızı İshak Paşa'ya 5 Nisan 1731 yılında gönderilen hükümden Gence ve civar bölgelerin daha önceden ihtiyaç duyduğu 40.000 kile buğday ve arpanın Tiflis'te depolandığı buğdayın her bir kilesi için 50 akçe arpanın her bir kilesi için 30 akçe rayiç bedelle satın alındığı anlaşılmaktadır. Söz konusu zahirenin masrafı 1728-29 Tiflis hazinesi irsaliyesinden karşılanmıştı. Daha sonradan Çıldır ve Tiflis'ten satın alınacak zahirenin kile başına rayiç bedellerinde artış görülmektedir. Çıldır Eyaleti'nden satın alınan buğday ve arpanın kilesine 60 akçe, Çıldır Eyaleti'nde buğday için 60, arpa için de 40 akçe değer belirlenmiştir. Çıldır Eyaleti'nden Tiflis'e nakledilecek her 4 kile buğday ve arpanın nakliye bedeli 3 kuruştur. Tiflis Eyaleti'nden satın alınan her 4 kile buğday ve arpanın alım ve nakliyesine 2,5 kuruş bedel ortaya konuldu. Çıldır'ın coğrafi olarak uzak olması masrafları artıran bir unsurdu. Çıldır'dan satın alınan zahireye nakliyesi ile birlikte kile başına 91 akçe masraf oluştururken, Tiflis'te

⁸⁹ BOA, D.BŞM.d. 40974, s. 1.

bu masraf kile başına 70 akçedir. Gence Kalesi için Tiflis'ten toplamda 280.000 kile zahire irsal edilmiştir. Zahire için 13.333 kuruş ödeme yapılmıştır. Bu meblağda Tiflis hazinesi irsaliyesinden karşılanmıştır.⁹⁰

Gence Kalesi'nde bulunan Osmanlı ordusunun ihtiyaç duyduğu zahirenin karşılandığı diğer bir bölgede Şirvan olmuştur. 14 Haziran 1732 tarihli belgede daha önceden Gence Kalesi için Şirvan Eyaleti'nde zahire alımının gerçekleştiği ve Şirvan Hanı Serhan Han tarafından 30.000 kuruşluk masraf yapıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu masraf Revan Kalesi Muhafızı İbrahim Paşa'nın zaptında bulunan mevacic fazlası akçeden ödenmiştir. "Mevacic fazlası akçe" tabirinden kasıt vefat, mahlûl ve firar gibi sebeplerle yeniçerilere yapılmayan ödemelerden arta kalan paradır. Gence Kalesi'nde bulunan ordunun Safevi baskısına karşılık takviyesine devam edilmiş Şirvan Eyaleti'nden ikinci bir defa zahire alımı yapılmak istenmiştir. Fakat Şirvan muhafızı İstanbul'a gönderdiği mektubunda kendi askerlerinin zahire ihtiyacından dolayı bu emri yerine getiremeyeceğini bildirmişti. Bunun üzerine ihtiyaç duyulan zahire Karabağ, Şeki, Şemkir ve Gence eyaletlerinden temin edilmeye çalışıldı. Söz konusu bölgelerden temin edilen zahire için 20.000 kuruş ödeme yapıldı. Bu ödeme Revan Muhafızı İbrahim Paşa'nın yanında bulunan mevacic fazlası akçeden karşılandı. Zahirenin alımına ve nakliye hizmetinde bulunanlara ödemeler nakit olarak gerçekleştirildi.⁹¹ 14 Haziran 1732 tarihinde Gence Kalesi'nde bulunan kapıkulu ve yerli yeniçerilerin zahire ihtiyacı Kars Eyaleti'nden temin edilmiş ve 80.000 kuruş masraf orta çıkmıştı.⁹²

Belgede "miri farisan leventleri" olarak tabir edilen Gence Valisi Ali Paşa'nın maiyetinde bulunan bölgenin mahalli kuvvetlerinin ulûfe ve tayinatları da ödenmiştir. Vezir Ali Paşa'nın emrinde 1.492 nefer, Bereşkât'da 252 nefer, Çelebred'de 24 nefer, Halha'da 100 nefer olmak üzere toplamda 1.868 nefer miri farisan leventlerinin ulûfe ve tayinatları Gence hazinesince ödenmiştir. 1731/32 yılı (H.1144) Gence hazinesinden ödenen tutar 10.001,5 kuruştur. Bu meblağ Gence mukataası ve cizyesinden oluşmaktaydı.⁹³ 23 Haziran 1732 tarihinde Tebriz'den 250 dalkılıç neferi Gence'ye gönderildi. Merkezden gelen emirde dalkılıç neferlerinin yoklamasının yapılarak mevcut olanlarla olmayanlarının tespit edilmesi istenmekteydi.⁹⁴

Gence Valisi Ali Paşa'nın 12 Aralık 1732 tarihinde İstanbul'a gönderdiği mektupta ellerinde bulunan zahirenin bir kaç ay yetebileceğini dolayısıyla zahire ve bazı masraflar için para talebinde bulunmuştu. Dergâh-ı Âli Bevvabbaşı Bozoklu Mehmed Ağa bir adamını Ali Paşa'ya göndererek Kars'tan Gence'ye

⁹⁰ BOA, C.AS. 36759.

⁹¹ BOA, C.AS. 51021.

⁹² BOA, C.AS. 29237.

⁹³ BOA, C.AS. 29237.

⁹⁴ BOA, C.AS. 34838.

zahire nakliyesi için mekkari bulunmadığından dolayı bu sevkiyatın gerçekleşemediğini bildirmişti. Ancak Ali Paşa'ya Erzurum mekkari ağasından gelen bilgide ise masrafları Kars'ta ödenmek şartıyla 200 devenin bölgeye gönderildiği haberi ulaşmıştı. Dolayısıyla ortaya çıkan bu tezatlığı bir şikâyet olarak İstanbul'a bildirmişti. Mektubunda zahire için 40.000 kuruş harcadığını ancak yeni gelen neferlerle ordu sayısının 15.000'e ulaştığı için ordunun zahire ihtiyacının devam ettiğini bildirdi. Askerlere 6,7 ay yetecek peksimetin Erzurum ve Kars'tan tedarik edilmesini gerektiğini belirtti. Tahmasb Kulu Han Nadir'in Uğursuz Han adındaki bir ayanını birkaç bin adamıyla bölgeye gönderdiğini ve Uğursuz Han'ın Aras Nehri'ni geçip Karadağ köylerinde ve bazı zamanlar Aras Nehrinde görüldüğünü mektubunda belirtmişti. Ayrıca Safevi ordusunun Hudaferin Köprüsü'ne doğru geldiğinde Koç Ali Paşa'nın emrinde bulunan miri farisan leventleri ve 3.000 tımarlı sipahi ile harekete geçip köprü'nün öbür tarafında beklemişlerdi. Vezir Ali Paşa mektubunda düşman ordusunun köprüyü geçmediği gibi Osmanlı askerlerinin de köprü'nün öbür tarafına geçmelerine izin vermediğini belirtmişti. Ardından Safevi ordusu geri dönmüş Karadağ'a çekilip Gümüşler yoluyla harekete geçmişti. Fakat düşmanın hangi gün Gence'ye doğru hareket edeceği bilinemediğinden ordunun rahat etmesi için zahirenin tedarik edilmesi gerektiğini bildiriyordu. Gence Kalesi'nde görevli müstahfız, gönüllüyân-ı yemin ve yesar ve yerli neferlerinin 9 aylık maaşlarına 29.216 kuruş ödeme yapıldı. Vezir Ali Paşa, Şirvan Hanı Surhay Han'ın Tob-karaağaç kalesine gitmek için kendisinden birkaç bin asker talep ettiğine dair beyanı da mektubunda bildirmişti. Karadağ'da bulunan Koç Ali Paşa'nın kendisine gönderdiği mektupta Uğursuz Han'ın yanında bulunan 7 hanla birlikte Hudaferin Köprüsü kenarında ordu kurduğunu ancak hangi gün harekete geçeceğini bilemediğini, köprü'nün diğer tarafının ise Osmanlı askerleri tarafından tutulduğunu anlatmıştı. Vezir Ali Paşa, Gence Kalesi'nin tahkimatı için de 370 zir'a⁹⁵ (271 m) hendeğin kazılmasına, bu işi yapacak ustalara ve kil taşından yapılacak duvara 10.969 kuruş 10 para masrafın ortaya çıktığını ifade etmekteydi.⁹⁶

Osmanlı Devleti şark sınırındaki serhat kalelerinden Revan, Gence, Van ve Tiflis'in ihtiyaç duyduğu zahire, top ve mühimmatı İstanbul'dan Trabzon'a ulaştırmıştı. Söz konusu mühimmatın Trabzon'dan Erzurum'a ve Erzurum'dan da düşmanla temas hattına daha yakın olan Van, Tiflis ve Gence gibi bölgelere kaydırılması gerekmektedir. Trabzon ambar emini olan Mustafa'ya 9 Haziran 1733 tarihinde gönderilen emirde Erzurum'a nakledilecek top ve mühimmat ile birlikte ambarda bulunan zahirenin nakliyesi için 1732-33 yılı (H.1145) Trabzon

⁹⁵ XVI. yüzyılda mimar arşının değeri 73,333 cm'dir. Bkz. Mehmet Erkal, "Arşın", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: III, s. 412.

⁹⁶ *BOA*, C.AS. 14964.

hazinesi malından 5.000 kuruş ödenmesi ve bu ödeneye ek olarak 7.500 kuruş daha masrafın yapılması istenmekteydi. Fakat Trabzon'dan İstanbul'a gelen haberde zahire ve mühimmat için daha önceden verilmesi gereken 5.000 kuruş ödenememiş ve mekkari davaları da Trabzon'dan temin edilememişti. İhtiyaç duyulan mekkariler Bayburt ve Erzurum'dan tedarik edildi. Trabzon hazinesi malından verilemeyen 5.000 kuruş Gümüşhane Emini Mustafa tarafından karşılandı. Ayrıca Hâzine-i Âmire'den de 10.000 kuruş nakit olarak gönderildi. Trabzon İskelesi'nde tutulan mühimmat ile ambarda bulunan zahire mekkarilerle Erzurum'a intikal ettirildi.⁹⁷

Fotoğraf 1: Hudaferin Köprüsü⁹⁸

Safevi komutanı Nadir, 1734 yılının Ocak ayında Bağdad önlerine gelerek kaleyi kuşattı. Bağdad Muhafızı Ahmet Paşa'ya elçi göndererek Revan, Gence, Şirvan ve Kahet eyaletlerini istedi. Ahmed Paşa bu teklifi hemen reddetmedi. Zira kalede yeteri kadar savunma kuvveti yoktu ve savunma için yeterli hazırlıklar da yapılmamıştı. Nadir Han'a gönderdiği mektupta durumu İstanbul'a bildireceğini ve alacağı cevaba kadar kendisine 70, 80 gün mühlet vermesini istedi. Ancak Nadir beklemeyip İran'a geri döndü.⁹⁹ 1 Nisan 1734

⁹⁷ BOA, C.AS. 54118.

⁹⁸ Kaynağını Türkiye'den alıp Ermenistan, Azerbaycan ve İran sınırından geçerek Hazar Denizi'ne dökülen Aras Nehri üzerinde kurulmuştur. Tarihi köprü 13. Yüzyılda İlhanlılar tarafından inşa edilmiş olup İpek yolu güzergâhı üzerinde bulunmaktadır. Azerbaycan'ın Cebrail İli ile İran'ın Hudaferin şehrini birbirine bağlamaktadır. <https://orhaajans.com/birlesik-azerbaycanin-semبولu-hudaferin-koprusu>/<https://www.tyb.org.tr/selcuk-turkyilmaz-yeni-bir-donemin-gostergesi-olarak-hudaferin-koprusu-45977h.htm>

⁹⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C: IV/I, s. 226,227.

tarihinde Çıldır Valisi Yusuf Paşa'ya gönderilen emirde yanında bulunan kapusu halkıyla birlikte Gence Valisi Ali Paşa'ya katılması istendi.¹⁰⁰

Bağdad ve Musul'dan çekilen Nadir Han, Kafkasya'ya doğru hareket etti. Şirvan üzerine yürüdü. Surhay Han'ın Dağıstan bölgesinde bulunmasını istifade ederek Şamahi'deki Kızılbaşların da yardımıyla 24 Ağustos 1734'te Aras Nehri'yle Kura Nehri'nin birleştiği yerden Şirvan'a girdi. 28 Ağustos'ta Şamahi'yi ele geçirdi. Şirvan Hanı Surhay Han, Şemahi'yi geri almak için harekete geçmek istemiş fakat yanında bulunan komutanlara itimadı kalmadığından Tiflis Valisi İshak ve Gence Valisi Ali Paşa'dan yardım istemişti. Gence'de bulunan Tatar ordusunun kumandanı Nureddin Sultan yardım etmişti. Surhay Han 27 Eylül 1734 yılında Safevi kuvvetlerini yenilgiye uğratmış onları karargâhlarına kadar takip etse de kuvvetlerinin azlığından dolayı geri çekilmek zorunda kalmıştı. Surhay Han, İran ordusuyla iki defa daha savaşmış ancak başarısız olarak Kumuk bölgesine geri çekilmişti.¹⁰¹ Şirvan ve Şamahi'yi ele geçiren Nadir, Ekim 1734 tarihinde Gence'ye doğru harekete geçti ve Gence yakınlarındaki Gök Kilise'ye vardı. 10.000 kadar süvari ile Karasak geçidini geçerek Gence Kalesi'ni kuşattı. Gence Valisi Ali Paşa durumu İstanbul'a bildirdi. Osmanlı hükümeti Gence'nin kurtarılması için Çıldır, Tiflis, Revan, Erzurum ve Van beylerine emirler gönderdi. Serasker Abdullah Paşa'nın ordusuna katılmaları istendi.¹⁰² Nadir Han, Gence kuşatmasının 2. ayında 10.000 kişilik bir orduyu Tiflis'e gönderdi. Ardından Gori, Ordubad, Yezd şehirlerini ele geçirdi. Gence Kalesi'nin kurtarılması için bölgeye gelen Abdullah Paşa ve sınır komutanlarının gayretleriyle 3 ay muhasarada kalan Gence kurtarıldı.¹⁰³ Ancak Serasker Ahmet Paşa'nın 18 Haziran 1735 tarihinde Arpaçay Savaşı'nda Nadir Han'a yenilmesi üzerine 9 Temmuz 1735 tarihinde Gence Safevi kuvvetlerinin eline geçti.¹⁰⁴

Sonuç

IV. Murad döneminde imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan sonra Osmanlı-Safevi ilişkileri uzun bir sükûnet dönemine girmişti. Ancak bu durum III. Ahmed (1703-1730) döneminde bozuldu. Safevi Devleti'nde başlayan iç karışıklıklar, doğuda İran'a karşı Afganların başlattığı taarruzlar ve kuzeyde Rusların Kafkasya'ya doğru ilerlemesi Osmanlı- Safevi ilişkilerini bozulmasına neden oldu. 1723 yılından başlayan ve Osmanlı Devleti için yıpratıcı olan Safevi harpleri fasılalarla 1747 yılına kadar devam etti. 1723 yılında Erzurum'dan hareket eden Osmanlı orduları Kars üzerinden Tiflis'e ve oradan da Gori,

¹⁰⁰ BOA, C.AS. 47012.

¹⁰¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C: IV/I, s. 228.

¹⁰² Ateş, *a.g.e.*, s. 170.

¹⁰³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C: IV/ I, s. 228,229.

¹⁰⁴ Efendizade, *a.g.m.*, s. 19.

Gence, Şamahı, Şeki, Şirvan ve Revan gibi Azerbaycan'ın önemli şehirlerini ele geçirdi. Osmanlı Devleti sınırlarını kısa sürede Kafkasya'dan Hazar Denizi'ne kadar genişletme imkânını elde ettiler. Osmanlı merkezine oldukça uzak serhat bir bölgede bulunan Gence'nin elde tutulması için çeşitli sınıflara mensup askeri birlikler kaydırıldı, bu ordunun mühimmat ve zahire ihtiyacı karşılanmaya çalışıldı.

Askeri ve lojistik organizasyonun önemli bir unsurunu teşkil eden zahirenin ordunun bulunduğu Gence'ye intikali dönemin şartları içerisinde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Gence Kalesi'nin zahire ihtiyacı kendi bölgesinden karşılandığı gibi Karabağ, Şeki, Şemkir Şirvan ve Tiflis gibi kendisine yakın bölgelerden de temin edilmiştir. Ayrıca Anadolu'da Çıldır, Kars, Erzurum ve Trabzon ambarlarında mevcut bulunan zahire de deve, öküz, katır gibi binek hayvanlarla Gence'ye intikali sağlanmıştır. Erzurum, Kars ve Çıldır eyaletlerinden temin edilen zahire miktarı diğer bölgelere nazaran daha fazladır. Zahirenin intikalinde çeşitli Türkmen cemaatlerinden istifade edilmiştir. Halep Eyaleti'nde bulunan Yeni İl Türkmenlerinden Akçakoyunlu cemaati ile Tiflis'te bulunan Demürcü Hasanlı cemaati nakliye hizmetinde bulunmuşlardır.

Zahire nakliyesi için nehir taşımacılığında istifade edilmiştir. Tiflis ambarında bulunan zahirenin Gence ve Şirvan'da bulunan orduya intikali için Kura Nehri üzerinden taşımacılıkta yapılmıştır. 9 Mayıs 1725 tarihinde İstanbul'dan gelen emirde Tiflis Kalesi ambarlarda tutulan zahirenin Kura Nehri'nde inşa edilecek sallarla birlikte intikali sağlanmıştır. Salların yapımı için kelek ustaları ve tulum ihtiyacı Diyarbakır Eyaleti'nden karşılanmıştı. Kura Nehri üzerinde inşa edilecek sallar için Diyarbakır ve Eğil'den tulum satın alınmıştı. Keleklerin inşası için de Diyarbakır'dan 50 nefer kelekçi ustası hizmete alınmıştı.

Osmanlı-Safevi savaşlarında İstanbul'dan gönderilen zahire ve mühimmat Trabzon İskelesi'nde nakledilmişti. Trabzon İskelesi'nde bulunan mühimmat ile Trabzon ambarında bulunan zahireler kiralanan binek hayvanlarla Bayburt üzerinden Erzurum, Kars, Van, Tebriz, Tiflis ve Gence'ye intikali sağlanmıştı. Mühimmat ve zahire masrafları ile nakliye ücretleri İstanbul'da Hâzine-i Âmire'den karşılanabildiği gibi Erzurum, Tiflis, Trabzon, Gence, Adana, Ankara, Diyarbakır, Maraş, Ankara ve Kayseri kazalarının gümrük, cizye, mukataa gibi çeşitli gelirlerden de istifade edilmişti. Nadir Han'ın Kafkasya'ya yönelik taarruzlarına karşılık Osmanlı Devleti bölgenin tahkim edilmesine önem vermiştir. Bu durum bölgedeki zahire miktarını ve masraflarının artmasına sebep olmuştur.

KAYNAKLAR

1.Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi Dairesi Başkanlığı (BOA)

Bâb-1 Âsafî Divân-ı Hümâyûn Mühimme Defterleri (A.DVN. MHM) Defter No: 131, 133.

Maliyeden Müdevver Defter Tasnifi (MAD. d.) Defter No: 1943, 6123, 17016, 6575, 3156.

Ali Emiri III. Ahmed (AE.SAMD.III.) Dosya No: 16296.

Bâb-1 Defteri Baş Muhasebe Kalemî Defterleri (D.BŞM. d.) Defter No: 40974

İbnülemin Dahiliye (İE. DH.) Dosya No: 2668.

Mevkufât Kalemî Defterleri (D.MKF. d.) Defter No: 29061, 30694.

Muallim Cevdet Tasnifi Askeriye (C. AS.) Dosya No: 14964, 54118, 37791, 4981, 16955, 24533, 25901, 19737, 24946, 52020, 51625, 46243, 37973, 27439, 37600, 14803, 28738, 4678, 32044, 19566, 36759, 51021, 29237, 34838, 54118, 47012.

2.Kitap ve Makaleler

AKA, İsmail; *Timurlular*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993.

AKTEPE, M. Münir; *1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşör Kemani Mustafa Ağa'nın Revan Fetih-namesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, s.11

ATEŞ, Abdurrahman, *Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1720-1747)*, Altınpost Yayınları, Ankara 2012.

BAKIR, Abdülhalik –ŞENOL, Feridun, “Eski Çağlardan 15. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Gence Şehrinin Siyasi Tarihi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C: 131, S: 259, Temmuz- Ağustos 2022, ss.253-308.

BALA, Mirza, “Gence”, *İslam Ansiklopedisi*, C: IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, ss. 762-766.

BİLGİLİ, Ali Sinan, *İran Azerbaycan Ermenistan ve Gürcistan'da Osmanlı Vakıfları (XVI- XVIII. Yüzyıllar)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2011.

BÜNYADOV, Ziya, *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, Bakı, 2007.

BÜYÜKÇINAR, Ayşe Beyza, “Gürcü-Moğol İlişkilerinin İlk Evresi: 1220-1247”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C: 4, S: 6, 2018, ss.267- 282.

CLAUSEWITZ, Carl Von, *Savaş Üzerine*, Çev. Selma Koçak, İstanbul 2011.

ÇELEBİZADE, İsmail Asım, *Tarih-i Çelebizâde*, Haz. Abdulkadir Özcan-Yunus Uğur-Baki Çakar-Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınları, İstanbul 2013.

ÇETİN, Cemal, *Anadolu'da Faaliyet Gösteren Menzilhaneler (1690-1750)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya 2009.

DEMLİKOĞLU, Uğur, *18. Yüzyılda Erzurum Kalesi*, Ankara 2020.

_____, *Osmanlı-İran Savaşlarında Askeri ve Lojistik Bir Üs: Diyarbakır (1723-1747)*, Ankara 2022.

_____, *Gürcistan Kaleleri: Savaş, Sefer ve Kale Organizasyonu (Tiflis, Gori, Tob-Karaağaç ve Akçekale 1723-1735)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2019.

ƏFƏNDİYEV, OQTAY, *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti*, Bakı, Şərq-Qərb 2007.

EFENDİZADE, Oktay, "Gence", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 14, Diyanet İslam Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, ss. 17-20.

_____, "Safevi Devleti'nin Kuruluşunda Azeri Türklerinin Rolüne Dair", *XI. Türk Tarih Kongresi*, C: II, Ankara, 5-9 Eylül 1990, ss. 813- 820.

ERKAL, Mehmet, "Arşın", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: III, ss. 411-413.

ERTAŞ, Mehmet Yaşar, *Sultanın Ordusu*, İstanbul 2007.

GROUSSET, R., *Stepler İmparatorluğu Atilla, Cengiz Han, Timur*, Çev. Halil İnalçık, Yayına Haz. Ertuğrul Tokdemir- Mustafa Dönemez, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.

GÜNEY, Emrullah, "Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı", *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S: 2, Ankara, Şubat 1990, ss. 323- 328.

İBN HAVKAL, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, Terc: Ramazan Şeşen, İstanbul 2017.

İNALCIK, Halil, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I-II*, İstanbul 2009.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Çağı (1300- 1600)*, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2004.

_____, "İâşe - Osmanlı Dönemi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C: IV, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, Ankara 1994, ss. 116-120.

İPEK, Ali, *İlk İslami Dönemde Azerbaycan (632-750)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 1999.

İŞBİLİR, Ömer, "XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İâşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 1996.

_____, "Savaş ve Bölgesel Ekonomi: İran Savaşlarında Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu", *OTAM*, S: 21, Bahar 2007, ss. 19-40.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998.

KÜPELİ, Özer, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.

MİNORSKY, Viladimir, “Nadir”, *İslam Ansiklopedisi*, C: IX, Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, Eskişehir 2001,

MURPHEY, Rhoads, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş (1500-1700)*, Çev. M. Tanju Akad, 2007.

ÖNKAL, Ahmet- BOZKURT, Nebi, “Deve”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: IX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, ss. 222-226.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.III, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1983.

PARLATIR, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara 2006.

Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/ 1563-1595)*. Haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

SEVİM, Ali, “Çağrı Bey”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 183-186.

TAŞAĞIL, Ahmet, “Hazarlar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 116- 120.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 1969.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C: III/1- IV/I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.

YA'KUBÎ, *Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, İstanbul 2002.

YILMAZ, Yusuf- KADIOĞLU, Yahya, “Osmanlı Devleti'nde İaşe Sistemi Üzerinde Etkili Olan Coğrafi Etmenlere Bir Bakış (1600-1850)”, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, C: 6, S: 4, 2023, ss.1130- 1144.

3.Elektronik Kaynaklar

<https://sites.google.com/site/tekyeli/kelek>

<https://orhaajans.com/birlesik-azerbaycanin-sembolu-hudaferin-koprusu/>

<https://www.tyb.org.tr/selcuk-turkyilmaz-yeni-bir-donemin-gostergesi-olarak-hudaferin-koprusu-45977h.htm>

OSMANLI DEVLETİ'NDE KUTAIŞİ KALESİ, MUHAFAZASI VE İAŞESİ (XVII. VE XVIII. YÜZYILLAR)*

*Sibel ORHANKAZI***

ÖZ

Günümüz Türkiye toprakları dışında Osmanlı Devleti'nin vaktiyle nüfuz ettiği pek çok şehir ve kale mevcuttur. Bunlardan biri Gürcistan'da yer alan ve arşiv kayıtlarında kimi zaman Kutatis olarak ifade edilen Kutaişî'dir. Bugün dahi sokakları ve caddeleriyle antik bir kent havası veren, krallar şehrinde olduğunuzu hissettiren Kutaişî sakin ve düzenli yapılaşmasıyla geçmiş hakkında ipucu vermektedir. Kutaişî, Osmanlı Devleti hâkimiyeti sürecinde en çok askeri yönüyle ve muhafazasıyla dikkat çeker. Bunda muhtemelen şehrin Osmanlı Devleti'nin Gürcistan'ın kuzey doğusuna doğru hâkimiyet sağladığı en uç noktalarından biri olmasının etkisi vardır. Kutaişî'nin muhafaza edilme sebeplerinden biri de Karadeniz limanları aracılığıyla batı ile sağlanan ticarete payının büyük olmasıdır. Bu çalışmada XVI, XVII ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı, İran ve Rusya'nın Gürcistan'da İmereti bölgesinin merkezi Kutaişî üzerindeki hâkimiyet ve mücadeleleri incelenmiştir. Bu hususta bilhassa Kutaişî tarihine ve Kutaişî Kalesi'nin muhafaza ile askeri iaşesine dikkat çekilmiştir. Çalışmanın amacı Kutaişî'nin Gürcü kaynaklarından da yararlanılarak Osmanlı Devleti hâkimiyetinde ne şekilde varlık sürdürdüğünün incelenmesidir.

Anahtar Sözcükler: Gürcistan, Osmanlı, İmereti Krallığı, Kutaişî.

KUTAIŞİ CASTLE, CONSERVATION AND SUBSISTENCE IN THE OTTOMAN EMPIRE

ABSTRACT

There are many cities and fortresses outside the territory of present-day Turkey where the Ottoman Empire once had influence. One of them is Kutaişî in Georgia, sometimes referred to as Kutatis in archival records. Kutaişî, which even today gives the impression of an ancient city with its streets and avenues and makes you feel like you are in the city of kings, gives clues about the past with its calm and orderly construction. Kutaişî attracted the most attention with its military aspect

* *Gönderim Tarihi: 03.10.2023. Kabul Tarihi: 23.11.2023.*

** *Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, KARS, sibelorhankazi@gmail.com, ORCID:0000-0033-3277-7949.*

and protection during the Ottoman rule. This is probably due to the fact that the city was one of the farthest points of the Ottoman Empire's control towards the north-east of Georgia. Another reason for the preservation of Kutaisi was its large share in the trade with the west through the Black Sea ports.

This study examines the dominance and struggles of the Ottomans, Iran and Russia over Kutaisi, the center of the Imereti region in Georgia, in the XVI, XVII and XVIII centuries. In this regard, particular attention is paid to the history of Kutaisi and the maintenance and military supply of Kutaisi Castle. The aim of the study is to examine how Kutaisi continued to exist under the rule of the Ottoman Empire by making use of Georgian sources.

Keywords: Georgia, Ottoman, Kingdom of Imereti, Kutaisi.

Giriş

Kafkasya ve Karadeniz bölgesi çalışmalarında değinilmekle beraber Türkiye’de Kutaisi tarihi ile alakalı var olan çalışmaların çoğu Ortaçağ dönemini kapsamaktadır. Bununla beraber Osmanlı devrinde Yavuz Sultan Selim’in Kutaisi taraflarına seferi ile ilgili bilgiler mevcuttur. Türkiye’de Güldür ile Büyükçınar’ın çalışmaları ve yabancı kaynak olarak Brosset’ten çokça yararlanmış olan W. E. D. Allen’in *A History of The Georgian People* adlı eserindeki Kutaisi ve genelde Gürcistan ile ilgili veriler de kayda değerdir.¹ Bu eserlerin yanı sıra Valery Silogava, Kakha Shengelia, *History of Georgia, Caucasus University Publishing House* eserlerinde de Kutaisi’ye fazlaca değinilmiştir. Osmanlı Devleti hâkimiyet sürecinde ise Başkanlık Osmanlı Arşivi’nde askeri amaçla kayda alınmış kaynaklardan yola çıkarak Kutaisi ile ilgili veri elde edilebilir. Evliya Çelebi Seyahatnamesi ile beraber bazı kronikler de Osmanlı dönemi Kutaisi kenti hakkında yol gösterici sayılır. Gürcü kaynaklarında ise Osmanlı ilişkileri temel alınacak olursa daha çok I. Solomon dönemine vurgu yapılmıştır.

Yararlanılan çalışmalara göre Kutaisi, Gürcüler’in Rion havzası ve Tiflis ile beraber meskûn oldukları,² Rusudan ile Ulu David gibi Gürcü kral ve kraliçelerin dış baskılara karşı kaçtıkları önemli kentlerden biridir.³ Tamara’nın üç torunundan birinin idaresinde olan Kutaisi⁴ Kraliçe Tamara’nın Oset

¹ Bkz. Kadir Güldür-Ayşe Beyza Büyükçınar, “X-XII. Yüzyıllar Arası Gürcü Krallığı’nın Başkenti: Kutaisi”, *Euro Asia Summit, 17-21 July 2017*, Ankara, Turkey, s. 6.

² Ustaoğlu Mahmut Mithat, *Batum ve Artvin Tarihi*, Transkripsiyon Ahmet Atalay, Kömen Yayınları, Konya 2021, s. 8.

³ W. D. Allen, *A History Of The Georgian People*, Lowe & Brydone, London 1971, s. 116.

⁴ Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014, s. 371.

düklerinden Bagration ile evlenmeden önce kovduğu Rus eşinin ileri gelenleri etrafında topladığı ve muhaliflerin olduğu bir yer olarak nitelendirilmektedir.⁵

XII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Batı Gürcistan'da Bagrat ve İmereti krallarının başkenti olan Kutaisi'nin⁶ antik adı Aeas/Aias'tır. Kutaisi Gürcistan'ın batı bölümünde,⁷ Osmanlılar tarafından Açıkbaş olarak adlandırılan İmereti bölgesinin kuzeyinde yer alır. İmereti bölgesi, merkezi Ahıska olan Çıldır Eyâleti'nin kuzeyini, Gürcistan ise Khartli prensliğinin kuzey batısını kapsar.⁸

Kutaisi'nin Tiflis'e uzaklığı yaklaşık 221 km'dir.⁹ Kolhis krallığının eski başkenti olan ve çağımızda Gürcistan'ın en büyük şehirleri arasında yer alan Kutaisi köklü bir tarihe sahiptir. Kutaisi, Kral III. Bagrat'ın Gürcü feodal devletlerini birleştirerek kurduğu Khartli Krallığı'nın 975-1122 yılları arasında başkentliğini yaptı.¹⁰ III. Bagrat 1014'te öldüğünde yerine geçen oğlu I. Giorgi, Kafkasya, Karadeniz ve Van Gölü arasında yer alan despotlardan biri oldu ve Giorgi ile birlikte surlarla çevrili Kutaisi de önem arz etti. Yeni kral olduğu zaman kardeşleri ile mücadele halinde olan II. Giorgi ise Sultan Melikşah Kafkasya içlerine girdiği sırada Türk ilerleyişine karşı Acara ormanlarına kaçtı, Şavşeti (Shavsheti) ve Acara'nın tamamı ile deniz kıyısına kadar olan Klarjeti, Kartli ve Samtskhe'nin iç kısmı, Argueti ve Kutaisi çevresine nüfuz edildi. Bazı kaynaklar başkent Kutaisi'nin ve ünlü olarak nitelendirilen Ardanuç (Ardanuchi) ile Çoruh boyunca uzanan antik manastırların yakıldığını kaydetmektedir.¹¹ Didgori'de 1121'deki Büyük Selçuklulara karşı elde edilen Gürcü zaferiyle Tiflis tekrar alınıp Gürcistan'a dâhil edilince Kral David tarafından başkent Kutaisi'den Tiflis'e taşındı.¹² Kutaisi şehri başkent olmak üzere, İmereti toprakları üzerinde Samegrelo ve Guria beylikleri teşekkül etti. Odişi, Samagrelo Beyliği'nin merkezi, Batum ise Guria Beyliği'nin merkezi oldu.¹³ Didgori'den sonra hatta genel itibarıyla XII. yüzyılda Gürcüler, Gürcistan topraklarının birleşmesi için çaba sarf ettiler ve XIII. yüzyılda Kafkasya'ya hükmetmeyi kendilerine hedef haline getirdiler.¹⁴ Ancak bu hedef 1223 yılında IV.

⁵ Jakob Philipp Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, Trc. Ahmet Cevat Eren, TTK, Ankara 2011, s. 24.

⁶ David Marshall Lang, , *The Last Years of the Georgian Monarchy*, Colombia University Press, New York 1957, s.57.

⁷ Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 24.

⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C: III/2. Kısım, TTK, Ankara 2011, s. 106.

⁹ Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁰ Güldür-Büyükçınar, *a.g.m.*, s. 6

¹¹ Valery Silogava-Kakha Shengelia, *History of Georgia*, Caucasus University Publishing House, Tbilisi 2007, s. 90.

¹² Silogava-Shengelia, *a.g.e.*, s. 90; Güldür-Büyükçınar, *a.g.m.*, s. 6.

¹³ Halit Özdemir, *Artvin Tarihi*, Egem Matbaa, Artvin 2002, s. 77.

¹⁴ P. Vachridze-G. Gabunia, *Kutaisi*, Sabchota Khelisuflebis Tslebshi, Gamomcemloba Sabchota Sakartvelo, Tbilisi 1967, s. 25.

Georgi'nin ölmesi ile yerine kız kardeşi Rusudani'nin (Rusudan'ın) geçmesi sırasında Kafkasya ve İran coğrafyasının Moğol saldırılarına maruz kalması yüzünden mümkün olmadı. Gürcü kraliçesi Rusudani komşu Müslüman krallar gibi bu saldırılara karşı koyamadı. Başkent Tiflis, İranlıların bir kısmının ihanetine uğradı ve kraliçe Kutaisi'ye kaçtı, ancak yüzyıldır sükûnet içinde yaşayan Kutaisi, Harezmşah birliklerinin yağma ve katliamına maruz kaldı.¹⁵ Bölgeye 1235 yılında gelmiş olan Moğolların¹⁶ baskısı 1243'e kadar sürdü.¹⁷

Moğol baskısının ardından 1258'de David Narin, Liparit Thoreli tarafından Kutaisi'ye getirildi ve İmereti kralı ilan edildi.¹⁸ Kutaisi bu tarihten sonra İmereti'nin taht şehri oldu. Burası 1259 ile 1329 yılları arasında David Narin ve onun ardılları tarafından yine taht şehri olarak kullanıldı.¹⁹

1.Kutaisi'de Osmanlı Hâkimiyeti

Kutaisi, 1267'lerden itibaren Atabek-Yurdu ile Gürel bölgelerinin başkenti olup Açıkbaş/İmeret ülkesi Bagratlı sülalesinin idaresi altındaydı. Gürcü kroniklerinde Atabekli Bahadır'un (1466-1475) ilk beylik yıllarında yani 1466'da Trabzon'daki Türklerle anlaşarak ve Artvin-Ardanuç (Kalarcet) çevresiyle Gönnye-Batum (Canet) bölgelerini alarak kendi yurduna kattığı ve buraları Kutaisi Bagratlıları baskınından kurtardığı belirtilir. Uzun Hasan ile oğlu Sultan Yakup dönemlerinde Akkoyunlulara tabi bulunan Atabekliler ile İmeret Bagratlılarını, 1501'de Safevilerin devletlerini kurdukları sırada, Şehzade Selim Osmanlılara bağlamıştır. Bu dönemde ocaklık olup, hassı 606.000 olan Kutaisi, Melik III. Bagrat'ın itaat altına alınması ile beraber ocaklık yoluyla İstanbul'a tabi kılınmıştır. Birçok tutsak ve yağma malı alınmakla birlikte mozaikli ve sanatlı hiçbir kiliseye zarar verilmemiştir.²⁰ Bazı kaynaklar Osmanlı Devleti'nin Kutaisi'yi yaktığını ve Büyük Bagrat ile Gelati kiliselerinin tahrip edildiğini de iddia etmektedir.²¹ Bunun muhtemel sebebi Batı Gürcistan ile beraber Samtskhe'nin, Osmanlı ve İran çekişmesine sahne olmasıdır. Samtskhe Prenslığı 1465'te birleşik Gürcistan'dan ayrılmıştı ve bağımsız bir yapıya sahip olmuştu. Ancak Kvarkvare'nin halefi olan Mzechabuk (1505-1515), kültürel ve ulusal entegrasyona karşı çıkararak krallığını korumak için Türklere itaatini bildirerek Caneti ve Acara ile birleşmiştir. 1510 'da Osmanlılar, Samtskhe

¹⁵ Allen, *a.g.e.*, s. 111.

¹⁶ Vachridze- Gabunia, *a.g.e.*, s. 25.

¹⁷ N. Kighuradze-M. Nikoleishvili-L. Menabde, "Kutaisi", *Kartuli Sabchota Ensiklopedia*, Ed. İr. Abashidze, Tom 10, Tbilisi 1986, s. 570.

¹⁸ Allen, *a.g.e.*, s. 116.

¹⁹ Kighuradze-Nikoleishvili-Menabde, *a.g.m.*, s. 570.

²⁰ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, TTK, Ankara 1998, s. 86-93.

²¹ Nodar Asatiani, *Sakartvelos İstoria*, 13. Saukunidan 19. Saukunemde, Red. Maia Aludauri, Palitra L 2012, s. 159-161.

üzerinden İmereti'ye ilerlemiştir. III. Bagrat (1510-1565) döneminde Türk saldırılarına karşı bir ayaklanma söz konusudur. 1545'te Osmanlılar İmereti'ye yeniden yayıldı. Bu dönemde Batı Gürcistan'da ve Karadeniz ekonomisinde önemi büyük olan köle ticareti daha yaygın bir hal aldı. III. Bagrat (1510-1565) döneminde Türk saldırılarına karşı bir ayaklanma söz konusudur.²² Bu direniş ve ayaklanmaların artışı Osmanlı Devleti'nin Gürcistan'ı işgal etme endişesi vardı. Çünkü Osmanlılar Gürcistan'a yaklaşırken Kırım ile Karadeniz'i de etkisi altına almaktaydılar. Batı Gürcistan'ı korkutan durumun başlangıcı da Osmanlı'nın bu ilerleyişiydi. Nihayetinde Osmanlı'nın ilerleyişi Gurya, Odişi, Abhazya kıyı şeridini etki altına almıştır. 1533'te Samegrelo beyi Mamya Dadyani ve Mamya Guriel, kral Bagrat liderliğinde bir sefer düzenleyip 30 Ocak'ta bir savaş başlatmış ancak bu savaş yenilgiyle sonuçlanmıştır ve Mamya Dadyani savaşta ölmüştür.²³

1543'te Osmanlı ve Gürcülerle cereyan eden Sohoista savaşında Osmanlı paşası Mustafa Paşa öldürülmüş ve ilk safhada Osmanlılar yenilgiye uğratılmıştır. Sayısı 22 bine yakın olduğu bilinen Osmanlı ordusunun pek çok askeri teçhizatı Gürcülerin eline geçmiştir. Gürcü kralı Osmanlı topraklarını Kutaisi'ye göndermiştir.²⁴ 1545'e kadar süren Osmanlı-Gürcü mücadelesi sonucunda yıpranan İmeretlilerin çekilmesi diğer taraftan Kartlileri zor durumda bırakmıştır. İmereti ve Kartli feodal beylerin çekişmesi nedeniyle Osmanlı Devleti nihai olarak Sohoista savaşını kazanmış ve Samstkhe atabeyi olarak kendisine taraftar olan III. Kaikhosro'yu atamışlardır. Böylece Osmanlılar Samstkhe atabeyliğine hâkimiyeti daha da sağlamlaştırmışlardır. Gürcistan içlerine nüfuz etme imkânı kolaylaşmıştır. 1546'da İmereti kralı Samstkhe'ye sefer düzenlediyse de başarılı olamamıştır. 1555'te yapılan Amasya Anlaşması ile Gürcistan ikiye bölünmüş, Kutaisi'nin de içinde yer aldığı Batı ve Güneybatı Gürcistan Osmanlı hâkimiyetine, Kart-Kaheti ve Doğu Samstkhe İran hâkimiyetine bırakılmıştır. Bu durumda Gürcistan'ın birleşme hayali zorlaşmıştır.²⁵ Osmanlı Devleti Kutaisi'de idarî olarak tam hâkimiyeti 1589-1590'larda buranın Tomanis ve Gori ile birlikte Çıldır'a bağlanması ile sağlayabilmiştir.²⁶ 1616'da Şah Abbas Kakheti'ye saldırmış, bölge bir yıkımla daha karşı karşıya kalmıştır. XVII. yüzyılın başlangıcında bölge Osmanlı, İran ve Rusya ablukasına alınmış ve bu süreç uzun sürmüştür.²⁷ XVII. yüzyılda genel itibarıyla şahlar tarafından

²² Silogava-Shengelia, *a.g.e.*, s. 43-141.

²³ Asatiani, *a.g.e.*, s. 159-161.

²⁴ Davit Guritşvili, *Narkvevebi Sakartvelos İstoriidan (XV-XVII. SS.)* Tomi II, Tbilisi 1965, s. 221.

²⁵ Mikheil Rekhviaşvili, *İmeretis Samefo (XVI. S.)*, Tbilisi 1976, s. 40.

²⁶ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1993, s. 225.

²⁷ Silogava-Shengelia, *a.g.e.*, s. 43-141.

Tiflis ve Gori'de İran, İmereti krallarını hâkimiyet ile Kutaisi'de Osmanlılar bir garnizona sahip olmuşlardır.²⁸

XVII. yüzyılın ortalarında bin haneden oluşan Kutaisi'de 1666 yılında Osmanlı ilerleyişi devam etmiştir. 1667'de Mourav Bejam Lord Kipanidze Osmanlıları geri püskürtmüştür. 1669'da Osmanlı burayı tekrar işgal etmiş ve buraya yüz yıldan fazla bir süre hâkim olmuştur.²⁹ 1670'lerde Kutaisi'nin nüfusu yaklaşık bin kişiye düşmüştür ve bir zamanlar gelişen Karadeniz liman kentlerinde sadece birkaç yüz vatandaş kalmıştır.³⁰ Bu arada Kutaisi Kalesi XVIII. yüzyılın sonlarına kadar İmereti bölgesindeki büyük ve önemli kalelerinden biri olma özelliğini kaybetmemiştir.³¹

Yarım asır kadar bir iç savaş içinde olan ve yıpranan Kutaisi, 1725 tarihinde de bir Türk garnizon şehri olarak varlık sürdürmüştür.³² 1770'te İmereti Kralı I. Solomon (1752-1784) Rus ordusunun desteğiyle Osmanlı hâkimiyetine son vermiştir.³³ I. Solomon'un Türklerle köle ticaretini yasaklaması, köle talebini reddetmesi ve ayrıca İmereti'de güç kazanması sayısız Osmanlı kuvvetlerinin buraya saldırmasına neden olmuştur. Bu sırada diğer Gürcü krallıklarının desteğini almaya çalışan Solomon Rusya'ya elçi göndermiş ve Rusya Türklere karşı savaşmaya hazırlanmıştır. 1768-1774 yıllarında Osmanlı ve Rusya arsında yapılan savaşlarda Gürcistan Rusya'nın yanında yer almıştır. Neticede yapılan Küçük Kaynarca Anlaşması'na göre Batı Gürcistan vergi konmaması şartıyla Osmanlı'ya bırakılmıştır.³⁴ Anlaşma gereğince Bağdatçık ve Şehriban Kaleleri ile birlikte Kutaisi de Osmanlı Devleti'ne iade edilmiştir.³⁵ Çok geçmeden Osmanlılar Odişi ve Gurya'ya ilerlemiş, Solomon buna karşı hareket ettirse de başarılı olamamıştır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Kutaisi tek canlı kasaba olmakla beraber Gürcistan'daki şehir hayatı da doğunun gerisinde kalmıştır. Bu sırada Kutaisi deniz yoluyla Avrupa kıyafetleri ithal eden Osmanlı kasabalarla ticareti sağlamaya devam etmiştir.³⁶

²⁸ Allen, *a.g.e.*, s. 265.

²⁹ Kighuradze- Nikoleishvili- Menabde, *a.g.m.*, s. 570.

³⁰ Ronald Grigor Suny, *The Making of The Georgian Nation*, İndiana University Press, 1994, s. 52.

³¹ Silogava-Shengelia, *a.g.e.*, s. 164.

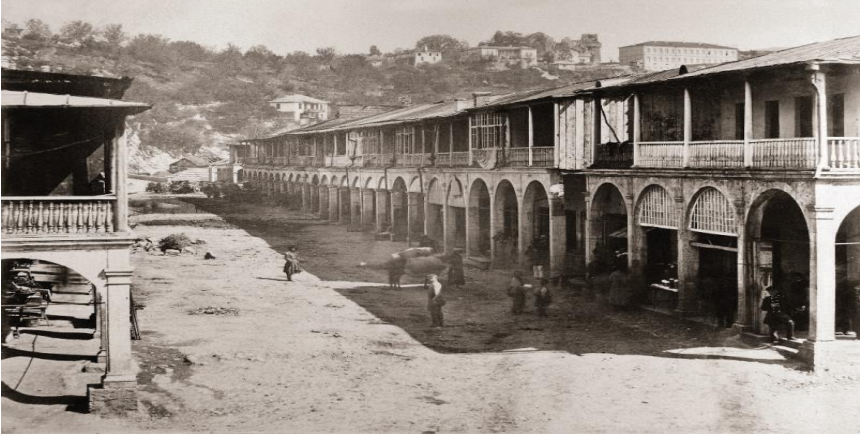
³² Allen, *a.g.e.*, s. 187, 188-265.

³³ Kighuradze- Nikoleishvili- Menabde, *a.g.m.*, s. 570.

³⁴ Silogava- Shengelia, *a.g.e.*, s. 162, 163.

³⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C: IV/1. Kısım, TTK, Ankara 2011, s. 423.

³⁶ Silogava- Shengelia, *a.g.e.*, s. 162, 163.

Kutaisi Pazar Yeri (1890)³⁷

1774 yılında Ruslarla yapılan anlaşma, her ne kadar Kutaisi'nin Osmanlılara iadesini taahhüt etse de Ruslar'ın ilk defa Daryal geçidini aşarak İmereti Krallığı'nın başşehri Kutaisi'ye nüfuz edebilmelerine neden olmuştur. Ayrıca Gürcülerin Ruslara verdiği destek bölgede Osmanlı hâkimiyetini zayıflatmıştır.³⁸ XV. yüzyılda kurulan İmereti Krallığı'nın XIX. yüzyıla kadar başkenti olan Kutaisi, bu yüzyılın başında Çarlık Rusya'nın Gürcistan'ı işgale başlaması ve 1810'da İmereti Krallığı'na son verilmesiyle Rusya topraklarına katılmıştır. Bu dönemde Kutaisi, Ruslar tarafından valiliklere bölünerek yönetilen Gürcistan'ın batı kısmının 1810-1840 yılları arasında yönetim merkezi olmuştur.³⁹ Kasım 1855'te serdar-ı ekrem Ömer Paşa'nın gayreti ve kış şartları Rus askerinin daha fazla direniş gösteremeyerek burayı terk etmesini sağlamıştır.⁴⁰ Ancak 1846-1917 yılları arasında tekrar Ruslar tarafından Gürcistan'ın batı kısmının idari bir birimi haline getirilmiştir.⁴¹

³⁷ Natia, Natsvlisvili, "Kutaisi", *Sakartvelos Kalakebi Urbanuli Ganvitareba (1801-1918 Tslabshi)*, Red. Davit Khoshtaria, Tbilisi 2019, s. 121.

³⁸ Mahir Aydın, "Faş Kalesi", *Osmanlı Araştırmaları VI*, İstanbul 1986, s. 101.

³⁹ Güldür-Büyükçınar, *a.g.m.*, s. 6.

⁴⁰ BOA. A.MKT. UM. 216. 69. 1.

⁴¹ Güldür-Büyükçınar, *a.g.m.*, s. 6.

Kutaisi Genel Görünümü (1860)⁴²

2.Kutaisi Kalesi Muhafazası ve Askeri İşesi

Osmanlı Devleti, merkezin dışında savunma koşullarına bağlı olarak sınır bölge niteliğindeki şehir ve kalelerde belli bir miktar asker bulundurmaktaydı. Bu doğrultuda kale savunması ve asker yiyecek-giyecek her türlü masrafının karşılanması için gerekli olan gelirler yakın veya bağlı eyalet ile sancaklardan sağlanmaktaydı. Böylece askeri idare sistematik bir düzen çerçevesinde yürütülmekteydi.

Daha öncede belirtildiği üzere 1670'lerde nüfusu yaklaşık bin kişi olan Kutaisi'nin ⁴³ kaledeki asker sayıları Osmanlı arşiv kaynaklarına göre genellikle 177- 324 olarak tespit edilmiştir. Kutaisi Kalesi savunmasındaki askerin masraflarının karşılanması Erzurum, Ahıska olmak üzere yakın sayılabilecek bölgelerin Müslim-gayrimüslim ve Yahudi cizye ve vergileri ile bazen de Malatya sancak hasları mukataası bedeli ile Antep, Konya, Batum ve Trabzon iskelesi mukataalarından sağlanmaktaydı. Bu şekilde 12 Kasım 1671 tarihinde Kutaisi Kalesi'nde 146.910 akçe tutan 177 dergâh-ı ali yeniçeri neferinin et ve buğday ücretleri Erzurum gümrüğü mukataasından sağlanmıştır.⁴⁴ 20 Mart 1678'de kale cebecilerinin Erzurum gümrüğü mukataası gelirinden buğday ve zahire ücreti 19.500 akçeydi.⁴⁵ Zahire ücreti 9 Ekim 1685'te Kıgı madeni, Mahlas ve Ağdaric

⁴² Natsvlshvili, *a.g.m.*, s. 131.

⁴³ Ronald Grigor Suny, *The Making of The Georgian Nation*, İndiana University Press, 1994, s. 52.

⁴⁴ *BOA. AE. SMMD. IV. 52. 6087. 1; BOA. AE. SMST. III. 224. 17709. s. 1; BOA. AE. SMST. III. 323. 26034. s.1.*

⁴⁵ *BOA. AE. SMMD. IV. 72. 8454. 1.*

tuzlası ile tabi olan gebran cizyesi mukataasından sağlanan akçe miktarı ise 169.235'ti.⁴⁶

Erzurum Eyâleti ile buradaki Gayrimüslim vergilerinden Kutaisi muhafazasındaki 324 nefer yeniçerinin her bir yevmiyesi 64,5 vukıyye et olmak üzere 1694'ten itibaren yüz yetmiş yedi günden alacakları 11.416,5 vukıyye etin her bir vukıyyesinin 5'er akçeden ücreti 57.082 akçe tutmaktaydı. Aynı tarihte 972 kile buğdayın 40 akçeden olan her bir kilesinin ücreti 38.880 akçeydi. Et ile beraber diğer zahirenin Erzurum ve tabi cizyelerinden karşılanacak ücreti ise 95.962 olarak belirlenmiştir.⁴⁷

Ekim 1695'te Kutaisi kale muhafazasında bulunan yeniçerilerin yazlık ve kışlık giysilerinin Erzurum ve bağlı kaza cizyelerinden karşılandığı görülür. Buna göre cizyeden karşılanan 77.520 akçeden her bir kuruşu 160'ar akçe olarak 484,5 esedi şeklinde hesaplanmıştır. Cizyenin her bir kuruş başına 40 akçeden 19.380 akçesi tahsil edildikten sonra geriye kalan 58.140 akçesi ordu-yi hümâyûn cizye defterine kaydedilmiştir.⁴⁸ 25 Ocak 1696 tarihli bir kayıttan anlaşıldığı üzere Kutaisi Kalesi'ndeki 324 nefer yeniçerinin yevmiyesi 2.131 ile 2.357 akçe aralığındaydı.⁴⁹ Kaledeki ihtiyaçlar ve muhafaza bu şekilde sağlanmaya çalışılırken Osmanlı Devleti tarafından Açıkbaş meliki tayin edilen ve daha sonra Açıkbaş ve Göril taraflarında eşkıyalık yapan Giorgi Abaşidze, Liparit ve diğer adamları 22 Mart 1712'de Kutais Kalesi'ni muhasara etmiş ayrıca yirmi yıl kadar bir süre Tiflis dâhil Gürcistan bölgesinde zorbalıklarda bulunmuştur. Osmanlı Devleti tarafından Karahisar-ı Şarkî, Çıldır, Ardanuc, Ahıska ve Kars civarından göreve çağırılan yerel idareciler, tımar sahipleri, süvari ve piyade askerleri Kutaisi savunması için Batum ve Gönnye üzerinden gitmek suretiyle görevlendirilmişlerdir. Bu sırada Giorgi Abaşidze, Göril ve Dadyan meliki olan Mamy'a'nın katledilmesi üzerine verilen mücadele sonrasında yenilgiye uğratarak Gürcistan'a sürülmüş ve yerine emlak ve arazilere sadık kalmak şartıyla Kutaisi'nin tasarrufu Abaşidze Zahrab ve kardeşi Simon'a verilmiştir.⁵⁰ Kutaisi'de idarenin değişmesi ve askeri konuşlandırma ile birlikte sonraki süreçte mühimmat takviyesi gerçekleşmiştir. 1721-22 yıllarında Kutaisi'ye merkezden 15 kantar barut miktarı gönderilirken bu miktar 1722-23 yıllarında 50, 1760-61'de 25 kantara ulaşmıştır.⁵¹

Kasım 1744'te Kutaisi malikâne sahibi hassasına isabet eden 250 kuruş Sohum Kalesi muhafızı Mehmet Bey'e verilmiştir.⁵² 1745'te Kutaisi Kalesi'nde

⁴⁶ BOA. AE. SMMD. IV. 107. 12487.1.

⁴⁷ BOA. AE. SMST. II. 5. 414. 1.

⁴⁸ BOA. AE. SMST. II. 17. 1669. 1.

⁴⁹ BOA. AE. SMST. II. 5. 415. 1.

⁵⁰ BOA. AE. SAMD. III. 141. 13665. 1.

⁵¹ Salim Aydın, *Tophâne-i Amire Top Döküm Teknolojisi*, TTK, Ankara 2006, s. 269, 272.

⁵² BOA. AE. SMHD. I. 189. 14645.1.

28 nefer topçunun buğday ücretleri 6.720 akçe tutarındaydı.⁵³ 1754'te Kutaisi Kalesi muhafazasındaki cebecilerin buğday ihtiyacı 720 akçe olarak hesaplanmıştır.⁵⁴ Erzurum gümrük emini Mehmet Sunullah Efendi'nin tasarrufunda bulunan Erzurum gümrüğü ve gayrimüslim cizyelerinden Kutaisi Kalesi'nin cebecilerinin maaş ve buğday ücretleri Mart 1756'da 360 akçe olarak tayin edilmişti. Ruznamçe temessüğüne göre Erzurum Gümrük Emini Sunullah Efendi'nin Erzurum cizyesinden göndermesi gereken 139.277 kuruş meblağ iletilmediğinden nakden teslim edilmesi gereken senelik 11.000 kuruşun hazinesi âmireye taksitli olarak verilmesi uygun görülmüştür. Bu tarihte Kutaisi Kalesi'ndeki 2 nefer cebecinin yevmiesi 62 akçeydi.⁵⁵

1765'te İmereti Prensi I. Soloman Han'ın isyanı üzerine Osmanlı Devleti, genel olarak Kafkasya'daki hâkimiyetini sağlamlaştırmak için Karadeniz sahillerinde bazı yerleri Gürcü beylerinin idaresinden almış ve Faş, Sohum ile Soğucak kalelerine muhafız ve askerler bırakmıştır. Karadeniz'e ve Karadeniz'e kolay erişilen nehirler bölgesindeki Kutaisi gibi kaleleri de sağlamlaştırmıştır.⁵⁶ Ancak 1770 tarihine gelindiğinde Kral Solomon iyi planlanmış bir askeri harekât gerçekleştirdi ve 19 Nisan'da Kutaisi'yi kuşattı. Bu kuşatma neredeyse yaz boyunca sürdü. Bununla beraber Solomon, bazı kalelere ikmal kestti. Kutaisi Kalesi içerisinde yeniçerilerin de bulunduğu 500 Osmanlı hanesi korunmaktaydı. Ancak 6 Ağustos 1770'te vurulan son darbe ile Kutaisi Kalesi'nin duvarları da yıkılmıştır. Osmanlı neferlerinden genç, yaşlı, kadın olmak üzere 60 kadarı aynı günün akşamında kaleden açlıktan perişan halde ayrılırken silahsız ve yaralılar da ilerleyen günlerde çıkarılmışlardır. Soloman Rusya'ya elçi göndermiş ve Snt. Petersburg'ta anlaşma imzalanarak 480 kişilik bir Rus ordusu bölgeye gönderilmiştir. Daha sonra bu sayı 4 bine çıkarılmıştır. Böylece Tsutskati, Shorapani ve Kutaisi kaleleri tamamen ele geçirilmiştir. Büyük topların kullanılması sebebiyle Bağdati (Bağdatçık) ve Kutaisi artık Osmanlı için zapt edilemez hale gelmiştir. Böylece İmereti ve Kutaisi'de kesintisiz yüz yirmi yıl kadar süren Osmanlı hâkimiyeti son bulmuştur.⁵⁷

Bundan sonraki süreçte Osmanlı-İran ve Rusya çekişmesine sahne olan bölgede, Gürcülerin farklı taraflar tutmasından da kaynaklanan, sık sık ayaklanma ve karışıklıklar meydana gelmiştir. Nisan 1807'de Tiflis ve Kutaisi'den bir kısım Gayrimüslim, bu yerlerdeki karışıklıklardan dolayı yardım dilemişlerdir. Ancak bir topçu yamağı tarafından bunların aynı zamanda Faş muhasarası kaydında olup firar ettikleri bildirilmiştir. Bunlara müdahale edilerek

⁵³ BOA. AE. SMHD. I. 4. 301.1.

⁵⁴ BOA. AE. SMHD. I. 238. 19119. 1.

⁵⁵ BOA. SOSM. III. 7. 513. s. 1-4.

⁵⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C: IV/2. Kısım, TTK. Ankara 2011, s. 129, 130.

⁵⁷ Levan Tqeshelashvili, *İmeretis Mere Solomon I*, Didi Kutaisi, 2016, s. 6, 71-81.

sükûnet sağlanmaya çalışılmıştır.⁵⁸ Osmanlı Devleti bu şekilde stratejik ve askeri özelliğinin yanı sıra esasında çok eski tarihlerden itibaren önemli bir ticaret merkezi olan ve kadınların da bu anlamda aktif olduğu Kutaisi’de idareyi sağlamaya çalışmıştır.⁵⁹

Sonuç

Osmanlı hâkimiyetine alındığı XVI. yüzyıla kadar Gürcülerin taht şehri olan Kutaisi, başkentin Tiflis’e taşınmasıyla beraber kralların çeşitli nedenlerle sığındığı güvenilir bir yer olarak kullanılmaktaydı. Kutaisi, askeri hususların yer aldığı arşiv kaynaklarından anlaşıldığı üzere Yavuz Sultan Selim döneminden, Gürcistan dâhilinde, Çarlık Rusya’sının işgal ettiği sürece kadar aralıklarla Osmanlı fetihlerine uğramış ve yüzyıllarca Osmanlı himayesinde kalmıştır. Osmanlı Devleti’nin askerî ve idarî anlamda Kutaisi’ye nüfuz ettiği dönem XVII. yüzyıl ile XVIII. yüzyıllardır. 1555 İran ile yapılan Amasya Anlaşması ve 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması’nda Ruslarla yapılan Gürcistan taksimatında Osmanlı Devleti’ne bırakılması Kutaisi’de yeniden bir Osmanlı hâkimiyetinin tesis edilmesini sağlamıştır. Ancak 1770’te İmereti Kralı I. Solomon’un faaliyetleri, Osmanlı’nın Karadeniz-Kafkasya ticaretini baltalaması ve Ruslarla anlaşıp bölgeye yayılması bu hâkimiyeti geri dönülmez bir şekilde zayıflatmıştır. Kutaisi’nin bu süreçte, idarecilerin de tutumlarından dolayı, Osmanlı sosyo-kültürel yapısı ile ne kadar bütünleştiği tartışılır. Ancak askerî ve güvenlik hususunda burada bir Osmanlı varlığından söz edilebilir. Bununla beraber Kutaisi’nin çok eski devirlerden beri bir ticaret merkezi olarak hem Osmanlı Devleti’nin hem de bölgeye akın eden diğer komşu devletlerin etkileşiminde Kafkasya’nın önemli merkezlerinden biri olduğu açıktır.

KAYNAKLAR

I.Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi Dairesi Başkanlığı (BOA)

BOA. A.(MKT. UM. 216. 69.

BOA. AE. SMMD. IV. 52. 6087.

BOA. AE. SMST. II. 5. 414; BOA. AE. SMST. II. 17. 1669; BOA. AE. SMST. II. 5. 415.

BOA. SMST. III. 135. 8198.10; BOA. AE. SMST. III. 224. 17709; BOA. AE. SMST. III. 323. 26034

⁵⁸ BOA. TS. MA. e. 558. 13. 1.

⁵⁹ BOA. SMST. III. 135. 8198. 10. 1.

BOA. AE. SMMD. IV. 72. 8454; BOA. AE. SMMD. IV. 107. 12487.

BOA. AE. SAMD. III. 141. 13665.

BOA. AE. SMHD. I. 189. 14645; BOA. AE. SMHD. I. 4. 301; BOA. AE. SMHD. I. 238. 19119.

BOA. AE. SOSM. III. 7. 513.

BOA. TS. MA. e. 558. 13.

2.Kitap ve Makaleler

ALLEN, W. D, *A History Of The Georgian People*, Lowe & Brydone, London 1971.

ASATIANİ, Nodar, *Sakartvelos İstoria*, 13. Saukunidan 19. Saukunemde, Red. Maia Aludauri, Palitra L, 2012, ss. 159-163.

AYDIN, Mahir, "Faş Kalesi", *Osmanlı Araştırmaları VI*, İstanbul 1986, ss. 67-138.

AYDIN, Mustafa, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar (1800-1830)*, Bilimevi Basın Yayın, İstanbul 2008.

AYDÜZ, Salim, *Tophâne-i Âmire Top Döküm Teknolojisi*, TTK, Ankara 2006.

DAĞLI, Yücel- KAHRAMAN, Seyit Ali, *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014.

FALLMERAYER, Jakob Philipp, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, Trc. Ahmet Cevat Eren, TTK, Ankara 2011.

GURİTİŞVİLİ, Davit, *Narkvevebi Sakartvelos İstoriidan (XV-XVII. SS.)*, Tomi II, Tbilisi 1965.

GÜLDÜR, Kadir-BÜYÜKÇINAR, Ayşe Beyza, "X-XII. Yüzyıllar Arası Gürcü Krallığı'nın Başkenti: Kutaisi", *Euro Asia Summit, 17-21 July 2017*, Ankara, Turkey.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, TTK, Ankara 1998.

KİGHURADZE, N.-NİKOLEİSHVİLİ, M.-MENABDE, L., "Kutaisi", *Kartuli Sabchota Ensiklopedia*, Red. İr. Abashidze, Tom 10, Tbilisi 1986.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, *Osmanlı İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1993.

LANG, David Marshall, *The Last Years of the Georgian Monarchy*, Colombia University Press New York, 1957.

NATSVLİSHVİLİ, Natia, "Kutaisi", *Sakartvelos Kalakebi Urbanuli Ganvitareba (1801-1918 Tslebshi)*, red. Davit Khoshtaria, Tbilisi 2019.

ÖZDEMİR, Halit, *Artvin Tarihi*, Egem Matbaa, Artvin 2002.

REKHVİAŞVİLİ, Mikheil, *İmeretis Samefo (XVI. S.)*, Tbilisi 1976.

SİLOGAVA, Valery-SHENGELİA, Kakha, *History of Georgia*, Caucasus University Publishing House, Tbilisi 2007.

SUNY, Ronald Grigor, *The Making of The Georgian Nation*, İndiana University Press, 1994.

TQESHELAŞVİLİ, Levan, *İmeretis Mere Solomon I*, Didi Kutaisi, 2016.

USTAOĞLU Mahmut Mithat, *Batum ve Artvin Tarihi*, Transkripsiyon Ahmet Atalay, Kömen Yayınları, Konya 2021.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C: III/2.ci Kısım, TTK, Ankara 2011.

_____, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C: IV/1. Kısım, TTK, Ankara 2011.

_____, İsmail Hakkı., *Osmanlı Tarihi*, C: IV/2. Kısım, TTK, Ankara 2011.

VACHRİDZE, P., G. Gabunia, *Kutaisi*, Sabchota Khelisuflebis Tslebshi, Gamomcemloba Sabcota Sakartvelo, Tbilisi 1967.

ERZURUM'UN SOSYAL VE EKONOMİK TARİHİNDE KIRKDEĞİRMENLER*

*Murat KÜÇÜKUĞURLU**
Naim ÜRKMEZ****

ÖZ

Palandöken Dağlarının Boğaz mevkiinden başlayan Kırkdeğirmenler Suyu, Erzurum tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu su, ismini üzerinde bulunan kırk adet değirmenden almaktadır. Tarih boyunca Erzurum'u ekonomik, toplumsal ve stratejik açılardan etkisi altına almıştır. Bu su üzerinde bulunan değirmenler mühim bir ordu ve komuta merkezi olan Erzurum'un un ihtiyacını karşılamada ciddi bir rol oynamıştır. Değirmenler, varlıklarını yirminci yüzyılın ortalarına kadar sürdürmüştür. Kırkdeğirmenler Suyu halkın ve şehir ileri gelenlerinin yazın vakit geçirdiği, çadırlar kurarak kamp yaptığı bir mekân olmuştur. Bu sebeple halk nezdinde hikayelere, efsanelere konu olan bir yer olmuştur. Her şeyden önemlisi Kırkdeğirmenler Suyu, şehrin önemli bir içme suyu kaynağı olmuştur. Bu çalışmada Kırkdeğirmenler Suyu'nun Erzurum'un sosyal ve ekonomik tarihine etkisi; arşiv belgeleri, seyahatnameler, derleme bilgileri çerçevesinde incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Devleti, Türkiye Cumhuriyeti, Kırkdeğirmenler Suyu, değirmen.

KIRKDEĞİRMENLER (FORTYMILLS) IN THE SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY OF ERZURUM

ABSTRACT

Kırkdeğirmenler Stream, which starts from the Boğaz region of the Palandöken Mountains, has an essential place in the history of Erzurum. This water takes its name from the forty mills located on it. Throughout history, it has influenced Erzurum economically, socially, and strategically. The mills on this water played a severe role in meeting the flour needs of Erzurum, which was a substantial army and command center. The mills continued to exist until the mid-twentieth century. Kırkdeğirmenler Stream became a place where people and city dignitaries spent

* *Gönderim Tarihi: 12.11.2023. Kabul Tarihi: 23.11.2023.*

** *Prof. Dr, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ERZURUM. kucukugurlu@erzurum.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4128-5116.*

*** *Doç. Dr, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ERZURUM. naimurkmez@erzurum.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2356-6301.*

time in the summer and camped in tents. For this reason, it has been the subject of stories and legends in the eyes of the people. Above all, Kırkdeğirmenler Stream has been a vital source of drinking water for the city. In this study, the impact of Kırkdeğirmenler Stream on Erzurum's social and economic history will be analyzed within the framework of archival documents, travelogues, and compiled information.

Keywords: Ottoman Empire, Turkish Republic, Kırkdeğirmenler Stream, mill.

Giriş

Yaşamın en temel unsurlarından biri olan su, tarihin her döneminde insanlığı ve yerleşimini şekillendirici bir rol oynamıştır. İlk yerleşimlerin büyük bir kısmının su kenarlarında tebarüz etmesi bunun önemli bir göstergesidir. Erzurum şehrinin kuruluşunda da hiç şüphesiz içilebilir temiz su kaynaklarının ciddi bir rolü olmuştur. Erzurum şehrine su sağlayan birincil kaynak Kırkdeğirmenler Suyu'dur. Erzurum'un sosyal ve iktisadî tarihinde önemli bir yeri olan Kırkdeğirmenler Deresi'nin başlangıcı, Palandöken tarafındaki Sultan Sekisi Düzlüğü'nün batısında, şimdiki Yıldızkent'in üst tarafında, eskiden önemli bir mesire yeri olan Boğaz mevki idi. Buraya "Kırkdeğirmenler Boğazi" da deniliyordu. Egerli Dağı sırtlarından başlayan Kırkdeğirmenler Deresi'nin bol ve temiz suyu,¹ Boğaz mevkiinden itibaren var olan pek çok değirmeni beslemek üzere, kuzeye yani Erzurum şehrine doğru akmaktaydı. Kırkdeğirmen Deresi, bugünkü Yenişehir'in içinden geçerek Büyük Kiremitlik Tepesi'ne ulaşmadan ikiye ayrılıyordu. Bir kolu Büyük ve Küçük Kiremitlik Tepeleri arasından geçip bugünkü Atatürk Üniversitesi sahası içinden geçerek ovaya doğru akmaktaydı.² Diğeri ve bu çalışmayı ilgilendiren kolu ise Büyük Kiremitlik Tepesi'nin doğusunu dolaşip "Nüzhetü'l-Hazra" denilen Köşk civarından Dere Mahallesi'ne inerek şehre girmekte ve Erzurum Kalesi'nin batı surlarının hemen dışından, surlara paralel bir şekilde güney-kuzey istikametinde uzanan Çaykara Deresi'ni takip ederek Gez Mahallesi'ne ulaşip sonrasında Erzurum Ovası'na kavuşmaktaydı.³

¹ Cumhuriyet döneminde su mühendislerinin hazırlamış oldukları raporlara göre Kırkdeğirmenler Suyu, Egerli Dağı'nın kuzey yamaçlarından çıkan 27 pınar suyunun birleşmesiyle ortaya çıkmaktaydı. EBA, Belediye Meclis Tutanakları, 1 Şubat 1946.

² Bu derenin dışında küçük bir dere ise Harputkapı civarından ve Karayollarını takiben Üniversite Kavşağı'nın yapıldığı noktadan, bugünkü Terminal yolunu takiben ovaya doğru akmaktaydı. Oral Otel'in önünden geçen Terminal yolunun inşası sırasında, bu derenin mecrası biraz daha doğuya kaydırılmış ve kurutulan mecra doldurularak yol haline getirilmiştir.

³ Bulunduğu bölgenin coğrafi yapısı gereğince, şehrin batısından, yani bugünkü Bölge Eğitim Hastanesi yakınından Erzurum Ovası'na doğru akması icap eden Kırkdeğirmenler Deresi

“Kırkdeğirmenler” kavramı ve bu derenin başlangıç noktasının ismi olan “Boğaz” ifadesi, bölgeye Osmanlı Devleti’nin hâkim olmasından itibaren görülmekteydi. Bu hususta ulaşılan ilk belge, 1540 tarihli Tahrir Defteri’dir. Osmanlı Devleti’nin ikinci Erzurum Beylerbeyi olan Ferhad Paşa (1539-1541), “Dağ Boğazı” suyunda “Kırkdeğirmenler” diye meşhur değirmenlerden 10 değirmeni satın almış⁴ ve harap olan bu değirmenlerin bir kısmını ihya etmiştir.⁵

17. yüzyılın ilk yarısında Erzurum’a gelmiş olan Evliya Çelebi, Erzurum’un mesire yerleri arasında Çemenzar Pazarbaşı Değirmeni’ni zikretmektedir.⁶ Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nin bazı versiyonlarında Pazarbaşı Değirmeni için “çimenlikteki değirmenler” ifadesi geçmektedir.⁷ Burası ya Köşk’ün olduğu yer ya da Kırkdeğirmenler’dir. Mevki itibarıyla Kırkdeğirmenler denilince akla gelen yer, şehrin hemen dışındaki Köşk’ün hemen üst tarafında, yani Eğerli Dağı eteklerinde bulunan vadiydi.

Kırkdeğirmenler Boğazı hakkında ilk detaylı bilgiler ise Haziran 1701’de Erzurum’a gelmiş olan Fransız doğa bilimci Joseph de Tournefort tarafından kayda geçirilmiştir. Tournefort, Kırkdeğirmenler hakkında şunları yazmıştır:

“Bir yandan (Erzurum’dan Tiflis’e gitmek üzere) denklemlerimizi [yükle-
rimizi] hazırlamaya çalışırken, bir yandan da çoğunlukla büyük bir

suyu, üstü açık kanallarla, yani arklarla şehre doğru akıtılmıştı. Böylece bugünkü Yenişehir’in içindeki değirmenler ve tarlalar asırlar boyunca bu suyu kullanmıştı. Oldukça bol olan bu su, bugünkü Yenişehir’in üst tarafını boydan boya kat ettikten sonra, şehrin güneyine kadar geliyor ve burada, bugünkü Kayak Tesisleri’nden inen Palandöken Deresi’ne kavuşuyordu. Palandöken Deresi’nin solundan, kanallar içerisinde dereye paralel olarak güneye (aşağıya) doğru yaklaşık 1 kilometre ilerledikten sonra, toprak istihkâmlara (Dördüncü Sur) 300 metre kala biraz batıdaki Köşk istikametine dönüyordu. Burada, değirmen sularının toplandığı bir havuz vardı. Su, Köşk civarındaki birkaç değirmenini çalıştırdıktan sonra, menfezlerle istihkâmların altından geçip ve ardından doğuya kıvrılıp, tekrar Palandöken Deresi’yle birleşiyordu. Böylece, Dere Mahallesi’nde varoşlara ulaşan su, Yazıcı Çeşmesi yanında şehre doğru ilerleyip, kalenin batı kapısı olan Erzincankapı istikametinden itibaren “Çaykara Deresi” boyunca kanallar içerisinde Gez Mahallesi’ne doğru akıyor ve ardından Erzurum Ovası’na karışıyor. Bu kısımdaki bostanların sulanmasında bu su kullanılıyordu. Murat Küçükkuşurlu, *Erzurum Çarşı Pazar, Eski Erzurum Çarşıları ve Üretim Mekânları*, Çizgi Yayınevi, Konya, 2018, s.243-244.

⁴ BOA, TT.d, 199/8, s.19; Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s.92.

⁵ BOA, TT.d, 199/8, s.19; Örneğin ilk Erzurum Beylerbeyi Mehmet Han, Erzurum’da 20 değirmen zeminini satın almış ve bunların 10’unu mamur ve işler hale getirmiştir. Dündar Aydın, "Erzurum Şehri'nin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmarı, İskânı ve İlk Sâkinleri", *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 1/1, Erzurum 1970, s.107.

⁶ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, II. Kitap, Haz. Zekerîya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, s. 106; *Jahrbücher der Literatur*, Vierzehnter Band, 1821, April, May, Juny, Wien, s.30.

⁷ Evliya Efendi, *Narrative of Travels in Europa, Asia And Africa*, Vol: II, London 1850, s.113.

keyifle Kırkdeğirmenler Vadisi'nde bitki topluyorduk. Kırkdeğirmenler Vadisi, çok sarp iki dağın arasında yer alan, birçok güzel kaynağın gür bir dere oluşturduğu gezinti yapılırken gidilebilecek kadar kente yakın bir vadidir. Söz konusu dere yalnızca değirmenleri çalıştırmakla kalmıyor; kente kadar kırsal kesimin bir bölümünü de suluyor. Bütün doğuda bulunan en güzel bitki cinslerinden birini, bu değirmenlerden birinde adlandırma zevkini tattık. Ona, bilgisi ve erdemi bakımından çok saygı-değer birinin adını verdik: Saint-Victor Manastırı'nın bahçesinde tohumdan aynı bitkiyi yetiştirme özel mutluluğuna erişen, Krallık Bilimler Akademisi'nde görev yapan, Paris Fakültesi tıp doktoru M. Morin'in adı."⁸

Kırkdeğirmenler Deresi üzerindeki değirmenlerin tarihini, Osmanlılar öncesine hatta çok daha eskilere götürenler de vardır. Nitekim 1897 yılında "Kırkdeğirmenler" isimli bir makale hazırlayan C. M. Yager, burası için "Dünya'nın en eski değirmencilik merkezi" ifadesini kullanmıştı. Yager'e göre çorak bir ülkede bir bahçe gibi ortaya çıkan Erzurum Ovası, milattan önce 2.000 yıl boyunca sınırlarında gelişen antik imparatorluklar tarafından bereketiyle biliniyordu. Pek çok imparator ve komutan, ordularına beslemek için buradan tahıl tedarik etmişti.⁹ Yager, bu hususta herhangi bir belge ortaya koymamış olsa da¹⁰ yazdıklarının genel anlamıyla gerçeği yansıttığını ve Kırkdeğirmenler Deresi suyuyla işleyen değirmenlerin çok eski zamanlardan beri bölgede yaşayan insanların ekmeçlik un ihtiyacını giderdiğini söylemek mümkündür.

Bu çalışmada Kırkdeğirmenler Suyu'nun Erzurum'un sosyal ve ekonomik tarihinde oynadığı rol üzerinde durulacaktır. Bu suyun ve üzerinde kurulu bulunan değirmenlerin şehrin fiziki gelişimine ne şekilde etki ettiği izah edilerek suyun olağanüstü durumlarda stratejik açıdan önemi irdelenecektir. Çalışmada arşiv belgeleri gibi ana kaynaklardan faydalanıldığı gibi

⁸ Kraliyet Nebat Bahçesinin üyesi Louis Morin (1635-1718), Tournefort doğu seyahatinde iken onun derslerini üstlenmişti. Tournefort ise Kırkdeğirmenler'de bulmuş olduğu bir bitkiye Morina Orientalis adını vermişti. Joseph De Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, C: II, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013, s.141.

⁹ C. M. Yager, "The Forty Mills, the Oldest Center in the World", *The Weekly Northwestern Miller*, February 12, 1897, s.239.

¹⁰ Yazar bu makaleyi yazarken, bisikletle Dünya turu yapan ilk insanlardan biri olan William Sachtleben'in anlattıklarından yararlanmış ve aynı zamanda O'nun tarafından çekilmiş olan fotoğrafları kullanmıştır. Sachtleben, kendisinden bir müddet önce bisikletle Dünya turuna çıkmış olan ve Erzurum'un doğusunda bir yerde ortadan kaybolan Amerikalı bisikletçi Frank G. Lenz'in izini aramak için 1894'te Erzurum'a gelmişti. Bu araştırma sırasında bir yıldan fazla bölgede kalan Sachtleben'in Erzurum'da gezdiği yerler arasında Kırkdeğirmenler Boğazı da vardı. Ziyareti sırasında buranın fotoğrafını da çekmiş olan Sachtleben, Erzurum şehrine döndüğünde, Kırkdeğirmenler Boğazı'nı ve burada gördüğü bir değirmeni anlatan bir yazı kaleme almıştır. İşte bu yazı Yager tarafından makaleye dönüştürülmüştür.

seyahatname, hatırat gibi eserlerden de istifade edilmiştir. Ayrıca saha çalışması yapılarak çeşitli derlemeler yapılmıştır.

Kırkdeğirmenler Suyu ve Değirmenleri

Kırkdeğirmenler Suyu, şehrin temel ihtiyaç maddesi olan ekmeğin yapımı için gereken unu temin eden değirmenleri çalıştırdığı gibi, şehrin varoş mahalleleri dışında bulunan bostanların sulanmasında da kullanılıyordu. “*Âsiyab*” da denilen değirmenler, şehirdeki en önemli üretim mekânları arasında yer alıyordu. Erzurum’daki değirmenlerin önemli bir kısmı, yukarıda anlattığımız Kırkdeğirmenler Suyu’nun geçtiği güzergâh üzerinde bulunuyordu. Egerli Dağ ve Sultan Sekisi Tepesi’nin sularından beslenen bu su, şehrin güneyinden kuzeyine uzanan yaklaşık 10 km uzunluğundaki alanda bulunan değirmenleri asırlar boyunca beslemişti.

1853 ve 1855 yıllarında İngilizler tarafından çizilen iki Erzurum haritasına göre;¹¹ bugünkü Yenişehir Üstyol’daki Mareşal Çakmak Hastanesi istikametinden başlayıp Köşk civarına kadar uzanan kısımda sekiz; Köşk’ün altındaki eski kale surlarından başlayıp Erzincankapı istikametinden geçerek Gez Mahallesi’ne uzanan kısımda üç ve Gez Mahallesi’nin altından Kân Köyü’ne kadar olan kısımda 10 olmak üzere, toplam 21 değirmen vardı. Bununla birlikte arşiv belgeleri bu sayının daha fazla olduğunu göstermektedir. Nitekim tespitlerimize göre, 19. yüzyılın ilk yarısında Kırkdeğirmenler Deresi üzerinde 30 civarında değirmen bulunmaktaydı.¹²

Değirmenlerin çoğu tek, bazıları çift taşlı olup su çarkı ile çalışan basit imalathânelerdi.¹³ Değirmenlerin suyu, “*değirmen harkı*” denilen kanalın içinden akıyordu. Kanaldan alınan su, değirmen çarkını çevirecek yüksekliğe çıkarıldıktan sonra, su çarkını çevirmesi için borularla değirmenin içine akıtılıyordu. Erzurum’un kış mevsimi çok soğuk geçtiğinden, sular genellikle donardı ve dolayısıyla değirmenler uzun süre çalışamazdı. Bu nedenle ahali,

¹¹ 1829’da Rus Komutan Paskeviç’in personeli olan Albay Ushakov tarafından “*Erzurum Planı*” ismiyle hazırlanan harita, daha sonra İngilizler tarafından İngilizceye uyarlanmıştır. Bu haritalar Yahya Yeşilyurt tarafından İngiliz Milli Arşivi’nden temin edilmiştir. Arşivin “Haritalar ve Planlar (MR)” kısmında 1/493 dosya ve gömlek numarasıyla tutulan bu planların ilki 61x90 cm, ikincisi ise 97x211 cm ebatlarında hazırlanmıştır. Yahya Yeşilyurt, “Erzurum Yerel Tarih Araştırmaları Açısından İngiliz Ulusal Arşivlerinin Önemi (19. Yüzyıl)” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 55, Erzurum, 2016, s.613.

¹² Kırkdeğirmenler dışında, doğudaki Abdurrahman Gazi Türbesi civarından gelen Kumludere üzerinde de değirmenler vardı. Kırkdeğirmenlerin aksine bu dere, şehrin doğu kapısı olan Tebrizkapı tarafındaki surların dış kısmından akarak ovaya ulaşıyordu. İşte bu kısımda, yani Topçuoğlu ve Kadioğlu mahallelerinin alt tarafında beş değirmen bulunmaktaydı.

¹³ *BCA*, 030.10.65.433.1.

daha kış gelmeden, altı-yedi aylık kışlık ununu tedarik eder ve bu unu kış boyunca kullanırdı.¹⁴

Aynı yüzyılda, Yager tarafından hazırlanan Kırkdeğirmenler ile ilgili makalede bu güzergahtaki bir değirmen şöyle anlatılmaktaydı: “Boğazın kendisinde kırk değirmen yoktur. Ancak dağdan gelen karlarla beslenen soğuk ve berrak su, bölgedeki pek çok değirmeni beslemektedir. Boğaz mevkiinde, kırk değirmenlerden birisi mevcuttur. Değirmen, son dört yıl içinde yeniden inşa edilmiş, tek katlı alçak taş bir yapıdır. İç mekân, zemini olmayan büyük bir odadır. Buğday öğütmek için bir alt ve bir üst değirmen taşından oluşan basit mekanizma vardır. Bu taşlar üst üste oturtulmuştur. Alttaki taş sabittir, üstteki taş ise bir mille sabitlenerek alttaki çarka bağlanmıştır. Böylece su kuvvetiyle dönen çark, bu mil vasıtasıyla üstteki taşı çevirmektedir. Üst taşın biraz yukarısında ahşap bir tahıl haznesi vardır. Bu hazne taşın etrafındaki ahşap direklere sabitlenmiştir. Haznenin alt ucunda ve merkezinde, buğdayın üst taşın ortasındaki deliğe akmasını sağlayan küçük bir delik vardır. Bu deliğin hemen yanında, kama şeklinde ahşap bir kol (şakşak) taşın üzerine doğru iner. Taş döndükçe, taşın pürüzlü çıkıntıları sayesinde titreşim sağlayan bu kol, haznenin deliğinden düzenli olarak belli bir miktarda buğdayın üstteki değirmen taşının ortasında bulunan deliğe dökülmesini sağlar. Buğday, iki taşın kenarları boyunca un olarak dışarı atılır. Bu değirmen, istikrarlı bir şekilde 24 saatte 1.100 libre (500 kg) un üretebilir.

Değirmene öğütölmek üzere getirilen buğdaylar, önce havalandırılıp yıkanır. Böylece içerisindeki taşların çoğu ayrıştırılır. Daha sonra kuruması için güneşe serilir, tekrar havalandırılır ve ardından öğütölmeye hazır hale getirilirdi. Ancak sıkışık zamanlarda, un miktarını artırmaya yardımcı olmak için, otlar ve diğer bitkilerin tohumlarıyla birlikte taşlar da ayıklanmazdı.”¹⁵

Kırkdeğirmenler Suyu’nu kullanan değirmenlerin bir kısmının yanında, “dink” denilen küçük değirmenler vardı. Belgelerde bu hususta “bir göz değirmen ve bir göz dink” veya “iki göz değirmen bir göz dink” gibi ifadeler geçmektedir.¹⁶ Dinkler, tahılın kabuğunu yumuşatıp ayırmaya yarayan ve halk arasında “gendime” veya “den” denilen buğdayı temin eden değirmenlerdi. Normal değirmenin aksine, bunun alttaki büyük taşı yatay, onun üzerinde dönen küçük taşı ise dikey olarak yerleştiriliyordu. Bu dikey taş, bir kol vasıtasıyla su çarkına bağlıydı. Bu küçük değirmenleri değirmenci değil, halkın kendisi kullanmaktaydı.

Sachtleben, Erzurum’daki diğer su değirmenlerinin, görüp anlattığı Kırkdeğirmenler Boğazı’ndaki değirmen gibi olduğunu ve aynı tarzda çalıştığını

¹⁴ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilâyeti Sıhî ve İctimâî Coğrafyası*, Haz. Murat Küçükuğurlu, Serander Yayınları, Trabzon 2011, s.77-78.

¹⁵ Yager, “The Forty Mills”, s.239.

¹⁶ *VGMA*, 579/189.

belirtir. Bununla birlikte, buğday öğütmenin başka yöntemleri olduğunu da ilave eder:

“Halk tamamen değirmenlere bağımlı değildir; insanların çoğu evlerinde buğdayı un kıvamına gelene kadar içinde dövdükleri taş kaplar kullanırlar.¹⁷ Öğütülen buğdayı, kepeğinden ayırmak için havalandırırlar. Bazı durumlarda tahıl, buğdayın bulunduğu kaba uyan ağır bir taşla ezilir. Taşa ağır bir tahta parçası bağlanır ve insanların onu döndürmesi için kulp sağlar. Kol gücüyle çevrilen bu taş, değirmenlerde un öğütmek için kullanılan ve su gücüyle döndürülen taşlardan küçüktür.”¹⁸

Bu bağlamda, İngiltere'nin Erzurum Konsolosluğunda uzun yıllar görev yapan Henry Hunter Calvert'in “*bulgur*” anlatımı önemlidir. Zira bu ev değirmenleri genellikle bulgur yapımı için kullanılırdı.¹⁹ Calvert'in belirttiği üzere bulgur, pirinç yerine pilavda kullanılan veya öğütülmüş arpa gibi çorbalarda kullanılan buğdaydı. Bulgurun hazırlanışı şöyleydi: Tahıl önce yıkanır ve ardından yumuşaması için kaynatılırdı. Daha sonra kuruması için serilirdi. Ardından biraz suyla karıştırılarak büyük bir taş havanda ağır bir tahta tokmakla dövülürdü. Böylece kabukları gevşetilirdi. Ardından bir el değirmeninde öğütülerek işlem tamamlanırdı.²⁰

Boğaz ve Köşk Civarındaki Değirmenler

Kırkdeğirmenler Deresi üzerindeki üst kısmındaki değirmenlere ait ulaşılabilen en eski ve derli toplu belgelerden biri, Hacı Ömer Ağa'nın kızı ve Cennetzade İsmail Efendi'nin gelini Hatice Hanım'a ait 9 Eylül 1779 tarihli vakfiyedir. Vakfiyede değirmenlerle ilgili şu ifadeler geçmekteydi:

“Kırkdeğirmen olarak bilinen akarsuyun üzerinde bulunan Yeğen Ahmed Ağa Değirmeni ve benim değirmenimin yanındaki değirmen ve yine aynı akarsuyun üzerinde, bahsedilen değirmenlerin aşağısında yer alan Bekir Efendi Değirmeni ve Çukur Değirmen'in²¹ yanındaki bir değirmen...”²²

¹⁷ Bu taş kaplara Erzurum yöresinde dibek ya da el dibeği denilmektedir.

¹⁸ Yager, “The Forty Mills”, s.239.

¹⁹ Amerikalı Misyoner Parmelee, kadınlar tarafından el değirmenlerinde yapılan ve bir tür kırılmış buğday olan bulgurun mükemmel bir diyet maddesi olduğunu belirtmektedir. Moses Payson Parmelee, *Life Scenes Among the Mountains of Ararat*, Boston 1868, s.128.

²⁰ “Notes By Henry H. Calvert, Esq, on Vegetable Products Sent By Him From Erzerroom”, *Hooker's Journal of Botany*, Vol: VII, London 1855, s.254.

²¹ Çukur Değirmen, Köşk'ün 50 metre kuzeyinde ve kapatılan Aziziye Hastanesi'nin bahçe duvarının hemen dibindeydi. Değirmenin yerinde bugün konut bulunmaktadır. *Erzurum Gazetesi*, 5 Haziran 1939; TSA, Zabıt Defteri, Defter No: 70, s.16.

²² VGMA, 579/189.

Bu belgede yer alan altı değirmen, bugünkü Yenişehir ile Köşk semti arasındaki bölgede bulunuyordu. Bunların hemen üst kısmında, yani Boğaz mevkiinde en az iki değirmen daha vardı. Nitekim aynı dönemde, Boğaz mevkiindeki Tuzcu köyü yolu üzerinde²³ Kağızmanlı Mehmed Efendi Vakfı'nın değirmeni mevcuttu.²⁴ Bunun hemen yanında ise “*Kadı Hafızzâde Değirmeni*” vardı.²⁵ Daha aşağıda, yani Köşk civarında ise, yukarıda bahsedilen Çukur Değirmen'in yakınında, Şeyhler Vakfı'na ait “*İsalar Değirmeni*” yer alıyordu.²⁶ Bu bilgilerden yola çıkarak, Kırkdeğirmenler Deresi'nin başlangıcı olan Boğaz mevkiinden Köşk'ün altındaki eski kale surlarına²⁷ kadar uzanan dere boyunca 11 değirmenin var olduğu söylenebilir.

Çaykara Deresi'ndeki Değirmenler

Kırkdeğirmenler Suyu, yukarıda anlatıldığı üzere, Köşk Bahçesi'nin kuzeydoğusundaki değirmenden sonra aşağı doğru akıyor ve Kayışoğlu Değirmeni'nden sonra şehre giriyordu.²⁸ Buradan itibaren Dere Mahallesi ve Çaykara Deresi başlıyordu. Kırkdeğirmenler Suyu ve Çaykara Deresi asırlar boyunca şehrin batı yönündeki sınırını teşkil etmiştir. Bahsi geçen suların batısında yer alan büyük mezarlık da dahil edildiğinde bu güzergâh, şehrin batısında fizikî ve psikolojik bir sınır oluşturmuştur. Bu sınır bazı istisnalar

²³ Eski Erzurum'da, şehrin güneydoğusundaki Harputkapı'dan çıkınca, Köşk ile Kiremitlik Tepesi arasından, dereyi takiben bir yol giderdi. Bugünkü Yenişehir'in içinden geçen bu yol, daha yukarıda Boğaz mevkiine kadar devam ederdi. Burada, Kırkdeğirmenler Deresi'ni doğuda bırakarak, Tuzcu, Tepeköy, Mahanda, Kümbet, Özbek, Tanbura, Haydari gibi köylere giderdi. Yenişehir yapılıncaya bu yol iptal edilmiş oldu. *ERŞA*, Ahmet Bahattin Doğusoylu Notları.

²⁴ *VGMA*, 618/61; bu değirmenin arsası 1931 yılında satılığa çıkarılmıştı. *Erzurum Gazetesi*, 27 Temmuz 1931.

²⁵ *TSA*, Defter-i Hâkânî İdâresine Mahsus Zabıt Defteri, Defter No: 15, Mart 1926, s.20-36.

²⁶ Bu değirmenin sağında Harput Yolu, solunda ve önünde Köşk Yolu bulunuyordu. *TSA*, Zabıt Defteri, Defter No: 70, s.19

²⁷ Tespitlerimize göre bu sur, Erzurum Kalesi'nin en dışında yer alan ve varoş mahallelerini İran saldırılarına karşı korumak amacıyla 16. yüzyılda yapılmış olan surdur. Bu ve daha iç kısımdaki iki sur, 19. yüzyıl ortalarında ortadan kalkmış ve onların yerine, şehrin epeyce dışından yeni bir istihkâm hattı yapılmıştır. Kars, Harput, İstanbul ve Ardahan isimli kapılarla birbirine bağlanan bu toprak istihkâmlar da günümüzde mevcut değildir. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sırasında bu toprak istihkâmların iç kısmındaki, yani şehir tarafındaki değirmen sayısı altı idi. Diğerleri surların dış kısmında bulunuyordu. Savaşın sonlarına doğru Kırkdeğirmenler bölgesinin Rusların kontrolüne geçmesi, şehirde büyük bir un sıkıntısına yol açmıştı. Vehbi Kocagüney, *Erzurum Kalesi ve Savaşları*, Askeri Matbaa, İstanbul 1942, s.55.

²⁸ *EBA*, Meclis Zabıtları, 11 Nisan 1946; Cumhuriyet dönemindeki kayıtlara göre, Köşk'ün alt tarafında İcra Memuru Rüknettin'in değirmeni ve onun altında ise bugünkü Müze binasının arka tarafındaki Jandarma Lojmanları'nın olduğu yerde bir değirmen vardı. İşte bu değirmenleri çalıştıran Kırkdeğirmenler Suyu, bahsettiğimiz sokak boyunca kuzeye doğru inip, sağa doğru kıvrılarak Dere Mahallesi'ndeki dereye akıyordu.

dışında Cumhuriyet Dönemi'ne kadar varlığını korumuş ancak 1930'ların ortalarında Çaykara Deresi'nin batısında yapılaşma ve fizikî değişim görülmeye başlanmıştır.²⁹

Çaykara Deresi'nin üst kısmındaki Yazıcı Çeşmesi yakınında, şimdiki Polisevi (eski Orduevi) arkasında bir değirmen vardı³⁰ ve bu değirmen Şeyhler Vakfı'na aitti.³¹ Fuad Bey'in 1904 yılına ait haritasından anlaşıldığı kadarıyla askerî değirmen de buradaydı.³² 9 Kasım 1801 tarihli bir belgeye göre, Erzincankapı'nın üst tarafındaki Dere Mahallesi'nde iki değirmen bulunuyordu. Bunlardan biri Erzurum Valisi Abdurrahman Paşa tarafından vakfedilmişti. Diğeri ise Seyyit Ebubekir Efendi'ye aitti.³³

16 Kasım 1716 tarihli Pervizzade Mehmet Efendi'ye ait vakfiyede, Çaykara Deresi üzerinde dört değirmenin vakfedildiği belirtilmektedir. Bunların biri, şimdiki Öğretmenevi ile Atatürk Evi arasındaki alanda bulunan “*Yukarı Mazı Değirmeni*” idi. Bu değirmenin yanında Ahmet Çavuş Değirmeni, Molla Velioglu Değirmeni, Hasan Beşe Değirmeni yer alıyordu.³⁴ Bunlar aşağıdaki Gez Mahallesi'ne doğru uzanıyordu.

Gez Mahallesi civarında tespit ettiğimiz en eski değirmenlerden birisi, XVI. yüzyılın ortalarında yaşamış olan Sivasî İbrahim Bey'in vakıf değirmeni idi.³⁵ Bu değirmen Çiftlik Köyü'ne giden yolun yakınındaydı.³⁶ 1655 yılında kurulan Tezkireci Ömer Efendi Vakfı'na ait Gez Mahallesi'nde Değirmen Koltuğu isimli mevkide bir değirmen vardı. Bunun yanında Tellal Sabri ve Müslî Değirmenleri bulunuyordu.³⁷ 1715 tarihli Erzurum Vakıflar Fihristi'ne göre aynı bölgedeki Kırkdeğirmen Suyu üzerinde Gülistan Hatun Değirmeni vardı.³⁸ 21 Kasım 1767 tarihli bir belgeye göre ise, Gez Mahal-

²⁹ Derenin batı yakasında Askerî İdadî Mektebi (Kışlası) ve Gureba (Numune) Hastanesi gibi bazı büyük binalar, Osmanlı döneminin sonlarında yapılmıştı. Erzurum şehri, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarından itibaren Çaykara Deresi'nin batısına doğru genişlemeye başlamıştır. İlk önce Vali Konağı, Kız Muallim Mektebi, Meclis-i Umumi Binası ve Erzurum Lisesi gibi resmi daireler yapılmıştır.

³⁰ *Yeni Erzurum Gazetesi*, 3 Ağustos 1955.

³¹ Şeyhler Vakfı'nın mülkleri 1931'de tapuya kaydedilirken, Muratpaşa Mahallesi Köprübaşı Caddesi (Sonradan Erzincankapı Caddesi)'nde bir değirmen de kaydedilmiştir. *TSA, Zabıt Defteri*, No: 62, Şubat 1931, s.22-26.

³² Hüseyin Yurttaş, “Fuat Bey'in Erzurum Haritası”, *Atatürk Üniversitesi Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (15), 2000, s. 49-71.

³³ *VGMA*, 600/319.

³⁴ *VGMA*, 616/72; *TSA*, Pervizzâde El-Hâcc Mehmet Efendi Vakfı'na Ait Zilhicce 1128 Tarihli Vakfiye Sureti.

³⁵ *VGMA*, 2152/134.

³⁶ *VGMA*, 592/171.

³⁷ *TSA*, 1937 Arazi Tahrir Cetveli.

³⁸ *Erzurum Defteri'nin Atiki Kalem-i Cihat-ı Evkaf-ı Humayun Anadolu Defteri*, Defter No: 464.

lesi'nde Erzurum müftülerinden Şeyh Mustafa Efendi'nin vakfettiği bir değirmen vardı.³⁹

Dördüncü Sur Dışındaki Değirmenler

Değirmenlerin önemli bir kısmı ise Gez Mahallesi'nin altında, şehri çevreleyen toprak istihkâmların (Dördüncü Sur) dışında yer alıyordu. Buradaki değirmenlerden en eskisi Abdurrahmangazi Zaviyesi'ne aitti. 1540 tarihli Erzurum Tapu Defteri'nde bu zaviyenin mülkleri arasında üç taşlı bir değirmenden bahsedilmektedir.⁴⁰ Tespitimize göre bu değirmen, Gez Mahallesi'nin altında, yakın bir zamana kadar Et Kombinasi olarak kullanılan, şimdi yerine yüksek katlı sitelerin yapıldığı bölgedeydi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında burada mezbaha yapmak isteyen belediye, Abdurrahmangazi Vakfı'na ait olan ve evkaf idaresi tarafından kira yoluyla işletilen Beyazahmet Değirmeni'ni istimlak etti.⁴¹

Belgelere göre, buradaki değirmenlerin bir kısmı, “*Cebirkapısı*” denilen kale kapısının hemen dışında bulunmaktaydı. Mesela, 26 Ocak 1751 tarihli bir belgede Kân yolu üzerindeki Cebirkapısı yakınında iki değirmenden bahsedilir. Bu değirmenler Erzurum Kadısı Mansurizâde Mustafa Efendi tarafından vakfedilmiştir.⁴² Yine aynı bölgede, Ümmühan Hatun Vakfı'na ait iki değirmen daha vardı. Bu vakfın 1827 tarihli vakfiyesinde “*Gez Mahallesi'nde Cebir Kapusu'nda vaki malumü'l-hudud dam derununda cevelan eden bir göz mazı ve bir göz hinta (buğday) asiyaqları*” ifadesi geçmektedir. Yani, Gez Mahallesi'ndeki Cebirkapısı yakınında, bir dam içerisinde dönmekte olan bir mazı ve bir buğday değirmeni, Ümmühan Hatun tarafından vakfedilmişti.⁴³ Bu mazı değirmenin adı “*Aşağı Mazı Değirmeni*” idi. Aynı bölgedeki Çiftlik köyü yolu üzerinde Şeyhler Vakfı'na ait bir değirmen bulunuyordu.⁴⁴ Osmanlı döneminin sonlarında toprak istihkamlar dışında bulunan değirmenler şu şekilde isimlendirilmişti: Çadırcı Değirmeni, Taşkapı Değirmeni, Beyazahmet Değirmeni, Ağbıyıkçı Değirmeni⁴⁵ ve daha aşağıda Zühdü Efendi Değirmeni.⁴⁶

³⁹ VGMA, 600/318.

⁴⁰ BOA, TT.d, 199/8.

⁴¹ Erzurum Gazetesi, 15 Haziran 1931.

⁴² VGMA, 2152/12.

⁴³ VGMA, 2152/92; TSA, Zabıt Defteri, Defter No: 70, s.6.

⁴⁴ TSA, Zabıt Defteri, Defter No: 70, s.16; 1930'larda aynı bölgede, yani bugünkü Kuşkay Sitesi'nin batısından Kombinaya giden yol üzerinde Tüzemenlere ait bir değirmen vardı. Metinde bahsedilen Şeyhler Vakfı Değirmeni bu değirmen olabilir.

⁴⁵ 1331 (1915) Tarihli Erzurum Haritası, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Matbaası, (Milli Kütüphane, HRT, 1994, D, 1511).

⁴⁶ Erzurum Gazetesi, 15 Haziran 1931.

Mazı Değirmerleri

Deri debbağlamanın püf noktalarından birisi, derinin mazı tutmasıydı. Mazı, meşe ağacının yemişi olup, beyaz cevize benziyordu.⁴⁷ Tavernier'e göre mazı olmadan deri debbağlanamıyordu.⁴⁸ Debbağhaneye getirilen sığır ve keçi derileri, kireçli su ve köpek dışkısı ile bazı işlemlere tabi tutularak temizlendikten sonra, aralarına öğütülmüş mazı serpilerek üst üste yığılırdı.⁴⁹ Mazı, derilerin hızlı bir şekilde ısınarak tüylerini dökmesini sağlardı. Ardından iyice yıkanan deriler, kırılmaması için yağlanır, boyanır ve kullanıma hazır hale gelirdi.⁵⁰

Mazı, genellikle güney vilayetleri⁵¹ ve İran'dan getirilir ve Çaykara Deresi üzerinde bulunan mazı değirmerlerinde öğütülürdü.⁵² Bunlardan “*Yukarı Mazı Değirmeri*” Pervizoğlu Vakfı'na, “*Aşağı Mazı Değirmeri*” ise Ümmühan Hatun Vakfı'na aitti. Buralarda öğütülen mazı, deri debbağlama ile birlikte yün boyamasında da kullanılıyordu.

Görüldüğü üzere Osmanlılar döneminde Kırkdeğirmerler Deresi üzerindeki değirmerlerin önemli bir kısmı vakıf malı idi. Çok sayıda değirmer, bostan ve tarlanın istifade ettiği bu su da aslında vakıf suyu idi. Sadece Kırkdeğirmerler'i değil, Erzurum'daki diğer dereleri de ilgilendiren 19. yüzyıl ortalarına ait bir vakıf kaydına göre; Kırkdeğirmerler Deresi ile birlikte Abdurrahmangazi Deresi, Boyahane Deresi, Köprübaşı Deresi ve Tekman Deresi de vakıf malı idi. Vakfın ismi “*Kırkdeğirmerler ve Abdurrahmangazi Suyu Vakfı*” olarak geçmekteydi. Vakfın kurucusunun Çiftlik Köyü'nden Hasan Halife, bu dönemdeki mütevellisinin ise Esseyyid Süleyman Ağa olduğu anlaşılmaktadır. Mülhak olan vakıf, sudan elde ettiği kira geliriyle, derelerin bakım ve onarımını yapmaktaydı.⁵³

⁴⁷ Bazı Fransızca belgelerde, mazı yerine “beyaz ceviz” ifadesi kullanılmıştır. Muhtemelen mazı, beyaz cevize benzetilmiştir. Mazının elde edildiği meşeye “*mazı meşesi*” denilmektedir. Mazı, boyamak için gerekliydi. Kağnıların kolanlarını yapanlar, derilerini işlemede, meşe palamudu ağaçlarının püsküllerinden yararlanıyorlardı. *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 124, 296; Yine bu ağacın yaprakları halk tarafından toplanır, dövülerek suyu çıkarılır ve egzama gibi hastalıkların, çatlakların tedavisi için ellere sürülürdü. Ayrıca mazıdan mürekkep üretilirdi.

⁴⁸ *Tavernier Seyahatnamesi*, s.172.

⁴⁹ Zeki Tekin, “Türkler'de Dericilik”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, IX. İstanbul, 1994, s.177.

⁵⁰ Bu bilgiler, şehrin son kürkçüsü Hanifi Akyol'dan alınmıştır.

⁵¹ Örneğin 1863 yılında Zaho'dan 40 çuval mazı getirilmişti ve bunun değeri 160 liraydı. Robert A. O. Dalyell, “Report by Mr. Antonie Magack and Sir Robert Dalyell on the Commerce of Erzeroom for the Year 1863”, *Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls During the Year 1865*, London, s.446.

⁵² Erzurum'da, mazı öğütmek için, şehrin batısında şimdiki Atatürk Evi'nin hemen önünden akan dereye “*Yukarı Mazı Değirmeri*” isimli değirmer yapılmıştı. Bu değirmer Pervizoğlu Vakfı'na aitti. Bir de Gez Mahallesi'nde Ümmühan Hatun Vakfı'na ait “*Aşağı Mazı Değirmeri*” bulunuyordu. *VGMA*, 2152/92.

⁵³ *BOA*, EV. d., 19490.

Kırkdeğirmenler Suyu'ndan Elektrik Üretmek

Erzurum'un Osmanlı Devleti'nin son döneminde Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında belki de en önemli sorunlarından biri ısınma ve aydınlatma meselesiydi. Bu sorunlara çözüm üretmek için çeşitli projeler geliştirilmiş bunlardan bir kısmı hayata geçirilmiş bir kısmı ise uygulamaya konulamamıştı. Elektrik üretimi için şehrin çevresindeki su kaynakları üzerine hidroelektrik santralleri kurulması da bu süreçte gündeme geldi. Üzerine hidroelektrik santrali kurulması için düşünülen su kaynaklarından biri de meşhur Kırkdeğirmenler Suyu idi. Aslına bakılırsa Kırkdeğirmenler Suyu'ndan elektrik üretmek için 1938 yılında 10.000 lira mukabilinde Sazmaş Şirketi'ne yaptırılan ve 25 Mayıs 1938 tarih ve 2486 sayı ile onaylanan hidroelektrik projesi vardı. Ancak 1938'deki çıkacak proje hayata geçirilememişti. Su İşleri Beşinci Şube Müdürü ve Malatya Şube Mühendisi Şevki Erker'in, Erzurum hidroelektrik santral suyu ile ilgili 10 Eylül 1945 tarihli raporu üzerine konu 1946 yılında yeniden gündeme geldi. Erker tarafından hazırlanan ve Erzurum Belediye Meclisi'nin 1 Şubat 1946 tarihli oturumunda okunan raporda, bu su üzerinde hidroelektrik santrali kurulmasına dair özetle aşağıdaki hususlara değinilmiştir:

“Erzurum şehrinin elektrik ihtiyacını karşılamak üzere şehre 4 km. uzaktaki Boğaz Un Fabrikasının üst tarafında, bu fabrikanın faydalandığı su üzerinde bir elektrik santralinin kurulması düşünülmüş ve 1938'de Sazmaş Şirketi'ne proje yaptırılmıştır. Bu projeye göre 200 metre düşüş ve 300 litre/saat sarfiyatlı suyun sağlayacağı enerjinin yalnız bir kısmından faydalanılması düşünülmüştür. Projede gösterilmiş olan 300 litre/saat suyun, kurak mevsimlerde azalması ve nüfusun hızla artması, bu projenin yeniden incelenmesi gereğini doğurmuştur. Projede gösterilen su sarfiyatının tek bir ölçüye dayandığı ve dolayısıyla tam bir ölçü oluşturmadığı, çeşitli mevsimlerde yapılan ölçümlerden anlaşılmıştır. Örneğin 1945 Mart sonunda Silah Fabrikası Teknik Müdürü Yüksek Mühendis Selahattin Özer'in yaptığı ölçümde su 100 litre/saat çıkmıştır. Mayıs sonunda ise 422 litre/saattir. Haziran 1945'teki ölçümde ise 200 litre/saat olarak çıkmıştır. Bu üç ölçüye göre suyun en az olduğu zaman kış mevsimidir. Çünkü Erzurum su kaynakları yağmurdan çok, kar erimesinden beslenmektedir. Bu su üzerinde çalışan un fabrikasının yalnız kış mevsiminde yardımcı motor kullanması da bunu göstermektedir.

Erzurum nüfusu yaklaşık 60.000 olduğuna göre, şehrin elektrik ihtiyacı 400 kw./saattir. Yani su miktarı yılın ancak 6 ayında bu ihtiyacı karşılayabilecektir. Bundan dolayı ilgili makamlar su miktarının artırılması çarelerini düşünmüşlerdir. İleri sürülen iki hal tarzı yerinde incelenmiştir:

1. Ali Şeref Suları'nın katılması: Fabrika su kaynaklarının bulunduğu Eğerli Dağ'ın güney yamaçlarındaki Ali Şeref Suları'nın (Madrek Suları) bu suya katılması çok hayalidir. Bu suların birleşmesi için 4-5 km. uzunluğunda bir tünel açılmalıdır. Bazı kimseler Ali Şeref sularının

yakınında içleri dolmuş hendekleri görerek, bunların vaktiyle bu maktas için (tünel amacıyla) yapılmış olduğunu söylemektedirler.

2. Mevcut pınarların sızıntılarını önlemek suretiyle çoğaltmak:

Elektrik santraline alınacak olan fabrika suyu Eğerli Dağ'ın kuzey yamaçlarından çıkan 27 pınar suyunun birleşmesiyle vücuda gelmiştir. Her pınarın etrafındaki sızıntı çok azdır. Zaten suya ihtiyaç olduğu kış aylarında, toprak donduğu için sızıntı yoktur. Kaptaj suretiyle bu suların kapalı mecralarla asıl dereceye getirilmesi de çok pahalıya mal olacaktır.”⁵⁴

Sonuç olarak Şevki Erker'e göre; ele alınan su, elektrik ihtiyacını karşılayamayacağına ve şehir dolaylarında daha uygun bir santral yeri bulunmadığına göre, hidroelektrik santralinden şimdilik vazgeçilmesi uygun olacaktır. Tortum hidroelektrik santrali kuruluncaya kadar elektrik ihtiyacının buharlı veya patlamalı motor kullanılmak suretiyle sağlanması uygundur.

Bu rapordan sonra, Yüksek Mühendis Celalettin Çetintaş'ın Erzurum hidroelektrik projesinin tadili ve şehir elektrik ihtiyacına uygun bir projenin hazırlanması hakkındaki raporu okunmuştur. Bu raporda ise, meseleye oldukça farklı bir açıdan ve olumlu bir şekilde bakılmıştır:

“[1]938 tarihli projenin tadili hususunda incelemeler yapmak üzere 5-9-[1]945 tarihinde mahalline vasıl olunmuştur. Şevki Erker'in su ile ilgili raporunu vermesi ve Malatya'ya dönmesi üzerine tarafımdan projenin elektrik kısmının tadiline ait incelemeler yapılmıştır. Erker'in de belirttiği gibi ağustos ayında 200 litre/saniye olarak tespit edilen su sarfiyatı 190 metre safidüşüm ile 280 kw. takat verebilir. Şehrin nüfusu 52.000 olduğuna göre 600 kw. civarında elektrik takatine ihtiyaç vardır. Ali Şeref Suları'nın Boğaz un fabrikasının faydalandığı asıl dereceye katılması için tünel yerine yaklaşık 5 kilometrelik demir borularla yer altından getirilmesi düşünülebilir. Böylece su miktarı 600 litreye çıkarılmış olur. Bunun maliyeti 600.000 liraya çıkar. Bu masraf 4-5 senelik mahrukat tasarrufu ile kapatılabilir.”⁵⁵

Şehir elektrik tesisatı konusundaki bu önemli raporların okunmasından sonra, Münir Alpagut tarafından bazı fikirler ileri sürülmüştür. Alpagut'un belirttiğine göre; bu su her Erzurumlunun kafasında yer etmiş, hatta bir nevi kutsallık kazanmış bir davadır. Belediye sucularının belirttiğine göre; Palandöken'de “Ali Eşref” veya “Ali Şirin” adındaki bu su, kırk kadar gözeden toplanarak hiçbir işe yaramadan Madrek Köyü'ne doğru akmaktadır. Suculara göre; bu suyun küçük bir çabayla getirilmesi mümkündür. Raporda da

⁵⁴ EBA, Meclis Zabıtları, 1 Şubat 1946.

⁵⁵ EBA, Meclis Zabıtları, 1 Şubat 1946.

belirtildiği gibi, bu su 600.000 lira ile getirildiği takdirde Sazmaş Şirketi'nin yaptığı proje gerçekleştirilebilir.

Alpagut'a göre bu suyun Erzurum şehri tarafına aktılması, sadece bir elektrik meselesi değildir. Bu su gelirse şehrin ortasından büyük bir su geçecek ve şehrin temizliği bakımından paha biçilmez bir kıymet ifade edecektir. Yine bu su Erzurum'a getirildiği zaman her sene susuzluktan şikâyet eden çiftçilerin yüzü gülecek, binlerce hektar arazi suya kavuşacaktır. Ayrıca Erzurum'un ağaçlandırma ve yeşillendirme meselesi çözülecektir.⁵⁶

Görüldüğü üzere bu toplantı, nüfusu önemli oranda artmakta olan Erzurum'un elektrik meselesini birçok boyutuyla ele alan bir toplantı olmuştur. Bir süredir bu konu hakkında hazırlanan raporlar, bu toplantıda okunmuş ve değerlendirilmiştir. Bu raporlar, 1930'ların sonundan beri kurulmak istenen elektrik tesisatı hakkında önemli bilgiler içermektedir.

Görüşmelerden elde edilen bilgilere göre, Erzurum şehrinin elektrik meselesi, 1938 yılında Üçüncü Genel Müfettişlik makamının çalışmaları sırasında ele alınmıştır. Sadece Erzurum'un değil, bölgedeki diğer şehir merkezlerini de iyi bir elektrik tesisatına kavuşturmak isteyen Genel Müfettiş Tahsin Uzer'in teşebbüsleri sonucunda, 1938 yılında Sazmaş Şirketi'ne hidroelektrik projeleri yaptırılmıştır. Erzurum çevresindeki su kaynaklarına dayanılarak hazırlanan bu proje, aradan uzun bir zaman geçmesine rağmen hayata geçirilememiştir. Çünkü, arada geçen zamanda, şehir civarındaki su kaynaklarının yetersizliği ve böyle bir projenin büyük masraf gerektireceği anlaşılmıştır.

Genel Müfettişliğin öncülüğünde başlatılan bu faaliyetten istenilen sonucun alınamaması üzerine, daha farklı kaynaklardan elektrik üretilmesi için çalışmalara başlanmıştır. Bununla birlikte, yukarıda bahsedilen hidroelektrik projesi tamamen reddedilmemiştir. Çünkü dönemin iktisadi anlayışına göre, öncelikli amaçlardan birisi, yerli kaynaklarla elektrik üretimini sağlamak ve yabancı ülkelere mazot parası vermemektir. Aslında bu amaç Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri söz konusu olmakla birlikte, elektrik üretiminde su ve kömür gibi yerli kaynaklardan istifade edebilecek tesislerin bir türlü kurulamaması, dizel motorlarla elektrik üretimine devam edilmesini zorunlu hale getirmiştir.⁵⁷

Kırkdeğirmenler Suyu'ndan elektrik üretilmesi fikri, 1950'lerde dahi gündeme getirilmiştir. Erzurum'un önemli isimlerinden Avukat Süreyya Şarman, "Şehircilik Bakımından Erzurum'un Ana Davaları" isimli yazı dizisinde konuyu şöyle gündeme getirmiştir:

⁵⁶ EBA, Meclis Zabıtları, 1 Şubat 1946.

⁵⁷ EBA, Meclis Zabıtları, 1 Şubat 1946.

“Boğaz mevkiindeki suları bir araya toplayıp yalnız önüne bir set çekmek suretiyle burada tabii bir baraj vücuda getirilmesi keyfiyeti, çok pratik bir ameliye olmakla beraber, işittiğimize göre salahiyet sahibi zevat buna fenni imkân görmemişler.

Biz bu salahiyetli mühendis derecesine su tekniği ile mücehhez değil isek de mantık kaidelerine göre bunun mümkün olduğunu, çok ucuza mal olacağını; aynı zamanda bu su ile ova köylerinin bir kısmının su ihtiyacının da bertaraf edilebileceğini zannediyor ve bu mevzuun bir kez daha tetkikini lüzumlu görüyoruz.”⁵⁸

Kırkdeğirmenler Suyu mevcut durumda günümüzde Boğaz mevkiinde kurulan tesislerde arıtılarak şehir içme suyu hattına verilip içme suyu olarak kullanılmaktadır. Bu su, sulama mevsiminde ise sulama amaçlı olarak köylülere verilmektedir. Boğaz mevkiinde kurulan bu arıtma tesisleri aslında Çat Barajı’ndan gelen suyun arıtılması için kurulmuştur. Lakin bu tesisler gerektiği zaman Kırkdeğirmenler Suyu’nu da arıtmaktadır.

Sosyal Hayat Bakımından Kırkdeğirmenler

Kırkdeğirmenler Deresi’nin başlangıç noktası olan Boğaz mevki, Erzurum’un en önemli sayfiye yerlerinden biriydi. Yager “Kırkdeğirmenler” isimli makalesinde, bu bölgenin Erzurumlular için önemini şöyle anlatmaktadır:

“Erzurum’un birkaç mil güneybatısında ve şehirden daha yüksekte, Palandöken Dağlarının eteğinde Kırkdeğirmenler adlı bir boğaz vardır. Burası, Erzurum Ovası’nda çok nadir görülen ağaçlarla süslüdür. Yaz sıcaklarında Erzurumlular şehrin kötü havasından ve sağlıksız ortamından kaçmak için, birkaç hafta burada kamp yaparlar.”⁵⁹

Şehrin hemen üst tarafında bulunan Kırkdeğirmenler Deresi, yöneticiler tarafından da sık sık ziyaret edilen bir bölgeydi. Yöneticiler için burada çadırlar kurulur ve bazen, şehre gelen yabancı bürokratlar bu çadırlarda ağırlanırdı. Bunun en ilginç örneklerinden birisi 1807 yılında gerçekleşmiştir. Napolyon tarafından İran’a gönderilen 20 kişilik Fransız elçilik heyeti, General Gardenne başkanlığında 10 Eylül 1807’de Üsküdar’dan ayrılmış ve 24 Ekim’de Erzurum’a ulaşmıştı. Heyet, Erzurum Valisi Eski Sadrazam Yusuf Paşa tarafından Paşa Sarayı’nda ağırlandıktan ve Saray’ın avlusunda cirit ve benzeri askeri oyunlar seyrettirildikten sonra, ertesi gün şehrin dışında kurulan çadırda ağırlanmıştı.

Çadırda halılar, altın ve gümüş işlemeli minderler bulunmakta ve görkemli bir sofraya hazır bir vaziyetteydi. Paşa’nın sağ yanında General

⁵⁸ Süreyya Şarman, “Şehircilik Bakımından Erzurum’un Ana Davaları: Su İşleri II”, *Yeni Erzurum Gazetesi*, 21 Ekim 1950.

⁵⁹ Yager, “The Forty Mills”, s.239.

Gardanne, solunda İran Elçisi olmak üzere divandaki yerini aldığı anda, bir gün önce Paşa Sarayı avlusunda sergilenen cirit ve savaş oyunu burada da icra edildi ve iki saatten fazla sürdü. Heyeti burada asıl şaşırtan ve eğlendiren hadise heyetin misafir edildiği çadıra yapılan sahte saldırıydı. Bu sahte saldırıda dışlerinde çıplak kılıçlar ve tehditkâr bakışlarla Tatar atlıları dörtnala çadıra doğru koşup tüfeklerini ateşlemekteydi. Bu sırada Paşa'nın muhafızları ise kendilerini savunuyordu. Paşa, bu gösteride oyuncular arasında hatırı sayılır bir meblağın dağıtılmasını sağladıktan sonra, elçiye kendi yeteneği hakkında fikir vermek için atına binerek oyuna katıldı. Oyun sırasında eline bir cirit alıp bunu birkaç kez uzak mesafelere fırlattı.”⁶⁰

Sadece Erzurum'un yöneticileri ve yerli halkı değil, Erzurum'da görev yapan yabancı misyon şefleri de yaz mevsiminde aileleriyle birlikte Boğaz'a giderek çadır kurar ve birkaç ay boyunca burada dinlenirlerdi. Erzurum'da bulunan Amerikan misyonerleri 1860'lı yıllarda Kırkdeğirmenler'e giderek burada kamp kurarlardı. Bu misyonerlerden Bayan Van Duzee, bölgeye gidişlerini ve oradaki düzeni şu cümlelerle ifade etmişti:

Okul kapanır kapanmaz “çadırlarımızı katladık” ve parlak, sıcak bir sabah, Erzurum'dan beş mil uzaklıktaki dağlarda, küçük bir alana sıkışmış iki yüz ağacın, bir değirmen deresinden bol miktarda suyun ve içmek için çok soğuk kaynak suyunun bulunduğu bu serin vadiye "kaçtık". Bay Cole'un çadırı ve bizim çadırımız ağaçların altında ve suyun hemen karşısında üç çadır daha var, iki öğrenci ve aileleri ve yarım düzine kız öğrencimiz var; diğer insanlarımız gelip gidiyor. Cumartesi gecesi on dört kişi bir çadırda geldi. Pazar ve pazartesi günleri sayımız kırk ikiye çıktı. Bu sabah sekiz kişi daha geldi ve çadır kurdu. Sanırım dört ya da beş gün burada kalacaklar.⁶¹

Bisikletle Dünya turu yapan ilk kişi olan Thomas Stevens, bu tur kapsamında Eylül 1885'te Erzurum'a gelmiş; burada bulunduğu sürenin bir kısmını Kırkdeğirmenler Deresi'nin başındaki Boğaz Mesiresi'nde geçirmişti. Boğaz'daki küçük bir çağlayanın yanı başına kurulan çadırında iki gün boyunca dinlenen Stevens, seyahatnamesinde bu bölgenin güzelliklerini şöyle anlatmıştır:

“(Amerikan) misyonerleri ve aileleri, şehrin beş mil güneyindeki romantik küçük bir vadi olan Kırkdeğirmenler'de çadır kurmuşlardı. Cumartesi sabahı, Erzurum'da kaldığım süre boyunca onların misafiri

⁶⁰ *Journal D'un Voyage Dans La Turquie-D'Asie et la Perse*, Fait en 1807 et 1808, Paris, 1809, s.23-24; Dr. Salvatori, “Journey to Persia”, *The Classical Journal for March and June 1814*, Vol. IX, London 1814, s.636-637; *Fundgruben des Orients*, Wien 1809, s.106; Michel Tancoigne, *A Narrative of a Journey into Persia*, London 1822, s. 50-51.

⁶¹ *Life and Light for Woman*, C: IX, Boston 1879, p. 409

olmam için, onlardan nazik bir davet aldım. Erzurum misyonu; Chambers, kardeşi, onların aileleri ve Bayan Powers'tan oluşuyordu... Kırkdeğirmenler Vadisi, Palandöken Dağlarının üzerindeki bir geçidin girişinin yakınlarındaydı. Yarım düzine çadır, bir milden daha fazla alanı kaplayan ağaçların altında kurulmuştu. Berrak bir suyu olan çağlayan nehir, kamp yerini süslüyordu. Buradaki bol su, yatağındaki taşlık üzerinde adeta raks edercesine ve güzel melodiler çıkararak akıyordu.”⁶²

Amerikan misyonerleri dışında, Rusya'nın Erzurum konsolosları yazın hava değişimi için şehre bir buçuk saat mesafede bulunan Boğaz mevkiinde çadır kurarak orada ikamet etmeyi bir gelenek haline getirmişlerdi. Bu konsolosların maiyetine her sene iki jandarma tayin edilmesi alışıldık bir durumdu. Rusya'nın Erzurum konsolosu Mayıs 1910'da Boğaz mevkiine gideceğini, dolayısıyla güvenliklerini sağlaması için yanlarına iki jandarmanın tayin edilmesini Erzurum Valiliğinden talep etti. Bu durum Jandarma Nizamnamesi hükümlerine aykırı olduğu için Jandarma Komutanlığı talebi geri çevirmek istedi. Buna karşın talepten dolayı bir mesele çıkmasını istemeyen Erzurum Valiliği adet hükmüne girmiş bir usule riayet edilme yolunu tercih etti. Bu sayede uygunsuz bir durumun yaşanmasına engel olundu. Erzurum Valisi, konuyu Dahiliye Nezareti'ne bildirerek oradan alınacak aksi emre kadar Boğaz'a iki jandarma gönderilmesi yazılı olarak kumandanlığa bildirildi. Rusya konsolosu ve maiyetinin orada bulunacakları birkaç ay zarfında iki jandarma kendilerine eşlik etti. Bu sırada Dahiliye Nezareti de önceden olduğu gibi konsolos ve maiyetine iki jandarmanın eşlik etmesinin uygun olduğunu Erzurum Valisi'ne bildirdi.⁶³

Cumhuriyet'in ilk yıllarında da Kırkdeğirmenler, sayfiye yeri olarak kullanılmaktaydı. Nitekim 1930'larda Erkek Öğretmen Mektebi ve Erzurum Lisesi öğrencileri her yılın temmuz ayında Boğaz mevkiinde kamp yapmaktaydı.⁶⁴ Boğaz mesiresi özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarında Erzurum'a gelen devlet adamlarının ağırlandığı ve kuzu eti yedirildiği bir mekân haline gelmişti. Bunda Tahsin Uzer'in etkisi çoktu. Maarif Vekili Saffet Arıkan, Tahsin Uzer'le birlikte 14 Temmuz 1938'de Erzurum'a gelmişti. Çeşitli teftiş faaliyetlerinde bulunan ve temel atma törenine katılan Saffet Arıkan'a Boğaz mevkiinde bir ziyafet verilmişti.⁶⁵

⁶² Thomas Stevens, *Around the World on a Bicycle from San Francisco to Teheran*, London 1887, s.419.

⁶³ BOA, A.MKT.MHM., 640/13; BOA, DH. MUİ, 99/6.

⁶⁴ *Varlık*, 9 Temmuz 1936, Perşembe, No: 1346, s.1.

⁶⁵ *Ayın Tarihi*, Sayı: 56, 1-31 Temmuz 1938, s.4-6; BCA, 490.01.648.153.1.

Kırkdeğirmenler Efsanesi

Kırkdeğirmenler şehrin fizikî, toplumsal ve ekonomik yapısında önemli bir oynamış olacak ki bu su hakkında efsane ortaya çıkmıştır. Bu efsanenin çeşitli versiyonları olup Halkbilimci Prof. Dr. Bilge Seyidoğlu tarafından derlenen şü şekildedir:

Kırkdeğirmenler'in sahibi Erzurum'da Melikler ailesinden bir hatunmuş. Çok zengin ve hayırsever olan bu kadın genç yaşında dul kalır. Bu kadının dul kaldığını ve çok zengin olduğunu duyan güneydeki Tekman bölgesinin aşiret beyi elçi göndererek kendisine evlenme teklifinde bulunur. Bu teklifi getiren elçiye Kırkdeğirmen'in sahibi olan kadın sitemle: "Kala kala bir aşiret beyine mi kaldım?" diyerek evlenme teklifini reddeder. Elçisinden bu red teklifini duyan Tekman aşiret beyi çok kızar, "Ben de onun değirmenlerini döndüren suyu bendinden keseyim de görsün" demiş.

"Tekman Beyi 22 Haziran'a rastlayan, gün dönümü denen günlerde kıptırdığı koyun sürülerinin kirli yapağlarını getirir, şimdi Madrap Suyu denilen Palandöken sırtlarından güneye akan suyun gözeleri üstünde bulunan ve eskiden ayağı kuzeye akarak Kırkdeğirmenler Deresi'nden geçen suyun kaynaklarını bu yeni kırılmış yünle doldurup suların gözelerini körleterek, gerekenlere de arklar açtırmak suretiyle Kırkdeğirmenler'in suyunu keser bunları Madrap Suyu adıyla güneye akıtır. Böylece hem Erzurumlu dul kadından intikam almış hem de suyun başka tarafa akmasını sağlamış olur."⁶⁶

1885'te Erzurum'a gelen ve Amerika misyonerlerinin Boğaz Mesiresi'ndeki kampında iki gün kalan Thomas Stevens, orada Kırkdeğirmenler'e ait aşağıdaki efsaneyi dinlemiştir:

"Bir zamanlar, saygın bir dul kadın, bu nehir boyunca uzanan en az 40 adet tahıl değirmeninin sahibiydi. Kocasının ölümünden hemen sonra, kadının halk tarafından sevilen özellikleri, yani kırk değirmene sahip olmasına rağmen mütevazı tavrı, çok sayıda sürü sahibi olan zengin ve saygın birinin takdirini kazandı ve onunla evlenmek istedi. Bilge bir kişi olan kadın, "Benim için çalışan ve beni kimseye muhtaç bırakmayan 40 oğlum var. Onun için bir kocaya ihtiyacım yok!" diyerek bu teklifi reddetti. Buna son derece sinirlenen zengin adam, "Senin 40 oğlunu öldürüp karım olmaya zorlayacağım." dedi. Bütün koyunlarını kırarak, onların yünleriyle nehrin önünü kapattı. Suyun diğer kanallara akmasını sağladı. Böylece 40 değirmeni atıl hale getirdi. Çaresiz kalan kadın, sonunda kendine yapılan evlilik teklifini kabul etmek zorunda kaldı. Bunun üzerine koyun yünleri nehirde kaldırıldı ve nehir eski haline

⁶⁶ Bilge Seyidoğlu, *Erzurum Efsaneleri*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 1997, 165-166.

döndü. Böylece 40 değirmen, koyun sesleri eşliğinde tekrar çalışmaya başladı.”⁶⁷

Stevens'ten 9 yıl sonra 1894'te Erzurum'a gelen Amerikalı Bisikletçi William Sachtleben de Kırkdeğirmenler'i ziyaret edip ve buraya ait efsaneyi derlemiştir. Sachtleben'in derlediği ve 1897'de “The Weekly Northwestern Miller” isimli dergide yayımlanan bu efsane şöyledir:

“Buranın hikayesi değirmenlerle ilgilidir. Bir zamanlar burada erdemleri ve güzelliğiyle tanınan bir Türk hanımı yaşıyordu. Kendisinden daha çok rağbet gören kırk kızı vardı. Bölgenin ileri gelenleri onu istemesine rağmen ısrarla evliliği reddetti. Sonunda, onun tarafından reddedilen korkunç bir Paşa, kırk kızını alıp götürmekle tehdit etti. Kadın yine de teklifini reddetti. Bunun üzerine Paşa, kırk değirmeni besleyen suyu başka bir kanala çevirdi. "Karım olursan" dedi kurnaz ama küstah Paşa, "kırk kızını sana geri veririm. Çoğu kadının yapacağı gibi o da sonunda boyun eğdi, paşayı kabul etti. Böylece kırk kızı -kırk değirmen- tekrar çalışmaya başladı.”⁶⁸

Kırkdeğirmenler'e ait efsanenin bir diğer versiyonunu ise Hacı Bektaş müstear isimli bir kişi *Harper's Round Table* isimli dergide, 27 Temmuz 1897'de yayımlamıştır. Bu kişi, Kırkdeğirmenler Boğazı'nı ziyaret etmiş ve kendisine anlatılan efsaneyi şöyle aktarmıştır:

“Eski güzel günlerde, bu bölgenin sahibi olan kişi, her çocuğu doğduğunda, evlendiğinde çeyiz olsun diye bir değirmen kurardı; çünkü tesadüfen tüm çocukları kızdı. Sonunda öldüğünde, dul karısını kırk kızıyla birlikte bıraktı ve her kızının bir değirmeni vardı. Uzakta, nehrin yükseldiği vadinin yukarısında, aynı zamanda, karısı ölen ve ona hepsi bekar olan kırk oğul bırakan büyük toprak sahibi bir Kürt beyi yaşıyordu. Bir gün baba oğullarıyla bir istişare yaptı ve hepsi çok yalnız bir hayat yaşadıkları konusunda hemfikir oldular; Bunun üzerine baba dul kadını ziyarete gitti ve onunla evlenmesini ve oğullarından her birinin kızlarından birini sırayla almasını teklif etti. Ancak dul kadın teklifi hor gördü ve Kürt beyi dağlara geri döndü ve oğullarıyla bir kez daha görüştü. Dul kadın ve kırk kızını fikirlerini değiştirmeye ikna etmek için neler yapabileceğine dair uzun tartışmalardan ve birçok fikir ileri sürüldükten sonra, çocuklardan biri değirmenlerin suyunu başka bir yöne çevirmeyi ve değirmen çarklarını döndüren su kaynağını kesmeyi önerdi. Birkaç gün içinde dere için yeni bir kanal açmışlardı ve değirmen çarkları dönmeyi bırakmıştı. Sonra dul kadın ve kızları, ne olduğunu öğrenmek için vadideki Kürt köyüne haber gönderdiler. Haberciler geri dönüp işlerin

⁶⁷ Stevens, *Around The World On A Bicycle*, s.419-420.

⁶⁸ Yager, “The Forty Mills”, s.239.

nasıl olduğunu bildirdiklerinde, dul kadın ve kırk kızı suyu tekrar eski yönüne çevirmeleri için ricada bulundular. Ancak Kürt ve kırk oğlu tekliflerinin kabul edilmesinde ısrar ettiler. Dere kurduğunda ve değirmen çarkları durduğunda, işler kötü bir şekilde sona erdi; Kürde ve kırk oğluna tekliflerinin kabul edildiğini haber vermekten başka yapacak bir şey kalmamıştı. Zamanı gelince, baba ve kırk oğlan tüm halkıyla birlikte vadiden aşağı indi ve kırk bir düğün büyük bir ziyafetle kutlandı. Su tekrar eski yönüne akıtıldı, değirmen çarkları döndü ve buğdaylar un haline getirilmek üzere değirmenlere gelmeye başladı.”

Efsaneyi aktaran kişi cümlelerini şöyle bitirmektedir: “Bu değirmenlere ne oldu, tarih söylemiyor, son kez orada olduğumda bir düzine değirmen kalmamıştı ve eski efsaneden geriye kalan tek şey, Kırkdeğirmenler’in Türkçe adıydı.”⁶⁹ Halk arasında ayrıca Kırkdeğirmenler ile ilgili çeşitli inanışlar da bulunmaktadır. Buna göre Kırkdeğirmenler Suyu’nun kaynağından sabah ezanından önce eve su getirilip, bu suyla çocuğu olmayan kadın dualar ederek yıkadığında kadının hamile kalacağına ve çocuğunun olacağına inanılmaktaydı.⁷⁰ Kırkdeğirmenler ile ilgili olarak Pir Ali Baba’ya atfedilen çeşitli efsaneler sözlü kültürde mevcutsa da bunlara dair bir kayıt bulunamamıştır. Halk arasında geçmişteki bu değirmenlerin bazılarının Pir Ali Baba’ya ait olduğu düşünülmektedir.

Stratejik Açıdan Kırkdeğirmenler

Şehri çepeçevre kuşatan ve *devre-i muttasıla* adıyla anılan “toprak surun” varlığı, özellikle savaş dönemlerinde şehri kuşatanların Palandöken taraflarını ele geçirmesi halinde, büyük sıkıntılara neden olma ihtimali yüksekti. Çünkü şehrin içme sularının kaynağı Palandöken Dağları’ndaydı.

1890’ların ortalarında Erzurum’a gelmiş olan İngiliz yüzbaşı Francis Scudamore, bu önemli hususa şu şekilde temas etmiştir:

“Erzurum’un güneyinde, surlara çok yakın bir yerde şehre doğru bir dağ inmekteydi. Bu dağ şehri tam anlamıyla kontrol etmekteydi. Van ve Muş’tan gelen yollar bu dağ vasıtasıyla Erzurum’a gelmekteydi. İki su kanalı da bu dağdan Erzurum şehrine gelmekteydi. Eğer düşman bu dağda kontrolü ele geçirmiş olsaydı (düşmanı bundan alıkoyacak herhangi önemli bir engel yoktu) şehri besleyen bu su kaynaklarının şehre akma-

⁶⁹ Hadji Bektash, “Kırk Deyirman”, *Harper’s Round Table*, Vol: XVIII, No: 926, July 27, 1897, p. 939.

⁷⁰ Ezgi Bolçay, “Erzurum’da Doğum Öncesi, Doğum Sonrası ve Çocukluk Dönemiyle Alâkalı Gelenekler”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 19 (2), Mayıs 2011, s. 589.

larını engelleyebilirdi. Surların iç kısmında az da olsa su kaynağı vardı. Fakat bu sular, halkın ihtiyacını karşılayacak yeterlilikte değildi.”⁷¹

Bu tehdit ve tehlike 93 Harbi sırasında bizzat yaşanmıştı. Ruslar bu savaşta şehrin önlerine kadar geldiklerinde Palandöken’den gelen içme sularını keserek, şehri teslimine zorlamak istemişlerdi. Ancak şehrin içindeki memba ve kuyu suları halkın ihtiyacını bir nebze olsun karşılamıştı.

Benzer bir durum şehrin ekmeklik un ihtiyacını karşılayan değirmenler için de geçerliydi. Değirmenlerin önemli bir kısmı Palandöken eteğindeki Boğaz mevkiinde ve Kırkdeğirmenler Deresi üzerinde, yani devre-i muttasılının dışında bulunuyordu. Nitekim 93 Harbi’nde bu bölgenin Rusların kontrolüne geçmesi asker ve halk arasında büyük bir ekmek buhranına neden oldu. Şehir kuşatıldıktan sonra, tabyaların içinde, yani şehirde kalan altı değirmen bu ihtiyacı gidermeye çalıştı. Fakat birer ikişer taşla çalışan bu küçük değirmenler yeterli olmadı. Bu nedenle askerin ihtiyacı için her vakit peksimet bulundurulmasına önem verildi.⁷²

19. yüzyılın sonlarına doğru bazı zenginler tarafından, en iyi buğdayın üretildiği bölgelerde tahıl ambarları kuruldu. Bir kısmı önemli miktarda buğday alabilen bu ambarlar güneşte kurutulmuş tuğladan yapılmıştı. Ayrıca şehrin civarında yapılan askeri tahkimata, şehre, bir sonraki hasada kadar tahıl tedarik etmek için her yıl çok miktarda buğday depolanmaktaydı.⁷³ Kıtılık zamanlarında bu buğday bölge sakinlerine dağıtılmaktaydı. Fakat tahıl, uygun şekilde işlenmediği için, sık sık ısınmakta ve küflenmekteydi. Depolama sistemi vilayet genelinde yaygınlaşmıştı. Hasattan sonra bölge halkı, tahıllarını yük hayvanlarıyla depolama alanlarına götürmekteydi.⁷⁴

Cumhuriyet Döneminde Un Fabrikaları ve Değirmenler

20. yüzyılın başlarında Kırkdeğirmenler (Boğaz) mevkiinde modern un fabrikaları ortaya çıkmıştır. Kırkdeğirmenler’in yukarı kısmında, yani bugünkü Yıldızkent’in üst tarafında “*Boğaz Un Fabrikası*”nın 1901 yılında kurulduğuna dair belgeler vardır. Fabrikanın sahibi Emrullah Efendi, un fabrikasına ülke dışından getireceği alet ve edevatın gümrük vergisinden muaf tutulması talep etmiş ve ilgili talep Sultan II. Abdülhamid 1 Aralık 1908 tarihli irade-i seniyyesi ile uygun bulunmuştur.⁷⁵ Bu belgeden yola çıkarak Emrullah Efendi tarafından

⁷¹ Francis Scudamore, “The Protection of Erzeroum-Turks, Like the English, As Usual, Too Late”, *A Great War of 1890*, London, 1895, p. 104-105.

⁷² Kocagüney, *Erzurum Kalesi ve Savaşları*, s.55.

⁷³ Önceki dönemlerde, örneğin 19. yüzyılın ortalarında, zahire ambarı (mirî ambar) olarak Taşhan kullanılıyordu. Murat Küçükuşurlu, *Tanzimât Dönemi Erzurum Vakıfları Mustafa Hayâlî Defteri*, Erzurum Teknik Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2023, s. 227.

⁷⁴ Yager, “The Forty Mills”, s.239.

⁷⁵ BOA, ŞD, 1225/48; BOA, İ. RSM, 32/35.

fabrikanın 1909 yılında modern bir hale getirildiği söylenebilir. Bu fabrika su ile çalışan 12 beygir kuvvetinde bir motorla işlemekteydi.⁷⁶

Kırkdeğirmenler mevkiinde kurulan bu un fabrikasından daha önce kurulmuş olan bir fabrika daha vardı. Ancak bu fabrika Gez Mahallesi'ndeydi. Sahibi şehrin ileri gelenlerinden Alaftarbaşızâde Abdürrahim (Sininli) Efendi olup fabrika 1889 yılında kurulmuştu. Muhtemelen başlangıçta basit bir imalathane iken, 1897 yılında fabrika haline getirilmişti. Burası Erzurum'un yeni usullerle çalışan ilk modern un fabrikasıydı. Fabrika, gaz ve benzinle çalışan 35 beygir kuvvetinde motorla işletilmekteydi.⁷⁷

Şehrin güneyinde, önemli bir mesire yeri olan Boğaz mevkiinden çıkıp başka bir mesire yeri olan Köşk'e doğru akan ve ardından şehrin hemen batısındaki Çaykara Deresi istikametinden Erzurum Ovası'na inen Kırkdeğirmenler Suyu, Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar temiz ve yeterince boldu. 1924'te Erzurum'a gelmiş olan gazeteci Yusuf Mazhar, şehrin üst kısmında bulunan Köşk civarındaki dereye, kadınların yün, çamaşır ve kilim yıkadıklarını belirtir.⁷⁸ Ahali, evlerin dış cephelerinde süs olarak kullanıldığı sarı boyanın hammaddesi olan toprağı, Tortum'un yanı sıra Kırkdeğirmenler bölgesinden elde ediyordu.⁷⁹ Kırkdeğirmenler aynı zamanda, şehrin diğer yerlerine nazaran, ağacın ve yeşilin yoğun olduğu bir bölgeydi. Zira hemen her

⁷⁶ Osmanlı Devleti döneminde Kırkdeğirmenler mevkiinde kurulan un fabrikası, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Emrullah Efendi'nin oğlu İbrahim Gezer, daha sonra ise Mustafa Gezer ve Tahsin Gezer tarafından işletildi. Bu fabrika 1980'lerin ortalarında belediye tarafından istimlak edildi. Bu dönemde fabrika aktif değildi. Boğaz mevkiindeki İbrahim Gezer'e ait ikinci fabrika, birincisinden biraz daha aşağıdaydı. Bu fabrika, 1930'larda, diğer fabrika gibi, Mustafa Gezer tarafından kiralanıp işletilmekteydi. Bir müddet sonra Mustafa Gezer tarafından satın alındı. Böylece fabrikanın ismi "*Güvenal Un Fabrikası*" oldu. Mustafa Gezer bu fabrikayı 1955 yılında Abdullah Tüzemen'e satmış ve bu tarihten itibaren fabrikanın ismi "*Tüzemenler Fabrikası*" olmuştur. 1960'lara ait bir belgede, belirtilen bölgede İbrahim Tüzemen'e ait bir köşk ve fabrikanın bulunduğu belirtilmektedir. Daha sonra Cemil Tüzemen tarafından işletilen fabrika, 1970'ten sonra faaliyetini durdurmuştur. İbrahim Gezer'e ait üçüncü un değirmeninin ise, bugünkü Mareşal Çakmak Hastanesi'nin yerinde olduğu ve 1931'den itibaren Baltacıoğulları tarafından deri fabrikasına dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır.

⁷⁷ Osmanlı döneminde Gez Mahallesi'nde kurulan Abdürrahim Efendi'ye ait un fabrikası 1951'den itibaren İbrahim Ceyhan tarafından işletilmeye başlandı. "Ceyhan Un Fabrikası" ismini alan bu fabrikayı 1953'ten sonra Gürleroğlu Kolektif Şirketi işletmeye başladı. Bu şirket Şahap Gürler ve İbrahim Ceyhan tarafından kurulmuştu. Fabrikanın ismi ise Yılmaz Un Fabrikası olarak değiştirildi. Fabrika, bugünkü Gez Camii'nin güneydoğusunda bulunuyordu. Şimdi yerinde apartmanlar vardır.

⁷⁸ Yusuf Mazhar, "Şarki Anadolu'da Seyahat Notları", *Cumhuriyet*, 18 Teşrinievvel 1340, Cumartesi, s.2.

⁷⁹ *Reports from Her Majesty's Consuls of the Manufactures, Commerce, &c., of Their Consular Districts*, London 1873, s. 1128.

değirmenin yanında, mutlaka ağaçlık bir alan vardı.⁸⁰ Bu durum, şehrin hemen batısından geçen Çaykara için de geçerliydi. Zaten, yukarıda anlatıldığı üzere, Kırkdeğirmenler denilen değirmenlerin önemli bir kısmı bu bölgedeydi. İşte bu nedenle, günümüzde Atatürk Evi olarak kullanılan büyük konak, bu bölgede yapılmıştı. Fakat sonraki yıllarda derenin suyu önemli oranda azaldı ve kirlendi.

1930'ların sonunda, bu dereyi güzelleştirmek için bazı adımlar atıldı. Derenin Erzincankapı istikametindeki kısmı genişletilerek önüne set yapıldı ve burası küçük bir göl haline getirildi. Bu gölde sandallar yüzecek ve etrafı bir mesire alanı olacaktı.⁸¹ Şehrin batısını güzelleştirmek için düşünülen bu işler, 1938'de hazırlanan imar planı çerçevesinde tasarlanmıştı.⁸² Fakat bu tasarı tam olarak hayata geçirilemedi.

Birkaç yıl sonra, belediye meclis üyesi Avukat Münir Alpagut, eski günleri hatırlatarak, yapılması gerekenleri şöyle anlatmıştı:

“Erzurum’un I. Cihan Harbi’nden evvel nasıl bir ağaçlık yer olduğunu, o devirde yetişenlerimizden hepimiz biliriz. Babalarımızdan işittiğimize göre, 93 Harbi (1877-78)’nden evvel, Erzurum daha yeşil bir halde imiş. Halen binalarımızda bulunan ve “Palandöken” damgası taşıyan ağaçlar gösteriyor ki, burası evvelce orman imiş...”

Erzurum’u ağaçlandırmak için belediyemizin kendi hudutları dâhilinde göstereceği faaliyet önemlidir. Şehrin güneybatısındaki Boğaz’ın çok iyi bir ağaç yetiştirme sahası olduğunu biliyoruz. Oradan suyu takip ederek gelen değirmenlerde, ağaca kıymet veren değirmenciler pek ala ağaç yetiştiriyorlar. Bu su boyunca ağaçlar birbirine kavuşarak şehre ve mezbahaya (Et Kombinasi’na) kadar gelebilir...”⁸³

⁸⁰ Değirmenlerin etrafında ağaçlık alanların bulunmasının kanaatimizce pratik bir nedeni vardı. Eskiden şehir halkının neredeyse tamamı, ekmeklerini hanelerinde pişirirdi. Bunun için gereken un ise değirmenlerden elde edilirdi. Bu nedenle, değirmen başlarında uzun süre beklemek gerekiyordu. İşte bu sürede insanlar, değirmene gelen temiz suyun kenarındaki bu ağaçların altında oturup sohbet ederek vakit geçiriyorlardı.

⁸¹ Bu planlama çerçevesinde, bu bölgede bulunan değirmenlerin şehrin alt tarafına indirilmesi düşünülmüştür. Jak H. Lambert, “Erzurum’un Urbanizm Planı”, *Belediyeler Dergisi*, 1941, s.49; *Erzurum Gazetesi*, 22 Temmuz 1939.

⁸² Bu planı hazırlayan Fransız Uzman Lambert, bu sayede, eski şehir ile batıda yapılan yeni şehir (Havuzbaşı ve civarı) arasında park ve bahçeler yoluyla kesin bir ayrım yapmayı planlamıştır. Şevki Erker, “Erzurum Şehir Planı Hakkındaki Konferans III”, *Demokrat Erzurum Gazetesi*, 21 Mart 1955.

⁸³ *EBA, Meclis Zabıtları*, 12 Kasım 1945; Alpagut’un bu mühim teklifinin dikkate alınmadığı, aksine, temiz dere suyunun pis su atıklarıyla kirlendiği, bir müddet sonra da değirmenlerin ve ağaçların ortadan kaldırıldığı ve dere üzerinin kapatılarak yol haline getirildiği bilinmektedir. Çaykara Deresi’nin üzerinin kapatılarak yol haline getirilmesine 1955 sonrasında başlanmış ve bu süreç 1980’lerin başında tamamlanmıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Boğaz civarında ve Gez Mahallesi'ndeki birkaç un fabrikasının yanı sıra, şehirde 13 kara değirmeni bulunmaktaydı. Bunlar Boğaz mevkiindeki Cevdet Bey, Alaftar Ağa Bey, Zühtü Bey ve Kadı Hafız Mehmedoğlu; Köşk Mahallesi üstündeki Alemdar Tevfik ve Battal Efendi; Köşk Caddesi'ndeki Şerif Efendi ve Gez Mahallesi'ndeki Abdurrahim Efendi değirmenleriydi. Köşk Caddesi'ndeki Kotanağa Sabunhanesi⁸⁴ üstünde, Yazıcı Çeşmesi altında, Erzincankapı'daki köprü altında ve Yukarı Mumcu Mahallesi'ndeki kara değirmenleri de bunlara dâhildi. Bu değirmenlerde günlük 17.200 kilo un üretilmekteydi.⁸⁵

1930'ların sonunda aşağıdaki un değirmenleri faaliyet halindeydi:

Yeri	Sahibi	Neyle Çalıştığı	Üretim (kg)
Boğaz	Cevdet Bey	Su çarkı	1.200
Boğaz	Alaftar Ağa Bey	Su çarkı	1.500
Boğaz	Zühtü Bey	Su çarkı	1.500
Boğaz	Zühtü Bey	Su çarkı	1.000
Köşk üstünde	Battal Efendi	Su çarkı	1.200
Köşk Caddesi		Su çarkı	1.000
Köşk Caddesi	Şerif Efendi	Su çarkı	1.200
Sabunhane Üstü		Su çarkı	1.200
Yazıcı Çeşmesi altı		Su çarkı	1.200
Köprüaltı		Su çarkı	1.200
Y. Mumcu Mahallesi		Su çarkı	1.200
Yukarı Mazı Değirmeni		Su çarkı	1.300
Aşağı Mazı Değirmeni		Su çarkı	1.300
Gez Mahallesi	Abdurrahim Efendi	Su çarkı	1.200

1930'ların sonunda yapılan bina ve arazi sayımlarına göre; Kırkdeğirmenler'in üst kısmındaki Boğaz mevkiinde iki un fabrikası ve onların aşağısında iki değirmen vardı. Bunlardan biri "*Sögütlü Değirmen*" idi. Onlardan biraz daha aşağıdaki Köşk mevkiinde ise iki değirmen vardı. "*Çukur Değirmen*" bunlardan biriydi.⁸⁶ Daha aşağıda, yani Aşağı Mumcu'da Pervizoğlu Vakfı'na ait mazı

⁸⁴ Bugünkü Bosna Caddesi ile Palandöken Devlet Hastanesi'nden gelen yolun kesiştiği kavşağın yerindeydi.

⁸⁵ BCA, 030.10.65.433.1; ÖİA, *Bina Vergisi Mükellefler Hesap Defteri*: 1940 Yılı Genel Bina Tahriri. Bu değirmenler, bugünkü Yenişehir Üstüol'un hemen altında birbiri ardınca, caddeye paralel bir şekilde uzanıyordu. Bunlardan birisi günümüzde Mareşal Çakmak Hastanesi olan binanın giriş kapısının karşısında yer almaktaydı. 1960'lara kadar kullanılan bu değirmenin halk arasındaki adı "*Sögütlü Değirmen*" idi.

⁸⁶ 1942 doğumlu olup 1970'lerin sonuna kadar faytonculuk ve Yenişehir'in bulunduğu bölgede rençberlik yapmış olan Nuri Evgi, halk arasında en çok bilinen ve kullanılan değirmenlerin Sögütlü Değirmen ve Çukur Değirmen olduğunu, özellikle Çukur Değirmen'in kendileri tarafından yakın zamana kadar kullanıldığını belirtmektedir.

değirmeni, Gez Mahallesi Kırmızıpınar Sokak'ta Polis Edip'e ait değirmen, Yukarı Mumcu'da Yusuf Demirci'ye ait değirmen,⁸⁷ Gez Mahallesi Mezbaça Caddesi'nde Tüzemenlere ait değirmen, Numune Hastanesinin altında Abdurrahim Sininli'ye ait büyük bir değirmen (un fabrikası), bunun yakınında ise Müstahkem Mevki'ye ait değirmen yer almaktaydı.⁸⁸

1940'lara gelindiğinde Erzurum ve civarında su ile çalışan pek çok değirmen hâlâ mevcudiyetini korumaktaydı. Bu değirmenlerden 5 tanesi fabrika halinde olup son sistem makinelerle donatılmıştır. Un fabrikalarından birincisi 1929 yılından itibaren Boğaz mevkiinde faaliyette bulunan 40 beygir gücünde su tribünü ve 20 beygir gücünde dizel motoru ile işleyen fabrikadır. Bu fabrika günlük ortalama 7,5 ton un üretmekteydi. İkincisi yine Boğaz'da 18 beygir kuvvetinde dizel motoru ve su tribünü ile işleyen fabrikadır. Bunun günlük üretimi ise 2 tondur. Üçüncüsü, Aşağı Boğaz denilen mevkide su ile çalışan küçük bir fabrikadır. Günlük un üretimi 250 kilodur. Dördüncüsü Erzurum'un Gez Mahallesi'nde 15 beygir kuvvetinde gaz motoru ile çalışan günlük üretimi ortalama 2,5 ton olan fabrikadır. Beşincisi Ilıca nahiyesinde mazotla işleyen 25 beygir kuvvetinde bir motorla çalışan ve günlük 5 ton üretim yapan bir fabrikadır. Diğer küçük değirmenler ilkel bir vaziyetteydi.⁸⁹

Kırkdeğirmenler Suyu, şehrin üst kısmında ve Gez Mahallesi altındaki bostanları suladığı gibi, Dutçu, Yarımca ve Kan [Dadaşköy] köyünün arazilerini de sulardı. Kan Köyü'nün suyu Atatürk Üniversitesinin içinden gitmekteydi. Su, cuma günleri Yenişehir semtindeki bostanlara saatli olarak verilir.

Değirmenler Nasıl Ortadan Kalktı?

İncelediğimiz 19. yüzyılda, şehirdeki bazı değirmenlerin âtlı hale geldiği ve başka amaçlar için kullanılmak istendiği görülmektedir. Örneğin Gez Mahallesi'ndeki değirmenlerden biri, aba ve şayak dokumak üzere “*şalhâne*” yapılmak istenmiş ve devlet tarafından satın alınmıştı. Fakat bu teşebbüsten bir sonuç alınamayınca, 1850 yılında değirmenin 6.000 kuruşa Anadolu Ordusu Erkân-ı Harbinden Rıza Paşa'ya satılmasına karar verilmişti.⁹⁰ Sonraki dönemde ise un öğütmek için kullanılmayan bazı değirmenlerin depo haline getirildiği görülmektedir. Değirmenlerin önemli bir kısmı, Cumhuriyet döneminde, özellikle 1930-80 arasındaki 50 yıllık süreçte ortadan kaldırılmıştır. Konuya ilişkin tespit edebildiğimiz bilgiler aşağıda verilmiştir.

⁸⁷ Bu değirmen 1970'te istimlak edilerek Çocuk Trafik Eğitim Parkı'na dâhil edildi. Burada şimdi Cumhuriyet İş Merkezi vardır.

⁸⁸ *ÖİA*, Bina Vergisi Mükellefler Hesap Defteri: 1940 Yılı Genel Bina Tahriri.

⁸⁹ Vefik Altuğ, *Erzurum ve Civarının Tarihi, Tabii, Beşeri, İktisadi Durumu Üzerine Tetkikler*, İstanbul 1941, s.68-69.

⁹⁰ *BOA*, MVL, 325/12.

1931'de Kağızmanlı Vakfı'nın Boğaz mevkiindeki değirmen arsası satılığa çıkarıldı.⁹¹ Aynı dönemde Erzurum Belediyesi, Kırkdeğirmenler'in en alt kısmında yer alan Zühtü Efendi Değirmeni karşısındaki düzlükte, Beyaz Ahmet Değirmeni'nin yerinde mezbaha inşa etti.⁹² Bu mezbaha 1966'da sökülerek, arsası Orman Başmüdürlüğü'ne satıldı. Boğazyolu mevki 4 numaradaki Zühtü Kavaklıçeşme'ye ait iki değirmen, 1951'de sökülerek arsa haline getirildi. Belediye başkanlarından Edip Somunoğlu (1955-60) döneminde, Köşk bahçesinin yeniden düzenlenmesi sırasında, bahçenin kuzeydoğusunda bulunan vakıf değirmeninin arsası istimlak edildi.⁹³ Yine aynı bölgede, 1960'ta sökülen Bekir Efendi Değirmeni vardı. Numune Hastanesi'nin arkasında yer alan Ahmet Çavuş Değirmeni ve Molla Velioğlu Değirmeni, 1955 sonrasında Fil Köprüsü ile Gez Mahallesi arasındaki derenin kapatılarak cadde haline getirilmesi sürecinde istimlak edildi. Yine aynı dönemde Pervizoğlu Vakfı'na ait Yukarı Mazı Değirmeni bu şekilde ortadan kaldırıldı.⁹⁴

1965 yılı itibarıyla Kırkdeğirmenler Suyu'ndan istifade eden iki un fabrikası ve 9 değirmen aktif haldeydi.⁹⁵ Köşk'ün alt tarafında İcra Memuru Rüknettin'e ait değirmen, 1966'da söküldü ve arsası SSK Şube Müdürlüğü'ne tahsis edildi. Yukarı Mumcu Mahallesi Değirmen Civarı Sokak numara 17'deki Yusuf Demirci'ye ait kâgir değirmen, 1970'te istimlak edilerek Çocuk Trafik Eğitim Parkı'na dâhil edildi.⁹⁶ Burası, şimdiki Cumhuriyet İş Merkezi'nin Çaykara Caddesi tarafındaydı. 1975 sonrasında, Yenişehir'in inşası için yapılan istimlakler kapsamında, her biri 20-30 dönümlük 51 tarla istimlak edilirken, işletmesi durmuş olan üç değirmen binası da arsaları ile birlikte aynı işleme tabi tutuldu.⁹⁷

Sonuç

Kırkdeğirmenler Suyu, tarih boyunca Erzurum şehrini ekonomik, sosyal, stratejik ve kültürel yönden etkilemiş önemli bir su kaynağıdır. Bu su, şehre temiz su sağlamaya kaynaklık etmiş olup mecrası biraz değiştirilmek suretiyle

⁹¹ *Erzurum Gazetesi*, 27 Temmuz 1931.

⁹² *Erzurum Gazetesi*, 15 Haziran 1931; *Varlık Gazetesi*, 10 Eylül 1934.

⁹³ *EBA*, Encümen Kararları, 28.12.1957; 1950'lerin başında Köşk Fidanlığı, aşağıdaki Verem Hastanesi'ne kadar uzanmaktaydı. (Burası daha önce Genel Müfettiş Konutu idi). Fakat çok geçmeden ortasından çevre yolu geçti ve fidanlık ikiye bölündü ve burasının Köşk tarafındaki fidanlıkla alakası kalmadı. Bu nedenle burasının belediye yapı kooperatifine verilmesi uygun bulundu. Fakat daha sonra bu arsa, İşçi Sigortaları Kurumu tarafından yaptırılacak olan hastaneye tahsis edildi.

⁹⁴ *EBA*, Meclis Zabıtları, 6 Mart 1959; bu değirmenin olduğu sokağın ismi "Yukarı Mazı Değirmeni Sokak"tı. Mazı Değirmeni, söktürülmeden önce Mehmet Ali Ünal'ın babası Salim Bey tarafından depo olarak kullanılıyordu.

⁹⁵ Hilmi Nahbantoğlu, "Su Problemi", *Albayrak Gazetesi*, 15 Ağustos 1966.

⁹⁶ *ÖİA*, Bina Vergisi Mükellef Hesap Defteri.

⁹⁷ *ERŞA*, Doğusoylu, Yenişehir Dosyası.

Erzurum şehrinin kurulduğu yere akıtılarak şehrin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Suyun mecrası üzerinde çok sayıda değirmen kurulmuş olup bu değirmenler şehrin un ihtiyacını karşılamıştır. Önemli bir askerî lojistik noktası olan Erzurum'daki bu suyun varlığı sayesinde asker için gereken un kısa sürede tedarik edilmiştir. Bu sebeptendir ki Erzurum'u birkaç kez kuşatmış olan Rus askerî birlikleri muhasaraları sırasında bu su kaynağını da ele geçirmeye gayret göstermişlerdir.

Erzurum'da yaşayan misyonerlerin, yabancı devlet temsilcilerinin, Türk devlet adamlarının, seyyahların ve Erzurum halkının sayfiye yeri olarak kullandığı Kırkdeğirmenler mevki bu yönüyle de ön plana çıkmaktadır. Mutedil, temiz ve özellikle sıcak yaz aylarında serinlik veren bir havaya sahip oluşu sebebiyle bahsi geçen bu insanlar tarafından özellikle tercih edilmekteydi. Hal böyle olunca burası ile ilgili halk kültüründe çok sayıda efsane ve hikâye türetilmişti. Bahsi geçen mevki günümüzde de bir mesire alanı olup Erzurum halkı tarafından kullanılmaktadır.

Kırkdeğirmenler Suyu, Erzurum şehrinin gelişimini etkileyen bir mahiyete sahipti. Şehrin batısından kuzeye doğru bir hat boyunca ilerleyen bu suyun da etkisiyle Erzurum şehri 19. yüzyıla kadar batıya doğru bir genişleme yaşamamıştır. Bilakis bu hat psikolojik bir sınır olmuş şehirdeki genişleme daha ziyade diğer taraflara doğru olmuştur. Bu durum ancak 19. yüzyılın sonuna doğru değişmiştir. Bu sınır, derenin batı yakasında yapılan Askerî İdadî Mektebi (Kışlası) ve Gureba (Numune) Hastanesi gibi bazı büyük binalar istisna edilirse, Cumhuriyet Dönemi'ne kadar varlığını korumuş ancak 1930'ların ortalarında Çaykara Deresi'nin batısında yapılaşma ve fizikî değişim görülmeye başlanmıştır. Erzurum şehri, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarından itibaren Çaykara Deresi'nin batısına doğru genişlemeye başlamıştır. İlk önce Vali Konağı, Kız Muallim Mektebi, Meclis-i Umumi Binası ve Erzurum Lisesi gibi resmi daireler yapılmıştır.

Cumhuriyet Dönemi'nde önce buharlı ardından elektrikli makinelerin devreye girmesi neticesinde un üretiminde makineleşme yaygınlaşmıştır. Bu durum Kırkdeğirmenler Suyu güzergahında işleyen ve teknolojik gelişmelere karşı koyamayan su değirmenlerinin birer birer ortadan kalkmasına neden olmuştur. Aslında bu değişim şehirdeki değişim ve dönüşüm ile paralel bir şekilde olmuştur. Şehrin genişlemesi ile birlikte de Kırkdeğirmenler Suyu, alt yapı çalışmaları ile birlikte yer altı mecralarına alınarak Erzurum Ovası'na akıtılır olmuştur.

KAYNAKLAR

1.Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM), 640/13.

BOA, Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH. MUI), 99/6.

BOA, Evkaf Nezareti Defterleri (EV. d), 19490.

BOA, İrade Rüsumat Nezareti (İ. RSM), 32/35

BOA, Meclis-i Vâlâ (MVL), 325/12

BOA, Şura-yı Devlet (ŞD), 1225/48

BOA, Tapu Tahrir Defterleri (TT.d), 199.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.10.65.433.1.

Erzurum Belediyesi Arşivi (EBA), Belediye Meclis Tutanakları

EBA, Meclis Zabıtları, 1 Şubat 1946.

Erzurum Defteri'nin Atiki Kalem-i Cihat-ı Evkaf-ı Humayun Anadolu Defteri, Defter No: 464.

Erzurum Şehir Arşivi (ERŞA).

Tapu Sicil Arşivi (TSA), 1937 Arazi Tahrir Cetveli.

TSA, Zabıt Defteri, No: 62; TSA, Zabıt Defteri, 70.

TSA, Defter-i Hâkânî İdâresine Mahsus Zabıt Defteri, Defter No: 15.

TSA, Pervizzâde El-Hâcc Mehmet Efendi Vakfı'na Ait Zilhicce 1128 Tarihli Vakfiye Sureti.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), 579/189; VGMA, 592/171; VGMA, 600/318; VGMA, 600/319; VGMA, 616/72; VGMA, 618/61; VGMA, 2152/12; VGMA, 2152/92; VGMA, 2152/134.

Özel İdare Arşivi (ÖİA), Bina Vergisi Mükellefler Hesap Defteri: 1940 Yılı Genel Bina Tahriri.

2.Kitap ve Makaleler

ABICH, Herrmann, *Geologische Forschungen in den Kaukasischen Landern*, II. Theil, Wien 1882.

ALTUĞ, Vefik, *Erzurum ve Civarının Tarihi, Tabii, Beşerî, İktisadi Durumu Üzerine Tetkikler*, İstanbul 1941.

AYDIN, Dünder, "Erzurum Şehri'nin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmarı, İskânı ve İlk Sâkinleri", *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 1/1, Erzurum, 1970, ss. 101-114.

AYDIN, Dünder, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

BOLÇAY, Ezgi, “Erzurum’da Doğum Öncesi, Doğum Sonrası ve Çocukluk Dönemiyle Alâkalı Gelenekler”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 19(2), Mayıs 2011, ss. 587-600.

DALYELL, Robert A. O, “Report by Mr. Antonie Magack and Sir Robert Dalyell on the Commerce of Erzeroom for the Year 1863”, Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty’s Consuls During the Year 1865, London, pp. 433-460.

Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilâyeti Sıhî ve İctimaî Coğrafyası*, Haz. Murat Küçükkuşurlu, Serander Yayınları, Trabzon 2011.

Dr. Salvatori, “Journey to Persia”, *The Classical Jurnal for March and June 1814*, Vol: IX, London 1814.

ERKER, Şevki, “Erzurum Şehir Planı Hakkındaki Konferans III”, *Demokrat Erzurum Gazetesi*, 21 Mart 1955.

Evlîyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, II. Kitap, Haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998.

Evlîya Efendi, *Narrative of Travels in Europa, Asia And Africa*, Vol: II, London 1850.

Fundgruben des Orients, Wien 1809.

Hadji Bektash, “Kırk Deyirman”, *Harper’s Round Table*, Vol: XVIII, No: 926, July 27, 1897, pp. 939.

Jahrbücher der Literatur, Vierzehnter Band, 1821, April. May. Juny, Wien.

Journal D’un Voyage Dans La Turquie-D’Asie et la Perse, Fait en 1807 et 1808, Paris 1809.

KOCAGÜNEY, Vehbi, *Erzurum Kalesi ve Savaşları*, Askeri Matbaa, İstanbul 1942.

KÜÇÜKUĞURLU, Murat, *Erzurum Çarşı Pazar, Eski Erzurum Çarşıları ve Üretim Mekânları*, Çizgi Yayınevi, Konya 2018.

KÜÇÜKUĞURLU, Murat, *Tanzimât Dönemi Erzurum Vakıfları Mustafa Hayâlî Defteri*, Erzurum Teknik Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2023.

KÜÇÜKUĞURLU, Murat, Murat Türker TÜFEKÇİ, *Osmanlı Dönemi Erzurum Şehir Haritası*, Erzurum 2020.

LAMBERT, Jak H, “Erzurum’un Urbanizm Planı”, *Belediyeler Dergisi*, 1941.

Life and Light for Woman, C: IX, Boston 1879.

MAZHAR, Yusuf, “Şarki Anadolu’da Seyahat Notları”, *Cumhuriyet*, 18 Teşrinievvel 1340, Cumartesi, s.2.

NAHBANTOĞLU, Hilmi, “Su Problemi”, *Albayrak Gazetesi*, 15 Ağustos 1966.

“Notes by Henry H. Calvert, Esq, on Vegetable Products Sent by Him From Erzeroum”, *Hooker’s Journal of Botany*, Vol: VII, London, 1855, pp. 252-255.

PARMELEE, Moses Payson, *Life Scenes Among the Mountains of Ararat*, Boston, 1868.

Reports from Her Majesty’s Consuls of the Manufactures, Commerce, &c., of Their Consular Districts, London 1873.

SCUDAMORE, Francis, “The Protection of Erzeroum-Turks, Like the English, As Usual, Too Late”, *A Great War of 1890*, London 1895.

SEYİDOĞLU, Bilge, *Erzurum Efsaneleri*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 1997.

STEVENS, Thomas, *Around the World on a Bicycle from San Francisco to Teheran*, London 1887.

ŞARMAN, Süreyya, “Şehircilik Bakımından Erzurum’un Ana Davaları: Su İşleri II”, *Yeni Erzurum Gazetesi*, 21 Ekim 1950.

TANCOIGNE, Michel, *A Narrative of a Journey into Persia*, London 1822.

TEKİN, Zeki, “Türkler’de Dericilik”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: IX, İstanbul 1994, ss. 176-178.

TOURNEFORT, Joseph de, *Tournefort Seyahatnamesi*, C: II, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.

YAGER, C. M, “The Forty Mills, the Oldest Center in the World”, *The Weekly Northwestern Miller*, February 12, 1897.

YEŞİLYURT, Yahya, “Erzurum Yerel Tarih Araştırmaları Açısından İngiliz Ulusal Arşivlerinin Önemi (19. Yüzyıl)” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 55, 2016, ss. 597-624.

YURTTAŞ, Hüseyin, “Fuat Bey’in Erzurum Haritası”, *Atatürk Üniversitesi Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (15), 2000, ss. 49-71.

3.Sürelî Yayınlar

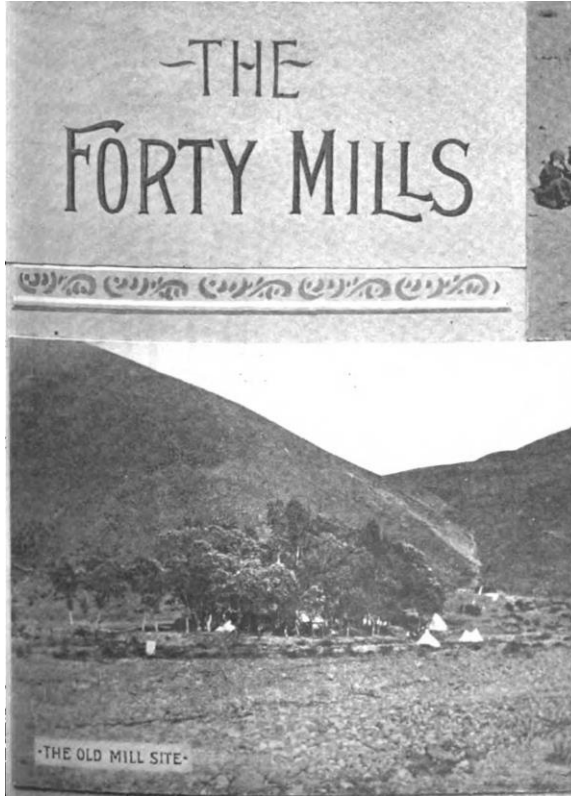
Ayın Tarihi.

Erzurum Gazetesi.

Varlık.

Yeni Erzurum Gazetesi.

1331 (1915) Tarihli Erzurum Haritası, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Matbaası, (Millî Kütüphane, HRT, 1994, D, 1511).

Görsel 3: Kırkdeğirmenler Başlangıç Bölgesi¹⁰⁰

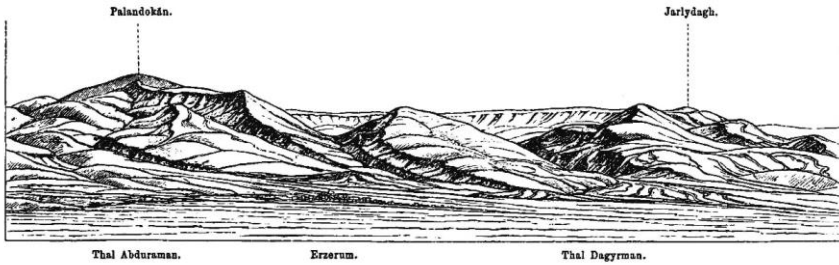

Fig. 11. Das Kratersystem des Palandökn-Jarlıdağ aus nordöstlichem Standpunkt.

Görsel 4: Palandöken Dağları ve Kırkdeğirmenler¹⁰¹s.73

⁹⁹ Erzurum Şehir Arşivi (ERŞA), Fotoğraflar.

¹⁰⁰ C. M. Yager, "The Forty Mills, the Oldest Center in the World", *The Weekly Northwestern Miller*, February 12, 1897.

¹⁰¹ Herrmann Abich, *Geologische Forschungen in den Kaukasischen Landern*, II. Theil, Wien, 1882, s. 73.

BİR OSMANLI BÜROKRATININ KİŞİSEL KİTAPLIĞI (ŞEBİNKARAHİSARLI SADRAZAM KABAKULAK İBRAHİM PAŞA)*

Şükriye Pınar ÖZYALVAÇ**

ÖZ

Osmanlı Devleti'nin en seçkin yönetici sınıfını oluşturan sadrazamlar, Osmanlı kültür hayatının da elit sınıfını oluşturuyordu. Osmanlı devlet adamlarının bilgi birikimine ve edindikleri niteliklere odaklanan bu çalışmada, 18. yüzyıl sadrazamlarından Kabakulak İbrahim Paşa'nın kitap koleksiyonu incelenmiştir. Bu amaçla T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde D.BŞM.MHF tasnifindeki 12547 numaralı defter ile TS.MA.d tasnifindeki 4109 numaralı Harc-ı Hassa Defteri ana kaynak olarak kullanılmıştır. Araştırma, Paşa'nın kişisel kütüphanesinde yer alan eserlerin çeşitliliğini ele alarak bu eserlerin onun düşünce yapısını nasıl etkilediği sorusu üzerine temellendirilmiştir. Kitaplar, dini eserler ve müspet ilimler olmak üzere iki ana kategoriye ayrılmıştır. Dini eserler arasında Mushaf-ı Şerif, tefsir, hadis, tasavvuf ve dua kitapları bulunurken, müspet ilimler kategorisinde tarih, biyografi, siyaset, hukuk, tıp, astronomi, edebiyat gibi alanlardan eserler yer almıştır. Bu kategorizasyon, Paşa'nın sadece hukuki ve idari alanda değil, aynı zamanda tasavvuf, tarih ve coğrafya gibi geniş bir yelpazede bilgi sahibi olma çabasını yansıtmaktadır. Çalışma, Paşa'nın kitap seçimlerinin Osmanlı bürokrasisinin ve yöneticilerinin dönemsel zorluklarla başa çıkma stratejilerini anlamada kritik bir rol oynadığını vurgulamaktadır. Bu bağlamda, Kabakulak İbrahim Paşa'nın kişisel kitaplığı, sadece bir koleksiyon olarak değil, aynı zamanda dönemin entelektüel atmosferi ve bürokratik becerilerin nasıl şekillendirildiğine dair önemli bir kaynak olarak öne çıkmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Yazma Eser, Kütüphane, Entelektüel, Düşünce, Seçkin Sınıf.

THE PERSONAL LIBRARY OF AN OTTOMAN BUREAUCRAT (GRAND VİZİER KABAKULAK İBRAHİM PASHA OF SEBİNKARAHİSAR)

* Gönderim Tarihi: 20.03.2024. Kabul Tarihi: 04.04.2024.

** Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBBF, Tarih Bölümü, KONYA. pozyalvac@erbakan.edu.tr, ORCID 0000-0002-1418-0992.

ABSTRACT

The grand viziers, who constituted the elite ruling class of the Ottoman Empire, were also the elite class of Ottoman cultural life. Focusing on the knowledge and qualifications of Ottoman statesmen, this study examines the book collection of the 18th century grand vizier Kabakulak İbrahim Pasha. For this purpose, the Muhallefat book numbered 12547 in the D.BŞM.MHF classification and the Harç-ı Hassa book numbered 4109 in the TS.MA.d classification in the Ottoman Presidential Archives have been used as the main sources. The research focuses on the diversity of works in Pasha's personal library and how they influenced his thinking. The books are divided into two main categories: religious works and natural sciences. Religious works include Mushaf-i Sharif, tafsir, hadith, Sufism, and prayer books, while the category of exact sciences includes works from the fields of history, biography, politics, law, medicine, astronomy, and literature. This categorization reflects the Pasha's efforts to be knowledgeable not only in the fields of law and administration, but also in a wide range of fields such as Sufism, history, and geography. The study emphasizes that Pasha's choice of books plays a crucial role in understanding the strategies of the Ottoman bureaucracy and administrators to cope with the challenges of the period. In this context, Kabakulak İbrahim Pasha's personal library is analyzed not only as a collection, but also as a collection of the intellectual atmosphere and bureaucratic skills of the period.

Keywords: Manuscript, Library, Intellectual, Thought, Elite Class.

Giriş

18. yüzyılın ilk yarısı Osmanlı Devleti'nde kütüphane kurma ve kitap toplama, prestijli bir faaliyet alanıydı. Kütüphane kurma eylemi, sahibinin entellektüel birikimini, bilgisini ve zenginliğini sergilemenin önemli bir yolu olarak kabul ediliyordu ve başta padişah¹ olmak üzere devlet adamları² ve entelektüeller³ kendi kişisel kütüphanelerini oluşturmayı ve genişletmeyi itina ile gerçekleştiriyorlardı. Diğer yandan bu dönemde kitap ihracı yasaklanmış, III.

¹ Gülberk Bilecik-Ömer Türk, "Masraf Defterleri Işığında Topkapı Sarayı III.Ahmed (Enderun) Kütüphanesi", *Art Sanat*, C: XI, S: 1-2. Erişim Tarihi: 15.10.2023. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/637998

² Tülay Artan, "Şehid Ali Paşa'nın Sük-ı Sultani'de Satılan Kitapları, Sahaflar ve Koleksiyonerler (1719)", *Osmanlı Koleksiyonerleri ve Koleksiyonları İtibar ve İhtiras*, Ed: Tülay Artan-Hatice Aynur, İstanbul 2022, s. 281-407; Abdülkadir Özcan, "Şehid Ali Paşa", *DİA*, C: XXXVIII, İstanbul 2010, s.433-434; Ayşe Yetişkin Kubilay, "18.ve 19. Yüzyıl İstanbul Vakıf Kütüphaneleri Üzerine Tipolojik Bir Değerlendirme", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı, Uluslararası bir Miras*, YEM Yay, İstanbul, s.149-153.

³ Ekrem Tak-Bilgin Aydın, "XVII.Yüzyılda İstanbul Medreselerinde Okutulan Kitaplar (Tereke Kayıtları Üzerine Bir Değerlendirme)", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, S: 19, 2019, s.183-236.

Ahmed sahafların tamahkârlıkları nedeniyle sayısız kitabın yabancı ülkelere gönderilmesini engellemek için emr-i şerif çıkarmıştı⁴.

Söz konusu dönemde, özellikle İstanbul ve Kahire gibi merkezlerde kitap sirkülasyonu, üretimi ve satışı oldukça canlıydı. Bu şehirler aynı zamanda kültürel ve ticari merkezlerdi. Yerli halk gibi yabancıların da ziyaret ettiği sahaflarda antik metinlerden nadir kitaplara, haritalara kadar geniş bir yelpazede kültürel ve tarihi eserlere rastlamak mümkündü. İstanbul'da Kapalı Çarşı bölgesi ve Fatih Cami civarında faaliyet gösteren sahaflar, Kahire'de El-Ezher Cami çevresinde yer alıyordu. Kitap edinmenin diğer yolu istinsahtı ve bir kitabı çoğaltmak için yine hattatlarla bağlantısı bulunan sahaflarla iletişime geçmek gerekiyordu⁵.

Eserlerin piyasadaki sınırlı varlığı kitap edinme konusunda maddi imkân kadar fikrî bir alt yapıya hakimiyeti de gerektiriyordu. Bu nedenle kitapların bir kısmı bilgi aktarımı aracı olmanın ötesinde, sahibinin zenginliğini ve entelektüel gelişmişliğini sergileyen nesnelere değerlendirenler, sanatsal ve maddi değeri yüksek ancak genellikle okunmayan el yazması Mushaf-ı Şerifler ve bazı dini eserler de şahsi kütüphanelerde bu sembolik özellikleri yansıtmaktaydı⁶.

Çalışmanın konusunu oluşturan Kabakulak İbrahim Paşa'nın da, bu dönemde Osmanlı elitinin genel bir özelliği olan kişisel kütüphane oluşturma çabasına katıldığını görüyoruz. Dini metinler, tarih, coğrafya, edebiyat ve bilim gibi çeşitli eserlerin bulunduğu kitaplığının meydana gelmesinde İbrahim Paşa'nın yetişme koşulları ve kültürel çevresinin de etkin rol oynadığı muhakkaktır. Bu doğrultuda çalışmada öncelikli olarak Paşa'nın hayatına odaklanılacak, ardından sahip olduğu kitapların entelektüel yetkinlik ve kültürel birikimine katkısı incelenecektir.

1.Kabakulak İbrahim Paşa'nın Hayatı

Şebinkarahisar'da (Karahisarşarkî) çiftçi bir ailenin çocuğu olarak doğan Kabakulak İbrahim Paşa'nın doğum yılı ve çocukluğuna dair bilgi bulunmazken bilinenler genç yaşta İstanbul'a gelmesiyle başlar. İstanbul'da Kemahlı Ahmed Ağa'nın hazinedarı Hasan Çelebi'nin yanında meslek edinme yolunda ilk deneyimlerini yaşar⁷. Kabakulak lakabını almasının sebebi, Müstakimzâde'nin

⁴ İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Kitap Ticareti Sahaflar ve Kitapçılar*, İstanbul 2021, s.130; Özcan, *a.g.m.*, s.434; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, (t.y.) *Osmanlı Tarihi VIII Yüzyıl*, C: VI, Ankara, s.304-305.

⁵ Erünsal, *a.g.e.*, s.106-110-144.

⁶ Pektaş, Nil, "The Beginnings Of Printing In The Ottoman Capital: Book Production And Circulation In Early Modern Istanbul", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C: XVI, S: 2, 2015, s.6-7.

⁷ Osanzâde Ahmet Tâib, *Hadikatü'l-Vüzerâ, Dilâver Ağazâde Ömer Efendi Zeyli*, İstanbul 1271, s.38.

ifadesine göre, merak ve öğrenme isteği nedeniyle kulak kabartmasıdır⁸. Kabakulak İbrahim, Hasan Çelebi'den sonra Cağaloğlu ailesinin⁹ kethüdası Kara Kadri Efendi'nin himayesine girer. Bu ailenin Osmanlı hanedanı ile akrabalık bağının bulunması, üst sınıfların yaşam tarzını öğrenmek adına Kabakulak İbrahim için iyi bir fırsat olur. Kethüda Kadri Ağa'nın vefatının ardından, öğrenme çabasıyla birlikte yakışıklılığıyla da¹⁰ dikkat çeker ve Fazıl Mustafa Paşa'nın (sd.1689-1691) Enderun çukadarı hizmetine gönderilir. İbrahim, böylece Fazıl Mustafa Paşa'nın Salankamen'deki şehadetine kadar (1102/1691) yanında bulunur ve bu süre zarfında Köprülü ailesinin ilmi faaliyetleri desteklemesine şahit olur.

İlmi meclisler, yüksek kültür çevresi şüphesiz Kabakulak İbrahim'i de etkilemiş, fikir hayatının gelişiminde önemli rol oynamıştır. Fazıl Mustafa Paşa'nın şehadetiyle himayesiz kalan Kabakulak İbrahim, bu defa Paşa'nın kardeşi Damat Ali Paşa'nın hazine kâtabi olmuştur. Gelir-gider takibi ve kaydı ile ilgilenirken Paşa'nın yanında Erzurum'a gitmiş, bir müddet sonra Damat Ali Paşa'nın vefat etmesi üzerine İstanbul'a dönmüştür¹¹.

Kabakulak İbrahim'in resmî görevleri Başdefterdar Damad Sarı Mehmed Paşa'nın sadrazamdan ricası üzerine¹² başlamıştır. Önce "hacegân"dan yapılip Baş Mukaata¹³ görevi verilmiştir. Ardından Piyade Mukabelecisi olarak atanmıştır¹⁴. Bu sırada Avusturya sınırındaki gerginliğin giderilmesi amacıyla dönemin sadrazamı Şehit Ali Paşa (öl. 5 Ağustos 1716) tarafından Bosna Beylerbeyi ve serdarlığı tevcih edilmiş (H.1128/1716)¹⁵ bu kararı almasında Kabakulak İbrahim'in şeci (sert) karakteri önemli rol oynamıştır. 1716 yılının Temmuz ayında görev yerine giden İbrahim Paşa çok geçmeden, Eylül ayında azledilir. Serdarlık Köprülü Numan Paşa'ya, beylerbeylik de Mustafa Paşa'ya verilmiştir¹⁶. Şemdanizade, bu olay üzerine Kabakulak İbrahim Paşa'nın kendi isteği ile Numan Paşa'nın kethüdası olmak istediğini, bazı "yararlıklar" vücuda getirdiğini yazsa da asıl sebebin ne olduğu üzerinde durmaz. Numan Paşa Belgrad'ı başarıyla savunmuş, İzvornik'i kurtarmış ve savaş ganimetlerini ele geçirmiştir. Ağustos 1718'de (H. Ramazan 1130) Kandiye (Girit) valiliğine

⁸ Müstakimzade Süleyman Sa'adeddin Efendi, *Tuhfe-i Hattatın*, İstanbul 1928, s.51.

⁹ Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar, I: Türkiye (1074-1990)*, Ankara 1989, s.593-594.

¹⁰ Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani*. Ed. N. Akbayar-A. Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s.782.

¹¹ Mehmet Süreyya, *a.g.e.*, s.782.

¹² Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.318.

¹³ Ferudun Emecen, "Başmukataa Kalemi", *DİA*, C: V, İstanbul 1992, s.135; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı* Ankara 1998, s.352.

¹⁴ Osmanzâde Ahmed Taib, *a.g.e.*, s.38.

¹⁵ M. Münir Aktepe, *Şem'dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi Müri't-Tevârih I*, İstanbul 1976, s.19.

¹⁶ BOA, A.DVNS.NMH.d., 125:165.

atanınca kethüdası İbrahim'le birlikte adaya gelirler. Numan Paşa'nın Şubat 1719'da hummadan vefat etmesi¹⁷ ile yerine Nişancı Mehmed Paşa getirilmiş, iki yıllık görevinin ardından Mayıs 1721'de Mısır'a vali olarak tayin edilmiştir¹⁸.

Numan Paşa'nın vefatının ardından, Kabakulak İbrahim Paşa'nın önceki görev yeri olan Bosna'da yolsuzluğa karıştığı gerekçesiyle soruşturma açılmış (Temmuz 1719) kendisinin Sakız adasında alıkonulması istenmiştir¹⁹. Mayıs 1720'de tamamlanan soruşturmanın ardından İbrahim önce Edirne'ye ardından İstanbul'a gönderilmiştir²⁰. Suçsuzluğunun ispatlanması üzerine bir müddet Köprülüzade Abdullah Paşa'nın kethüdası olmuş, ardından yukarıda adı geçen Mısır valisi Nişancı Mehmed Paşa'nın isteği üzerine²¹ Mısır'a gitmiştir. Böylece Mısır'da, Paşa'nın görevi tamamlanana kadar (18 Temmuz 1728), onun kethüdası olarak hizmet etmiştir.

Kabakulak İbrahim *Mısır Beylerbeyi Kethüdası* sıfatı ile Kahire'ye vardığında beylerbeyinin ikametgâhı ve karargâhı olan Kal'atu'l-Cebel'de (Mısır Divan-ı Ali'si, Hazine-i Amire, Darphane, Baruthane gibi idari müesseseler de kaledeydi) kethüdalara tahsis edilen bir eve yerleşmiştir. Kethüda Kabakulak İbrahim, Beylerbeyi'nin asıl yardımcısı olarak divan toplantılarına katılmak, vergi tahsil etmek, saraya intikal eden davalara bakmak gibi eyaletin tüm işlerini görme yetkisine sahipti²². Kethüda İbrahim'in adından söz ettiren asıl olay onun, Mısır'da asi Çerkes Mehmed Bey gibi pek çok kimsenin hakkından gelmesi²³ ve bölgede sukuneti sağlaması olmuştur²⁴.

Kethüda İbrahim'in yetkileri arasında devlet adına müsadere sistemini uygulamak da vardı. 1730 yılında müsadere ettiği paraların 2 bin kesesini Yirmi Sekiz Çelebi Mehmed Efendi vasıtasıyla İstanbul'a göndermiş, bu paranın ancak 300 kesesi Hazine-i Hümayun'a teslim edilmiştir. Durum dönemin padişahı III. Ahmed'in dikkatini çekmiş ve Kabakulak İbrahim'in adı geçince hesabı sorulmak üzere İstanbul'a çağrılmıştır. Kethüda İbrahim İstanbul'a vardığı sırada, Patrona isyanının vuku bulması, I. Mahmud'un tahta çıkması ve gelişen olaylar, meselenin ortada kalmasına sebep olmuştur. Kabakulak İbrahim bu sırada Boğaz Hisar'ında ikamet ediyor, olayların yatışmasını bekliyordu. Kaçmaması, devlete olan sadakatının bir göstergesi olarak algılanmış ve Çerkes

¹⁷ Abdülkadir Özcan, "Köprülüzade Numan Paşa", *DİA*, C: XXVI, Ankara 2002, s.267.

¹⁸ Haneî Bostan, "Sadrazam Kayserili Mehmed Paşa (1080-1141/1669-1729)", *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyum Bildirileri (06-07 Nisan 2000)*, Kayseri 2000, s.63-64.

¹⁹ *BOA*, A.DVN.MHM, 129:259

²⁰ *BOA*, A.DVN.MHM, 129:1025

²¹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.318

²² Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud (1990). *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, İstanbul 1990, s.132-190; Mehmet Canatar, "Kethüda", *DİA*, C: XXV, Ankara 2002, s.332.

²³ Mehmet Süreyya, *a.g.e.*, s.782.

²⁴ Müstakimzade, *a.g.e.*, s.51.

zorbalarını ortadan kaldırmadaki ünü göz önüne alınarak isyanı bastırmak için düzenlenen plana dahil edilmiştir. Böylece 25 Kasım 1730'da Kabakulak İbrahim'in dahil olduğu grup, divan toplantısına katılmak için saraya gelen Patrona Halil ve yandaşlarını katlederek devleti içinde bulunduğu gaileden kurtarmıştır. Aradan bir ay geçtikten sonra Kabakulak İbrahim, tecrübeli ve asayişli sağlayacak kuvvetli bir şahsın sadarete geçirilmesi gerekliliğine istinaden Ocak 1731'de Silahdar Mehmed Paşa'nın yerine Sadrazam tayin edilmiştir²⁵.

Sadrazam Kabakulak İbrahim Paşa'nın ilk icraatı asayişli sağlamak olmuştur. Mısır'da kazandığı şöhretin haklılığını başkentte de göstermiş, Patrona isyanından kalanları temizlemek üzere çıkan çatışmalarda binlerce asi öldürülmüştür. Başarılarının taltifi olarak samur kürkle ödüllendirilirken kendisine Mehmed Kethüda'nın Ortaköy'deki yalısı ihsan edilmiştir²⁶ Sadrazam olmasının ardından rakip gördüğü pek çok kimseyi ortadan kaldırma girişimi, dayılık ve ocaklık tesis etmeye kalkışması, küçük ayaklanmalar için olağanüstü önlemler alması, narh konusunda gösterilen gevşeklik, ihtiyaç maddelerindeki aşırı fiyat artışı gibi sebeplerle kısa sürede dikkatleri üzerine çekmiştir. Sonunu getiren olay ise sadarete gelmesine ön ayak olan Darüssaade Ağası Beşir Ağa'yı İstanbul'dan uzaklaştırmak istemesi ile gerçekleşmiştir. Durumdan haberdar olan Beşir Ağa, Valide Sultan'ın desteğini alarak Kabakulak İbrahim Paşa'nın planlarını bozmuş, Eğriboz Muhafızlığı'na sürgün ettirmiştir (7 Rebiülevvel 1144/9 Eylül 1731)²⁷.

Sadrazamlığı 7 ay 19 gün süren İbrahim Paşa bir buçuk yıl kadar Eğriboz'da kaldıktan sonra 1145/1732 Nisan'ında Bosna valiliğine tayin edilmiştir. Ancak halkın şikâyeti üzerine aynı yılın Temmuz ayında vezirliği alınarak Girit'in Resmo kalesinde mecburi ikamete tabi tutulmuştur. Adada 10 yıldan fazla kalmış, İstanbul'daki rakiplerinin faaliyetleri sonucu 1155/1742 yılında katledilmiştir. İstanbul, Bosna, Kandiye, Kahire şehirlerinde hayatını Osmanlı Devleti'ne hizmet ederek tamamlayan Kabakulak İbrahim Paşa'nın vücudu Resmo'ya, İstanbul'a getirilen kesik başı Koca Mustafa Paşa mezarlığına defnedilmiştir²⁸.

Kabakulak İbrahim Paşa cesur ancak her işin sonunu düşünen ihtiyat sahibi, derviş meşrepli görünse de ahlaken inatçı ve kibirli tavırlara sahip bir karakterdi. Hacı unvanıyla da anılan Paşa özellikle sülüs ve nesih yazılarında mahir, iyi bir hattattı²⁹.

²⁵ M. Münir Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)*, İstanbul 1958, s.172; Aktepe, *Şem'dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi*, s. 18-19; Faik Reşit Unat, *1730 Patrona İhtilali Hakkında Bir Eser, Abdi Tarihi*, İstanbul 2018, s.53-71.

²⁶ Abdülkadir Özcan, "İbrahim Paşa, Kabakulak", *DİA*, C: XXI, İstanbul 2000, s. 328.

²⁷ Mehmet Süreyya, *a.g.e.*, s.782.

²⁸ Mehmet Süreyya, *a.g.e.*, s.782; Müstakimzade, *a.g.e.*, s.52.

²⁹ Müstakimzade, *a.g.e.*, s.51; Taib, *a.g.e.*, s.38.

2.Kabakulak İbrahim Paşa'nın Kitapları

Kabakulak İbrahim Paşa'nın kitaplarına iki ayrı defterde rastlıyoruz. Biri 26 Temmuz 1742 (23 Cemazievvel 1155) tarihli Muhallefat Defteri (BOA, Muhallefat 12547), diğeri Harc-ı Hassa (H.1151/M.1739) defteridir³⁰. Muhallefat defterindeki kitaplar Paşa'nın Yenikapı Mevlevihanesi, Mimar Çarşısı yakınlarındaki evindeki iki sandık içinden alınmıştı. Enderun hazinesinin gelir-gider kaydını gösteren Harc-ı Hassa Defteri'ndeki kitaplar ise Paşa'nın saraya intikal eden kitaplarıdır. Dolayısıyla bu kitapların sanatsal değeri bulunan eserler oldukları kolayca tahmin edilebilir (Tablo 1).

Tablo 1: Harc-ı Hassa Defterine Kayıtlı Kitaplar

No	İsim	Cilt	No	İsim	Cilt
Mushaf-ı Şerif			Dua Kitapları		
1	Ba Hatt-ı İsmail Efendi Mushaf-ı Şerif	1	1	Delâil-i Hayrat	1
2	Ba Hatt-ı Ebubekir Efendi Mushaf-ı Şerif	1	2	Edebî Eserler	1
3	Ba Hatt-ı Ahmed Efendi Mushaf-ı Şerif	1	3	Câmiu'l-Hikayât	1
4	Mushaf-ı Şerif	1	Tıp ve Astronomi Kitapları		
5	Cildsiz Mushaf-ı Şerif	1	1	Mecmaü'l-Letâif	1
Tefsir Kitapları			2	Kâmus	1
1	Tefsir-i Beyzavî	1	3	Ahlerî	1
2	Tefsir-i Sururî	1	4	Dürrü'l-Meknûn	1
3	Tefsir-i Ebus-suud Evvel ve Sani	2	Diğer Eserler		
4	Keşfü'l-Keşşâf	1	1	Cemâleddin	1
Tasavvuf Kitapları			Toplam		22
1	Envarü'l-Aşıkîn	1			
2	Hadis Kitapları	1			
3	Buharî-i Şerif	1			
4	Şerh-i Hadis-i Erbaîn	1			

İbrahim Paşa'nın tespit edilen kitaplarının tamamı el yazması eserlerden oluşuyordu (122 adet). Harc-ı Hassa defterinde 22 kitap, Muhallefat defterinde ise Paşa'nın 100 kitabı vardır. Bu durumda paşanın sadece koleksiyoner mantığı ile kitap almadığını, resmî görevleri sırasında gereken bilgiye ulaşma amacını taşıdığını görürüz. Entelektüel bir faaliyet olarak ilgilendiği, 'cild', 'tomar', 'kıt'a', 'parça' gibi farklı fiziksel özelliklere sahip eserlerin muhtevasını öğrenmek, paşanın zihin dünyasına bir nebze girebilmeyi sağlayacaktır. Bu

³⁰ BOA, TS.MA.d, 4109.

nedenle çalışmamızda, eserler konularına göre tasnif edilmeye çalışılmış, kitapların tam ismi ve çoğunlukla yazarların adı deftere kaydedilmediğinden kitap isimleri defterlerde yazıldığı şekliyle italik olarak gösterilmiş, eserlerin İbrahim Paşa'nın şahsi veya mesleki hayatındaki rolü anlaşılmasına çalışılmıştır.

2.1.Dinî Eserler

Osmanlı devletinin resmî ideolojisinin temeli Sünnî İslam'a dayandığı için buna bağlı fikir ve hareketlerin dışındaki oluşumlar ya kontrol altında tutulduğu ya da ortadan kaldırıldığı bilinmektedir³¹. Siyaset adamları, ideolojinin temsilcileri olarak, fikir hareketlerini etkin bir şekilde yönlendirmekle yükümlüydüler. İmparatorluk coğrafyasında farklı inanç ve mezheplere mensup, renkli bir toplum bulunmaktaydı ve bu çeşitlilik, devletin istikrarını tehdit etmediği sürece merkez tarafından hoşgörüle karşılanmaktaydı. İnanç alanlarının hassasiyetle yönetilmesi, devlet ricalinin bu konularda hakimiyet kurarak yönetimde etkin bir rol oynamasını gerektirirdi. Bu nedenle müslüman bir devlet adamının kitaplığındaki eserler arasında dini muhtevaya sahip kitaplar görmek olağandı. İbrahim Paşa'nın koleksiyonunda da benzer eğilimin varlığı anlaşılmakta Mushaf-ı Şerif, Tefsir, Tasavvuf, Hadis, Dua/Zikir başlıkları altında incelediğimiz eserler onun dini konulardaki bilgi birikimini vurgulamaktadır.

2.1.1 Mushaf-ı Şerif ve Tefsir Kitapları

Müslümanların kutsal kitabı Mushaf-ı Şerifler kitaplıktaki en muteber eserlerdi. Beş eserin üçü dönemin meşhur hattatlarının kaleminden çıkmıştı. Diğer iki kitabın biri ciltli, bir diğeri ciltsiz olup mahfazada muhafaza ediliyordu. Paşa'nın bildiğimiz tüm Mushaf-ı Şerifleri Topkapı Sarayı'nın koleksiyonuna katılmıştı (Tablo 2).

Tablo 2: Mushaf-ı Şerifler

No	İsim	Cilt
1	Ba Hatt-1 İsmail Efendi Mushaf-ı Şerif* ³²	1
2	Ba Hatt-1 Ebubekir Efendi Mushaf-ı Şerif*	1
3	Ba Hatt-1 Ahmed Efendi Mushaf-ı Şerif*	1
4	Mushaf-ı Şerif*	1
5	Cildsiz Mushaf-ı Şerif*	1 Mahfaza

Tefsir ve hadisler iman ve küfür konularını anlamak hususunda vazgeçilmez kaynaklardı. Osmanlı literatürü belli başlı tefsirlere haşiye, şerh, ta'likler

³¹ Şükriye Pınar Özyalvaç, "Osmanlı Dönemi Konya Zaviyeleri", *Konya Kitabı XVIII, Konya Vakıfları*, C: II, Konya 2021, s. 245-272.

³² Yıldız işaretini(*), Harc-ı Hassa Defteri'nde kayıtlı olan kitapları göstermektedir.

yazılmasıyla zenginleşmişti. Paşa'nın 6 tefsir kitabının 4'ü Topkapı Sarayı'nın koleksiyonuna dahil edilen değerli tefsirlerdi (Tablo 3). Bunlar arasında şafi olduğu bilinen eş'ari kelamcısı Beyzavî (1189-1286) *Tefsir-i Beyzavî* (Envârü't Tenzil) eserini Tebriz'de kaleme almıştı. Kendinden sonra gelen müfessirlere kaynaklık teşkil eden bu eser Osmanlı medreselerinde okutulmuş pek çok şerh, haşiye ve ta'likler yazılmıştır³³. Kitaplıktaki, hadis ve fıkıh âlimi olan İbn-i Hazin'in (öl. 741/1341) eseri *Tefsir-i İbn-i Hazin Temam*'da eş'ari ve şafii mezheplerinin görüşleri çerçevesinde itikadi ve fikhî hükümlere geniş yer verilmiştir³⁴. *Tefsir-i Ebussuud* 16. yüzyılın meşhur şeyhülislamlarından ve siyasi olaylarda etkin rol oynayan Ebussuud Efendi (öl. 954/1547)'nin eseridir. Kitaplıktaki tefsir iki cild halindeydi. Bu eserde ağırlıklı olarak Zemahşeri'nin el-Keşşaf'ı ile Beyzavî'nin Envârü't-Tenzil'inden istifade edilmiştir³⁵. Tefsirler arasındaki Keşfü'l Keşşaf Zemahşeri'nin el-Keşşaf isimli eserine Dihlevi'nin (öl.764/1363) yazdığı haşiye olmalıdır³⁶. Kitaplıktaki *Tefsir-i Sururi* Muslihuddin Mustafa Sururi'nin (1492-1562) eseridir. Kanuni devrinin meşhur şârihlerinden olan bu yazar belagat ilminde yetkinliğe sahipti³⁷.

Tablo 3: Tefsir Kitapları

No	İsim	Cilt
1	Tefsir-i Beyzavî*	1
2	Tefsir-i Beyzavî	1
3	Tefsir İbn-i Hazin Temam	1
4	Keşfü'l-Keşşâf*	1
5	Tefsir-i Ebussuud Evvel ve Sani* 1547	2
6	Tefsir-i Sururi*	1

2.1.2 Hadis Kitapları

Kabakulak İbrahim Paşa'nın kitaplığında hadis literatürünün meşhur eserlerini de görüyoruz. On eser arasındaki *Sahihü'l Buharî* 1 cilt ve 1 kıt'a halinde yer alıyordu. Buharî'nin (öl. 256/870) asıl adı el-Câmi'u's-Sahih olan bu eseri Kur'an-ı Kerim'den sonra en güvenilir hadis kitabı olarak kabul edilir. Şifa, bereket kaynağı olduğuna inanılmış, kısmen veya tamamen hifzedilmiş, hastalık ve belalardan kurtulmak veya her türlü murada ermek üzere okunmuştur. Hatta

³³ Kadı Beydâvî, *Muhtasar Beydâvî Tefsiri*, (Envârü't-Tenzil ve Esrarü't-Tevîl), Çev. Ş.Eren, İstanbul 2011, s.8; Yusuf Şevki, "Beyzavî", *DİA*, C: 6, İstanbul 1992, s.100.

³⁴ Ali Eroğlu, "Hazin, Ali b. Muhammed", *DİA*, C: XVII, İstanbul 1998, s.125-126.

³⁵ Mustafa Öztürk, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış. *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I*", Ed. B. Gökkr-N.Yılmaz, Ankara 2011, s. 133-134.

³⁶ Şükürü Maden, "Tefsirde Şerh Haşiye ve Ta'lika Literatürü", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, S: 3, 2014, s. 187.

³⁷ İsmail Güleç, "Sürûri Muslihiddin Mustafa", *DİA*, C: XXXVIII, İstanbul 2010, s.170-172.

Buhârîhanlar isimli okuyucuların yer aldığı hatim meclisleri kurulmuştur³⁸. Kitaplıktaki *Buhârî-i Şerif* Topkapı Sarayı'na alınan eserler arasındaydı. Bir diğer hadis kitabı *Camiü's-Sagir* muhtemelen Süyûtî (öl. 911/1505) tarafından derlenen hadis kitabıydı³⁹. *Şerhü's-Şemâil Ali el-Kârî* isimli eserin yazarı adından da anlaşılacağı üzere Ali el-Kârî idi (öl.1014/1605). Kitap Tirmizi'nin eş-Şemâ'ilü'l-Muhammediyye isimli eserinin şerhidir. Tanınmış alimlerden olan yazar Hanefî mezhebine son derece bağlıydı. Zamanının bid'at ve hurafeleri ile mücadele etmiş, kimi konularda İmam Mâlik ve Şâfiî'ye itirazda bulunmuş, hanefileri tenkit eden Şâfiî fukahasına sert bir dille cevap vermiş hatta Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd felsefesine karşı çıkıp onu tekfir etmiştir⁴⁰.

Diğer bir eser *Kit'a mine'l-Hadis* ve *Min Şerhü'l Hadis* muhtemelen seçme hadislerden oluşturulan birer derlemeydi. Kitaplıktaki bir başka hadis *Şerh-i Hadis-i Erbain* idi. Kitaplıktaki *Şifa-i Şerif* Kadı İyaz (öl.544/1149) tarafından 12. yüzyılda peygamber sevgisini konu edinmişti. Bir diğeri Hz. Peygamber'in müslümanlar üzerindeki haklarının anlatıldığı bu esere şerh yazan Hanbelî'nin *Şerhü's-Şifa li ibn-i Hanbeli* isimli eseri⁴¹. Peygamber sevgisini aşılama isteyen bir diğer eser *Savâiku'l Muhrika*, Şafî fakihî ve muhaddis olan İbn Hacer el-Heytem'indir (öl.964/1576). Eser ashaba yönelik ithamlarda bulunan Rafizîlere cevap vermek üzere kaleme alınmıştır⁴².

Tablo 4: Hadis Kitapları

No	İsim	Cilt	No	İsim	Cilt
1	Sahihü'l-Buhârî	1	7	Buhârî-i Şerif*	1
2	Sahihü'l-Buhârî	1 Kit'a	8	Şerh-i Hadis-i Erbain*	1
3	Camiü's-Sagir	1	9	Şifa-i Şerif	1
4	Şerhü's-Şemâil Ali el-Kârî	1	10	Şerhü's-Şifa li ibn-i Hanbeli	1
5	Kit'a Mine'l-Hadis	1	11	Savâiku'l-Muhrika	1
6	Min Şerhü'l-Hadis	1			

2.1.3. Tasavvuf Kitapları

Tasavvuf kitapları arasında 19 eser tespit edilmiştir. En eski tarihli, tasavvuf tarihinin önemli kaynaklarından olan Kuşeyrî'nin (öl. 465/1072) er-

³⁸ Zekiriya Güler, "Buhârî ve el-Câmiü's-Sahîh'i Üzerine", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: II, S:1, Zonguldak 2015, s.10-13.

³⁹ Aynı adla anılan diğer bir eser Şeybânî'ye (öl.189/805) aittir. Bu kitap, Hanefî fıkhnın ilk yazılı kaynaklarından biridir ve 1532 fikhî meseleyi içerir. Bkz. Aydın Taş, "Şeybânî, Muhammed b. Hasan", *DİA*, C: XXXIX, İstanbul 2010, s.40; Halit Özkan, "Süyûtî", *DİA*, C: XXXVIII, İstanbul 2010, s.188-189.

⁴⁰ Ahmet Özel, "Ali el-Kârî", *DİA*, C: II, İstanbul 1989, s. 403-404.

⁴¹ Mehmet Yaşar Kandemir, "Eş-Şifâ", *DİA*, C: XXXIX, İstanbul 2010, s.134-138

⁴² Muhammed Aruçi, "Es-Savâiku'l-Muhrika", *DİA*, C: XXXVI, İstanbul 2009, s.188.

Risâle isimli eseridir. *Meten Risâletü'l-Kuşeyrî* ismiyle kayıtlı olan bu eserde sufilerin temel inançları ve başlangıçtan yaşadığı döneme kadar yaşayan tasavvuf büyüklerinin biyografileri bulunur. Listedeki diğer Kuşeyri risalesi şerh olup yazarı belirtilmemiştir. Köprülüzade Numan Paşa'nın Risale-i Kuşeyriye'yi telhis etmesi⁴³, İbrahim Paşa'nın risaleye olan ilgisini beslemiş olabileceği gibi, şerhin Numan Paşa'ya ait olması da mümkündür. Bu başlık altında kaydettiğimiz diğer eser 2 cilt halindeki *Şerhü'l-Mevâhib*'tir. *Kitab-ı Gunye* eseri Kadiriye Abdülkâdir-i Geylânî (öl. 561/1165-66) tarafından yazılmıştır. Dini hükümler, günlük hayattaki hal ve hareketler, akaid konuları açıklanmış, şia, mu'tezile, cehmiye gibi mezhepler eleştirilmiş, bozuk fırkalar başlığı altında 73 fırka açıklanmıştır⁴⁴. Kitaplıktaki *Avârîf* isimli eser Sühreverdi tarikatının kurucusu Şehabeddin Sühreverdî'ye (öl. 632/1234) aittir. Kitap sufilerin azalması ve sahte sufilerin yayılmasından hareketle sufilik hakkında yanlış kanaatleri ortadan kaldırmak amacıyla yazılmıştır. Eserde tekke hayatı, gelişmesi ve çalışma tarzı ele alınmıştır. Şehabeddin Sühreverdî'nin bir diğer eseri *Vesaya-yı Şeyh Şehab* oğlu ve müridleri için yazdığı vasiyetlerden oluşan birkaç varaklık bir risaledir⁴⁵.

İbrahim Paşa'nın sahip olduğu eserlerden bir diğeri Muhyiddin ibn-i Arabî'nin (öl. 638/1240) tasavvufi görüşlerini en geniş boyutlarıyla açıkladığı *Fütuhât* (El-Fütuhâtü'l-Mekkiyye) ismiyle tanınan meşhur kitabıdır ki tefsir, hadis, fıkıh kelim gibi pek çok konuya açıklık getirmeye çalışmıştır⁴⁶. Eser Envârü'l Aşıkîn Ahmed Bican tarafından yazılmış, Anadolu'da Muhammediye isimli kitapla birlikte geniş halk kitleleri tarafından benimsenerek okunmuştur. Peygamberler, mucizeler, dört halife, itikadi ve ameli hükümler, ibadetler, dua, zikir, cennet, cehennem gibi konular işlenmiştir⁴⁷. Kitaplıkta yazarı belirtilmeyen *Gülşen-i Tevhid* İbrahim Şâhidi (öl.957/1550) tarafından kaleme alınmış olmalıdır. Mesnevi'nin her cildinden yüz beyit seçilerek şerh edilen bu eser Farsça'dır⁴⁸. Diğer ihtimal Mudurnu'lu Davud-ı Halvetî'nin (öl.907/1503) yine mesnevi tarzında kaleme aldığı, tasavvufî-ahlakî konuları işleyen Arapça ve Türkçe karışık manzum ve kısmen de mensur yazılan eseridir⁴⁹.

Kitaplıktaki diğer tasavvuf eserleri Osmanlı devrine tarihlenir. Câmîü'l-Esrar'ın yazarı Halvetî tarikatının Ahmediyeye kolunun kurucusu Yiğitbaşı Ahmed Şemseddin Marmaravî'dir (öl. 910/1504). Manzum eserde tevhid, tarikat

⁴³ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C: 1-3, İstanbul 1972, s.264

⁴⁴ Şefik Korkusuz, *Gavs-ül Azam S. Abdülkadir Geylani ve Kadiri Tarikatı*, Diyarbakır 1995, s.76.

⁴⁵ Hasan Kamil Yılmaz, "Sühreverdî, Şehabeddin", *DİA*, C: XXXVIII, İstanbul 2010, s.42.

⁴⁶ Mahmut Erol Kılıç, "Fütühâtü'l-Mekkiyye", *DİA*, C: XIII, İstanbul 1996, C: 13, s.253-254.

⁴⁷ Mustafa İsmet Uzun, "Envârü'l-Âşıkîn", *DİA*, C: XI, İstanbul 1995, s. 258-259.

⁴⁸ Mustafa Çıpan, "Şâhidî, İbrahim", *DİA*, C: XXXVIII, İstanbul 2010, s.274.

⁴⁹ Tahir, *a.g.e.*, s.86.

silsilesi, Allah'ın varlığı, mümkinâtın yaratılması, bedene ruh üflenmesi, alemler, ashab-ı yemin ve şimal, haşir ve kubur halleri, insanın İslam fitratı üzerine yaratılması, nefis ve ruhun mertebeleri anlatılmış, son bölümde bu mertebelere göre rüya tabirleri eklenmiştir⁵⁰. Paşa'nın eserleri arasındaki *Türki Nasihat Hâce-i Cihan Vâhidi* tarafından 929/1523 yılında tamamlanmıştır. Menâkıb-ı Hâce-i Cihân adıyla tanınan eser sembolik bir hikâye içermekle birlikte Vahidi, Hoca Cihan'ın ağzından kendi tasavvufi görüşlerin aktarmıştır. Hankaha gelen on zümre yani Rum abdalları, Kalenderîler, Câmîler, Bektaşîler, Haydarîler, Şems-i Tebrîzîler, Mevlevîler, Edhemîler, âlimler ve sûfiler tanıtılmıştır⁵¹.

Kitaplıktaki ilgi çekici eserlerden bir diğeri *Terceme-i Sevakıb-ı Tasavvuf-ı Mevlânâ*'dır. Hamedanlı Abdülvehhab es-Sabunî (öl.954/1547)'nin Farsça yazdığı Sevakıb-ı Menâkıb isimli eserin tercümesidir. Eserde Mevlevî ileri gelenleri hakkında bilgi verilir⁵². *Cevâhirü'l-Hams*, Şettariye tarikatının Gavs kolunun kurucusu olduğu düşünülen Hindistanlı mutasavvıf Muhammed Gavs (öl. 970/1563) tarafından kaleme alınmıştır. Okunacak dualar, Şettariye tarikatı mensupları için ibadet ve zikirler, muhabbet ve hakikate ulaşmanın yolları anlatılmıştır⁵³. Diğer bir eser *Tenbihü'l Muğterîn eş-Şaranî*'dir. Mısır'lı alim ve sûfi olan Abdülvehhab Şaranî (öl.973/1565) tarafından yazılmıştır. İmam Şaranî olarak da tanınan yazar üç eserini kitap ve sünnete uygun olarak hazırlarken, islam büyüklerinin ahlakından ve hikmetli sözlerinden örnekler vermiş, ilimle birlikte amel ve güzel ahlakı öne çıkarmıştır⁵⁴.

Bir diğer eser *Nuru'l-Huda*'dır. Celvetiyye şeyhlerinden Karakaşzâde Ömer Efendi (öl.1047/1637) Vâhidi'nin Menâkıb-ı Hoca-i Cihân isimli kitabını yeterince akıcı ve açık bulmadığından kendi zamanının edebî zevkine uyarlayarak yeniden ele almış (1038/1628-29) ve eserine *Nuru'l-Hüda li meni'htedâ* ismini vermiştir. Tasavvuf ve ahlakı konu alan eserde Ömer Efendi'nin Nakşibendi tarikatına hizmet ettiği anlaşılır⁵⁵. Diğer bir eser *Şerh-i Sülûk*'tur. Sülûk bir yola girme, bir gürüha dahil olma ve onların adet ve fiilleriyle amel etme anlamına gelmekte⁵⁶ olduğundan eserin tasavvufu ilgili olduğu anlaşılır.

⁵⁰ Tahir, a.g.e., s.225-226; Mustafa Akkuş, "15.Asrın 'Yiğitbaşı Velisi' Ahmed Şemseddin-i Marmaravî'nin Hayatı ve Eserleri", *Manisalı Yiğitbaşı Velî Ahmed Şemseddîn-i Marmaravî Sempozyumu*, Manisa 26 Nisan 2008, Yiğitbaşı Vakfı Yayınları, Manisa 2009, s.9-16.

⁵¹ Ahmet T. Karamustafa, "Menâkıb-ı Hoca-i Cihân", *DİA*, C: XXIX, Ankara 2004, s.105-109; Vâhidi, *Hâce-i Cihân ve Netice-i Cân*, Haz. Turgut Karabey-Bülent Şığva-Yusuf Babür, Akçağ Yayınları, Ankara 2014.

⁵² Ali Alparslan, "Abdulvehhâb es-Sâbûnî", *DİA*, C: I, İstanbul 1998, s.286-287.

⁵³ Khalîq Ahmad Nîzâmî, "Gavs, Muhammed", *DİA*, C: XIII, İstanbul 1996, s.403-404.

⁵⁴ Ömer Temizel, *İslam Büyüklerinin Örnek Ahlakı ve Hikmetli Sözleri*, İstanbul 1970, s.4.

⁵⁵ Ömer b. Mehmed Eş-Şehîr bi Karakaş-zâde. (1286). *Nürü'l-Hüda li Meni'htedâ*, İstanbul 1286; Tahir, a.g.e., s.136-137.; Karamustafa, a.g.e., s.110.

⁵⁶ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, İstanbul 2016, s.733.

Tarîfî'l-Ahlak kitaplıkta cilt, kıt'a ya da risale gibi fiziksel hali belirtilmeyen bir eserdir. Koleksiyondaki son tasavvuf eseri ise Mısır'lı yazar Kastallani'nin *Mevâhib* adı çalışmasıdır. 889/1494 yılında tamamladığı eserinde Hz. Peygamber'in hayatı ve şahsiyeti anlatılır⁵⁷.

Tablo 5: Tasavvuf Kitapları

No	İsim	Cilt	No	İsim	Cilt
1	Meten Risaletü'l Kuşeyrî	1	11	Türki Nasihat Hâce-i Cihan	1
2	Cüz-i Evvel min Şerhü'l-Mevâhib	1	12	Terceme-i Sevakıb Tasarruf-ı Mevlânâ	1
3	Cüz-i sâni min Şerhü'l-Mevâhib	1	13	Cevâhirü'l-Hams	1
4	Kitab-ı Gunye	1	14	Tenbihü'l-Muğterin eş-Şaranî	1
5	Avârf	1	15	Nuru'l-Huda	1
6	Vesayâ-yı Şeyh Şehab	1	16	Şerh-i Sülûk	1
7	Fütuhât	1 Kıt'a	17	Şerh-i Risâletü'l-Kuşeyrî	1
8	Envarü'l-Aşîkîn*	1	18	Tarîfî'l-Ahlak	
9	Gülşen-i Tevhid	1	19	Mevâhib	1
10	Câmiü'l-Esrâr	1			

2.1.4 Dua/Zikir Kitapları

Dua kitapları içinde yer alan en eski telif eser Şihâbeddin Sühreverdî Yahya b. Habeş'in (öl.587/1191) *Şerh-i Esmâi'l-İdrisiyye* adlı eseridir. Hz. İdris'e gönderilen isimlerin yer aldığı bu eserde Allah'ın isimlerinin sırları ve isimlerin belli kurallar çerçevesinde okunmasıyla oluşabilecek olağanüstü hallerden bahsedilir⁵⁸. Kitaplıkta 2 cilt olan *Hilyetü'l-Ebrar*, Nevevî'nin (öl.676/1277) zikir ve dua kitabıdır (Nevevî, 1368). El-ezkâr olarak da bilinen eser 665/1266-67 yılında yazılmış, günlük hayattaki çeşitli davranışlarla ilgili olan; namaz, zekât, oruç, hac gibi ibadetler, cihad, sefer, evlenme gibi konularda uygun dua ve zikirler verilmiş, bunlar verilirken yer yer hadislerle desteklenmiştir⁵⁹. *Hısnu'l-Hasîn*, kıraat ve hadis âlimi olan İbnü'l-Cezerî'nin (öl.833/1429) dua kitabıdır. 791/1389'da tamamlanan eserde dua ve zikrin fazileti, adabı, icâbet vakitleri, yerleri, Esmâ-i hüsnâ, bazı sure ve ayetlerin fazileti, Hz. Peygamber'in duaları gibi konular ele alınmıştır. Kitaplıktaki *Şehr-i Hısnu'l-Hasîn* aynı yazarın şerhi olmalıdır⁶⁰.

⁵⁷ Hüseyin Algül, "El-Mevahibü'l-Ledünniyye", *DİA*, C: XXIX Ankara 2004, s.421.

⁵⁸ Adem Çatak, "Şihâbüddin Ebû Hafs Ömer b. Muhammed es-Sühreverdî ile Şihâbüddin Yahya b. Habeş es-Sühreverdî'nin Eserlerinin Karşılaştırılması Üzerine", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: I, S: 2, (2012/2), s. 65-68.

⁵⁹ Selman Başaran, "El-Ezkâr", *DİA*, C: XII İstanbul 1995, s.66.

⁶⁰ Tayyar Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî", C: XX, İstanbul 1999, s.556.

Delâilü'l-Hayrât Şazeliye tarikatının Cezuliyye kolunun kurucusu Cezûlî (öl.870/1465) tarafından yazılmış salavât mecmuasıdır. Önsözünde salavatı belli zamanlarda ve düzenli bir şekilde okuyanların sevap kazanacakları, günahlarının affedileceği, Peygamber'in şefaatine nail olacakları, dünya işlerinin düzeleceği belirtilmiştir⁶¹. Kabakulak İbrahim Paşa'nın kütüphanesindeki *Şerh-i Delâil-i Şerîf el-Fâsî* adıyla kayıtlı eser Muhammed Mehdî el-Fâsî'nindir (öl.1052/1642). *Metâliu'l-Meserrât bi Celâi Delâilü'l-Hayrât* adını taşıyan bu eser Delâil'in en meşhur şerhi olma sıfatını kazanmıştır⁶². Zikir ile ilgili son eser Allah'ın güzel isimlerini ifade eden *Şerh-i Esmâü'l-Hüsna*'dır. İlk gerekli bilginin esmâü'l-hüsna ile ilgili bilgi olduğunu söyleyen er-Râzi gibi, İbn-i Arabî, Tilimsânî, Gazalî, Kurtubî gibi önde gelen pek çok âlim şerh kaleme almışsa⁶³ da kitaplıktaki Esmâü'l-Hüsna'nın şâhiri belirtilmemiştir.

Tablo 6: Dua/Zikir Kitapları

No	İsim	Cilt	No	İsim	Cilt
1	Delâilü'l-Hayrât	1	6	Şerh-i Esmâi'l-İdrisiyye	1
2	Hısnu'l-Hasîn	1	7	Delâil-i Hayrat*	1
3	Hilyetü'l-Ebrar	1	8	Şerh-i Hısnu'l-Hasîn	1
4	Hilyetü'l-Ebrâr	1	9	Şerh-i Delâil-i Şerîf el-Fâsî	1
5	Şerh-i Esmâü'l-Hüsna	1			

2.2. Müspet İlimlerle İlgili Eserler

2.2.1 Tarih ve Tabakat (Biyografi) Kitapları

Kabakulak İbrahim Paşa'nın hayatının hangi dönemlerinde tarih ve biyografi kitaplarını almaya başladığını kesin olarak bilemesek de görevlerinde karşılaştığı çeşitli zorluklarla baş etmek amacıyla tarihi olayları takip etme ve toplumsal tepkileri öğrenme çabasında olduğunu tahmin edebiliriz. Bu çaba, kitaplığındaki yedi tarih ve üç tabakat kitabının çoğunun Mısır ile ilgili olmasından anlaşılmaktadır. Bunlar, Paşa'nın Mısır'daki ayaklanmaları bastırma ve kazandığı şöhrette önemli bir rol oynamış olmalıdır.

Tarih kitaplarından biri *Tarih-i Müeyyed* ismiyle kayıtlıdır. Fatımî tarihinin önemli kaynaklarından olan eserde 429-450/1038-1058 yıllarını kapsayan Fars, Irak ve Mısır'ın sosyal ve politik durumu incelenmiştir. Saray

⁶¹ Süleyman Uludağ, "Delâilü'l-Hayrât", *DİA*, C: IX, İstanbul 1994, s.113-114.

⁶² Süleyman Sargın, (2010). *Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî'nin Hayatı ve Eserleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2010, s.79.

⁶³ Bekir Topaloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ" *DİA*, C: XI, İstanbul 1995, s.404-405-416; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, C: 1-5, İstanbul 2008, s. 1031-1305.

ortamı, halifenin iyi niyetinin istismar edilmesi, devlet adamlarının kişisel çıkarları, devletin sıkıntıları eleştirel bir gözle ele alınmıştır⁶⁴.

Bir diğer kitap *Sükkerdân İbn-i Ebi Hacele*'dir. 757/1356 tarihinde kaleme alınan eserde Mısır tarihi ile Sultan'ın biyografisi ve menkıbelerine de yer verilmiştir⁶⁵. Diğer kitap *Kevkebü'r-Ravza* adını taşır. Kitabın yazarı Celâleddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî (849-911/1445-1505)'dir. 1489 tarihli eserde Kahire'nin güneyindeki Ravza Adası'nın tarihi, coğrafyası ve tarihi topoğrafyası anlatılmıştır⁶⁶. Bir diğer tarih kitabı *Fezâilü'l-Bâhire*'dir. Yazarı 14-16. yüzyıllarda pek çok âlim yetiştiren Benî Mahzûm'a mensup Cemâleddin ibn-i Zâhire (öl.888/1483) veya Burhaneddin İbn-i Zâhire (öl.491/1486)'dir. Kitabın tam adı ise el-Fezâ'ilü'l-bahire fî mehasini Mısır ve'l-Kahire'dir⁶⁷.

Kitaplıktaki diğer eser *Tarih-i Hutâtü'l-Makrîzî*'dir. Memlûk tarihçisi Makrîzî (öl.845/1442)'nin yazdığı bu eser "hitat"⁶⁸ türü kitapların en ünlüsü olmuştur. Eserde Mısır topografyası ve tarihi yazılırken, bölgenin valileri, halifeleri, halkları, kalesi, Mısır'ın harap olmasından da bahsedilmiştir⁶⁹. Diğer kitap, birer cilt halinde bulunan *Hulâsatü'l-Vefa*'dır ve Semhûdî (öl.911/1506) tarafından kaleme alınmıştır. Bu eser, yazarın yine kendi telifi olan Vefâü'l-Vefâ isimli kitabının muhtasarıdır ve tam ismi Hulâsatü'l-Vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafa'dır. Sekiz bölüm olarak hazırlanan kitapta Medine'nin isimleri, kuruluşu, yaşayan kavimler, Ravza-i Mutahhara, şehir planı, Hz. Peygamber'in evi, mescitler, Cennetü'l Baki, türbeler, şehitlikler, hurmalıklar, fiziki coğrafya, Resulullahın kabrini ziyaret etmenin önemi ve adabı anlatılmıştır⁷⁰.

Paşa'nın diğer tarih kitabı *Takvim-i Tarih*, Kâtip Çelebi'nin (öl.1067/1657) Hz. Âdem'den 1648'e kadar geçen olayların kronolojisinin yazıldığı Takvimü't-Tevârih isimli eseri olabileceği gibi Takvim-i Tarih-i Âli Osman ismindeki Osmanlı Tarihi ile ilgili kitap olma ihtimali de vardır⁷¹.

Tarih kitaplarından anlaşıldığı üzere ikisi dışında Paşa'nın Mısır tarihi ve coğrafyası hakkında malumat edinmek üzere gayret sarfettiği, Mısır'ın tarihini

⁶⁴ Mustafa Öz, "Müeyyed-Fiddîn", *DİA*, C: XXXI, Ankara 2020, s.483.

⁶⁵ Rıza Kurtuluş, "İbn Ebû Hacele", *DİA*, C: XIX, s.431-432.

⁶⁶ Nesibe Kaleli, *Rodos Hafız Ahmed Ağa Kütüphanesi'nde Yer Alan Tarih Konulu Kitapların Tezhip Süslemeleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta 2019, s.30-33.

⁶⁷ Rıza Kurtuluş, "İbn Zâhire", *DİA*, C: XX, İstanbul 1999, s.455-456.

⁶⁸ "Hitat" terimi, bir şehrin tarihi, coğrafi konumu, kültürel yaşamı, ekonomik durumu, mahalleleri, yapıları ve kurumları hakkında bilgi sağlayan Arapça eserlerin genel adıdır. İsmail Yiğit, "Hitat", *DİA*, C: XVII, İstanbul 1998, s.401.

⁶⁹ Mehmet İpşirli, "El-Hitâtü'l-Makrîziyye", *DİA*, C: XVII, İstanbul 1999, s.402-403.

⁷⁰ Mustafa Sabri Küçükbaş, "Semhûdî", *DİA*, C: XXXVI, İstanbul 2009, s.489-491.

⁷¹ *Takvim-i Tarih-i Âli Osman*, Koyunoğlu Müzesi, Koyunoğlu Müzesi ve Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, Demirbaş No:10096.

Fatimî ve Memluk devirlerinin çağdaşı yazarlardan öğrenmeye çalıştığı görülmektedir. Bu kitaplar kronolojik veri sağlarken, söz konusu coğrafyanın ekonomisi, topografyası, mahalleri, kurumları, yöneticilerini de anlattıklarından, Paşa'ya nasıl hareket etmesi gerektiği hakkında fikir vermişlerdir.

Tablo 7: Tarih ve Tabakat Kitapları

No	İsim	Cilt	No	İsim	Cilt
1	Tarih-i Müeyyed	1	6	Hülasatü'l-Vefa	1
2	Sükkerdân İbn-i Ebi Hacle	1	7	Takvim-i Tarih	1
3	Kevkebü'r-Ravza	1	8	Cüz-i Sani mine'l-Bistami es-Sugra	2
4	Fezâilü'l-Bâhire	1	9	Tabakü's-Süfiyye eş-Şaranî	1
5	Tarih-i Hitâtü'l-Makrizî	1	10	Tabakâtü'l-Örf	1

Tabakat kitapları arasında biri, iki ciltten oluşan üç eser bulunur. *Cüz-i Sani mine'l-Bistami es-Sugra*, adından da anlaşılacağı Bayezıd-ı Bistamî (öl.234/848?) tarafından yazılmıştır. Diğer kitap *Tabakü's-Süfiyye eş-Şaranî*'dir. Mısır'ın tanınmış yazarlarından Abdulvehhab Şaranî (öl.973/1565), sahabe devrinden kendi dönemine kadar yetişmiş 420'den fazla âlim ve sûfi'nin biyografisi ile tasavvuf terimlerine yer vermiştir⁷². Koleksiyondaki son tabakat kitabı *Tabakâtü'l-Örf*'tür. Ehl-i örf, ilmiye sınıfının dışında bulunan yöneticiler için kullanılan bir tabirdir⁷³. Bu isimde bir kitaba rastlamasak da adından hareketle ehl-i örf'e ait biyografileri konu edinen tabakât türünde bir eser olduğunu tahmin edebiliriz. Tabakat kitapları ile ilk mutasavvıflar, âlim ve sufiler ile ilmiye sınıfı dışındaki yöneticilerin hayatları Paşa tarafından dikkatle okunmuş olmalıdır.

2.2.2. Siyaset ve Hukuk Kitapları

Osmanlı'da yönetim şekli ve hukuk anlayışı gibi unsurların anlaşılması için üretilen eserler 1-kelam ve akaid, 2-fıkıh ve fetva, 3-nasihatnamelerdi⁷⁴. Kelam ve akaid eserleri, İslam tarihinde ortaya çıkan teolojik tartışmaları anlamak için okunurdu. Bunlar düşünce geleneğinin evrimini ve İslam dünyasında ortaya çıkan farklı mezheplerin ve görüşlerin gelişimini anlamak açısından önemliydi. Fıkıh eserleri, hukuki bilgi sağlar ve İslam hukukunun prensiplerini açıkladığından adaletin doğru bir şekilde uygulanmasına katkıda

⁷² Hayri Kaplan, H. "Şa'rânî", *DİA*, C: XXXVIII, İstanbul 2010, s.348.

⁷³ Mehmet İpşirli, Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı. *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C: I-II, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İRCİCA, İstanbul 1994, s.224.

⁷⁴ Ahmet Davutoğlu, "Devlet", *DİA*, C:IX, İstanbul 2004, s.238-239; Erol Özvar, "Osmanlı Tarihinin Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü", *Divân: İlmî Araştırmalar, Çalışmalar Dergisi*, 1999, S: 7, s.135-151.

bulunurlardı. Nasihatname kitapları ise bireylerin ahlaki ve etik değerlerini geliştirmeye yönelik öğütler içerirlerdi. Özellikle siyasetname türündeki nasihatnameler devlet adamlarına liderlik ve yönetim becerilerini geliştirmeleri konusunda rehberlik eder; adaleti, halka hizmeti ve devlet yönetimindeki sorumlulukları vurgulardı.

Kitaplıkta kelim ve akaid konulu dört kitap dikkati çeker. *Keşfü'l-Hicâb eş-Şaranî* kitabı kelâm türündedir. Yazarı Abdulvehhâb Şaranî, tarikatların Mısır toplumu için hayati öneme sahip olduğunu vurgulamış, İbnü'l-Arabî'yi (öl.638/1240) müdafaa görevini üstlenmiş, şeriata aykırı gördüklerini eleştirmekten çekinmemiştir⁷⁵. Ayrıca cinlerin 955/1548 yılında kendisine sorduğunu iddia ettiği tevhid, nübüvvet, velâyet, kulluk gibi konularda seksen sorunun yanıtını vermiştir. Kitaplıktaki *Bahrü'l-Kelâm* ile *Fıkhü'l-Ekber ma' Şerh* akaid türünde kitaptır. *Bahrü'l-Kelâm* Maturidî geleneğın temsilcilerinden Ebu'l Mu'in en-Nesefî (438-508/1047-1115) tarafından yazılmıştır⁷⁶. Kitap Maturidî akaidi hakkında ise de şeytanlarının neslinin devam etmesi, astroloji ile ilgilenmenin dinî hükmü gibi konulara da değindiğinden ilgi gören bir eser olmuştur⁷⁷. Eserde Mâtürîdîler'in anlayışına aykırı olarak iman esaslarının beş asılda toplanması ve kadere imanın bunlar arasında sayılmaması dikkat çekicidir⁷⁸. Üçüncü kitap *Fıkhü'l-Ekber ma' Şerh*'tir ve Ebu Hanîfe'ye (öl.150/767) nispet edilen akaid risalesidir⁷⁹. Osmanlı ulemasının rağbet ettiği bu eser 16. ve 17.yüzyıllarda Türkçe'ye çevrilmiş, şiir ve manzum şekillerde yazılmıştır. Kabakulak İbrahim Paşa'nın koleksiyonundaki kitap, yirmi altı şerhi bulunan eserin 18.yüzyılın başlarında Ebü'l-Fadl Nüreddin Ali b. Murâd el-Umerî el-Mevsîlî (öl.1147/1734) tarafından şerh edilen Şerhü'l-Fıkhü'l-Ekber olabilir⁸⁰. Kelam kitaplarından bir diğeri *Câmi'ü'l-Makâsıd* ise Sa'deddin et-Teftâzânî (öl.1390)'nin el-Makâsıd isimli eserine yazılan şerh olmalıdır⁸¹. Burada kelâm ve akaid kitaplarının yazarları dikkati çekmektedir. İbrahim Paşa, uzun yıllar ana kaynak olarak kabul edilen Şaranî, Nesefî, Ebü Hanife'nin

⁷⁵ Halim Gül "Hukukçu bir Süfî'nin İbnü'l-Arabî Müdafası: İmam Şaranî Örneği", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* -www.e-sarkiyat.com- ISSN: 1308-9633 S: IX Nisan 2013. <https://dergipark.org.tr/download/article-file/116010>. Erişim Tarihi: 10.03.2023.

⁷⁶ Yusuf Şevki Yavuz, "Nesefî, Ebü'l-Muîn", *DİA*, C: XXXII, İstanbul 2006, s.568-569.

⁷⁷ Mehmet Kalaycı, "Ebu'l-Mu'in en-Nesefî, Maturidî Akaidi (Bahrü'l-Kelam Tercümesi), Notlarla Terc. Ramazan Biçer, İstanbul Gelenek Yayıncılık, 2010", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: LV, S:1, 2014, s.171-186.

⁷⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "Bahrü'l-Kelam" *DİA*, C:IV, İstanbul 1991, s.516.

⁷⁹ Şerafettin Gölçük-Adil Bebek, "El-Fıkhü'l-Ekber", *DİA*, C: XII, İstanbul 1995 s.544.

⁸⁰ Abdullah Demir, "Osmanlı Alimlerinin Ebu Hanife'nin Akaid Risalelerini Konu Edinen Eserleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2016, C: XIV, S:28, s.183-188; Kadir Gömbeyaz, "Onyedinci Yüzyıl Osmanlı'sında Bir Fıkh-ı Ekber Çevirisi: Ebü Ahmedzâde ve Terceme-i Fıkh-ı Akbar", *İslam Tetkikleri Dergisi*, C: XI, S: 1, İstanbul 2021, s.74.

⁸¹ Sa'deddin Et-Teftâzânî, *El-Makâsıd, Kelâm İlminin Maksatları*, Çev. İrfan Eyibil, İstanbul 2019.

eserlerine koleksiyonunda yer vererek, liderlik ve iman mevzularına, söz konusu yazarların eserleri üzerinden hâkim olmaya çalışmıştır.

Tablo 8: Siyaset ve Hukuk Kitapları

No	İsim	Cilt	No	İsim	Cilt
1	Keşfü'l-Hicâb eş-Şaranî	1	11	Durer-i Gurer	1
2	Bahrü'l Kelâm	1	12	Fetavâ-yı Birgilî	1
3	Fıkhü'l-Ekber ma' Şerh	1	13	Fetavâ-yı Ali Efendi	1
4	Câmiü'l-Makâsîd	1	14	Nasihâtü'l-Mülûk	1
5	Fetavâ-yı Kadihân	1	15	Rebî'ü'l-Ebrâr	1
6	Muhtaratu'n-Nevâzil	1	16	Mu'îdü'n-Ni'âm	1
7	Mecma'ü'l-Bahreyn ve Mülteka'l-Ebhur	1	17	Seyfû'l-Mülûk	1
8	Şerhü'l-Mülteka	1	18	Ravzatü'l-Ahyâr	1
9	Kitâb-ı Durer	1	19	Ahlâk-ı Alâ-yî Türkî	1
10	Durer-i Gurer	1			

İbrahim Paşa'nın Osmanlı hukuku için başvurduğu fıkıh ve fetva ile ilgili dokuz eseri kütüphanesine kazandırdığını gözlemliyoruz. Fikhî hükümlerin yer aldığı kitaplarda, devlet ve ona bağlı kurumlar belli bir hukukî yaklaşım çerçevesinde incelenir ve fıkıhın öngördüğü ahlakî ilkelerle yorumlanırdı⁸². Osmanlı'nın yargı sisteminde ana kaynak olarak kullanılan, hanefî görüşündeki bu eserlere yıllar içinde çokça şerh ve haşiye yazılmış, asılları gibi itibar edilmiştir⁸³. Bu eserlerden *Fetava-yı Kadihan*, el-Ferganî (öl.592/1196) tarafından kaleme alınmıştır. Kaynaklarda el-Fetâva'l-Hâniyye veya kısaca el-Hâniyye olarak da anılır. Bu eserin özelliği Hanefî mezhebinde yazılan en muteber ve en yaygın fetva kitaplarından birisi olmasıdır⁸⁴. *Muhtaratu'n-Nevazil* Burhaneddin Ebu Bekr el-Merginani'nin (öl.593/1197) yazdığı nevazil türünde bir eserdir⁸⁵. *Mecma'ü'l-Bahreyn ve Mülteka'l-Ebhur* isimli tek ciltlik kitap Muzafferüddin İbnü's-Saati'nin *Mecma'u'l-Bahreyn* isimli eseri ile Halebî İbrahim Efendi'nin (öl.956/1549) yazdığı *Mülteka'l-ebhar fi furu-ı Hanefiyye* isimli eserinin birleştirilmiş hali olmalıdır. Çünkü *Mecma'ü'l-Bahreyn* fıkıh, fetva ve kaza konularında yararlanılan önemli eserlerden biri olsa da bunlar arasındaki kapsam ve içerik farklılıkları hükümlerin belirlenmesinde sorun oluşturuyordu. *Mülteka'l-Ebhur* ile bu farklılar ortadan kaldırılmıştır⁸⁶. Kitaplıktaki *Şerhü'l-Mülteka* ise eserin uzun yıllar güncelliğini koruduğunu, Paşa'nın bu eser üzerine hassaten eğildiğini göstermektedir.

⁸² Davutoğlu, *a.g.m.*, s.238-239.

⁸³ Recep Cici, "Osmanlı Klasik Dönemi Fıkıh Kitapları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C: III, S: 5, İstanbul 2005, s.242-243.

⁸⁴ Ahmet Özel, "Kadihân", *DİA*, C: XXIV, İstanbul 2001, s.121.

⁸⁵ Ferhat Koca, "Merginânî, Burhâneddîn", *DİA*, C: XXIX, Ankara 2004, s.182.

⁸⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı*, Ankara 1998, s.115.

Osmanlı tarihinin en önemli eserleri arasında yer alan *Durer-i Gurer*, kitaplıkta üç cilt olup biri Kitab-ı Durer ismiyle kaydedilmişti. Bu eser İstanbul'un ikinci kadısı Molla Hüsrev (öl.1480)'in Durerü'l-hukkâm fi şerh-i Gurerü'l-ahkâm isimli hanefî fıkıh kitabıdır. Yazar öncelikle Gurerü'l-Ahkâm eserini telif etmiş, ardından bu eserin şerhini Durerü'l-Hükkam ismiyle kaleme almıştır. Halk arasında Durer-i Gurer ismi ile şöhret bulmuş, mahkemelerde yarı resmî bir nitelik kazanmıştır⁸⁷. Zamanla esere haşiye, şerh ve talikler yazılmış, Ahîzâde Abdülhalim Efendi (öl.1013/1604) ihtisar etmiş, III. Mehmed zamanında (1595-1603) Süleyman b. Velî el-Ankaravî ve Şam Kadısı Gelibolulu Osman (öl.1136/1723) tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir⁸⁸.

Fetavâ-yı Birgîvî (Birgîvî), Birgîvî Mehmed Efendi (1523-1573) tarafından yazılmıştır. 78 fetva içerir ve Kemalpaşazâde ve Ebussuud Efendi'nin fetvalarını eleştirir⁸⁹. *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi'nin (öl. 1103/1692) fetvalarının bir araya getirildiği eserdir. Kabakulak İbrahim Paşa'nın yukarıda gördüğümüz Osmanlı hukukunun muteber kitaplarına ulaşması onun 12.yüzyıl ile 17.yüzyıl arasındaki döneme hâkim olma çabasını ifade eder. Söz konusu eserlere ulaşma isteği, Köprülü ailesinin desteğini sağladığı erken yaşlarda gelişmiş olabilir ki Çatalcalı Ali Efendi'nin fetva kitabı bu düşünceyi destekler niteliktedir.

Kitaplıktaki eserlerin beşi nasihatname, biri ahlak kitabıdır. Nasihatname veya siyasetname türü eserlerde devleti idare etmenin temel ilkeleri, dikkat edilmesi veya kaçınılması gereken hususlar, hükümdarda bulunması gereken özellikler, tayinler ve denetimleri, hazinenin idaresi, devletler arası ilişkilerde uyulması gereken kurallar, hükümdarın Allah'a ve halka karşı sorumlulukları gibi konular üzerinde durulmuştur. Konular ele alınırken teorik yaklaşımlarla birlikte pratik hayata da ağırlık verilmiştir. Âyetler, hadisler ve hikmetli sözlerle, meşhur hükümdarların, halife ve sultanların söz ve davranışlarından örnekler kaydedilmiş, yöneticilere tavsiyelerde bulunulmuştur⁹⁰.

Kabakulak İbrahim Paşa'nın nasihat eserlerinden biri *Nasihatü'l-Mülûk* olup yazarı yazılmamıştır. *Rebî'ü'l-ibrâr* Zemahşerî'nin (öl.538/1144) muhadarat türünde yani başkasına ait sözlerden alıntılar içeren⁹¹ "Rebi'u'l-ibrâr ve nusûsu'l-ahbâr" (Fsûsu'l-Ahbâr) ismindeki eseridir. Bu eserde halifelerin, büyük sahabilerin ve fakihlerin hikmetli sözlerine, ibretlik hikayelere ve meşhur

⁸⁷ Ferhat Koca, "Molla Hüsrev", *DİA*, C: XXX, Ankara 2020, s.252-254.

⁸⁸ Cici, *a.g.m.*, s.235-236; Ahmet Akgündüz, "Dürerü'l-Hükkâm", *DİA*, C: X, İstanbul 1994, s.27-28.

⁸⁹ Mehmet Özkan, "Osmanlıca Metinlerde İslâm Hukuku Motifleri: 'Fetâvâ-yı Birgîvî' Örneği". *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: I, S: 1, Balıkesir 2015, s.84; Tahir, *a.g.e.*, s.284.

⁹⁰ Özvar, *a.g.m.*, s.135-151.

⁹¹ Hüseyin Yazıcı, "Muhadarât", *DİA*, C: XXX, İstanbul 2005, s.391.

şairlerden alıntılara yer verilmiştir⁹². *Mu'îdü'n-Ni'âm* Memluk dönemi Kahire-Şam bölgesinin tanınmış Şâfi âlimlerinden Tâceddin es-Subkî (öl.771/1370) tarafından nasihatname ve siyasetname tarzında hazırlanmıştır. Yazar, mevki sahiplerinin toplum içindeki durumuna ışık tutmuş, farklı meslek erbabı kişilerin hatasının kaynağını bulup tövbe etmelerini, elindeki nimetlere şükrederek, dua etmelerini önermiştir⁹³. *Seyfü'l-Mülûk*, muhtemelen Kâfiyeci'nin (788-879/1386-1474) siyaset içerikli "Seyfü'l-Mülûk ve'l-Hükkâm" isimli eseridir⁹⁴. Gavvâsî'nin mesnevi türündeki *Seyfü'l-mülûk ve Bedî'u'l-cemâl*⁹⁵ ile en eski İran hikayeleri arasında yer alan binbir gece hikâyelerinden alınan Kıssa-i Seyfü'l-mülûk ve Bedî'ü'l-cemâl⁹⁶ isminde eserler bulunmaktaysa da Kafiyeci'nin Kahire'de sevilen bir yazar olması ve eserinin muhtevası İbrahim Paşa'nın kütüphanesindeki eserin Kafiyeci'ye ait olma ihtimalini yükseltmektedir. *Ravzatü'l-Ahyâr*, yukarıda adı geçen Rebi'ü'l-ebâr isimli eserin Amasyalı Hatibzade Muhyiddin Mehmed (öl. 940/1534) tarafından kısaltılması ve bazı ilavelerin yapılması ile ortaya çıkmıştır. *Ahlâk-ı Alâ-yi Türki*, Kınalızâde Ali Efendi (öl.979/1572) tarafından, Şam kadılığı vazifesi sırasında yazılmıştır. Ferdi ahlak, aile ahlakı ve siyasi ahlakın işlendiği kitap oldukça değer görmüş, çok sayıda istinsah edilmiştir⁹⁷. İbrahim Paşa'nın bürokrasi içindeki tutumunu etkileyen en önemli kitaplar bunlar olsa gerekir. Kınalızâde'nin kişisel ve siyasal ahlakla ilgili verdiği teorik bilgiler, 12.-16. yüzyıl arasında yazılan nasihatnameler ile desteklenmiş, idareci zümre ile ilgili verilen hikâye veya anekdotlar üzerinden mevki sahiplerinin pratik hayattaki tavırları okunmuştur.

2.2.3. Tıp ve Astronomi Kitapları

Kitaplar içinde tıp ve astronomi ile ilgili dört eser vardır. Tıp kitapları içinde *Müfredat-ı Tıbb-ı Sagir* isimli eserin yazarı kaydedilmemiştir⁹⁸. Diğer tıp kitabı mecmu'a tarzında hazırlanan *Mecmu'a-i Fi't-Tıbb*'tir. Astronomi ile ilgili olduğu tahmin edilen kitabın biri *Kıt'a Mine'n-Nücûm* ismini taşır ve kitaplıkta iki cilt vardır. Diğer eser *Kevâkibü'l-Bâhretü mine'n-Nücumi'z-Zahire*'dir. Mısır tarihçisi Cemâlüddîn Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b.Tağrıberdî ez-Zâhirî (öl.

⁹² Mustafa Öztürk- Suat Mertoğlu, "Zemahşeri", *DİA*, C: XLIV, İstanbul 2013, s.235-238.

⁹³ Tâceddin es-Sübki, *Mu'îdü'n-Ni'âm ve Mübidü'n-Nikâm: Makam ve Meslek Erbabı*, Haz. Harun Yılmaz-Halit Özkan, İstanbul 2019.

⁹⁴ Muhyiddin El-Kâfiyeci, *Seyfü'l-Mülûk ve'l-Hükkâm, Seyfü'l-Kudât 'Ale'l-Buğât, Kâfiyeci'nin Siyasetnâmeleri*, Haz. Nail Okuyucu, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul 2018.

⁹⁵ Halil Toker, "Mesnevi, Urdu Edebiyatı", *DİA*, C: XXIX, Ankara 2004, s.324.

⁹⁶ Mehmet Kanar, "Hikâye, Fars Edebiyatı", *DİA*, C: XVII, İstanbul 1998, s.485.

⁹⁷ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâi*, Haz. Mustafa Koç, İstanbul 2007, s.6-10.

⁹⁸ Osmanlı tıp kitaplarında, ilaçlar basit (müfred) ve birleşik (mürekkeb) olarak sınıflandırılmıştır. Bu nedenle, "müfredât" terimi, basit ilaçlar ve özelliklerini ele alan bir bilim dalı anlamını kazanmış ve ilgili eserler genellikle bu adı almıştır. Aydın, 2005, s.301-302; Sarı, 2012, s.107-109.

874/1469-70) tarafından yazılmış, Yavuz Sultan Selim tarafından Türkçe'ye tercüme ettirilmiştir⁹⁹. Bu eserler Paşa'nın astronomi ile Mısır'da ilgilenmeye başladığı izlenimini vermektedir.

Tablo 9: Tıp ve Astronomi Kitapları

No	İsim	Cilt
1	Müfredat-ı Tıbb-ı Sagir	1
2	Mecmu'a-i Fi't-Tıbb	1
3	Kıt'a Mine'n Nücüm	2
4	Kevâkibü'l-Bâhîretü mine'n-Nücumi'z-Zahire	1

2.2.4. Edebî Eserler

Kültürel ve entelektüel birikimin sanatsal ifadesi olan edebî eserler, toplumun kültürel kimliğini güçlendirmenin yanında, dil ve üslup becerilerinin gelişmesine yardımcı olmuşlardır. Kitaplıktaki divan, kaside, hikâye, nesak ve şiir türündeki edebî eserlerin sayısı 12'dir. Bunlar arasındaki Farsça olan *Divan-ı Hâfiz* 14. yüzyılda İran'da yaşamış Hafız-ı Şirazi'nin eseridir. Paşa'nın kitaplığında bu eserin iki şerhi vardır. Bunlardan bir cilt olan *Şerh-i Hâfiz* diğeri bir kıt'a olan *Şerh-i Divân-ı Hâfiz*'dir. Ayrıca Harc-ı Hassa defterine kayıtlı bir *Divân-ı Hâfiz* eseri daha vardır. Bu eserin bir başka özelliği halk arasında fal kitabı olarak kullanılmasıdır¹⁰⁰.

Bir başka edebî eser, hikâyelerin derlenerek bir araya getirildiği *Câmiu'l-Hikâyât* olup eserin yazarı Avfi'dir (öl.629/1232). Fars edebiyatının önemli eserlerinden olan bu kitap doğunun siyasi geleneği ve vüzerâ sınıfının idaredeki rolünü anlatmada önemli bir rol oynamıştır¹⁰¹. Diğer bir eser *Divânü'l-Arif*, Abdülbaki Arif Efendi'ye (öl.1125/1713) aittir. Abdülbaki Arif Efendi'nin Köprülü Ailesi mensuplarından olması¹⁰² Kabakulak İbrahim Paşa ile tanışık olma ihtimalini kuvvetlendirir. Üstelik hattat olduğu söylenen İbrahim Paşa'nın

⁹⁹ Katip Çelebi, *a.g.e.*, s.1547.

¹⁰⁰ Tahsin Yazıcı, "Hâfiz-ı Şirâzi" *DİA*, C: XV, İstanbul 1997, s.103-106; Mustafa İsmet Uzun, "Falnâme", *DİA*, C: XII, İstanbul 1995, s.145; Mehmet Taha Ayar, "Hafız-ı Şirazi Divanı ve Osmanlı Şerhleri", *Misbah*, C: I, S.3-4, 2013, s.289-292-295; Esma Şahin-Mustafa Turan, "Bir Hâfiz Divânı Şerhleri Derlemesi: Zâhid Bin Muhammed ve Eseri", *Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi*, C: XI, S:25/3, 2019, s.1412.

¹⁰¹ Uz, Emin, *Avfi'nin Cevâmi'u'l-Hikâyât Ve Levâmi'u'r-Rivâyât İsimli Eserinde Mizahî Karakterler ve Anekdotik Unsurlar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi SBS, Bursa 2017, s.71.

¹⁰² Alim, hattat ve şair olan yazar Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa'ya ve daha sonra Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya hizmet etmiş, müderris ve kadı olarak görev yapmıştır. Divan'ında, Sultan II. Mustafa, Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Amcazâde Hüseyin Paşa gibi devlet büyükleri hakkında birçok kaside bulunmaktadır. Bkz. Mustafa İsmet Uzun, "Abdülbaki Arif Efendi", *DİA*, C: I, İstanbul 1988, s.195-197.

yine hattat olan Abdülbaki Efendi ile yazı meşk etmiş olması da muhtemeldir. Kitaplıktaki diğer eser iki ciltlik *Kaside-i Banet Sü'âd*, sahabiden Kâ'b b. Zühayr ibn Ebi Selma el-Müzeni'nin (öl. 24/645?) Hz. Peygamber'e sunduğu 57 beyitlik ünlü kasidesidir¹⁰³.

Kitab-ı Muhammediyye, 15. yüzyılda Yazıcıoğlu Mehmed tarafından kaleme alınmış, Hz. Muhammed'e na't (övgü) şeklinde yazılmış manzum bir eserdir. *Terceme-i Ferec Ba'de's-Şidde*, Arap edebiyatından Fars edebiyatına, oradan Türk edebiyatına aynı isimle aktarılan hikayeler bütünüdür. Bu eserlerdeki hikayeler her zaman Allah'ın yardımıyla mutlu sonla biter¹⁰⁴. *Kitâbü'n-Nesak*, yazarı kaydedilmemişse de nesak ilmi ile yani nesirde kelimelerin, şiirde beyitlerin edebî zevki okşayacak bir uyumla dizilmesi ilgilidir¹⁰⁵. 16.yüzyıl eserlerinden olan *Mecmaü'l-Letâif* şiir mecmuasıdır¹⁰⁶. Bir diğer şiir kitabı *Mülheme*'dir. Salahaddin'in hazırladığı eser Cevrî (öl.1065/1654-55) tarafından 1045/1635-36 yılında düzeltilerek tamamlanmıştır¹⁰⁷. Kütüphanede bir adet olup cilt ibaresi yoktur. 17. yüzyılda Türk nesrinde başarıya ulaşmış Nergisi Efendi'nin tâlikatı da kitaplıkta yerini almıştır¹⁰⁸.

Tablo 10: Edebî Eserler

No	İsim	Cilt	No	İsim	Cilt
1	Şerh-i Hâfız	1 Kıt'a	7	Kitâbü'n-Nesak	1
2	Şerh-i Divân-ı Hâfız	1 Kıt'a	8	Mülheme	1
3	Divânü'l-Arif Atik	1	9	Câmiu'l-Hikayât *	1
4	Kaside-i Banet Sü'âd Evvel ve Sâni	2	10	Divân-ı Hâfız*	1
5	Kitab-ı Muhammediyye	1	11	Mecmaü'l-Letâif*	1
6	Terceme-i Ferec Ba'de's-Şidde	1	12	Tâlikât-ı Nergisî Efendi	1

2.2.5. Mecmua ve Risaleler

Osmanlı coğrafyasında mecmuaların çokça rağbet görmesi, bu eserlerin bir tür el kitabı mahiyetinde olması, hatta iddiasız bir isim taşıdığı için kitap yazmaktan kaçınan müellifler tarafından tercih edilmesinden kaynaklanmıştır. Zamanla yaygınlaşan mecmualar ilim dallarına göre çeşitli türlere ayrılmıştır. 16. yüzyıldan itibaren kâğıdın kalitesi, rengi, boyutu, cildi, yazısı, tezhibi gibi

¹⁰³ Katip Çelebi, *a.g.e.*, s.1065.

¹⁰⁴ Derya Adalar Subaşı, "Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında el-Ferec Ba'de's-Şidde Hikâyeleri", *Turkish Studies*, C: XI, S:4, İstanbul 2016, s.1.

¹⁰⁵ İsmail Durmuş, "Tensik", *DİA*, C: XL, İstanbul 2011, s.465-467.

¹⁰⁶ İncinur Atik Gürbüz, *Mecmu'a-i Letâif*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, SBE, Ankara 2011.

¹⁰⁷ Katip Çelebi, *a.g.e.*, s.1455.

¹⁰⁸ Bahir Selçuk, "Nergisî Hakkında Bir Bibliografya Denemesi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: XXIX, S: 2, Elazığ 2019, s.57-72.

nitelikleri ile birbirinden oldukça farklı mecmualar yazılmış, kimileri sanat eseri niteliğindeki eserler olmuşlardır¹⁰⁹.

Kitaplıktaki *Mecmu'a-i İnşa* devletin bürokratik yapısında görev alanların faydalanmaları üzerine yazılan inşa türündeki yazıların bir arada bulunduğu eserdir. Kâtiplerde bulunması gereken niteliklerden bahsedilir, yazışma adabında bilinmesi gerekenler anlatılırdı¹¹⁰. Osmanlı devletinde farklı elkab ve unvanların kullanılması, bu mecmuaların önemini arttırmıştır¹¹¹. *Mecmu'a-i Feraiz* isimli eser Paşa'nın divan ve resail eserleri ile kaydedilmiş ve altı adet olduğu yazılmıştır. Ferâiz ismi, farz kelimesinden türeyen fâriza kelimesinin çoğuludur. Hadislerde sıkça kullanılan bu kelime ile temel dinî görevler, emir ve yasaklar, mirasçılardan terekedeki payları, hatta mirasın paylaşılması ilmi de kastedilmiştir¹¹². Kitaplıktaki diğer mecmu'alarından ikisi *Mecmu'a-i Nevadir* ile *Mecmu'a-i Luga* Sözlük ve Ansiklopediler başlığı altında, *Mecmu'a-i Fi't-Tıbb* Tıp Kitapları, *Mecmaü'l-Letâif* Edebi Eserler başlığı altında gösterilmiştir. Kitapların arasında yer alan Resâil isimindeki dokuz eserin muhtevasını bilemesek de küçük hacimli eserlerin bu isimle anıldıklarını söyleyebiliriz.

Tablo 11: Mecmu'a ve Risaleler

No	İsim	Cilt
1	Mecmu'a-i İnşa	1
2	Mecmu'a-i Feraiz (Divân ve Resâil ile)	6
3	Resâil	9
4	Resâil*	17

2.2.6. Lugat ve Ansiklopediler

Kitaplıkta 8 eserin lugat (sözlük) ve ansiklopedi tarzında hazırlandığı anlaşılıyor. Mecmua tarzında hazırlanan bu eserlerden biri *Mecmu'atü'l-Luga* ismini taşır. *Lugat-ı Şeyh Mahmud Türkî* adlı bir diğer eser II. Bayezid devri (1481-1512) Nakşibendi şeyhi Mahmud ibn-i Edhem'in kaleme aldığı Miftahü'l-Lugat olmalıdır. Bu sözlük 896 Cemaziyelahirin sonlarında (Mayıs 1491) yazılan Farsça-Türkçe sözlük ve gramer kitabıdır. Müellif bir yıl sonra (897/1491-1492) eserini yeniden ele almış, sözlük kısmını yaptığı eklemelerle

¹⁰⁹ Mustafa İsmet Uzun, "Mecmua", *DİA*, C: XXVIII, Ankara 2003, s.265-268.

¹¹⁰ Nejdet Gök, "Osmanlı Beratları Kapsamında Diplomatika İlmi veya İlm-i İnşâ", *Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 20, Konya 2008, s.735-736.

¹¹¹ Oğuzhan Şahin, "Kâtiplerin Klavuz Kitabı Olarak Münşeatlar", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: VIII, S:17 Diyarbakır 2016, s.181; Ersin Kırca, "Münşeat Mecmuâlarının Gelişimi ve Rami Mehmed Paşa'nın "Hulâsa-i İnşâ Eseri" *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C: II, S: 3, 2016, s.85.

¹¹² Ali Bardakoğlu, "Ferâiz", *DİA*, C: XII, İstanbul 1995, s.362.

iki misline çıkararak devrin padişahı II. Bayezid'e sunmuştur¹¹³. *Şerhü's Şahidi Arabîyye* isimindeki Farsça-Türkçe sözlük, Şâhidî (öl.957/1550) tarafından Mesnevi'nin anlaşılması için yazılan Tuhfe-i Şahidi'nin şerhi olmalıdır¹¹⁴. Bir diğer eser *Mecmu'a-i Nevâdir* ismiyle karşımıza çıkar. Bu tür eserlerde nadir ve garip kelimelerle birlikte fasih kelimeler de değerlendirilmiştir¹¹⁵. Bir diğer eser *Hayâtü'l-Hayevân*'dır. Mısır'lı meşhur hadis ve fıkıh âlimi olan Demîrî'nin (öl.808/1405) ele aldığı bu ansiklopedide; hayvanın filolojik açıklaması, alışkanlıkları, dört mezhebe göre helalligi, ilgili atasözleri, organlarının özellikleri ve rüya tabirindeki yeri ele alınmıştır¹¹⁶.

Koleksiyondaki *Değişe* isimli Farsça-Türkçe sözlük, Değişî lakabıyla tanınmış Amasyalı Mehmed b. Mustafa b. Lütfullâh tarafından hazırlanmıştır. Uzun süre Mısır'da kalan müellifin mensur eseri Tuhfetü's-seniyye ve Lügat-i Değişî adlarıyla da bilinir. Tam adı Tuhfetü's-seniyye ile'l-Hazreti'l-Haseniyye¹¹⁷ olan eser 1580 yılında Mısır Beylerbeyi Sokulluzâde Hasan Paşa'ya ithafen yazılmıştır. Yaklaşık 14 bin maddeyi içeren sözlükte; latife, nükte, rivayet, hikâye, efsaneler, on iki burç, yıldızlar, celali, tarihi, kıbtî tarihi, takvimlerde yazılan tarihler gibi farklı konulara yer verilmiştir¹¹⁸. Kitaplıktaki *Netâyicü'l-Fünûn*, Nev'îzâde Atâ'î'nin (öl.1045/1635) *Netâyicü'l-fünûn* ve mehâsinü'l-mütûn isimli eseridir. Bu çalışma mensur yazılmış küçük hacimli bir ansiklopedidir. III. Murad'a takdim edilen eser geniş bir çevre tarafından takdir edilip rağbet görmüştür. Mecmu'a şeklinde hazırlanan eserde tarih, fıkıh, tasavvuf, rüya, efsun, tıp, fal gibi konular ele alınmıştır¹¹⁹. Harc-ı Hassa defterinde karşımıza bir cilt Kâmus çıkmışsa da bununla ilgili detaylı bilgi yoktur. Kitaplıktaki mecmua adı ile anılan ansiklopedi ve lugatlerin hatırı sayılır derecedeki oranı, içerdikleri bilgilerin muhtelif konularda olması ile alakalı olmalıdır. Konu bakımından geniş bir yelpazeye sahip olan 15. yüzyıl ila 17. yüzyıllarda yazılan bu eserlerden Paşa'nın *Nevâdir* mecmuası onun kelime dağarcığını geliştirmeye çalıştığını, Türkçe-Farsça sözlük bu dildeki metinlere hâkim olma isteğini gösterir. Tıbbî bilgiler, hayvanların fizyolojik özellikleri, yıldız ilmi, tarihi bilgiler gibi müspet ilimlerin yanı sıra sihir, büyü gibi

¹¹³ Tahir, *a.g.e.*, s.149.; Abdülbaki Çetin, “Şeyh Mahmud bin Edhem ve Tuhfetü'l-Edeb'i”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 53, Erzurum 2015, s.4.

¹¹⁴ Çıpan, *a.g.m.*, s.274.

¹¹⁵ İsmail Durmuş, “Nevâdir”, *DİA*, C: XXXIII, İstanbul 2007, s.29-30; M. Fatih Köksal, “Klasik Türk Edebiyatının Sıra Dışı Örneklerini Toplayan İlginç Bir Şiir Mecmuası: Mecmu'â-i Nevâdir”, *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: III, S: 4, 2019, s.84-123.

¹¹⁶ Cevat İzgi, “Hayâtü'l-Hayevân”, *DİA*, C: XVII, İstanbul 1998, s. 18-19.

¹¹⁷ Yusuf Öz, “Tuhfetü's-Seniyye'de Nevrûz”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 5, Konya 1999, s.127-130.

¹¹⁸ Öz, *a.g.m.*, s.127-130.

¹¹⁹ Olcay Kocatürk, *Nev'î'nin Şiirinde İlim: “Netâyicü'l-Fünûn” Merkezli Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa 2015, s.103-104.

konularda da bilgi edinmek isteyenlerin yararlanabilecekleri lugatler/ansiklopediler Paşa'nın özellikle Mısır bölgesindeki uygulamalara ve inançlara yaklaşımlar konusundaki fikrini güçlendirmek üzere kitaplığında yer vermiş olduğunu göstermektedir.

Tablo 12: Lugat ve Ansiklopediler

No	İsim	Cilt
1	Mecmu'atü'l-Luga	1
2	Lugat-ı Şeyh Mahmud Türkî	1
3	Şerhü'ş Şahidi Arabîyye	1
4	Mecmu'a-i Nevâdir	1
5	Hayâtü'l-Hayevân	1
6	Deşîşe	1 Kıt'a
7	Netâyicü'l-Fünûn	1
8	Kâmus *	1
9	Ahleri*	1
10	Dürrü'l-Meknûn*	1

2.3. Kitaplıktaki Diğer Eserler

İbrahim Paşa'nın yukarıdaki tasnife dahil edemediğimiz iki kitabından biri *Tasvîr-i Mekke ve Medine* adlı eserdir ve bu eser hattat olan Paşa'nın sanata mütemail kişiliğini teyit eder. Tasvir adı da verilen minyatürler bir metni açıklamak amacıyla kitap sayfalarına veya bir albüm içinde toplanmak üzere tek yaprak halinde hazırlanırlardı. Tasvir-i Mekke ve Medine de bu suretle hazırlanmış olmalıdır. Kitapların arasında bir tomar halinde hazırlanmış *Silsilenâme* Mısır Valisi Nişancı Mehmed Paşa'nın terekesinde bulunan Tarih-i Silsile isimli eserden etkilenip alındığı tahmin edilmektedir. Diğer eserler ise tespit edilememiş, aşağıdaki tabloda gösterilmiştir (Tablo 13).

Tablo 13: Diğer Eserler

İsim	Cilt	İsim	Cilt
Tasvîr-i Mekke ve Medine	1	Kitab-ı Müşihat	1
Silsilenâme	1 Tomar	Cüz-i Evvel min Sinanü'l-Fukara/gufra(?)	1
Esrârü't-Tenzil el-Fahr-i Râzi	1	Sağirlet	1
Kitabü'l-Müsterzarf	1	Cemâleddin	1

Sonuç

Kabakulak İbrahim Paşa'nın kitapları, 18. yüzyılın başlarında yaşayan bir Osmanlı bürokratinin ilgi alanlarını göstermesi bakımından önemli veriler sunmaktadır. Kitapların bir kısmı prestij elde etme amacıyla edindikleridir.

Mushaf-ı Şerif, tefsir, tasavvuf, dua, tıp ve astronomi ile ilgili yirmi iki eser bu minvaldedir. Söz konusu eserler sanatsal değerleri sebebiyle hazineye aktarılarak Topkapı Sarayı koleksiyonuna dahil edilmişlerdir. Diğer eserler ise Paşa'nın daha çok fikrî hayatını anlamamıza yardımcı olacak içeriklere sahiptir. 122 kitablık şahsi koleksiyonunu oluşturmasında yetiştirdiği kapılar ve intisap ettiği güçlü ve entellektüel devlet adamları kadar İstanbul ve Kahire'nin zengin sahaflar çarşısı etkili olmuştur.

Yaşadığı devrin koleksiyonerleri gibi özel yazma eserlere ilgisi bulunan İbrahim Paşa'nın yüzde 18 oranında (22 adet) prestij kitaba sahip olduğu tespit edilmiş, diğerlerinin (100 adet) düşüncelerini geliştirmek için başvurduğu kitaplar olduğu anlaşılmıştır. Özellikle meşhur hattatlara yazdırılan Mushaf-ı Şerifler paşanın statüsünü temsil ediyor, ona prestij sağlıyordu. Tefsir kitapları; Beyzavî, Ebussuud, Zemahşerî, Sururî gibi devrin en çok okunan yazarlarına aitti. Seçme hadis kitaplarının hastalıklardan, belalardan kurtulmak veya bereket, şifa vermek için kullanıldığı bilindiğinden aynı toplumun bir mensubu olan İbrahim Paşa'nın da benzer pratikleri sergilemiş olabileceği düşünülebilir. Hadis kitapları içinde Ali el-Kârî'nin Malikî ve Şafi mezheplerine itirazî görüşlerinin yer aldığı Şerhü's Şemail, Paşa'nın karşılaştırmalı okumalara, dikkat etmesi gereken hususlara eğildiğinin bir göstergesidir. Tasavvuf kitapları bu dikkatin bir diğer yansımasını gösterirler. Paşa, Osmanlı devrinden evvel ortaya çıkan tarikatları ve sufiler hakkında bilgi veren erken tarihli eserleri de incelemiştir. Mesela ilk tasavvuf eserlerinden olan Kuşeyrî'yi okumayı ihmal etmemiştir. Kadiriye, Suhreverdiye tarikatlarının öğretilerini kurucularından okumuş, tartışmalara konu olan ibn-i Arabî'nin Futuhat, halk arasında rağbet gören Ahmet Bican'ın Envarü'l Aşikîn ve Şahidi'nin Gülşen-i Tevhid isimli eserlerini de incelemiştir. Osmanlı devrinin yazarlarından Şettariye, Celvetiyye, Nakşibendiyye tarikatlerinin ekollerini tanımış, özellikle Vahidi'nin kitabı ile çeşitli zümrelerle (Câmiler, Haydarîler, Bektaşîler, Şems-i Tebrîzîler, Mevlevîler, Edhemîler, alimler ve sûfiler) ilgili bilgi hakimiyetini arttırmaya çalışmıştır. Dua ve zikir kitapları da çeşitli tarikatların virdlerini içermekle birlikte devrin muteber ve yaygın eserleri arasından seçilmiştir.

Müspet ilimlerle ilgili eserler Paşa'nın doğrudan yönetim anlayışını şekillendiren ve atacağı adımları planlamasına yardımcı olan eserlerdir. Özellikle Bosna Beylerbeyliği görevinin ardından kendisine yöneltilen suçlamalar, yeni görevinde daha dikkatli bir yaklaşım sergilemesini gerektirmiştir. Bunu Mısır Valisi Mehmed Paşa'nın kethüdası iken Çerkes İsyanı'nı bastırmadaki başarısında görebiliriz. Söz konusu zorlu görevin üstesinden gelmesinde sadece askeri tecrübesi değil bölgeyi anlatan tarih ve tabakat kitaplarının da faydası olmuş Paşa'nın alacağı kararlara rehberlik etmiştir. Bununla birlikte toplumu tanımak için Mısırlı yazarların eserlerinden faydalanmış, aynı zamanda Fas, Irak gibi bir zamanlar Fatimî ve Memluk

devletlerinin hakimiyeti altındaki geniş coğrafyayı incelemiştir. Mısır tarihini, sultanların biyografilerini, halifeleri, tarihi topografyayı araştırmış; Mısır'ın harap olma sürecini, Mısır'lı yazar Şarani'den sufilerin biyografilerini, ilk mutasavvıfları, yöneticilerin hayatlarını okuyarak bölge insanının ve yöneticilerin tavırlarını, hassasiyetlerini inceleme fırsatı bulmuştur. Benzer ilgiyi Medine Şehri'ne göstermiş şehrin planı, Ravza-yı Mutahhara, Cennetü'l-Baki, mahalleler ve kurumlar hakkında detaylı bilgiler edinmiştir.

Mısır'da Vali'nin kethüdası olarak divan toplantılarına katıldığında okuduğu siyaset ve hukuk kitapları oldukça işine yaramış olmalıdır. Teolojik tartışmaların yer bulduğu kelimeler ve akaid türü eserler üzerinden tarikatların Mısır toplumu için önemini anlamış, Maturudî akaidini öğrenmiştir. Şarani, Nesefî ve Ebu Hanife'nin eserleri ile liderlik ve iman mevzularını çözümlenmeye çalışmıştır. Ancak hanefî görüşün etkili olduğu Osmanlı coğrafyasında, bu anlayışa uygun hüküm vermenin gerekliliğini bilen Kabakulak İbrahim Paşa fıkıh ve fetva kitaplarını bu yönde edinmiş, Molla Hüsrev, Kadıhan, Birgivi, Çatalcalı Ali Efendi gibi önde gelen yazarların eserlerini okumuştur. Osmanlı kurumlarının belli bir hukuki yaklaşım içinde yönetilmesini fıkıh ve fetva kitaplarından öğrenirken, liderlik vasfını kimliğinde şekillendirmek için nasihatnamelerden faydalanmıştır. Bu amaçla aldığı nasihatname türündeki eserlere Mısır bölgesi yöneticilerine hitap eden nasihatnameleri de eklemiştir.

Kabakulak İbrahim Paşa'nın kitaplığında bulunan diğer eserler bilgisini genişletme yönündeki gayretlerini gösterir. Örneğin iki tıp kitabı ilaçlar hakkında malumat vermektedir. Astronomi/Yıldız kitaplarının müelliflerinin Mısır'lı olması, Paşa'nın bu ilgisinin Kahire'de başladığını düşündürür. Üslubunun gelişmesi için edebî eserlere de ağırlık vermiş, Farsça eserleri bu kategorideki kitaplara eklemiştir. Divan-ı Hafız bunlar arasında en sevdiğidir, öyle ki hem aslını edinmiş hem de iki şerhini almıştır. Bir diğer Farsça eser Avfi'nin Camiü'l Hikayat'ıdır. Söz konusu kitaplar Paşa'nın bu dildeki yeteneğini arttırma gayretini gösterir, benzer istekle bedî' ilminde kendini yetiştirmek üzere Kitabü'n-Nesak'ı almıştır. Ayrıca Müslümanlar arasında yaygın olarak okunan Kaside-i Baned Süad ve Kitab-ı Muhammediyye'deki beyitleri de okumayı ihmal etmemiştir. Şiir okumalarını Mecmaü'l-Letaif ve Mülheme ile nesir okumasını Nergisi'nin eseri ile geliştirmeye çalışmıştır. Mecmualar ve Risaleler ile Lugat ve Ansiklopediler yardımcı kaynaklar olarak göze çarpmaktadır. Örneğin Türkçe-Farsça sözlükler Paşa'nın Farsça'yı öğrenmeye çalıştığını, İnşa mecmuası diplomatik ilişkilerde yol gösterici rehber ihtiyaç duyduğunu kanıtlar niteliktedir.

Sonuç olarak bir Osmanlı paşasının yetkilerini etkin bir biçimde kullanması için hukuki kuralları iyi bilmenin yanında tasavvufa hâkim olması, yönettiği bölgenin insanları arasındaki hâkim eğilimleri öğrenmesi, tarihi olayları, topografyayı, coğrafi özellikleri iyi tanınması gerekiyordu. Bu bağlamda,

Kabakulak İbrahim Paşa'nın kişisel kitaplığını inceleyerek Osmanlı bürokrasisinin ve yöneticilerinin dönemsel zorluklarla başa çıkma stratejilerini anlamaya çalıştık. Paşa'nın kitap seçimleri, sadece hukuki ve idari alanda değil, aynı zamanda tasavvuf, tarih, coğrafya gibi geniş bir yelpazede bilgi sahibi olma çabasını yansıtmaktadır. Bu durum bir Osmanlı paşasının çok yönlü yetkinliklere sahip olması gerektiği düşüncesini pekiştirmekte ve yönetimde başarı için bu çeşitliliğin önemini vurgulamaktadır. Kabakulak İbrahim Paşa'nın kitaplığı, sadece kişisel bir koleksiyon değil, aynı zamanda dönemin entelektüel atmosferi ve bürokratik becerilerin nasıl şekillendirildiğine dair bir pencere sunmaktadır.

KAYNAKLAR

1.Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi Dairesi Başkanlığı (BOA)

A.DVN.MHM, Defter No: 129, s.259.

A.DVN.MHM, Defter No: 129, s.1025.

A.DVNS.NHM.d, Defter No: 125, s. 165.

D.BŞM.MHF, Defter No: 12547.

TS.MA.d, Defter No: 4109.

2.Kitap ve Makaleler

AKGÜNDÜZ, Akgündüz, “Dürerü'l-Hükkâm”, *DİA*, C: X, İstanbul 1994, ss.27-28.

AKKUŞ, Mehmet, “15.Asrın ‘Yiğitbaşı Velisi’ Ahmed Şemseddin-i Marmaravî'nin Hayatı ve Eserleri” *Manisalı Yiğitbaşı Velî Ahmed Şemseddîn-i Marmaravî Sempozyumu 26 Nisan 2008*, Manisa 2009, ss.9-25.

AKTEPE, Münir, *Patrona İsyanı (1730)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1958.

AKTEPE, Münir, *Şem'dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi Müri't-Tevârih I*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.

ALGÜL, Hüseyin, “el-Mevâhibü'l-Ledünniyye”, *DİA*, C: XXIX, Ankara 2004, ss.421.

ALPARSLAN, A, “Abdulvehhâb es-Sâbûnî”, *DİA*, C: I, İstanbul 1988, ss.286-287.

ALTIKULAÇ, Tayyar, “İbnü'l-Cezerî”, *DİA*, C: XX, İstanbul 1999, ss.551-557.

ARTAN, Tülay, “Şehîd Alî Paşa'nın Sûk-ı Sultânî'de Satılan Kitapları, Sahaflar ve Koleksiyonerler (1719). *Osmanlı Koleksiyonerleri ve Koleksiyonları İtibar ve İhtiras*, Ed. T.Artan-H. Aynur, 2022, ss. 281-407.

ARUÇI, Muhammed, “Es-Savâiku'l-Muhrika”, *DİA*, C: XXXVI, İstanbul 2009, ss.188.

AYAR, Mehmet Taha, “Hafız-ı Şirazi Divanı ve Osmanlı Şerhleri”, *Misbah*, 2013, C: I, S: 3-4, ss. 287-304.

AYDIN, Mükerrerem Bedizel Zülfikar, “Osmanlı Tıbbında ‘Müfred Deva’ Kullanımı ve ‘Müfredât’ Eserlerinin Genel Özellikleri” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 2005, C: VI, S.2, ss.299-315.

BARDAKOĞLU, Ali, “Ferâiz”, *DİA*, C: XII, İstanbul 1995, ss.362-363.

BAŞARAN, Selman, “el-Ezkâr”, *DİA*, C: XII, İstanbul 1995, ss.66.

BİLECİK, Gülberk.-TÜRK, Ömer, (2019), “Masraf Defterleri Işığında Topkapı Sarayı III.Ahmed (Enderun) Kütüphanesi”, *Art Sanat*, C: XI, S:1-2. Erişim Tarihi: 15.10.2023. [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/637998](https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/637998)

BOSTAN, Hanefi, “Sadrazam Kayserili Mehmed Paşa (1080-1141/1669-1729)”, *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyum Bildirileri (06-07 Nisan 2000)*, Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi, Yayın No: 4, Kayseri 2000, ss.58-72.

BURSALI MEHMET TAHİR EFENDİ, *Osmanlı Müellifleri*, C: I-III, Haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen, Meral Yay. İstanbul 1972.

CANATAR, Mehmet, “Kethüda”, *DİA*, C: XV, Ankara 2002, ss.332-334.

CİCİ, Receb, “Osmanlı Klasik Dönemi Fıkıh Kitapları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C: III, S:5, 2005, ss.215-248.

ÇATAK, Âdem, “Şihâbüddin Ebû Hafs Ömer b. Muhammed es-Sühreverdî ile Şihâbüddin Yahya b. Habeş es-Sühreverdî'nin Eserlerinin Karşılaştırılması Üzerine”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: I, S: 2, 2012/2, ss. 63-81.

ÇETİN, Abdülbâki. “Şeyh Mahmud bin Edhem ve Tuhfetü'l-Edeb'i”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)* S: 53, Erzurum 2015, ss.1-13.

ÇIPAN, Mustafa, “Şahidî, İbrahim”, *DİA*, C: XXXVIII, İstanbul 2010, ss.273-274.

ÇİÇEKLER, Mustafa, “Sa'dî-i Şîrâzî”, *DİA*, C: XXXV, İstanbul 2008, ss.405-407.

DAVUTOĞLU, Ahmet, “Devlet”, *DİA*, C: IX, İstanbul 1994, ss.234-240.

DEMİR, Abdullah, “Osmanlı Alimlerinin Ebu Hanife'nin Akaid Risalelerini Konu Edinen Eserleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* C: XIV, S: 28, 2016, ss.169-226.

DÖNMEZ, İbrahim Kâfi, “Gazzâlî, Fıkhî Görüşleri”, *DİA*, C: XIII, İstanbul 1996, ss.511-515.

DURMUŞ, İsmail, “Nevâdir”, *DİA*, C: XXXIII, İstanbul 2007, ss.29-30.

DURMUŞ, İsmail, “Tensîk”, *DİA*, C: XL, İstanbul 2011, ss.465-467.

EL-KUŞEYRÎ, Abdülkerim, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*, Terc. Muhammed Coşkun, İlk Harf Yayinevi, İstanbul 2020.

EMECEN, Feridun, “Başmukataa Kalemî”, *DİA*, C: V, İstanbul 1992, ss.135.

EROĞLU, Ali, “Hazin, Ali b. Muhammed”, *DİA*, C: XVII, İstanbul 1998, ss.125-126.

ERÜNSAL, İsmail, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, Timaş Yay, İstanbul 2020.

ERÜNSAL, İsmail, *Osmanlılarda Kitap Ticareti Sahaflar ve Kitapçılar*, Timaş Yay, İstanbul 2021.

ESER, Esra Klavuz, “17.Yüzyıl Osmanlı Şeyhülislamlarından Çatalcalı Ali Efendi'nin Hayatı ve Fetvaları Üzerine Bazı Mülâhazalar” *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* C: XXXIV, 2020, ss. 159-190.

EYİCE, Semavi, “Busbeke, Ootgeer Giselijn van”, *DİA*, C: VI, İstanbul 1992, ss.467-467.

GÖK, Nejdet, “Osmanlı Beratları Kapsamında Diplomatika İlmi veya İlm-i İnşâ”, *Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 20, 2008, ss.731-746.

GÖKBİLGİN, M. Tayyip, “Köprülüler”, *İ.A.*, C: VI, Ankara 1955, ss.892.

GÖKDEMİR, Ahmet, “Köprülü Ailesinin Kur'an Eğitimi ve Kıraatine Katkıları”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmalar Dergisi*, 2018, C: IV, S: 2, ss.331-355.

GÖLCÜK, Şerafettin-BEBEK, Adil, “el-Fıkhü'l-Ekber”, *DİA*, C: XII, İstanbul 1995, ss.544-547.

GÖLEÇ, Mustafa, “Sururî, Muslihiddin Mustafa”, *DİA*, C: XXXVIII, İstanbul 2010, ss.170-172.

GÖMBEYAZ, Kadir, “Onyedinci Yüzyıl Osmanlı'sında Bir Fıkh-ı Ekber Çevirisi: Ebû Ahmedzâde ve Terceme-i Fıkh-ı Akbar”, *İslam Tetkikleri Dergisi*, C: XI, S: 1, 2021, ss. 71-106.

GÜL, Halim, “Hukukçu bir Sûfi'nin İbnü'l-Arabî Müdafası: İmam Şarani Örneği”, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi -www.e-sarkiyat.com- ISSN: 1308-9633 Sayı:IX Nisan 2013. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/116010>. Erişim tarihi: 10.03.2023.

GÜLER, Zekeriya, “Buhârî ve el-Câmiu's-Sahîh'i Üzerine”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: II, S: 1, 2015, ss.1-2.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, C: I-II, İstanbul 1999.

İPŞİRLİ, Mehmet, “el-Hıtatü'l-Makrızıyye”, *DİA*, C: XVII, İstanbul 1999, ss. 402-404.

İPŞİRLİ, Mehmet, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı” *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C: I, Ed. E.İhsanoğlu, İRCİCA, İstanbul 1994, ss.139-277.

İZGİ, Cevat, Hayâtü'l-Hayevân”, *DİA*, C: XVII, İstanbul 1998, ss.18-19.

KADI BEYDÂVÎ, *Muhtasar Beydâvî Tefsiri, (Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Tevil)*, C: I-IV, Terc. Şadi Eren, Selsebil Yayınları, İstanbul, 2011.

KALAYCI, Mehmet, “Ebu'l-Mu'in en-Nesefî. Matürîdî Akaidi (Bahrü'l-Kelam Tercümesi), Notlarla Tercüme Eden: Ramazan Biçer, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2010”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: LV, S:1, 2014, ss.171-186.

KALELİ, Nesibe, *Rodos Hafız Ahmed Ağa Kütüphanesi'nde Yer Alan Tarih Konulu Kitapların Tezhip Süslemeleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, Isparta 2019.

KALLEK, Cengiz, “Mâverdü”, *DİA*, C: XXVIII, Ankara 2003, ss.180-186.

KANAR, Mehmet, “Hikâye, Fars Edebiyatı”, *DİA*, C: XVII, İstanbul 1998, ss.485-487.

KANDEMİR, Mehmet Yaşar, “eş-Şifâ”, *DİA*, C: XXXIX, İstanbul 2010, ss.134-138.

KAPLAN, Hayri, “Şa'rânî”, *DİA*, C: XXXVIII, İstanbul 2010, ss.347-350.

KARAMUSTAFA, Ahmet T, “Menâkıb-ı Hoca-i Cihân”, C: XXIX, *DİA*, Ankara 2004, ss.108-110.

KATİP ÇELEBİ, *Keşfü'z-Zunûn*, C: II, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008.

KAYA, Eyyüp Said “Nevâzil”, *DİA*, C: XXIII, İstanbul 2007, ss.34-35.

KILIÇ, Mahmud Erol, “Fütühâtü'l-Mekkiyye”, *DİA*, C: XIII, İstanbul 1996, ss.251-258.

KINALIZÂDE ALİ ÇELEBİ, *Ahlâk-ı Alâî*, Haz. Mustafa Koç, Klasik Yayınları, İstanbul 2007.

KIRCA, Esin, “Münşeât Mecmuâlarının Gelişimi ve Rami Mehmed Paşa'nın “Hulâsa-i İnşâ” Eseri”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Aralık 2016, C: II, S: 3, ss. 84-100.

KOCA, Ferhat, “Merginânî, Burhâneddin”, *DİA*, C: XXIX, Ankara 2004, ss.182-183.

KOCA, Ferhat, “Molla Hüsrev”, *DİA*, C: XXX, Ankara 2020, ss. 252-254.

KOCATÜRK, Olcay, “Nev'î'nin Şiirinde İlim: “Netâyicü'l-Fünûn” Merkezli Bir İnceleme”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Uludağ Üniversitesi*, SBE, Bursa 2015.

KORKUSUZ, Şefik, *Gavs-ül Azam S. Abdülkadir Geylani ve Kadiri Tarikatı*, Menzil Yayınevi, Diyarbakır 1995.

KÖKSAL, M. Fatih, “Klasik Türk Edebiyatının Sıra Dışı Örneklerini Toplayan İlginç Bir Şiir Mecmuası: Mecmu‘â-i Nevâdir”, *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, Aralık 2019, C: III, S: 4, ss.84-123.

KUBİLAY, Ayşe Yetişkin, “18.ve 19. Yüzyıl İstanbul Vakıf Kütüphaneleri Üzerine Tipolojik Bir Değerlendirme”, *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı, Uluslarüstü Bir Miras*, YEM Yay, İstanbul, ss.149-153.

KURTULUŞ, Rıza, “İbn Ebû Hacele”, *DİA*, C: XIX, İstanbul 1999, ss.431-432.

KURTULUŞ, Rıza, “İbn Zâhire”, *DİA*, C: XX, İstanbul 1999, ss.455-456.

KUT, Günay, “Aşık Çelebi”, *DİA*, C: III, İstanbul 1991, ss.549-550.

KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri. “Semhûdî”, *DİA*, C:XXXVI, İstanbul 2009, ss.489-491.

MADEN, Şükrü, “Tefsirde Şerh Hâşiye ve Ta‘lika Literatürü” *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, S: 3, 2014, ss.183-220.

MUHYİDDİN EL-KÂFİYECİ, *Seyfü'l-Mülûk ve'l-Hükkâm, Seyfü'l-Kudât 'Ale'l-Buğât, Kâfiyeci'nin Siyasetnâmeleri*, Haz. Nail Okuyucu, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul 2018.

MUSTAFA Öz, “Müeyyed-Fiddîn”, *DİA*, C: XXXI, Ankara 2020, ss.482-483.

MÜSTAKİMZADE SÜLEYMAN SA'ADEDDİN EFENDİ, *Tuhfe-i Hattatîn*, Devlet Matbaası, İstanbul 1928.

NEVEVÎ, *Kitâb-ı Hilyetü'l-Ebrâr ve Şi'ârü'l-Ahyâr fi'l-Hadîs li't-temâm Muhyiddîn Şerefü'l-Nevevî kâle fi Keşfü'z-Zunûn*, 1368.Erişim Tarihi: 09.06.2023. <https://sufiworld.com/el-ezkar-hilyetul-ebrar-ve-siarul-ahyar-fi>.

NIZAMI, Khalıq Ahmad, “Gavs, Muhammed”, *DİA*, C: XIII, İstanbul 1996, ss.403-404.

OSMANZÂDE AHMET TÂİB, *Hadikatü'l-Vüzera, Dilâverz Ağazâde Ömer Efendi Zeyli*, 1271.

ÖMER B. MEHMED EŞ-ŞEHÎR Bİ KARAKAŞ-ZÂDE, *Nürü'l-Hüda li Meni'htedâ*, Tasvîr-i Efkâr Matbaası, İstanbul 1286.

ÖZ, Yusuf, “Tuhfetü's-Seniyye'de “Nevrûz”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1999, S: 5, ss.127-135.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Çuhadar”, *DİA*, C: VIII, İstanbul 1993, s. 381-382.

ÖZCAN, Abdülkadir, “İbrahim Paşa, Kabakulak”, *DİA*, C: XXI, İstanbul 2000, ss.328-329.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Köprülü Fâzıl Mustafa Paşa”, *DİA*, C: XXVI, Ankara 2002, ss.263-265.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Köprülüzade Numan Paşa”, *DİA*, C: XXVI, Ankara 2002, ss.265-267.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Şehid Ali Paşa”, *DİA*, C: XXXVIII, İstanbul 2010, ss.433-434.

ÖZEL, Ahmet, “Ali el-Kârî”, *DİA*, C: II, İstanbul 1989, s.403, 404.

ÖZEL, Ahmet, “Kadîhân”, *DİA*, C: XXIV, İstanbul 2001, ss.121-123.

ÖZKAN, Halit, “Süyûtî”, *DİA*, C: XXXVIII, İstanbul 2010, ss.188-198.

ÖZKAN, Mehmet, “Osmanlıca Metinlerde İslâm Hukuku Motifleri: “Fetâvâ-yı Birgivi” Örneği”, *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* C: I, S: 1, 2015, ss.79-107.

ÖZTUNA, Yılmaz, *Devletler ve Hânedanlar, I: Türkiye (1074-1990)*, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara 1989.

ÖZTÜRK, Mustafa, “Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış” *Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-I-*, Ed. Bilal Gökkır-Necdet Yılmaz vd., Özkan Matbaacılık, Ankara 2011, ss.91-160.

ÖZTÜRK, Mustafa-MERTOĞLU, M. Suat, “Zemahşerî”, *DİA*, C: XLIV, İstanbul 2013, ss.235-238.

ÖZVAR, Erol “Osmanlı Tarihinin Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü”, *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, İstanbul 1999, S: 7, ss. 135-151.

ÖZYALVAÇ, Şükriye Pınar, “Osmanlı Dönemi Konya Zaviyeleri”, *Konya Kitabı XVIII, Konya Vakıfları*, C: II, Konya Ticaret Odası, 2021, ss. 245-272.

PEKTAŞ, Nil, “The Beginnings Of Printing In The Ottoman Capital: Book Production And Ciiulation In Early Modern Istanbul” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C: XVI, S: 2, 2015, ss. 3-32.

REMZİ, Hüseyin, *Lügat-ı Remzi*, C: I-II, Haz. A. Birinci, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul 2008.

SA’DEDDİN ET-TEFTÂZÂNÎ. *El-Makâsıd, Kelâm İlminin Maksatları*, Çev. İ. Eyibil, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019.

SAMİ, Şemseddin, *Kamus-ı Türki*, Nadir Eserler Kitaplığı, İstanbul 2016.

SARGIN, Süleyman, *Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî’nin Hayatı ve Eserleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Ün. İlahiyat Fakültesi, İstanbul 2010.

SARI, Nil, “Tıp, Osmanlı Dönemi”, *DİA*, C: XLI, İstanbul 2012, ss.101-111.

SELÇUK, Bahir, “Nergisi Hakkında Bir Bibliografya Denemesi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: XXIX, S: 2, 2019, ss. 57-72.

SEYYİD MUHAMMED ES-SEYYİD MAHMUD, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, Marmara Ün. Yayınları, İstanbul 1990.

SIEVERT, Henning, “Eavesdropping on the Pasha’s Salon: Usual and Unusual Readings of an Eighteenth-Century Ottoman Bureaucrat” *Osmanlı Araştırmaları*, İSAM 2013, S: 43, ss.159-195.

SUBAŞI, Derya Adalar, “Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında el-Ferec Ba’de’ş-Şidde Hikâyeleri”, *Turkish Studies*, Kış 2016, C: XI, S: 4, ss.1-18

SÜREYYA, Mehmed. *Sicill-i Osmani*, C: I-VI, Ed. N.Akbayar-S. A. Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul 1996.

ŞAHİN, Esmâ-TURAN, Mustafa “Bir Hâfız Divânı Şerhleri Derlemesi: Zâhid Bin Muhammed ve Eseri”, *Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi*, Aralık 2019, C: XI, S: 3/25, ss.1411-1431.

ŞAHİN, Oğuzhan, , “Klavuz Kitabı Olarak Münşeâtlar”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2016, C: VIII, S:17, ss.181-188.

TÂCEDDİN ES-SÜBKÎ, *Mu‘îdü’n-Ni‘am ve Mübüdü’n-Nikâm: Makam ve Meslek Erbabı*, Haz. Harun Yılmaz-Halit Özkan, Yazma Eserler Kurumu, İstanbul 2019.

TAK, Ekrem.-AYDIN, Bilgin, “XVII. Yüzyılda İstanbul Medreselerinde Okutulan Kitaplar (Tereke Kayıtları Üzerine Bir Değerlendirme)”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları (DEA)*, 2019, C: XIX, ss.183-236.

Takvim-i Tarih-i Âl-i Osman, Koyunoğlu Müzesi, Koyunoğlu Müzesi ve Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, Demirbaş No:10096.

TAŞ, A. “Şeybânî, Muhammed b. Hasan”, *DİA*, C: XXXIX, İstanbul 2010, ss.38-42.

TEMİZEL, Ömer, *İslam Büyüklerinin Örnek Ahlakı ve Hikmetli Sözleri*, İstanbul 1970.

TOKER, Halil, “Mesnevi, Urdu Edebiyatı”, *DİA*, C: XXIX, Ankara 2004, ss.324-325.

TOPALOĞLU, Bekir, “Esmâ-i Hüsnâ”, *DİA*, C: XI, İstanbul 1995, ss.404-408.

TURGUT, Ali, “Muhyiddin Mehmed, Hatibzâde”, *DİA*, C: XXXI, Ankara 2020, ss.84.

TÜRKAL, Merve Karaçay, “Bağdat Valisi Ahmed Paşa’nın Muhallefatı (1692-1694)”, *Selçuk Türkiyat Dergisi*, 2021, C: LII, ss.213-237.

ULUDAĞ, Süleyman, “Bâyezîd-i Bistâmî”, *DİA*, C: V, İstanbul 1992, ss.238-241.

ULUDAĞ, Süleyman, “Delâilü’l-Hayrât”, *DİA*, C: IX, İstanbul 1994, ss.113-114.

ULUDAĞ, Süleyman, “er-Risâle”, *DİA*, C: XXXV, İstanbul 2008, ss.122-123.

ULUDAĞ, Süleyman, “Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin”, *DİA*, C: XXVI, Ankara 2002, ss.473-475.

UNAT, Faik Reşit, *1730 Patrona İhtilali Hakkında Bir Eser, Abdi Tarihi*, TTK, İstanbul 2018.

UZ, Emin, *Ayfi’nin Cevâmi‘u’l-Hikâyât ve Levâmi‘u’r-Rivâyât İsimli Eserinde Mizahî Karakterler ve Anekdotik Unsurlar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi. SBE, Bursa 2017.

UZUN, Mustafa İsmet, “Abdülbaki Arif Efendi”, *DİA*, C: I, İstanbul 1988, ss.195-198.

UZUN, Mustafa İsmet, “Envârü'l-Âşıkîn”, *DİA*, C: XI, İstanbul 1995, ss.258-260.

UZUN, Mustafa İsmet, “Falnâme”, *DİA*, C: XII, İstanbul 1995, ss.141-145.

UZUN, Mustafa İsmet, “Mecmua”, *DİA*, C: XXVIII, Ankara 2003, ss.265-268.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1998.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK, Ankara, 1998.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi VIII Yüzyıl*, C: VI. TTK, Ankara t.y.

VÂHİDİ, *Hâce-i Cihân ve Netîce-i Cân*, Haz. Turgut Karabey-Bülent Şığva-Yusuf Babür, Akçağ Yayınları, Ankara 2014.

YAVUZ, Yavuz Şevki, “Bahrü'l-Kelam”, *DİA*, C: IV, İstanbul 1991, ss.516.

YAVUZ, Yavuz Şevki, “Beyzâvî”, *DİA*, C: VI, İstanbul 1992, ss.100-103.

YAVUZ, Yavuz Şevki, “Nesefi, Ebü'l-Muîn”, *DİA*, C: XXXII, İstanbul 2006, ss.568-570.

YAZICI, Hüseyin, “Muhadarât”, *DİA*, C: XXX, İstanbul 2005, ss.391-392.

YAZICI, Tahsin, “Hâfız-ı Şirâzi”, *DİA*, C: XV, İstanbul 1997, ss.103-106.

YILMAZ, Hasan Kâmil, “Sühreverdî, Şehabeddin”, *DİA*, C: XXXVIII, İstanbul 2010, ss.40-42.

YİĞİT, İsmail. “Hitat”, *DİA*, C: XVII, İstanbul 1998, ss.401-402.

AMASYA BASIN TARİHİNE İLİŞKİN BAZI YENİ TESPİTLER*

Mustafa ARIKAN**

ÖZ

Matbaa, bilginin hızlı ve ucuz bir biçimde toplumsallaşmasını sağlaması bakımından tarihte çok kritik bir işleve sahiptir. Matbaanın bu özelliğini ortaya çıkaran en önemli vasıtalarından biri, ilk örnekleri 17. yüzyılda görülen gazetelerdir. Osmanlı Devleti'nde yayınlanan ilk Türkçe gazete, 1831'de çıkmaya başlayan *Takvim-i Vekayi*'dir. Meşrûtiyet dönemi, gazete yayınları için önemli bir sıçrama noktasıdır. Özellikle Meşrûtiyet'in ikinci kez yürürlüğe girmesinden sonra hem ulusal hem de yerel ölçekte geniş bir yayın faaliyeti söz konusudur. Bu çerçevede Amasya'da Meşrûtiyet döneminde iki, Millî Mücadele döneminde beş Türkçe gazete yayınlanmıştır. Bu gazetelerden *Amasya* ve *Amasya'da Emel* gazeteleri, kalıcı ve etkili olmaları bakımından özellikle dikkat çekicidir. Eksikleri olmasına rağmen bu iki gazetenin günümüze ulaşmış nüshaları diğerlerine göre çok daha fazladır. Ayrıca bu gazeteler Millî Mücadele yıllarında kurulmuş, Cumhuriyet döneminde de yayınlarına devam etmişlerdir. *Amasya* gazetesi, başlığının altında "*Vilâyetin Resmî Gazetesidir*" ibaresini taşımaktadır. Bu gazete, içeriği itibarıyla merkezi çevreye taşıyan, resmî bilgilerin kamuoyuna ulaşmasını sağlayan bir çizgidedir. Buna mukabil *Amasya'da Emel* gazetesi, her ne kadar genç Cumhuriyet'in temel prensiplerini benimsemiş görünse de mahallî iktidar odaklarına karşı muhalif bir duruş sergilemektedir. Bu çalışma, Amasya'da yayınlanan ilk gazetelere ilişkin tespit edilen yeni verileri literatüre kazandırmanın yanı sıra *Amasya* ve *Amasya'da Emel* gazetelerinin yayın politikalarına ilişkin tespitleri ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Amasya, Yerel Basın, Müdde-i Umûmî, Taşdemir, Tecelli, Türközü, Yeşilirmak, Emel.

SOME NEW FINDINGS REGARDING THE HISTORY OF AMASYA PRESS

* *Gönderim Tarihi:* 26.10.2023. *Kabul Tarihi:* 14.11.2023. Bu çalışma, 8-10 Ekim 2015 tarihleri arasında Merzifon'da düzenlenen "*III. Uluslararası Geçmişten Günümüze Merzifon ve Amasya Yöresi Sempozyumu*" kapsamında sunulan yayımlanmış bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâlidir.

** *Dr. Öğr. Üyesi,* Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, RİZE. mustafa.arikan@erdogan.edu.tr, *ORCID:* 0000-0001-6333-1446.

ABSTRACT

The printing press has a very critical function in history in terms of enabling the rapid and cheap socialization of information. One of the most important tools that reveal this feature of the printing press is newspapers, the first examples of which were seen in the 17th century. The first Turkish newspaper published in the Ottoman Empire was *Takvim-i Vekayi*, which started to appear in 1831. The Constitutional Monarchy period is an important jumping point for newspaper publications. Especially after the Second Constitutional Monarchy came into force, there was a wide range of publishing activities on both national and local scales. In this context, two Turkish newspapers were published in Amasya during the Constitutional Monarchy period and five during the War of Independence. Among these newspapers, Amasya and Amasyada Emel newspapers are particularly noteworthy in terms of being permanent and effective. Despite their shortcomings, the surviving copies of these two newspapers are much more than the others. In addition, these newspapers were established during the War of Independence and continued their publication during the Republic period. Amasya newspaper carries the phrase "It is the Official Newspaper of the Province" under its title. This newspaper, in terms of its content, follows a line that carries the center to the periphery and ensures that official information reaches the public. On the other hand, Emel newspaper in Amasya, although it seems to have adopted the basic principles of the young Republic, displays an oppositional stance against the local power centers. This study aims to bring new data about the first newspapers published in Amasya to the literature, as well as to reveal the findings regarding the publishing policies of Amasya and Emel newspapers in Amasya.

Keywords: Amasya, Local Press, *Müdde-i Umûmî*, Taşdemir, Tecelli, *Türközü*, Yeşilirmak, Emel.

Giriş

Avrupa'da matbaanın etkin bir biçimde kullanılmaya başlanmasıyla, bilginin ve haberin geniş kitlelere ulaştırılabilmesi noktasında çok büyük bir merhale katedilmiştir. Bol ve ucuz bir biçimde basılan kitaplar, bilginin toplumsallaşmasını sağlamıştır. Matbaanın icadından yaklaşık iki yüzyıl kadar sonra, 1631'de, Fransa'da ilk gazete yayınlanmıştır.¹ Bunu takip eden yıllarda Amerika, Almanya ve Hollanda'da da günlük gazeteler çıkmaya başlamıştır.²

İlk Türkçe gazete, Türkçe basım yapan ilk matbaanın kuruluşundan yaklaşık yüz yıl kadar sonra, 1831'de çıkmıştır. *Takvim-i Vekayi* adıyla neşredilen bu gazete, devlet eliyle çıkarılan resmî bir yayın niteliğindedir.³

¹ Atilla Girgin, *Türk Basın Tarihinde Yerel Gazetecilik*, İstanbul 2001, s. 1. Fuat Süreyya Oral'a göre ise modern zamanlarda neşredilen ilk gazete, 1605 yılında Almanya-Anvers'te Niew Tjdingen adıyla çıkarılmıştır. Bkz: Fuat Süreyya Oral, *Türk Basın Tarihi*, Yayın Yeri ve Yılı Yok, s. 24.

² Hasan Refik Ertuğ, *Basın ve Yayın Tarihi İlk Devirler*, İstanbul 1995, s. 24.

³ Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, İstanbul 2011, s. 17.

Zaman zaman aksamalar yaşansa da *Takvim-i Vekayi*, 1922 yılına kadar yayın hayatına devam etmiştir. Tanzimat döneminde *Takvim-i Vekayi*'nin yanı sıra *Ceride-i Havâdis*, *Tercümân-ı Ahvâl*, *Tasvir-i Efkâr*, *Muhbir* ve *İbret* gibi gazeteler Osmanlı basın tarihi içindeki yerlerini almışlardır.⁴ Bu araştırmanın sınırlarını ifade eden Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar Osmanlı tarihi içinde pek çok gazete kurulmuş ve basın yayın hayatına renk vermiştir.⁵

Diğer ülkelerdeki örneklerde olduğu gibi Türkiye'de de basının en önemli özelliği, halkı bilgilendirerek bir kamuoyu oluşmasını sağlamasıdır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde basın, Batı'daki örneklerden farklı bir yapıda ortaya çıkmış ve gelişmiştir. 19. yüzyıl, Batı'da yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerinin birbirinden bağımsız hâle geldiği bir dönem olmuştur. Yasama görevi meclislere, yürütme görevi hükümetlere ve yargı görevi bağımsız mahkemelere verilmiştir. Bu üç erk dışında toplumun bilgilendirilmesi, kamuoyu oluşturulması, toplumun talep ve ihtiyaçlarının savunulması ise basın yayın organlarının görevi olmuştur. Böylece basın dördüncü kuvvet olarak önem kazanmaya başlamıştır. Osmanlı'da ise ilk Türkçe gazete devlet tarafından, devlet memurları marifetiyle çıkarılmıştır. Burada gazete çıkarmaktan maksat toplumun taleplerini dillendirmekten ziyade, idarî alanda yapılan yeni düzenlemeleri yüksek yönetici kadrolara ulaştırmak ve nihai keredede devlet otoritesini temin etmektir. Nitekim merkezîyetçiliğin pekiştirilmesi ve halkın eğitilmesi de bu çerçevede elde edilmek istenen iki önemli kazanımdır.⁶

Basının bu alanlardaki açık etkilerini fark eden Osmanlı Devleti, zaman içinde resmî nitelikli yayınların yerel ölçekte çıkmasını sağlayacaktır. 1864 tarihli Vilâyet Nizamnâmesi'yle yeni bir idarî teşkilatlanmaya giden devlet,

⁴ Enver Behnan Şapolyo, *Türk Gazeteciliği Tarihi*, Ankara 1971, s. 107 vd.

⁵ Hicrî 1322 (milâdî 1904/1905) ve 1325 (milâdî 1907/1908) tarihli devlet salnameleri, Osmanlı Devleti'nde yayınlanan gazeteler hakkında genel bir tablo vermektedir. 1322 tarihli devlet salnamesine göre İstanbul'da 73 matbaa bulunmaktadır. Ülke genelinde 147 adet gazete ve dergi neşredilmektedir. Bunlardan 53'ü başkent İstanbul'da, 94'ü ise diğer vilâyetlerde çıkmaktadır. İstanbul'daki yayınların 8'i, taşradaki yayınların ise 24'ü resmîdir. İstanbul'da yayınlanan gazetelerin 18'i Türkçe, 4'ü Ermenice harfli Türkçe, 1'i Rumca harfli Türkçe, 1'i İbranice harfli Türkçe, 1'i Türkçe ve Fransızca, 1'i Rumca ve Fransızca, 2'si İngilizce ve Fransızca, 3'ü Fransızca, 10'u Rumca, 7'si Ermenice, 2'si Bulgarca, 2'si Yahudice (İbranice) ve 1'i Sırpça'dır. Bkz: *Salname-i Devlet-i Osmâniye*, Dersaadet 1320, s. 916-924. 1325 tarihli devlet salnamesine göre İstanbul'daki matbaaların sayısı 95'e, gazetelerin sayısı ise 54'e çıkmıştır, bunlardan 9'u resmî yayındır. İstanbul'da yayınlanan Fransızca gazetelerin sayısı 2'den 3'e, Ermenice gazetelerin sayısı 7'den 10'a çıkmış, Bulgarca yayınların sayısı ise 2'den 1'e düşmüştür. Bu arada bir de İtalyanca-Fransızca gazete yayına başlamıştır. Taşrada yayınlanan gazete ve dergilerin sayısı 86'ya düşmüş, ancak resmî yayınların sayısı 25'e, yarı resmî yayınların sayısı ise 2'ye çıkmıştır. Bkz: *Salname-i Devlet-i Osmâniye*, Dersaadet 1322, s. 1050-1063. İsimlerini ve etkinliklerini burada zikretmeyeceğimiz bu gazeteler hakkında daha fazla bilgi için bkz: Hülya Baykal, *Türk Basın Tarihi 1831-1923*, İstanbul 1990.

⁶ Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, İstanbul 2006, s. 26-30.

ihdâs edilen vilâyetlerde birer matbaa kurulmasını öngörmüştür. Nizamnâme'nin 9. Maddesi'ne göre matbaaların idaresi, vilâyetlerin yazı işlerini yürütecek olan mektupçuların uhdesine verilmiştir.⁷ Valilik bünyesinde kurulan bu matbaalarda başta salnameler olmak üzere takvimler, dinî, edebî ve bilimsel kitaplar basılmıştır. Ayrıca resmî vilâyet gazeteleri de yine bu matbaalarda neşredilmiştir.⁸ Vilâyet matbaalarının kamu dışında özel kesimin işlerine de açık tutulması, taşrada basın yayın faaliyetlerinin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Ayrıca bir okul işlevi gören yerel matbaa ve gazeteler, bu alanda görev alacak personelin yetişmesine imkân vermiştir.⁹

Yayınlandığı dönem içinde güncel bir etkiye sahip olan basın, muhtevası bakımından tarih araştırmaları için önemli bir kaynak değeri taşımaktadır. Toplumun bütününe hitap eden ulusal basın organları, sundukları haberlerle ve paylaştıkları yorumlarla toplumsal olayların ve olguların takip edilebileceği çok önemli kaynaklardır. Basının bu özelliği, mahallî düzeyde faaliyet gösteren yayın organları için de geçerlidir. Bilhassa şehir tarihi araştırmaları için bu yayımlar, son derece kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir.

Bu çalışma yukarıda kaydedilen değerlendirmeler çerçevesinde, tarih alanında birbirinden bağımsız iki konu başlığı olan şehir tarihi ve basın tarihi araştırmalarına, Amasya ortak paydası üzerinden katkı sunmaya amaçlanmaktadır. Çalışmanın ana hedefi, Meşrûtiyet'ten Cumhuriyet'e uzanan süreçte Amasya'da yayınlanan ve hem basın hem de şehir tarihi araştırmalarına kaynaklık edecek olan ilk gazeteler hakkında bilgi vermektir. Bu bağlamda yayımlandıkları süre, içerik ve koleksiyonlarına ulaşılabilirlik açısından *Amasya* ve *Amasya'da Emel* gazeteleri üzerinde daha fazla durulacaktır.

1.Meşrûtiyet Döneminde Amasya'da Yayınlanan Gazeteler

Amasya, 19. yüzyıl sonlarında gerçekleştirilen idarî düzenlemelerle Sivas vilayetine bağlı bir sancak durumuna gelmiştir. Merzifon, Köprü (Vezirköprü), Mecitözü, Lâdik, Havza ve Gümüşhacıköy, bu sancağa bağlı kaza merkezleridir.¹⁰ Amasya'nın almış olduğu bu idarî statü, 1864 tarihli Vilâyet Nizamnâmesi'ne uygun olarak şekillenmiştir.

Amasya sancağının bağlı bulunduğu Sivas vilayetinde, hükümet konağı içinde Türkçe basım yapan, vilayetin ilk ve tek matbaası, Hicrî 1282 (milâdî

⁷ Uygur Kocabaşoğlu-Ali Birinci, "Osmanlı Vilâyet Gazete ve Matbaaları Üzerine Gözlemler", *Kebikeç*, S: 2, (1995), s. 102. Kocabaşoğlu ve Birinci, mektupçuların görevleriyle ilgili düzenlemenin Vilâyet Nizamnâmesi'nin 7. Maddesi'nde yer aldığını belirtmişlerdir. Ancak doğrusu 9. Madde'dir. *Düstur I. Tertip*, C: I, İstanbul 1289, s. 609.

⁸ Bülent Varlık, "Yerel Basının Öncüsü: Vilâyet Gazeteleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C: 1, İstanbul, Yayın Yılı Yok, s. 99.

⁹ Koloğlu a.g.e., s. 32-33; Varlık, a.g.e., s. 100.

¹⁰ *Salname-i Devlet-i Osmâniye*, Dersaadet 1327, s. 690-692; İlhan Şahin-Feridun Emecen, "Amasya", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C: 3, İstanbul 1991, s. 3.

1865/1866) yılında kurulmuştur.¹¹ 1870 tarihli kayıtlara göre vilâyetin mektubî kalemi müdürü Mehmet Raif Efendi, matbaanın litograf memuru Ali Rıza Efendi, yardımcısı Mehmet Emin Efendi ve şâkirdi Yusuf Ziya Efendi'dir.¹² Ermenice mürettepler, gazetece dağıtıcılar ve diğer çalışanlarla birlikte matbaanın personel sayısı Hicrî 1298 (milâdî 1880/1881) tarihinde 10'a,¹³ Hicrî 1325 (milâdî 1907-1908) tarihinde ise 18'e çıkmıştır.¹⁴ Bu matbaada ilki 1870, sonuncusu 1907 yıllarına ait toplam 17 adet vilâyet salnamesi neşredilmiştir.¹⁵

Amasya sancağının bağlı bulunduğu Sivas'ta ilk çıkan yerel gazeteler kısa ömürlü olarak 1869 ve 1870'te Ermenice olarak yayınlanmıştır. Sivas vilâyetinin resmî gazetesinin çıkış tarihi ise 24 Mart 1879'dur. Başlangıçta Arap ve Ermeni harfleriyle Türkçe olarak yayınlanan gazete, 1941 yılına kadar çıkmaya devam etmiştir. 6 Şubat 1882'den itibaren Ermeni harfleriyle yapılan yayın sonlandırılmıştır.¹⁶ Gazetenin coğrafi olarak hitap ettiği alan Sivas, Karahisar-ı Şarkî, Tokat ve Amasya'dır.¹⁷ Diğer vilâyet matbaa ve gazetelerinde olduğu gibi Sivas vilâyet matbaası ve gazetesi de Osmanlı taşrasında kitabın yaygınlaştırması, yerel gazeteciliğe ve bir kamuoyu oluşumuna zemin hazırlaması ve en nihayetinde merkezle çevre arasında bir iletişim kanalı oluşturması bakımından önemli işlevler görmüştür.¹⁸

Vilâyet merkezi olan Sivas'taki bu gelişmelere rağmen Amasya'daki ilk gazeteler II. Meşrûtiyet döneminde çıkacaktır. Amasya basın tarihine ilişkin çok kapsamlı bir çalışma yapan Hüseyin Menç, Amasya'da neşredilen ilk gazetelerin şehirde yaşayan Ermenilere ait olduğunu belirtmektedir. 1911-1915 yıllarında biri Merzifon ilçesinde olmak üzere Amasya'da Ermeniler tarafından yayınlanan üç gazete mevcuttur. 1911 yılında *Abaraj* adında haftalık bir gazete ile *Amassia* adında on beş günlük bir dergi yayın hayatına başlamıştır. *Abaraj* gazetesi daha sonra aylık bir dergiye dönüştürülmüştür. Bazı bölümleri Ermeni harfleriyle Türkçe basılan bu yayınlardan *Amassia*, Ermeni kilisesindeki matbaada basılmış ve editörlüğünü, Hınçak Partisi üyelerinden Minas İpekciyan yapmıştır. İpekciyan, 1915'te Ermeni olaylarında yaşanan kargaşada hayatını kaybedecek

¹¹ *Salname-i Maarif-i Umûmiye*, Dersaadet 1316, s. 1100-1101.

¹² *Sivas Vilâyeti Salnamesi*, Sivas 1287, Sayfa Numarası Yok.

¹³ *Sivas Vilâyeti Salnamesi*, Sivas 1298, s. 59.

¹⁴ *Sivas Vilâyeti Salnamesi*, Sivas 1325, s. 55.

¹⁵ Sivas vilâyetine ait diğer salnameler büyük bir kısmına ulaşılabilecek elektronik bir kaynak olarak bkz. "Osmanlı Salnâmeleri Veri Tabanı", Erişim 3 Ekim 2023, <http://ktp.isam.org.tr/?url=salname>.

¹⁶ Horst Unbehaun, "Sivas Vilâyetinde Basının Doğuşu", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S: 10, (2001), s. 16, 18. Hicrî 1316 (Milâdî 1898/1899) tarihli Maarif Salnamesi'nde gazetenin dili Türkçe olarak belirtilmiştir. Bkz. *Salname-i Maarif-i Umûmiye*, Dersaadet 1316, s. 1102.

¹⁷ Murat Tuğluca, "Sivas Vilâyet Gazetesi", *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri II*, Sivas 2007, s. 424.

¹⁸ Kocabaşoğlu-Birinci, *a.g.m.*, s. 103.

ve tehcirle birlikte Ermenilerin Amasya'dan gönderilmeleri sebebiyle bu gazeteler yayın hayatından çekileceklerdir. Bu gazetelerin dışında Türkçe karşılığı "Kaya" olan *Rock* isimli bir başka Ermeni gazetesinin yayınlandığına dair de bilgiler vardır. Menç, bu önemli bilgilerin yanı sıra 1914 tarihli Şark Ticaret Yıllığı'nda kaydedilmiş olan *Müdde-i Umûmî* isimli bir Türkçe gazetenin varlığını da işaret etmektedir.¹⁹

Osmanlı arşivinde ve gazete koleksiyonlarında tespit ettiğimiz yeni veriler, literatürde mevcut bu bilgilere bazı yeni eklemeler yapmaya imkân vermektedir. Buna göre Amasya'da yayınlanan ilk Türkçe gazetelerin de en geç 1911 yılında yayın hayatına başladığı söylenebilir. 1909 ve 1912 Şark Ticaret Yıllıklarında Amasya'da yayınlanan gazetelere ilişkin herhangi bir bilgi yoktur.²⁰ 1913 ve 1914 tarihli yıllıklarda ise Ermeni Minas Efendi'nin sahibi olduğu *Amassia* ve Şükrü Efendi'nin yöneticisi olduğu *Müdde-i Umûmî* gazeteleri kayıt altına alınmıştır.²¹ 1921 ve 1922 tarihli yıllıklarda ise sadece *Müdde-i Umûmî* gazetesi yazılıdır.²² Oysaki bu tarihlerde *Emel* gazetesinin yayın hayatına girdiği bilinmektedir. Dolayısıyla Şark Ticaret Yıllıklarında yer alan bilgilere ihtiyatla yaklaşmakta fayda vardır.

II. Meşrûtiyet yıllarında Amasya'da yayınlanan iki Türkçe gazete bulunmaktadır. Bunlardan biri, Şark Ticaret Yıllıklarında varlığına işaret edilen *Müdde-i Umûmî* gazetesi, diğeri ise *Taşdemir* gazetesidir. *Müdde-i Umûmî* gazetesinin sahibi ve sorumlu müdürü Karslı Şükrü Efendi'dir.²³ Babası asker olarak devlet görevinde bulunan Şükrü Efendi, 93 Harbi'nden sonra memleketi Kars'ın Rusların eline geçmesinden sonra Sivas'a bağlı bir kaza merkezi olan Havza'ya taşınmıştır.²⁴ Burada belli bir dönem dava vekilliği (avukatlık) yapan Şükrü Efendi'nin²⁵ hakkında sık sık soruşturma açıldığı görülmektedir. Şükrü Efendi, 1894 yılında mahkemede işi olan insanları tahkir ettiği, yargılama sırasında dinleyicilere galiz kelimeler kullandığı ve kovduğu, ceza davalarını tehir ettiği için bazı kimselerin cezaevinde ölümüne sebebiyet verdiği gerekçesiyle Amasya Bidâyet Mahkemesi Ceza Reisi Yusuf Cemal Efendi'den şikâyetçi olmuştur.²⁶ Şükrü Efendi 1897 yılında ise yolsuzluk iddiasıyla bu kez de eski Amasya Mutasarrıfı Bekir Paşa'yı şikâyet etmiştir.²⁷

Bu şikâyetlerin ikisinde de iddiaların yersiz olduğuna, Şükrü Efendi'nin halkı devlet görevlilerine karşı kıskırttığına, bu sebeple de hakkında tahkikat

¹⁹ Hüseyin Menç, *Amasya Basın Tarihi*, İstanbul 1993, s. 30-31.

²⁰ *Annuaire Oriental* 1909, s. 1163-1169; *Annuaire Oriental* 1912, s. 1407-1408.

²¹ *Annuaire Oriental* 1913, s. 1414; *Annuaire Oriental* 1914, s. 1346.

²² *Annuaire Oriental* 1921, s. 1271; *Annuaire Oriental* 1922, s. 1219.

²³ *Müdde-i Umûmî*, S: 1, 11 Mayıs 1325 (24 Mayıs 1909), s. 1.

²⁴ *BOA*, ŞD. 2718-101 (27 Rebiülevvel 1320/4 Temmuz 1902).

²⁵ *BOA*, ZB. 332-45 (19 Nisan 1325/2 Mayıs 1909).

²⁶ *BOA*, DH.MKT. 254-40 (29 Zilhicce 1311/3 Temmuz 1894).

²⁷ *BOA*, BEO, 984-73778 (27 Safer 1315/28 Temmuz 1897).

yapılmasına karar verilmiştir. Şükrü Efendi son olarak Havza kazasındaki Rum cemaatinden bazı kimselerin ibadetlerinin kısıtlandığı gerekçesiyle kaymakam aleyhinde şikâyetçi olmalarına ve bu gerekçeyle Yunan Sefareti'ne dahi müracaatta bulunmalarına ön ayak olmuştur. Bu olaydan sonra Şükrü Efendi, halkı ifsat ettiği ve “*islâh-ı nefis etmesi*” gerektiği için Isparta'ya sürülmüştür.²⁸ Isparta'ya sürüldükten sonra defalarca Dâhiliye Nezâreti'ne başvuran Şükrü Efendi, kendisinin bir suçu olmadığını, iftiraya uğradığını, kendisinin ve ailesinin çok zor durumda olduğunu belirterek Havza'ya gönderilmesini talep etmiştir.²⁹

Dâhiliye Vekâleti'nce yapılan incelemelerden sonra Şükrü Efendi'nin bir oğlunun olduğu, herhangi bir emlak ve arazisinin bulunmadığı anlaşılmış, bu sebeple talebi yerinde görülmüştür. Ancak kendisinin Havza'da pek çok olaya karıştığı, halkı ifsat ettiği, bundan dolayı da Amasya'da ikâmet ettirilmesi kararlaştırılmıştır.³⁰ Bütün bu olaylardan sonra uygun bir reji dava vekilliği görevi isteyen Karslı Şükrü Efendi,³¹ Meşrûtiyet'in ikinci kez yürürlüğe girmesinden sonra *Müdde-i Umûmî* adında günlük bir gazete çıkarmak üzere ruhsat almak için Dâhiliye Vekâleti'ne müracaatta bulunmuştur. Yapılan incelemeler sonucunda bu talep de uygun görülmüş ve 19 Nisan 1909'da gazete çıkarma izni verilmiştir.³²

İşte alınan bu izinden sonra *Müdde-i Umûmî* gazetesinin ilk sayısı 24 Mayıs 1909 tarihinde çıkmıştır. Gazetenin sahibi ve sorumlu müdürü Karslı Şükrü Efendi, başyazarı ise Sivaslı Hristaki Efendi'dir. Gazetenin başlığının altında “*İleride yevmî neşrolunmak üzere şimdilik haftada iki defa Pazartesi Perşembe günleri çıkarılır Osmanlı gazetesidir*” ibaresi yer almaktadır. İstanbul'da çıkmaya başlayan ve dört sayfa olarak Vatan matbaasında basılan gazetenin nüshası 10 paradır.³³

Elimizde *Müdde-i Umûmî* gazetesinin 1, 92 ve 135. sayıları bulunmaktadır.³⁴ İstanbul'da çıkmaya başlayan gazetenin 92. sayısı, 15 Haziran 1912'de Amasya'da neşredilmiştir. Gazetenin ilk olarak ne zaman Amasya'da yayınlanmaya başladığını tespit etmek mümkün değildir. Nüshası 20 paraya çıkan gazete artık haftalık olarak yayınlanmaktadır. Gazetenin bu sayısı iki sütun

²⁸ BOA, BEO, 1728-129592 (22 Cemâziyelâhir 1319/6 Ekim 1901); BOA, ŞD. 2718-101 (27 Rebiülevvel 1320/4 Temmuz 1902).

²⁹ BOA, BEO, 1845-138348 (4 Safer 1320/13 Mayıs 1902).

³⁰ BOA, DH.ŞFR. 292-1 (28 Nisan 1318/11 Mayıs 1902); BOA, BEO, 1926-144387 (24 Cemâziyelâhir 1320/28 Eylül 1902).

³¹ BOA, MKT., 730-8 (2 Rebiülâhir 1321/28 Haziran 1903).

³² BOA, ZB., 332-45 (19 Nisan 1325/2 Mayıs 1909).

³³ *Müdde-i Umûmî*, S: 1, 11 Mayıs 1325 (24 Mayıs 1909), s. 1, 4.

³⁴ Bu nüshalara Millî Kütüphane'nin dijital kataloglarından ulaşılabilmektedir. Bkz. “Müdde-i Umumi”, Erişim 3 Ekim 2023, <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/catalog/details/1213>.

üzerine tertip edilmiş 8 sayfadan oluşmaktadır. İdarehanesi Amasya'da Selağzı'nda bulunan gazetenin sahibi, müdürü ve muharriri artık sadece Karşlı Şükrü'dür.³⁵ Gazetenin 135. nüshasında sayfa sayısının dörde, fiyatının ise 10 paraya düşmesi dışında fazlaca bir değişiklik olmamıştır.³⁶

Meşrûtiyet döneminde Amasya'da yayınlanan diğer Türk gazetesi *Taşdemir*'dir. Amasya basın tarihine ilişkin çalışmalarda bu gazeteyle ilgili herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Sahibi ve sorumlu müdürü Tokatlı Mehmet Rifat Efendi olan gazetenin ilk nüshası Hicrî 26 Safer 1329/Milâdî 25 Şubat 1911 tarihinde yayınlanmıştır. Gazetenin elimizde bulunan ve Millî Kütüphane kataloglarında yer alan tek nüshası budur.³⁷ Başlığının altında “*Her şeyden bahseder her hafta cumartesi günleri Amasya'da neşr olunur*” ibaresi yer alan gazetenin fiyatı on paradır. Senelik aboneliği köylüler için ücretsiz, bunun dışındakiler için 20 kuruştur. *Taşdemir* iki sütun üzerine küçük boy dört sayfa olarak tertip edilmiştir.³⁸

Mevcut koleksiyonlardan hareketle Meşrûtiyet döneminde yayınlanan *Müdde-i Umûmî* gazetesinin Amasya'ya ne zaman taşındığını kesin olarak söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte *Taşdemir* gazetesinin ilk nüshasında, *Müdde-i Umûmî*'ye göndermede bulunulan bir yazı yer almaktadır. Bu yazı, *Müdde-i Umûmî*'nin *Taşdemir*'den önce çıkmaya başladığını açık biçimde ortaya koymaktadır.³⁹

Elimizdeki nüshalarla bu iki gazetenin yayın politikaları hakkında geniş bir değerlendirme yapma imkânımız yoktur. Bununla birlikte *Müdde-i Umûmî*'nin ilk nüshasındaki takdim yazısında Şükrü Bey, Meşrûtiyet'in yürürlüğe girmesini sağlayan kadrolara ve yeni padişah V. Mehmed Reşad'a dualar ettikten sonra gazetesinin açılan bu yeni dönemin hizmetkârı olacağını vurgulamıştır.⁴⁰ Nitekim bu nüshada yer alan diğer haber ve yorumlarda da yeni dönemin uygulamalarının övüldüğü, Abdülhamid rejiminin ise yerildiği

³⁵ *Müdde-i Umûmî*, S: 92, 2 Haziran 1328 (15 Haziran 1912), s. 1-8.

³⁶ *Müdde-i Umûmî*, S: 135, 23 Mart 1329 (5 Nisan 1913), s. 1-4.

³⁷ Gazeteye çevrimiçi erişim için bkz: “Taş Demir”, Erişim 10 Ekim 2023, <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/periodicals/catalog/details/1070>.

³⁸ *Taşdemir*, 12 Şubat 1326/25 Şubat 1911, 1-4.

³⁹ “Müdde-i Umûmî Refikimizin Acaba Ne Zamanlarına Cevap”, *Taşdemir*, S: 1, 12 Şubat 1326 (25 Şubat 1911), s. 4.

⁴⁰ Karşlı Şükrü, “Dua ve İddiânâme”, *Müdde-i Umûmî*, S: 1, 11 Mayıs 1325 (24 Mayıs 1909), s. 1.

görülmektedir.⁴¹ İstanbul'da satılık bir arsa, bir mağaza ve bir matbaaya ilişkin ilânlar dışında yerel nitelikli bir haber yer almamaktadır.⁴²

Müdde-i Umûmî'nin elimizde bulunan 92. sayısının başyazısı Karslı Şükrü Efendi imzasıyla yayınlanmıştır. Yazıda Abdülhamit rejiminden savaşımlara kadar bir dizi olay hatırlatılarak milletin bir gaile bitmeden bir diğeriyle yüzleşmek durumunda kaldığı belirtilmektedir.⁴³ Gazetenin Amasya'da devam eden yayınlarında da Abdülhamit rejimi aleyhtarı yayın politikasına devam ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin gazetede yer alan bir haberde, Amasya'da Tayyare Cemiyeti yararına bir grup genç tarafından oynanan “*Yıldız'ın Sonu*” isimli piyesten bahsedilerek memnuniyet gösterilmektedir.⁴⁴ Bunun dışında *Müdde-i Umûmî*'de dikkat çekici olan nokta, gazetenin mahallî konularla yakından ilgileniyor olmasıdır. Gazete bir yandan rüşvet iddiasıyla hakkında soruşturma açılan Amasya Müstantığı Nuri Efendi'yle ilgili gelişmeleri takip ederken,⁴⁵ bir yandan da aydınlatması yapılmayan, çamurlu sokaklar için belediyeye seslenen yazılar neşretmiştir.⁴⁶ Amasya'ya yerleştirilmiş muhacirlerin yaşadıkları problemler,⁴⁷ Tayyare Cemiyeti için bağış yapan hamiyetperver kişiler,⁴⁸ reji idaresiyle ilgili düzenlemeler,⁴⁹ hırsızlık olayları,⁵⁰ tarım alanlarındaki çekirgelerle mücadele gibi birbirinden farklı pek çok konu, gazetenin sütunlarında gündeme getirilmiştir.⁵¹ Gazetenin bu nüshasında mahallî olaylarla yakından ilgilendiği ve toplumun ihtiyaçlarını daha çok eleştirel bir üslûpla seslendirdiği söylenebilir. Ancak gazetenin elimizde bulunan 5 Nisan 1913 tarihli sayısına bakıldığında bu eleştirel tavrın ortadan kalktığı, haber ve

⁴¹ “Tensikat”, *Müdde-i Umûmî*, S: 1, 11 Mayıs 1325 (24 Mayıs 1909), s. 1; “Abdülhamid'in Servetinin Menâbii”, *Müdde-i Umûmî*, S: 1, 11 Mayıs 1325 (24 Mayıs 1909), s. 2; “Anadolu Ormanları”, *Müdde-i Umûmî*, S: 1, 11 Mayıs 1325 (24 Mayıs 1909), s. 2.

⁴² “Kıralık Sahilhane”, *Müdde-i Umûmî*, S: 1, 11 Mayıs 1325 (24 Mayıs 1909), s. 4; “Altunlu Arslan Mağazası”, *Müdde-i Umûmî*, S: 1, 11 Mayıs 1325 (24 Mayıs 1909), s. 4; “Matbaa ve Hâkkâne”, *Müdde-i Umûmî*, S: 1, 11 Mayıs 1325 (24 Mayıs 1909), s. 4.

⁴³ Karslı Şükrü, “Makale-i Mahsûsa”, *Müdde-i Umûmî*, S: 92, 2 Haziran 1328 (15 Haziran 1912), s. 1-2.

⁴⁴ “Tayyare Menfaatine”, *Müdde-i Umûmî*, S: 92, 2 Haziran 1328 (15 Haziran 1912), s. 4.

⁴⁵ “Müstantik Tahkikatı Etrafında”, *Müdde-i Umûmî*, S: 92, 2 Haziran 1328 (15 Haziran 1912), s. 2.

⁴⁶ “Belediyeden Feryat”, *Müdde-i Umûmî*, S: 92, 2 Haziran 1328 (15 Haziran 1912), s. 2.

⁴⁷ “Allah da Razı Olmaz Kul da”, *Müdde-i Umûmî*, S: 92, 2 Haziran 1328 (15 Haziran 1912), s. 2-3.

⁴⁸ “Müdde-i Umûmî'nin Sütun-ı Mefharetî”, *Müdde-i Umûmî*, S: 92, 2 Haziran 1328 (15 Haziran 1912), s. 3-4.

⁴⁹ “Reji”, *Müdde-i Umûmî*, S: 92, 2 Haziran 1328 (15 Haziran 1912), s. 3.

⁵⁰ “Hırsızlık”, *Müdde-i Umûmî*, S: 92, 2 Haziran 1328 (15 Haziran 1912), s. 3.

⁵¹ “Çekirge”, *Müdde-i Umûmî*, S: 92, 2 Haziran 1328 (15 Haziran 1912), s. 4.

yorumların oldukça azaldığı, bunun yerini mahallî düzeydeki resmî ilânların aldığı görülmektedir.⁵²

Taşdemir gazetesinin elimizde bulunan ilk ve tek nüshasında da *Müdde-i Umûmî*'nin ilk sayısına benzer bir yorum karşımıza çıkmaktadır. Gazetenin imzasız köşe yazısında Meşrûtiyet'e övgü ve açılan bu yeni döneme hizmet etme gayesi dile getirilmektedir.⁵³ Nitekim bu gazetenin yayınlanabilmesi de Meşrûtiyet'in bir eseri olarak yorumlanmış ve okuyuculardan destek istenmiştir.⁵⁴ Gazetenin bu ilk sayısında ağır geçen kışın zorluklarından, yolların kapanmasından, bu sebeple ihtiyaç maddelerinin temin edilememesinden ve aşırı pahalılıktan bahseden yazılar dikkati çekmektedir.⁵⁵ Hem *Müdde-i Umûmî* hem de *Taşdemir*'in Meşrûtiyet'in ilânından sonra yayın hayatına başlamaları ve ilk nüshalarında toplumun ihtiyaçlarına odaklanan yazıları, açılan yeni dönemin özgürlük havasının taşraya kadar uzandığının göstergesi olarak okunabilir. Bununla birlikte 1913 gibi nispeten geç bir tarihe ait olan nüshasında *Müdde-i Umûmî*'nin çok büyük oranda resmî ilanlara yer vermiş olması ise bu özgürlük ortamının kısa sürede kapandığının bir nişanesi olarak yorumlanabilir.

2. Millî Mücadele ve Cumhuriyet Döneminde Amasya'da Yerel Basın

Millî Mücadele döneminde Amasya'da yayınlanan ilk Türk gazetesi, tek sayı olarak 1 Nisan 1920'de çıkan *Türközü*'dür. 25x34 ebatlarında haftalık olarak yayınlanan gazetenin başlık klişesinin üstünde "*Mesleğimiz İslâm fikirlerini açmaktır*", altında ise, "*İlmî, edebî, iktisâdî mebâhisi ihtivâ ve şimdilik haftada bir defa intişâr eder millî ve içtimâî müstakil Türk gazetesidir*" yazıları yer almaktadır. Üç sütun hâlinde tertip edilen gazetenin yıllık abonelik ücreti 130 kuruş, altı aylığı 70 kuruş, nüshası ise 100 paradır.⁵⁶

Çıkışından bir hafta sonra *Türközü* gazetesinin adı değişmiştir. Başlığının altındaki ve üstündeki yazılar, sahibi, basım yeri ve ücreti hiçbir değişikliğe uğramaksızın gazete 8 Nisan 1920'de *Yeşilirmak* adıyla çıkmıştır.⁵⁷ Bu gazete de sadece bir sayı yayınlanmıştır. Bir hafta sonraki nüsha, 14 Nisan 1920 tarihinde yine şekil bakımından büyük bir fark olmadan *Emel* adıyla

⁵² Bazı örnekler için bkz: "Merzifon Defter-i Hakânî İdaresinden", *Müdde-i Umûmî*, S: 135, 23 Mart 1329 (5 Nisan 1913), s. 3; "Amasya İcrâ Dairesinden", *Müdde-i Umûmî*, S: 135, 23 Mart 1329 (5 Nisan 1913), s. 3; "Amasya Bidâyet Mahkemesi İcrâ Dairesinden", *Müdde-i Umûmî*, S: 135, 23 Mart 1329 (5 Nisan 1913), s. 4; "Mehil Kararnamesi", *Müdde-i Umûmî*, S: 135, 23 Mart 1329 (5 Nisan 1913), s. 4.

⁵³ "İfade", *Taşdemir*, S: 1, 12 Şubat 1326 (25 Şubat 1911), s. 1.

⁵⁴ "İhtar", *Taşdemir*, S: 1, 12 Şubat 1326 (25 Şubat 1911), s. 4.

⁵⁵ "Kış Münasebetiyle Yollarımız", *Taşdemir*, S: 1, 12 Şubat 1326 (25 Şubat 1911), s. 1-2; "Semâzedelere Muavenet", *Taşdemir*, S: 1, 12 Şubat 1326 (25 Şubat 1911), s. 2-3; "Elem Tarihleri", *Taşdemir*, S: 1, 12 Şubat 1326 (25 Şubat 1911), s. 3.

⁵⁶ *Türközü*, S: 1, 1 Nisan 1336/1 Nisan 1920, s. 1.

⁵⁷ *Yeşilirmak*, S: 1, 8 Nisan 1336/8 Nisan 1920, s. 1.

neşredilmiştir. Gazetenin sahibi ve sorumlu müdürü Mehmet Sırrı Bey, basıldığı yer Sadâ-yı Millet matbaasıdır. Bu isim değişikliklerinin neden kaynaklandığı bilinmemektedir.⁵⁸ Ancak üç hafta içinde üç farklı isimle çıkmış olmasına rağmen sahibi, basıldığı yer, ücret politikası ve şekil yönünden birbirinin aynısı olan bu gazeteleri tek bir gazete kabul etmek daha makul görünmektedir.

Büyük Millet Meclisi'nin açılışının arifesinde çıkmaya başlayan, haftalık *Emel* gazetesi, o tarihte Amasya'daki tek matbaanın sahibi olan Mehmet Sırrı (Soğukpınar) Bey tarafından neşredilmeye başlanmıştır. Başlığının altında "Millî, ilmî ve içtimâî mebâhisi ihtiva ve şimdilik haftada bir defa intişar eden müstakil Türk gazetesidir" ibaresi yazan *Emel* gazetesi, 1920 Kasım ayına kadar güçlükler içinde yayın hayatına devam edebilmiştir.⁵⁹ Ekim ayında bakkallardan toplanan ambalaj kâğıtlarına basılarak çıkarılan *Emel* gazetesinin içinde bulunduğu maddî imkânsızlıklar, Anadolu'da yayın yapan diğer gazetelerle birlikte 28 Şubat 1921 tarihinde Büyük Millet Meclisi'nde gündeme getirilmiştir.⁶⁰ Matbuat Umum Müdürlüğü'nün Anadolu'da propaganda çalışmalarında önemli görevler üstlenen mahallî gazeteleri desteklemek üzere yaptığı çalışmalar sonucunda *Emel* gazetesi, ihtiyaç duyduğu gazete kâğıdının temin edilmesiyle birlikte 24 Kasım 1921 yılında yeniden çıkarılmaya başlanmıştır. Harf İnkılâbı'na kadar aralıklarla yayın hayatına devam eden *Amasya'da Emel* gazetesi, toplamda 264 sayı çıkarılmıştır.⁶¹

Bulunan tek nüshası 5 Şubat 1921 tarihli ve (2-24) numaralı olan *Hak Yolu* gazetesi de yine Millî Mücadele döneminde Amasya'da neşredilmiştir. Başlığının altında "Halkın sesi, halkın nidasıdır" yazan ve haftada iki kez yayınlanan *Hak Yolu* gazetesinin imtiyaz sahibi Lütfi Kemal, başyazarı ise Turabizade Cevat'tır.⁶²

Millî Mücadele yıllarında Amasya'da neşredilen bir diğer gazete, *Hakikat*'tir. *Hakikat* gazetesini, *Emel* gazetesinin yazarlarından olan Mehmet Sadık ve İsmail Hakkı Beyler çıkarmışlardır. 10 Mart 1921'de yayın hayatına başlayan ve *Emel* gazetesinin kapalı olduğu dönemde çıkarılan bu gazete, dokuz ay yayınlanmıştır. *Emel* gazetesinin yeniden neşredilmeye başlanmasıyla kapanmıştır.⁶³ Abonelik ücreti senelik 500, altı aylık 250 ve nüshası 5 kuruş olan gazetenin başlığının altında "Pazartesi ve Perşembe günleri neşr olunur müstakil Türk gazetesidir" ibaresi yazılıdır.⁶⁴

⁵⁸ Menç, *Amasya Basın Tarihi*, s. 52, 56-57.

⁵⁹ Baykal, *a.g.e.*, s. 302

⁶⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, 28 Şubat 1337 (28 Şubat 1921), s. 519.

⁶¹ Menç, *Amasya Basın Tarihi*, 92; Hüseyin Menç, *Millî Mücadele Yıllarında Amasya*, (Yayın Yeri Yok, 2007), s. 454-456.

⁶² Baykal, *a.g.e.*, s. 302-303; Menç, *Amasya Basın Tarihi*, s. 94-95.

⁶³ Menç, *Amasya Basın Tarihi*, s. 96-98.

⁶⁴ *Hakikat*, S: 29, 21 Temmuz 1337 (21 Temmuz 1921), s. 1.

Bu dönemde dikkat çekici önemli bir gazete de *Tecelli*'dir. Merzifon'da çıkarılan ve on beş günlük periyotlarla yayınlanan gazetenin elimizde 29 Temmuz 1336 (29 Temmuz 1920) ve 12 Ağustos 1336 (12 Ağustos 1920) tarihli 12. ve 13. sayıları bulunmaktadır. Gazetenin başlığının altında, “*Şimdilik on beş günde bir neşr olunur. İçtimâî, edebî, fennî ve iktisâdî gazetedir.*” cümleleri yer almaktadır. Sahibi ve başyazarı Osmanzâde Ahmet Hamdi Bey olan *Tecelli*'nin senelik aboneliği 120, altı aylığı 60 (taşra için sırasıyla 130 ve 65) kuruştur. Nüshası 5 kuruşa satılan gazete iki sütun hâlinde tertip edilmiş 11 sayfadan oluşmaktadır. Gazete Merzifon'da Serabyan Matbaası'nda basılmıştır.⁶⁵

Millî Mücadele'nin sonlarında çıkmaya başlayıp Cumhuriyet'in ilk yıllarında Amasya'da faaliyet gösteren en önemli gazete, vilayetin resmî gazetesi olarak neşredilen *Amasya*'dır. Bu gazetenin yayın hayatına girişi hakkında telif kaynaklarda 1922 yılı kaydedilse de⁶⁶ gazetenin harf inkılâbından sonra neşredilen sayılarında tesis tarihinin 1921 olduğu yazılıdır.⁶⁷ Amasya gazetesinin sorumlu müdürünün Süreyya Sami olduğu, başlangıçta küçük boy iki sayfa neşredildiği ve 27. sayısından itibaren teknik imkânların daha fazla kullanılarak ebatlarının genişlediği bilgileri de yine telif kaynaklarda kaydedilmiştir.⁶⁸

Bu gazetelerden *Hakikat*⁶⁹ ve *Hak Yolu* gazeteleri, Millî Mücadele döneminde kısa süre yayın hayatında bulunup kapanmışlardır. Merzifon'da yayınlanan *Tecelli* gazetesinin elimizde sadece iki nüshası bulunmaktadır.⁷⁰ Sınırlı sayıdaki bu nüshalardan hareketle söz konusu gazetelerin yayın politikaları tam olarak ortaya konulamasa da Millî Mücadele'ye destek verdikleri açık biçimde anlaşılmaktadır. *Amasya'da Emel* ve *Amasya* gazeteleri ise Cumhuriyet'in ilk yıllarında da yayınlarını sürdürmüşlerdir. Dolayısıyla çalışmamızın bundan sonraki kısmında bu iki gazeteyi (*Amasya* ve *Amasya'da Emel*) içerik yönünden incelemeye devam edeceğiz.

3. Muhtevası İtibariyle *Amasya'da Emel* Gazetesi

Amasya'da Emel gazetesinin temin edebildiğimiz nüshalarından en eskisi, 1 Şubat 1923 tarihli ve 77-3 numaralıdır. İsminin hemen altında “*Haftada bir çıkar millî Türk gazetesidir*” ibaresi yer almaktadır. İmtiyaz sahibi ve mesul

⁶⁵ *Tecelli*, S: 12, 29 Temmuz 1336 (29 Temmuz 1920), s. 1-9.

⁶⁶ Varlık, *a.g.e.*, s. 100

⁶⁷ *Amasya*, 20 Kanun-ı Evvel (Ocak) 1928, s. 1

⁶⁸ Menç, *Amasya Basın Tarihi*, s. 2. Amasya gazetesinin, ulaşılabildiğimiz nüshalarından hiçbirinde gazetenin sahibi yahut müdürü sıfatıyla bir isme yer verilmediğini belirtmeliyiz.

⁶⁹ Hakikat gazetesinin Millî Kütüphane'de beş sayısı bulunmaktadır. Bkz. “Hakikat”, Erişim 10 Ekim 2023, <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/Periodicals/Catalog/Issue/?IssueId=197152>.

⁷⁰ *Tecelli* gazetesinin Millî Kütüphane'deki koleksiyonuna erişmek için bkz: “*Tecelli*”, Erişim 10 Ekim 2023, <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/catalog/details/535>.

müdür olarak Mehmet Sırrı'nın ismi yazılıdır. İdarehanesi Sadâ-yı Millet matbaasında olan gazetenin nüshası 100 para, haftası geçen nüshaları 10, altı aylık aboneliği 75, bir yıllık aboneliği ise 150 kuruştur. İlan vermek isteyenler için her bir satırın 6 kuruş olduğu da yine ilk sayfanın üst kısmından duyurulmaktadır. Gazetenin bu nüshası iki sayfadan ibarettir.⁷¹

Cumhuriyet'in ilânından sonra gazete kendini, isminin altına yazdığı şu ibareyle tanımlamaktadır: “*Haftada bir çıkar teceddütperver cumhuriyetçi millî Türk gazetesidir.*” Gazetenin başyazarlığına Mustafa Said getirilmiştir. Ayrıca gazetenin nüshası 5, haftası geçen nüshaların fiyatı ise 20 kuruşa çıkmıştır. İlanların satırı ise önce 3 kuruşa inmiş,⁷² daha sonra ise pazarlık yapılarak belirleneceği bildirilmiştir.⁷³

14 Nisan 1923, *Amasya'da Emel* gazetesinin kuruluş yıldönümüdür. Gazete üç yılı geride bırakmanın gururunu, çıkardığı özel sayısında yaşamaktadır. Bu özel sayıda, Gümüş ve Hacıköy kazalarının tarihleri, mevcut durumları ve ihtiyaçları üzerine geniş bir yazı yayınlanmıştır. Yenilenecek olan meclis seçimleri hakkında bir değerlendirme yapılmış ve bu seçimlerde Amasya mebusu olması istenen Amasya Tarihi yazarı Hüsameddin Efendi, ulemadan Hacı Tevfik Efendi, İsmail Hakkı Paşa ve Şirvanizade Tahir Bey kamuoyuna tanıtılmıştır. Buradan anlaşılıyor ki *Emel*, şehirdeki siyasî gelişmelerle ilgili olarak tarafını belli eden ve bu doğrultuda kamuoyunu açıkça etkilemeye çalışan bir gazetedir.

Bu özel sayıda gazetenin sahibi olan Mehmet Sırrı Bey, *Emel*'in tarihçesiyle ilgili bir yazı kaleme almıştır. Millî Mücadele'nin en zor günlerinde çıkmaya başlayan *Emel* gazetesinin, millî istiklâlin en büyük destekçilerinden biri olduğunu, halkı ifsat ve dalaletten korumak için irşat heyetleri kurulmasını teklif ettiğini, bu uğurda Amasya ve Tokat'ın kasaba ve köylerine haftada 1200 nüshasının bedava dağıtıldığını vurgulayan Mehmet Sırrı Bey, şimdi bu gazetenin asıl hamisinin “*Türk'ün istiklâl-i millisini yaşatacak olan halk ruhu*” olduğunu yazmaktadır. *Emel*'in gayesi olarak da halk istiklâline ve halk kanununa işaret etmektedir. Yazının sonunda Matbuat Umum Müdürü Ağaoğlu Ahmet'e ve *Emel*'e “*manen ve kalben*” sahip çıkan Mutasarrıf Osman Bey'e sunulan şükran, gazetenin muhalif bir tavır içinde olmadığına işaret etmektedir.⁷⁴ Henüz Cumhuriyet ilân edilmemiş olsa da kaleme alınan bu satırlar, *Emel* gazetesinin o dönemin ruhuna tamamen uygun bir pozisyona sahip olduğunu göstermektedir.

Gazetenin yazı işleri müdürlüğünü yürüten Turabizade A. Cevat'ın, üçüncü sayfadan Mehmet Sırrı Bey'e hitaben yazdığı açık mektupta ise, *Emel*'e

⁷¹ *Amasya'da Emel*, S: 77, 1 Şubat 1339 (1 Şubat 1923), s. 1.

⁷² *Amasya'da Emel*, S: 138, 12 Haziran 1340 (12 Haziran 1924), s. 1.

⁷³ *Amasya'da Emel*, S: 148, 14 Eylül 1340 (14 Eylül 1924), s. 1.

⁷⁴ *Amasya'da Emel*, S: 85-61, 14 Nisan 1339 (14 Nisan 1923), s. 2.

ilişkin benzer değerlendirmeler yapılmış ve sulhtan sonraki dönemde istiklâl-i vatan kelimesinin arkasına saklanarak iş çevirenlere karşı korkusuzca mücadele edileceğine dair taahhütte bulunulmuştur.⁷⁵

Buraya kadar yazılanlardan ve ilerleyen dönemlerde çıkan nüshalarından anlaşıldığı kadarıyla *Emel* gazetesi, Milli Mücadele'yi destekleyen bir yayın politikası takip etmiştir. Cumhuriyet'in ilânına ve yapılan yenilik hamlelerine taraftar olduğu anlaşılan *Emel*'in, bilhassa Amasya ve çevresindeki yerel otoritelere karşı muhalif bir çizgide yayınlarını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. *Emel*'in yayın politikasıyla ilgili bu genel tespiti yaptıktan sonra detaylara inerek gazetede yer bulan haberlerin ve yorumların konu başlıklarını verebilir ve yayınlanan bazı yazılar üzerinden daha somut örnekler sunabiliriz.

Elimizde bulunan nüshalardan anlaşıldığı kadarıyla *Amasya'da Emel* gazetesinde bilhassa Milli Mücadele bağlamında dış politikaya ilişkin haberlere yer verilmiştir. Bu haberlerde daha çok İstanbul basını ve ajanslar kaynak olarak kullanılmıştır. Somut bir örnek olmak üzere 1 Şubat 1923 tarihli nüshanın ilk sayfasında yer alan “*Bize Ne Verdiler*” başlıklı köşe yazısını kaydedebiliriz. İlk Lozan görüşmelerinin konu edinildiği bu köşe yazısı, hemen yanına iliştilen antlaşma maddeleriyle birlikte yayımlanmış ve Türkiye'ye yapılan teklifler eleştirel bir dille haberleştirilmiştir.⁷⁶ Lozan'da halledilememiş bir konu olarak müzakereleri devam eden Musul meselesi, “*Günün Meselesi*” başlığıyla, İstanbul basınından ve ajanslardan alınan haberlere dayanılarak gazetenin sütunlarına taşınan bir başka dış politika mevzuu olmuştur.⁷⁷ 23 Eylül 1924 tarihli nüshasında ise gazete, “*Kafkasya İhtilâli*” başlığı altında Azerbaycan, Gürcistan ve Dağıstan'dan haberler geçmektedir.⁷⁸

Emel gazetesinde buna benzer bir biçimde, iç politikaya ilişkin haber ve yorumlara da yer verildiği görülmektedir. Bu cümleden olarak “*İbret-i Âleme*” isimli başmakalede Mustafa Said imzasıyla neşredilen bir değerlendirme zikredilebilir. Bu yazıda Mustafa Said, hayat pahalılığından ve zarurî ihtiyaç maddelerinin temin edilememesinden şikâyet etmektedir. Yazar, Yunanistan'ı örnek göstererek yaşanan kıtlık karşısında gümrük vergilerinin en azından zarurî ihtiyaç maddeleri için kaldırılması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu noktada milletvekillerini bulup görüşmenin mümkün olmadığından yakınlardan hiç olmazsa bu yazıları okuyan alâkadar kişilerden ilgi ve yardım istemektedir. “*Memlekette medeniyet derecesinin lâyıkiyle takdir edilmemiş olması*”ndan dolayı işgüzar memurlardan şikâyet edilen yazının sonunda şöyle denilmektedir:

⁷⁵ *Amasya'da Emel*, S: 85-61, 14 Nisan 1339 (14 Nisan 1923), s. 3.

⁷⁶ *Amasya'da Emel*, S: 77, 1 Şubat 1339/1 Şubat 1923, 1.

⁷⁷ *Amasya'da Emel*, S: 138, 12 Haziran 1340 (12 Haziran 1924), s. 2-3.

⁷⁸ *Amasya'da Emel*, S: 149, 23 Eylül 1340 (23 Eylül 1924), s. 2.

“Mukadderatımızı ellerinde tutan zimamdarânın her ne sûretle olursa olsun artık bizi selamet sahiline erİştirmelerini intizar ediyoruz.”⁷⁹

Her ne kadar dış politika ve iç siyasete ilişkin haberlere yer verilmiş olsa da *Emel*'de yayınlanan yazıların ana gövdesini, Amasya'ya ilişkin olarak verilen mahallî haberler ve yorumlar oluşturmaktadır. Bu konuda bir örnek olmak üzere yine 12 Haziran 1924 tarihli nüshanın ikinci sayfasında, yeni Vali Hilmi Bey'e hitaben yazılmış olan açık mektup zikredilebilir. Bu mektupta eski valilerden bazılarının şehri baskı ile yönettikleri ve bu sebeple vilâyet işlerinin yürütülemediği iddia edilmektedir. Şehrin başlıca sorunları arasında eğitim ve imar meseleleri ile yolların, gençliğin, memurların ve muhacirlerin durumları zikredilmiştir. Gazeteye göre vilâyet merkezi dâhil olmak üzere kazalar ve nahiyeler, yangından kurtulmuş birer harabe gibidir. Acınacak hâldeki okullardan, yorgun düşmüş gençlikten, maaş alamayan ve geçim derdi çeken memurlardan ve perişan hâldeki muhacirlerden dem vurulan yazıda en dikkat çekici şikâyet mevzuu, köylü ile hükümet arasında iş çeviren “*mütegallibe*”dir. Eşraf yahut muhitin ileri gelenlerinden olan bu mütegallibe sınıfı, köylünün sırtından kendi menfaatlerini temin etmekte, ellerinde bulunan maddî imkânlarla memurları nüfuzları altına almakta ve böylece “*otokrat*” bir zümre teşkil etmektedirler. Validen yapılan en büyük rica bu husustadır.

Gazetenin üçüncü sayfasında, bahsi geçen bu mütegallibe zümresine dair somut bir şikâyet daha vardır. Buna göre seferberlikten beri birçok mahallelerde seçim yapılmadığı için buralarda mührü eline geçiren mütegallibenin hukuksuz işler yaptığı zikredilerek yeni Vali Hilmi Bey'in ilgisi bu konuya çekilmek istenmiştir.⁸⁰

Gazetenin sık sık yerel idarecilerle polemige girmiş olması dikkati çeken bir başka husustur. 1 Şubat 1923 tarihli nüshada Sultanî Müdürü Sabri Bey, başında bulunduğu kurumda mükerrer maaş ödendiğine dair bir hafta evvel yapılan haberlere karşı cevap vermiş ve söz konusu işlemin kendisinden önceki dönemde gerçekleştiğini söylemiştir.⁸¹ Darüleytam Müdürü İbrahim Hakkı Bey, *Emel* gazetesinin okulda kadrosuz çalıştırılan kişiler bulunduğuna ve okul ihtiyaçları için yapılan alımlarda yanlışlıklar yapıldığına dair yazılarına cevap olmak üzere bir tezkip metni göndermiştir. Ne var ki metin çok uzun olması sebebiyle aynen yayınlanmamış, özet hâlinde ve yine eleştirel bir üslup içinde yorumlanarak okuyucuya aktarılmıştır.⁸² Bunlara benzer bir biçimde gelişen ve

⁷⁹ *Amasya'da Emel*, S: 138, 12 Haziran 1340 (12 Haziran 1924), s. 1.

⁸⁰ *Amasya'da Emel*, S: 138, 12 Haziran 1340 (12 Haziran 1924), s. 1-3.

⁸¹ *Amasya'da Emel*, S: 77, 1 Şubat 1339 (1 Şubat 1923), s. 2.

⁸² *Amasya'da Emel*, S: 138, 12 Haziran 1340 (12 Haziran 1924), s. 3.

haftalarca gazetenin sütünlarında yer bulan bir başka polemik, “*Amasya’da fuhuş*” üzerinden Amasya Belediye Başkanı’yla yaşanmıştır.⁸³

Bunlar dışında *Emel* gazetesi, yayınladığı bir makale münasebetiyle iskân müdürü tarafından mahkemeye verilmiş; muhatap olmaya çalıştığı, kendisine açık mektuplar yazdığı yeni valiyle bile münakaşa etmekten geri durmamıştır.⁸⁴ Bu keskin muhalif tavır, Amasya’yı ziyareti sırasında Mustafa Kemal’e bir rejim muhalifliği olarak jurnallenmiş olacak ki, gazete bu ziyaret münasebetiyle altı sayfa olarak çıkardığı nüshasında kendisini savunan bir yazı yayınlamak durumunda kalmıştır. Bu yazıda özetle *Emel* gazetesinin genç Cumhuriyet’e ve onun esaslarına bağlı olduğu, yaptığı muhalefetin ise yine Cumhuriyet esaslarına istinat ederek kanun hâkimiyetini tesis etmek gayesinden kaynaklandığı vurgulanmaktadır.⁸⁵

Atamalar, terfiler, göreve başlamalar ve şehirle ilgili muhtelif haberler ve kimi zaman yayımlandığını gördüğümüz okuyucu mektupları da *Emel* gazetesinde öne çıkan konular olmuşlardır. *Emel* gazetesinde göze çarpan unsurlardan biri de gazetede yayımlanan ilânlardır. Bu ilânların bir kısmı bölgede faaliyet gösteren dükkân ve işyeri sahiplerine ait reklamlarken, bir kısmı ise bölgedeki resmî kurumlar tarafından verilen duyurulardır.⁸⁶

4.Muhtevası İtibariyle Amasya Gazetesi

İsminin altında “*Vilayetin Haftalık Resmî Gazetesidir*” ibaresiyle yayımlanan *Amasya* gazetesinde, sahip ya da mesul müdür olarak hiçbir isim kayıtlı değildir. İdarehanesi Selağzı’nda olan gazetenin nüshası 5, altı aylığı 130 ve seneliği 250 kuruştur. İlanlar için ise özel tarife olduğu yazılıdır.⁸⁷ *Amasya* gazetesinin 1925’ten 1932 yılına kadar çıkmış olan nüshalarının çok büyük bir bölümüne TBMM arşivinden ulaşmak mümkündür.⁸⁸

Amasya gazetesinin, resmî bir vilâyet gazetesi olması hasebiyle öncelikli olarak Amasya ve çevresiyle ilgili mahallî haberlere yer vermesi beklenir. Nitekim gazetenin yapmış olduğu haberler içinde bu çerçevede örneklere rastlamak mümkündür. Genel olarak zikretmek gerekirse ilk olarak Amasya

⁸³ *Amasya’da Emel*, S: 148, 14 Eylül 1340 (14 Eylül 1924), s. 1; *Amasya’da Emel*, S: 149, 23 Eylül 1340 (23 Eylül 1924), s. 1-2.

⁸⁴ *Amasya’da Emel*, S: 149, 23 Eylül 1340 (23 Eylül 1924), s. 2-3.

⁸⁵ *Amasya’da Emel*, S: 150, 2 Teşrinievvel 1340 (2 Ekim 1924), s. 2.

⁸⁶ *Emel* gazetesinin yayımlarıyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Menç, *Amasya Basın Tarihi*, s. 59-93.

⁸⁷ *Amasya*, S: 138, 14 Kânunısâni 1341 (14 Ocak 1925), s. 1. Gazetenin fiyatı daha sonra nüshası 3, yıllığı 150 kuruş olarak değişmiştir. Bkz. *Amasya*, S: 145, 4 Mart 1341 (4 Mart 1925), s. 1.

⁸⁸ *Amasya* gazetesiyile ilgili daha detaylı bir çalışma için bkz. Nurullah Atasoy, “*Amasya Vilayeti Gazetesi (1923-1928)*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli Üniversitesi, 2014.

Vilâyet Meclisi'nde yapılan görüşmelerin verildiği haberleri kaydedebiliriz. *Amasya* gazetesi, Amasya Umumî Vilâyet Meclisi'nin çalışmalarını, yaptığı müzakereleri, meclise gelen talepleri ve şehirle ilgili önemli gelişmeleri aktaran haberler neşretmiştir. Genellikle "*Meclis-i Umûmî-i Vilâyette*" başlığı altında verilen haberler, bu kapsamdadır.⁸⁹ Bu haberler, Amasya'nın ihtiyaçlarının neler olduğu ve bu ihtiyaçların giderilmesine yönelik olarak yerel idarenin almaya çalıştığı tedbirlerin tespit edilmesi açısından önemli bir kaynak niteliği taşır.

"*Zabuta Haberleri*" ya da "*Vukuât-ı Zaptiye*" başlığı altında yer alan haberler, genellikle bölgedeki polisiye olaylar hakkında bilgi vermektedir.⁹⁰ Tayin ve terfiler,⁹¹ şehre gelen mühim kişiler,⁹² bölgedeki çeşitli kurumlar ve kuruluşlar hakkında yapılan yayınlar,⁹³ yine yerel öğeler taşıyan konu başlıklarıdır. Ayrıca çoğunlukla resmî nitelik taşıyan ilânları da bu kategoride değerlendirmek gerekir.⁹⁴

Amasya şehriyle ilgili verilen oldukça dikkat çekici iki mahallî haber ögesi daha vardır. Bunlardan ilki, Amasya piyasasıyla ilgili olarak verilen fiyat listeleridir.⁹⁵ Arpa, buğday, pirinç, nohut, mercimek, haşhaş, şeker, yağ, gaz yağı, koyun, keçi, sığır ve altın gibi maddelerin Amasya piyasasındaki değerlerini bu listelerden takip etmek mümkündür. *Amasya* gazetesinde o dönem için sıra dışı sayılabilecek diğer bir haber başlığı ise şehirdeki spor müsabakalarına ilişkin olanlardır. Meselâ Birlik Güç Yurdu ile Albayrak İdman Yurdu⁹⁶ ve Albayrak İdman Yurdu ile Merzifon Gençler Birliği takımları arasında yapılan futbol maçlarıyla⁹⁷ ilgili olarak yapılan haberler, dil ve üslûp itibarıyla oldukça keyifli örneklerdir. Amasya'daki spor etkinliklerine ilişkin bu tarz haberler daha sonra da verilmeye devam edilmiştir.⁹⁸

⁸⁹ Bu çerçevede neşredilmiş haberler için birkaç örnek olmak üzere bkz. *Amasya*, S: 138, 14 Kânunısâni 1341 (14 Ocak 1925), s. 1-3; *Amasya*, S: 146, 11 Mart 1341 (11 Mart 1925), s. 3; *Amasya*, S: 147, 18 Mart 1341 (18 Mart 1925), s. 3; *Amasya*, 10 Mart 1926, 3.

⁹⁰ *Amasya*, S: 138, 14 Kânunısâni 1341 (14 Ocak 1925), s. 4; *Amasya*, S: 145, 4 Mart 1341 (4 Mart 1925), s. 4.

⁹¹ *Amasya*, S: 153, 29 Nisan 1341 (29 Nisan 1925), s. 1; *Amasya*, S: 160, 17 Haziran 1341 (17 Haziran 1925), s. 1.

⁹² *Amasya*, S: 122, 25 Eylül 1340 (25 Eylül 1924), s. 1; *Amasya*, S: 166, 29 Temmuz 1341 (29 Temmuz 1925), s. 1; *Amasya*, S: 184, 2 Kânunievvel 1341 (2 Aralık 1925), s. 1.

⁹³ *Amasya*, Sayı 138, 14 Kânunısâni 1341 (14 Ocak 1925), s. 1; *Amasya*, S: 173, 16 Eylül 1341 (16 Eylül 1925), s. 1; *Amasya*, Sayı 181, 11 Teşrinisâni 1341 (11 Kasım 1925), s. 2.

⁹⁴ *Amasya*, S: 156, 20 Mayıs 1341 (20 Mayıs 1925), s. 4; *Amasya*, S: 177, 14 Teşrinievvel 1341 (14 Ekim 1925), s. 4; *Amasya*, S: 221, 1 Eylül 1926, s. 4.

⁹⁵ *Amasya*, S: 141, 4 Şubat 1341 (4 Şubat 1925), s. 4; *Amasya*, S: 142, 11 Şubat 1341 (11 Şubat 1925), s. 4; *Amasya*, 1 Teşrinievvel 1341 (1 Ekim 1925), s. 4.

⁹⁶ *Amasya*, S: 141, 4 Şubat 1341 (4 Şubat 1925), s. 1.

⁹⁷ *Amasya*, S: 164, 15 Temmuz 1341 (15 Temmuz 1925), s. 2.

⁹⁸ *Amasya*, S: 155, 13 Mayıs 1341 (13 Mayıs 1925), s. 2; *Amasya*, S: 156, 20 Mayıs 1341 (20 Mayıs 1925), s. 4.

Bu genel başlıkların dışında kalan münferit yerel haberler de *Amasya* gazetesinde yer bulmuştur. Bütün bunlara rağmen *Amasya* gazetesinde öne çıkan haber unsurları mahallî olmanın çok ötesindedir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde çıkmaya başlayan vilâyet gazetelerinde genellikle yasalar, yönetmelikler, tayinler, resmî bildirimler, kamu kurumları tarafından yapılan çalışmalar, en başat haber öğeleri olarak öne çıkmıştır.⁹⁹ Bu uygulama ile iki temel unsurun, merkezîyetçiliğin pekiştirilmesinin ve halkın eğitilmesinin amaçlandığını kaydetmiştik. İşte *Amasya* gazetesinin en mümeyyiz vasfı, bu genel eğilimlere uygun bir form içinde yayın hayatını sürdürmüş olmasıdır.

Amasya gazetesinin 1925'ten 1930'a kadar neşredilmiş nüshalarında yeni çıkan kanunlar, karamameler, resmî beyannameler ve uluslararası antlaşmalar gibi merkezî idareye ilişkin haberlerin olmadığı hemen hiçbir örnek yoktur. *Öğretmen Maaşlarına İlişkin Kanun, Köy Kanunu*,¹⁰⁰ *Yol Mükellefiyeti Kanunu*,¹⁰¹ *Tütün ve Sigara Kâğıdı İdare-i Muvakkatesi Ahkâmına Dair Kanun*,¹⁰² *Şeker İnhisarı Hakkında Kanun*,¹⁰³ *Türkiye ve Arnavutluk Arasında Yapılan Dostluk Antlaşması*,¹⁰⁴ *İspanya ile Yapılan Dostluk Antlaşması*,¹⁰⁵ *İstiklâl Mahkemesi Beynamesi*,¹⁰⁶ bu kapsamda zikredebileceğimiz birkaç numuneden ibarettir. *Amasya* gazetesinin yapmış olduğu bu yayınlar, genç Cumhuriyet idaresinin tesis etmeye çalıştığı yeni hukuk düzeninin merkezden çevreye doğru taşınmasında önemli bir işleve sahiptir. Ayrıca gazete bu hâliyle, merkezî otoritenin taşradaki nüfuzunu tahkim edecek bir yapı sergilemektedir. Nitekim *Şeyh Sait İsyanı*,¹⁰⁷ *Takrîr-i Sükûn Kanunu*¹⁰⁸ ve *İstiklâl Mahkemesi*'nin faaliyetlerine ilişkin olarak yapılan yayınlar,¹⁰⁹ bu durumu daha da net bir biçimde gösteren örneklerdir.

Amasya gazetesinin yeni rejimin yerleşmesi yönündeki bu gayretli tavrını, yayınlamış olduğu haberlerin hem dilinden hem de içeriğinden müşahede etmek mümkündür. Meselâ 29 Temmuz 1925 tarihli nüshada yer verilen "*Eski İdare, Yeni İdare*" başlıklı yazı çok iyi bir örnektir. Bu yazıda bir mukayese yapılarak "*altı yüz seneden beri hükümdar unvanı verilen canavarların*" eski rejiminin

⁹⁹ Varlık, "*Vilâyet Gazeteleri*", s. 101.

¹⁰⁰ *Amasya*, S: 140, 28 Kânunısânî 1341 (28 Ocak 1925), s. 1-3.

¹⁰¹ *Amasya*, S: 143, 18 Şubat 1341 (18 Şubat 1925), s. 2.

¹⁰² *Amasya*, S: 146, 11 Mart 1341 (11 Mart 1925), s. 2.

¹⁰³ *Amasya*, S: 195, 17 Şubat 1341 (17 Şubat 1926), s. 2.

¹⁰⁴ *Amasya*, S: 164, 15 Temmuz 1341 (15 Temmuz 1925), s. 2.

¹⁰⁵ *Amasya*, S: 166, 29 Temmuz 1341 (29 Temmuz 1925), s. 2.

¹⁰⁶ *Amasya*, S: 147, 18 Mart 1341 (18 Mart 1925), s. 2.

¹⁰⁷ *Amasya*, S: 145, 4 Mart 1341 (4 Mart 1925), s. 1.

¹⁰⁸ *Amasya*, S: 146, 11 Mart 1341 (11 Mart 1925), s. 4.

¹⁰⁹ *Amasya*, S: 155, 13 Mayıs 1341 (13 Mayıs 1925), s. 2; *Amasya*, S: 160, 17 Haziran 1341 (17 Haziran 1925), s. 2; *Amasya*, S: 184, 2 Kânunievvel 1341 (2 Aralık 1925), s. 2.

kötülükleri ve genç Cumhuriyet'in faziletleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.¹¹⁰ Yapılan inkılâplar, halkın ilgisini ve desteğini sağlayacak biçimde sahiplenilmiş ve haberleştirilmiştir. Meselâ gazete, bir yandan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın serpuş giymenin hükmüyle ilgili fetvasını,¹¹¹ diğer taraftan şapka giymenin inceliklerini, başta şapka varken nasıl selamlaşılacağını, nasıl tokalaşılacağını ve buna benzer nezaket kurallarını haftalarca neşretmiştir.¹¹²

Bütün bunlar gösteriyor ki *Amasya* gazetesi, yeni rejimin bölgedeki sözcüsü durumundadır. Gazetenin bu durumunu ve *Emel* gazetesiyle arasındaki yaklaşım farkını ortaya koyacak iki örnek verebiliriz. 14 Ocak 1925 tarihli *Amasya* gazetesi, Vali Hilmi Bey'in ve Vilâyet Umûmî Meclis üyelerinin ziyaret ettiği darüleytâmın mükemmel bir intizam içinde faaliyetlerini devam ettirdiğini, bu başarısı sebebiyle takdir edilerek övüldüğünü kaydeden bir haber neşretmiştir. Oysa ki *Emel* gazetesi, henüz altı ay kadar önce darüleytâmın başında bulunan İbrahim Hakkı Bey'i eleştirmiş ve kendisiyle bir polemik yaşamıştır. *Amasya*'daki resmî bir kurumun idaresi ve işleyişiyle ilgili olarak iki gazetenin birbirine tamamen zıt bu haberleri, gazetelerin pozisyonlarına ilişkin bir fikir vermektedir.

Bu farklılığa işaret eden bir başka örnek, halkın içinde bulunduğu maddî sıkıntılar hakkında yapılan yorumlarda ortaya çıkmaktadır. *Emel* gazetesi, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi ülkede temel ihtiyaç maddelerinin yokluğunun giderilmesi konusunda idarecileri mesul tutup gümrük vergilerinin indirilmesinin doğru bir tedbir olacağını yazmıştır. *Amasya* gazetesinde "Düşüncesizlik" başlığıyla yazılan bir makalede ise iş bulamadığından şikâyet edenlerin asıl suçu kendilerinde aramaları ve öncelikle bu gibilerin "iş adamı" olamadıklarını kabul etmeleri gerektiği iddia edilmektedir. *Amasya* gazetesine göre az çok çalışıp da geçim sıkıntısı yaşayanların esas problemleri ise iktisat bilmeyerek bir kazanıp beş harcamalarıdır.¹¹³ Görülüyor ki bu noktada da her iki gazete taban tabana zıt yaklaşımlar içindedirler.

Amasya gazetesinin bir hususiyeti de yapmış olduğu yayınlarla halkı bilinçlendirmeye ve eğitmeye çalışmasıdır. Bir yandan "Mütekabil Vazifeler" isimli yazı dizisiyle¹¹⁴ belediye ve halkın karşılıklı vazifeleri anlatılarak bir vatandaşlık bilinci oluşturulmaya çalışılırken, diğer yandan haftalar boyunca keçi yetiştiriciliğiyle ilgili bilgiler verilerek¹¹⁵ hayvancılığın ve ekonominin

¹¹⁰ *Amasya*, S: 166, 29 Temmuz 1341 (29 Temmuz 1925), s. 1.

¹¹¹ *Amasya*, S: 162, 1 Temmuz (1 Temmuz 1925), s. 4.

¹¹² *Amasya*, S: 180, 4 Teşrînisâni 1341 (4 Kasım 1925), s. 2; *Amasya*, S: 181, 11 Teşrînisâni 1341 (11 Kasım 1925), s. 2.

¹¹³ *Amasya*, S: 123, 1 Teşrînievvel 1340 (1 Ekim 1924), s. 1.

¹¹⁴ *Amasya*, S: 139, 21 Ocak 1341 (21 Ocak 1925), s. 1; *Amasya*, S: 141, 4 Şubat 1341 (4 Şubat 1925), s. 1; *Amasya*, S: 142, 11 Şubat 1341 (11 Şubat 1925), s. 1.

¹¹⁵ *Amasya*, S: 151, 15 Nisan 1341 (15 Nisan 1925), s. 3; *Amasya*, S: 153, 29 Nisan 1341 (29 Nisan 1925), s. 3; *Amasya*, S: 154, 6 Mayıs 1341 (6 Mayıs 1925), s. 2.

gelişimine katkı sunulmak istenmektedir. Yerli malı tüketiminin teşvik edilmesi,¹¹⁶ Türk Tayyare Cemiyeti'ne destek verilmesi,¹¹⁷ sıtma¹¹⁸ ve uyuzla¹¹⁹ mücadele, dış sağlığı¹²⁰ gibi konular üzerine yapılan yayınlar, gazetenin bu misyonunu ispatlar niteliktedir.

Bütün bunların dışında *Amasya* gazetesinde de tıpkı *Emel* gazetesinde olduğu gibi iç ve dış politikaya ilişkin haber ve yorumlara, edebî yazılara, şehirle ve muhacirlerle ilgili muhtelif haberlere rastlamak mümkündür. Bu haber ve yorumlar, Cumhuriyet'in ilk yılları için Amasya tarihine ışık tutacak çok kıymetli bir kaynak durumundadır.

Sonuç

Amasya, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yükselen taşra gazeteciliğinin önemli örneklerinin görüldüğü şehirlerden biridir. Meşrûtiyet döneminde bu şehirde çıkan ilk gazeteler Ermeniler tarafından yayınlanmıştır. Bu ilk gazetelerle hemen hemen aynı dönemde ilk Türkçe gazeteler de çıkmaya başlamıştır. Amasya'da yayınlanan ilk Türkçe gazete, Karslı Şükrü Efendi tarafından çıkarılan *Müdde-i Umûmî*'dir. Bunun hemen ardından Tokatlı Mehmet Rifat Efendi tarafından *Taşdemir* gazetesi çıkarılmıştır. *Müdde-i Umûmî* gazetesinin üç, *Taşdemir*'in ise sadece bir nüshası bugün elimizde bulunmaktadır.

Millî Mücadele döneminde önemli olaylara sahne olmuş Amasya'da basın yayın alanında da ciddi bir hareketlenme yaşanmıştır. 1920-1922 yılları arasında *Türközü*, *Yeşilirmak*, *Amasya'da Emel*, *Tecelli*, *Hakikat*, *Hak Yolu* ve *Amasya* gazeteleri yayın hayatına başlamışlardır. *Türközü* ve *Yeşilirmak* gazeteleri, iki hafta içinde sadece birer nüsha olarak yayınlanmış ve üçüncü haftada *Amasya'da Emel* adını almışlardır. Yaşanan isim değişikliği bu gazetelerin birbirinden ayrı olduğu algısı doğursa da aslında *Amasya'da Emel* gazetesinin yayın hayatına başlama tarihini 14 Nisan 1920 değil, 1 Nisan 1920 olarak yorumlamak daha doğru olacaktır. Millî Mücadele döneminde Amasya ve Merzifon'da yayınlanan gazetelerin sınırlı sayıdaki nüshalarından nasıl bir yayın politikası izlediklerini çıkarmak kolay değildir. Ancak bu gazetelerin sınırlı imkânlar içinde Millî Mücadele'yi destekledikleri kesindir. Bu gazetelerden *Amasya* ve *Emel*, Cumhuriyet'in ilânından sonra da yayınlarını devam ettirmişlerdir.

Emel gazetesi, Büyük Millet Meclisi'nin açılışından çok kısa bir süre önce yayın hayatına başlamıştır. Millî Mücadele boyunca Ankara idaresi namına

¹¹⁶ *Amasya*, S: 149, 1 Nisan 1341 (1 Nisan 1925), s. 1.

¹¹⁷ *Amasya*, S: 154, 6 Mayıs 1341 (6 Mayıs 1925), s. 1.

¹¹⁸ *Amasya*, S: 157, 27 Mayıs 1341 (27 Mayıs 1925), s. 1.

¹¹⁹ *Amasya*, S: 145, 4 Mart 1341 (4 Mart 1925), s. 3.

¹²⁰ *Amasya*, S: 138, 14 Kânunısâni 1341 (14 Ocak 1925), s. 3.

etkili bir propaganda vasıtası olmuştur. Onun bu etkili pozisyonu, Meclis'te yapılan görüşmelere dahi konu olabilmıştır. Millî Mücadele'ye destek veren yayıncı yapan *Emel* gazetesi, yeni kurulan rejimin temel esaslarını benimsemekle birlikte mahallî ölçekte keskin bir muhalefet odağı konumundadır. *Amasya* gazetesi ise 1922 yılında yayın hayatına başlamıştır. Bu gazete, vilâyetin resmî gazetesidir. Osmanlı'nın son zamanlarında neşredilen vilâyet gazetelerine benzer bir formata sahiptir. *Amasya* gazetesi, yapmış olduğu yayıncılarla yeni kurulan rejimin bölgedeki en gür sesi durumundadır.

Her iki gazetede de iç ve dış politikaya, mahallî olaylara ve ihtiyaçlara yönelik yayıncı yapılmıştır. Bununla birlikte *Amasya* gazetesi, resmî bir yayıncı olması hasebiyle neşrettiği kanun metinleri ve halka yönelik eğitici yayıncılarıyla temayüz etmektedir. *Emel* gazetesi ise bilhassa resmî kurumlarda görülen aksaklıklar ve bu aksaklıklara yönelik eleştirileri dolayısıyla yaşadığı polemiklerle öne çıkmaktadır. *Amasya* ve *Amasya'da Emel* gazeteleri hem Türk basın tarihi hem de Amasya şehir tarihi için önemli kaynaklardır. *Amasya* gazetesinin vilâyetin resmî gazetesi olması, *Emel*'in ise nispeten muhalif bir tavır sergilemesi, iki kaynağın birbirini tamamlayan cüzler hâlinde okunmasını mümkün kılmaktadır.

KAYNAKLAR

1.Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi Dairesi Başkanlığı (BOA)

BOA, BEO, 1728-129592, 22 Cemâziyelâhir 1319/6 Ekim 1901

BOA, BEO, 1845-138348, 4 Safer 1320/13 Mayıs 1902.

BOA, BEO, 1926-144387, 24 Cemâziyelâhir 1320/28 Eylül 1902.

BOA, BEO, 984-73778, 27 Safer 1315/28 Temmuz 1897.

BOA, DH.MKT. 254-40, 29 Zilhicce 1311/3 Temmuz 1894

BOA, DH.ŞFR. 292-1, 28 Nisan 1318/11 Mayıs 1902

BOA, MKT., 730-8, 2 Rebiülâhir 1321/28 Haziran 1903

BOA, ŞD. 2718-101, 27 Rebiülevvel 1320/4 Temmuz 1902.

BOA, ZB. 332-45, 19 Nisan 1325/2 Mayıs 1909.

2.Resmî Yayınlar

Annuaire Oriental, 1909.

Annuaire Oriental, 1912.

Annuaire Oriental, 1913.

Annuaire Oriental, 1914.

Annuaire Oriental, 1921.

Annuaire Oriental, 1922.

Düstur I. Tertip. C: I, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1289.

Salname-i Devlet-i Osmâniye, Matbaa-i Ahmet İhsan, Dersaadet 1322.

Salname-i Devlet-i Osmâniye, Selânik Matbaası, Dersaadet 1327.

Salname-i Devlet-i Osmâniye, Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekâsı, Dersaadet 1320.

Salname-i Maarif-i Umûmiye, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1316.

Sivas Vilâyeti Salnamesi, Sivas Vilâyet Matbaası, Sivas 1287.

Sivas Vilâyeti Salnamesi, Sivas Vilâyet Matbaası, Sivas 1298.

Sivas Vilâyeti Salnamesi, Sivas Vilâyet Matbaası, Sivas 1325.

TBMM Zabıt Ceridesi, 28 Şubat 1337 (28 Şubat 1921).

3. Kitap ve Makaleler

ATASOY, Nurullah, *Amasya Vilayeti Gazetesi (1923-1928)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli Üniversitesi, 2014.

BAYKAL, Hülya, *Türk Basın Tarihi 1831-1923*, Yayınevi Yok, İstanbul 1990.

ERTUĞ, Hasan Refik, *Basın ve Yayın Tarihi İlk Devirler*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1995.

GİRGİN, Atilla, *Türk Basın Tarihinde Yerel Gazetecilik*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2001.

KOCABAŞOĞLU, Uygur-BİRİNCİ, Ali, “Osmanlı Vilâyet Gazete ve Matbaaları Üzerine Gözlemler”, *Kebikeç*, S: 2, (1995), ss. 101-122.

KOLOĞLU, Orhan, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2006.

MENÇ, Hüseyin, *Amasya Basın Tarihi*, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 1993.

MENÇ, Hüseyin, *Millî Mücadele Yıllarında Amasya*, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Yayın Yeri Yok, 2007.

ORAL, Fuat Süreyya, *Türk Basın Tarihi*, Yeni Adım Matbaası, Yayın Yeri ve Yılı Yok.

ŞAHİN, İlhan-EMECEN, Feridun, “Amasya”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C: 3 Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss. 1-4.

ŞAPOLYO, Enver Behnan, *Türk Gazeteciliği Tarihi*, Ankara 1971.

TOPUZ, Hıfzı, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011.

TUĞLUCA, Murat, “Sivas Vilayet Gazetesi”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri II*, Sivas 1000 Temel Eser, İstanbul 2007.

UNBEHAUN, Horst, “Sivas Vilayetinde Basının Doğuşu”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S: 10 (2001), ss. 9-36.

VARLIK, Bülent, “Yerel Basının Öncüsü: Vilâyet Gazeteleri”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C: 1/99-102. İletişim Yayınları, İstanbul, Yayın Yılı Yok, ss. 99-102.

4.Sürelî Yayınlar

Amasya Gazetesi

Amasya'da Emel Gazetesi

Hakikat Gazetesi

Müdde-i Umûmî Gazetesi

Taşdemir Gazetesi

Tecelli Gazetesi

Türküzü Gazetesi

Yeşilırmak Gazetesi

5.İnternet Kaynakları

“Hakikat”, Erişim Tarihi: 10 Ekim 2023, <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/Periodicals/Catalog/Issue/?IssueId=197152> .

“Müdde-i Umumi”, Erişim Tarihi: 3 Ekim 2023, <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/catalog/details/1213> .

“Osmanlı Salnâmeleri Veri Tabanı”, Erişim Tarihi: 3 Ekim 2023, <http://ktp.isam.org.tr/?url=salname> .

“Taş Demir”, Erişim Tarihi: 10 Ekim 2023, <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/catalog/details/1070> .

“Tecelli”, Erişim Tarihi: 10 Ekim 2023, <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/catalog/details/535> .

MEHMET EREN VE KUR'ÂN EĞİTİM METODU*

Hayrettin ÖZTÜRK**

ÖZ

Mehmet Eren, görev yaptığı yerlerde dini hayatın şekillenmesi bağlamında, İmam Hatip Liselerinin açılmasına, Kur'ân Kursları'nın gelişimine ve çok sayıda hafızın yetişmesine öncülük eden şahsiyetlerden biridir. Bu makalede, "Asker Hafiz Ekolü"nü'nün öncüsü olan Mehmet Eren'in hayatı, Kur'ân alanında yaptığı hizmetler ve Kur'ânî eğitim metodu incelenecektir. Çalışmanın amacı Osmanlı bakiyesi bir Kur'ân üstadının Kur'ân eğitim metodunun akademik nitelikli bir çalışma sayesinde kaybolmasının önüne geçilerek ileriki nesillerin istifadesine sunulmasıdır.

Bu çalışma, Kur'ân eğitim ve öğretiminin hangi zor şartlar altında devam ettirildiğinin ve günümüze kadar bu uğurda hangi fedakârlıkların yapıldığının da tarihi izlerini taşımaktadır. Ayrıca geleceğin Kur'ân neslinin bu anlamlı mücadeleden haberdar edilmesi hususunda çalışmanın sonuçları dikkate değer bir önem taşımaktadır.

Anahtar Sözcükler: Kıraat, Mehmet Eren, Asker Hâfiz, Harf ve dudak ta'limi, Kur'ân eğitim metodu.

MEHMET EREN AND HIS METHOD OF QUR'AN EDUCATION

ABSTRACT

Mehmet Eren is one of the prominent figures who has pioneered the establishment of Imam Hatip Schools, the development of Qur'an courses in the region, and the training of numerous hafizes (those who have memorized the Qur'an) in the context of shaping religious life in the places where he served. In this article, the life, service to the Qur'an, and fundamental characteristics of Mehmet Eren's recitation style, considered a pioneer of the "Soldier Hafiz Tradition", will be discussed and examined. The aim of the study is to prevent the disappearance of the educational method of a Qur'an master from the Ottoman legacy through an academically qualified study and to make it available for the benefit of future generations.

This study carries the historical traces of under what difficult conditions Qur'an education and instruction have been continued and the sacrifices made for this cause up to the present day. Moreover, the results of the study hold significant

* *Gönderim Tarihi: 12.04.2023. Kabul Tarihi:01.05.2024.*

** *Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, SAMSUN. hayrettin.ozturk55@hotmail.com, ORCID:0000-0001-6796-2122.*

importance in informing the future generation of Qur'an about this meaningful struggle.

Keywords: Recitation, Mehmet Eren, Soldier Hafiz, Articulation of letters and lips, Qur'an service, and Qur'an Education.

Giriş

Karadeniz Bölgesi, Kur'ân'ın eğitimi ve öğretimi alanında ekol olabilecek Kur'ân üstatlarının yetişmesine öncülük etmiş bölgelerimizden birisidir. Bu hocalarımız, tecvid ve tashih-i hurûf eğitiminin gerekliliği ve önemi üzerinde hassasiyetle durmuşlar ve bu alanda pek çok talebe yetiştirmişlerdir. İstanbul'da Serezli Ahmed Şükrü es-Sirûzî ve İsmail Bayrî gibi kurrâlardan eğitimlerini tahsil eden bu üstatlarımız, hizmet için ülkemizin her tarafında öğrenci yetiştirmeye başlamışlardır ki bunlar sadece harf ta'lîmi ve tashih-i hurûf eğitimi değil aynı zamanda kıraat eğitimi ('aşer, takrîb ve tayyibe) alanında da ciddi hizmetler vermişlerdir. Kur'ân eğitiminde ve öğrenci yetiştirmede büyük hizmetleri olan bu hocalarımızdan biri de hizmet yaptığı yerlerde *asker hâfız* olarak bilinen reîsü'l-kurrâ Mehmet Eren'dir.

Bu makalede, Kur'ân eğitim ve öğretimi alanında ekol sahibi olan ve hayatta iken öğrencisi olduğum Mehmet Eren'in hayatı, Kur'ân eğitim metodu ve kaliteli öğrenci yetiştirmesinin sebepleri üzerinde durulacak, dudak ta'lîmindeki hususiyetlerinin ve eğitim metodlarının kaybolup gitmesinin de önüne geçilerek sonraki nesle kaybolmaz bir çalışma sunulmuş olacaktır.

Bu makalede ilk önce, Mehmet Eren'in ilim ve tahsil hayatı, Kur'ân eğitimi alanında yaptığı hizmetler ve eğitim metodu incelenecek ve bu sahadaki katkıları değerlendirilecektir.

1.Mehmet Eren'in Hayatı ve İlmî Kişiliği

1.1.Hayatı

Mehmet Eren (Asker Hâfız), 5 Mart 1921 tarihinde¹ Trabzon'un Beşikdüzü ilçesine bağlı Akkilise² (Akkise/Akkese)³ köyünde doğmuştur.⁴ Aile ilk önce

¹ Müridan grubuna gönderdiği öz geçmişinde şöyle demektedir: "Nüfus kaydı itibarıyla her ne kadar 1337 doğumlu yazılmış isem de cennetmekân pederim Vakfikebir müftüsü Hacı Şeyh Abdulvahhâb Efendi Hazretleri tarafından Tefsir-i Kebir'in baş sahifesine 8 Temmuz 1334 tarihli Cuma günü sabah saat 8:00 de oğlum Muhammed dünyaya gelmiştir. Buna göre ana doğum tarihim 20 Temmuz 1918'dir." Yaşımın küçük yazılmasını babam Abdulvahhâb şu sözlerle ifade etmişti: "Allah bana beş erkek çocuk lütfeylemiştir. Büyüklere aldığımız işaret gereğince yerime bırakılması bidayette işaretlendiği ve askere gitmezden önce okutup, dersleyip yerime bırakmak düşüncesiyle yaşıncı üç yaş küçük yazdırdım". Bkz. Mehmet Eren, *Öz Geçmişim*, Beşikdüzü, 1996, s. 1

² 1583 'ten itibaren hazırlanan tahrir defterlerinde Akkilise ismine ilk defa 1682 yılında rastlıyoruz. Bkz. Feridun M. Emecen, *Ağasar Vadisi-Şalpaazarı Beşikdüzü*, Serander

Trabzon-Şalpazarı ilçesine bağlı Simenli köyüne yerleşmiş ve aile büyüklerinden Melik Dede ve kadiri postnişini Melik Melikoğlu'nun kabri aynı köydedir. Daha sonra aile Beşikdüzü'nün Akkise/Akkese köyüne yerleşmiştir. Melik Melik oğlu'nun oğlu Ahmet Melikoğlu ve onun oğlu halvetî postnişini Hasan Melikoğlu'nun kabri Akkise'deki köy kabristanlığındadır. Halvetî ve nakşî müşidlerinde Abdulvahhâb Eren ve babası İbrahim Efendi'nin kabirleri ise Bahriye Nâzırı Hasan Hüsnu Paşa tarafından yaptırılan Erenler Tekkesi içindedir.⁵

Mehmet Eren'in annesi Fatma Hanım, babası da Abdulvahhâb Efendi'dir. Mehmet Eren, ilk Kur'an eğitimini babası Abdulvahhâb Efendi'de almış, ilkokulu, Şarlı merkez ilk mektebinde bitirmiş ve babasından Sarf-Nahiv, Fıkıh dersleri okumuş⁶ ve küçük yaşta hafızlığını bitirmiştir.⁷ 1932 yılının Ramazan ayında mukabele okumak üzere⁸ gittiği Giresun-Bulancak'ta caminin imamı H. Hüseyin Uzunalioğlu'nun yönlendirmesi ve babasının da müsaadesi ile İstanbul'a gitmiş ve Hasan Akkuş'ta hafızlığını kuvvetlendirmiş ve tashih-i hurûf dersleri almıştır.⁹ Fatih Camii müderrislerinden Arnavutlu Hüsrev Hoca'dan Tefsir, Fatih Müftüsü Ali Yekta Efendi'den Akâid ve Fıkıh, Eminönü Müftüsü Bekir Hakî'den Hadis dersleri okuduktan sonra reîsü'l-kurrâ İsmail Bayrı'dan '*aşere-takrib-tayyibe* okuyarak icazet almıştır.¹⁰ 1962-1963 yıllarında İmam-Hatip Okulunun imtihanlarını vererek İmam-Hatip Lisesi diploması almıştır.¹¹

Mehmet Eren, Nazile (1923-1998) hanımla evlenmiş ve 4 çocuğu olmuştur. Erkek çocukları; Hasan Hikmet ve Vahap, kızları da Hayrunnisa (Asiye) ve Aşşen'dir.

1.2.Mehmet Eren'in Hocaları

1.2.1. Abdulvahhâb Eren (1891-1963)

Abdulvahhâb Eren, 01.07.1891 yılında Şarlı Nahiyesinin Akkese/Akkese

yayınları, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon, 2010, s. 116; *Diyanet İşleri Başkanlığı*, Arşiv Dosyası, no: 27c.

³ D.İ.B., Arşiv Dosyası, no:25190, s. 27b

⁴ D.İ.B., Arşiv Dosyası, Tevcih Mazbatası, 28.4.1951. s. 13; D.İ.B., Arşiv Dosyası, Adapazarı noterliği, 3692, tarih 21.4.1942, s. 15.

⁵ Mehmet Eren, *Erenler Sohbeti*, İstanbul, 2015, s. 7.

⁶ D.İ.B., Arşiv Dosyası, no: 14036, s. 25.

⁷ Eren, *Özgeçmişim*, s. 2

⁸ *Reisü'l Kurrâ Mehmet Eren "Asker Hafız"*, Ed. Abdülkadir Dinç, Orhun Yayınevi, Sakarya 2019; s. 33-39; Eren, *Özgeçmişim*, s. 2

⁹ Eren, *Özgeçmişim*, s. 3

¹⁰ İcazetname için bkz. D.İ.B., Arşiv Dosyası, Giresun İl Müftülüğü Sayı: 863; Tarih: 20.6.1973, s. 29

¹¹ D.İ.B., Arşiv Dosyası, intibak çizelgesi, s. 21.

(Akkilise) köyünde doğmuş,¹² Çorum ve Beşikdüzü medreselerinde okuyarak icazet almıştır.¹³ Askerliğini 1. Dünya savaşında tabur imamı olarak yapmıştır.¹⁴ 1932 yılında Beşikdüzü vaizi, 1934-1960 yılları arasında da Vakfıkebir müftüsü olarak görev yapmıştır.¹⁵ Keşaplı Aziz Hüseyin Efendi'den (1840-1922) halveti, babası İbrahim Efendi'den de nakşî icazeti alan Abdulvahhâb Eren, 1949 yılında hac farızasını yerine getirmiş ve 1961 yılında emekli olmuştur. 1963 yılında vefat eden Abdulvahhâb Eren, Akkise köyünde Erenler tekkesine bırakılmıştır.¹⁶

1.2.2. Reîsü'l-Kurrâ Hasan Akkuş (1885-1972)

Hasan Akkuş; 1885 yılında Ankara Kızılcahamam Başkonak köyünde dünyaya gelmiş, Sirkeci'deki Hamidiye Mektebi'nden sonra Eyüp Kızılmescit imamı Hüsnü Efendi'de hıfzını tamamlamış, Ayasofya Merkez Rüşdiyesi'ni bitirmiş, Hasan Sabri Efendi'den *'aşere* ve Osman Nuri Taşkent'ten *takrib* dersleri almıştır. İlk resmi görevine, 1913 yılında Çemberlitaş Dizdâriye Camii'nde müezzin-kayyım olarak başlayan Hasan Akkuş, askerliğini 1915 yılında Yemen'de yaparken İngilizlere esir düşmüş ve esaretten kurtulduktan sonra 1918 yılında terhis olup tekrar aynı görevine dönmüştür. Sırayla Karaköy Arap Camii imamlığı (1923), Nûru Osmaniye Camii imamlığı (1926-1940) ve Nuru Osmaniye Kur'ân Kursu öğretmenliği (1940-1950) görevlerinde bulunmuştur. Tevazuu ve nüktedanlığı ile tanınan Akkuş, neva perdesi üzerinde uşşak dörtlüsü kalışlarını sıkça kullanarak kulağa hoş gelen tatlı sesi ile okuduğu aşırı, halkın gönlünde hoş lezzetler bırakmış, sevilmiş ve itibar görmüştür. Kendine has tarzıyla bir ekol sahibi olan Akkuş, 1970 yılında emekli olmuş ve 1972 senesinde vefat etmiştir. Kabri, Levent Zincirlikuyu'daki aile kabristanlığındadır.¹⁷

1.2.3. Reîsü'l-Kurrâ İsmail Bayrı (1905-1972)

İsmail Bayrı, 1905 yılında Yunanistan'ın Serez şehrinde dünyaya gelmiştir. Serez'de ilkokulu bitirdikten sonra İstanbul'a gelmiş ve Üsküdar

¹² Mustafa Zeki Terzi, "Trabzon'un Büyükliman Havzasında Dini Hayatın Gelişmesinde ve Şekillenmesinde Etkili Olan Şahsiyetler", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Dini Hayat Sempozyumu, Bildiriler Kitabı*, İstanbul 2016, C: I, s. 276; Adnan Cora, "Vakfıkebir Müftüsü Abdulvehhâb Eren Hoca Efendi'nin Şahsiyeti, Tarikat Nisbesi, Resmi Görevi ve Çevresine Etkileri", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Dini Hayat Sempozyumu, Bildiriler Kitabı*, İstanbul 2016, C: I, s. 170.

¹³ *Reîsü'l Kurrâ Mehmet Eren, a.g.e.*, 26; Şükrü Öztürk, *Trabzon'lu Kur'ân Hadimleri Cumhuriyet Döneminde Kur'ân'a Hizmet Etmiş Bazı Simalar*, Ankara 2018, s. 111.

¹⁴ Öztürk, *a.g.m.*, s. 111

¹⁵ Cora, *a.g.b.*, C: 1, s. 168-169; Terzi, *a.g.b.*, C: II, s. 269-274; Öztürk, *a.g.m.*, s. 112.

¹⁶ Cora, *a.g.b.*, C: 1, s. 168.

¹⁷ Mehmet Ali Sarı, *Beyoğlu'nda Bir Hafız*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016, s. 415-417; Recep Akakuş, "Akkuş Hasan", *DİA*, İstanbul 1989, C: 2, s. 275-276.

Askerî Rüşdiyesi'nde eğitime başlamıştır. Bir tren kazasında iki ayağını da kaybetmiş ve daha sonraki yıllarda “Kesik Bacak İsmail Efendi”, bazen de “Bacağı Kesik İsmail Efendi” lakabıyla anılmaya başlanmıştır. Dayısı Serezli Ahmed Şükrü Efendi'de hafızlığını tamamlamış ve reîsü'l-kurrâ Hamdi Efendi'den *'aşere, takrîb ve tayyibe icâzeti* almıştır. 1942 yılında Afyon Merkez Kur'an Kursu öğretmenliği ve 1952-1972 yıllarında Fatih Dülgerzâde Kur'an Kursu öğretmenliği görevlerinde bulunmuştur. Bu görevleri sırasında onlarca öğrenciye kıraat ilmi icazeti vermiştir. İsmail Efendi, 1972 yılında emekli olmuş ve aynı yıl vefat etmiştir. Kabri, Edirnekapı Şehitliği'ndedir.¹⁸

1.3.Öğrencileri

Mehmet Eren, hayatı boyunca büyük bir özveri ile Kur'an'a hizmet etmeyi kendine şiar edinmiştir. Gittiği her ilde ve görev yaptığı her yerde imam ve müezzinleri okutmuş, Kur'an Kursu ve İmam Hatip Lisesi açıp orada öğrenci yetiştirmiştir. Bazı öğrencilerine de kırâat ilimlerini okutmuş ve icazet vermiştir.¹⁹ O, okuttuğu öğrencilerin maddi durumları ile de ilgilenmiş, ramazan ayında camilere göndererek mukabele okutturmuş, sinema ve sigara olmak üzere onları zararlı alışkanlıklardan korumaya çalışmıştır. Öğrencileri, hocalarının okuyuş tarzını gittikleri yerlerde uyguladıklarından *asker hafız ekolü* zamanla tüm Türkiye'ye yayılmıştır. Günümüzde Adapazarı Merkez, Hasırcılar, Aziziye Kur'an Kurslarında ve İlahiyat fakültelerinde Mehmet Eren'in ekolünün devam ettiğini söyleyebiliriz.

Mehmet Eren Hoca'nın, hayatı boyunca okuttuğu öğrenci sayısının binleri aştığı ifade edilmektedir. Kurrâ hafız Ali Özdin, mevlithan kurrâ hafız Nihat Ulu, Ankara İlahiyat Fakültesi Kur'an-ı Kerîm hocası Demirhan Ünlü, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi hocalarından Yusuf Ziya Kavakçı, müftülerimizden Şükrü Şükür, vakıf insanı Ali Rıza Öztürk, İlahiyat fakültesi dekanlarından Hüseyin Tural, imam Hatip Lisesi müdürlerinden Remzi Yavuz, müftü ve akademisyenlerimizden Hayrettin Öztürk²⁰ bunlardan sadece bir kaçıdır.

1.4.Görev Yaptığı Kurumlar

Mehmet Eren Hoca, ilk görevine 1936 yılında Nuru Osmaniye Camii müezzini olarak başlamış, 1938 yılında Fatih Kâtip Muslihiddin Camii müezzini, 1940 yılında Hoca Kasım Günani Camii imamı ve ardından Mahmut Paşa Camii imamlığı görevlerinde bulunduktan sonra 1941 senesinde Afyon'a Kur'an Kursu öğretmeni olarak atanmıştır. 1 sene sonra askerlik görevini

¹⁸ D.İ.B. Mushafları İnceleme Kurulu, Esâmî-i Kurrâ Defteri, s. 81, 99, Recep Akakuş, “İsmail Efendi (kesikbacak)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, C: 23, s. 96.

¹⁹ Ali Özdin ile yapılan mülakat, 08.08.2020. 11.35.

²⁰ *Reisü'l Kurrâ Mehmet Eren, a.g.e., s. 237.*

yapmak üzere Adapazarı'na gitmiş ve 1942 senesinde Adapazarı'nda başladığı askerlik görevini 1945 senesinde tamamlamıştır.²¹ Askerliği esnasında tümen komutanının izniyle eşini de yanına almıştır.²² Okuduğu Kur'ân'dan etkilenen tümen komutanı Fikri Paşa'nın iltifatına mazhar olmuş ve haftanın iki gününde Paşa'nın evinde Kur'ân okumaya başlamış ve onun emriyle komutanlara, erlere, sivillere ve imamlara dersler vermeye başlamıştır. Bu derslerini hem askeriye de hem de hafta sonları izinli çıktığı günlerde şehirde imam ve müezzinlere vermiştir. Güçlü sesi ve Kur'ân öğretmedeki kabiliyeti ve dirayeti ile kısa bir zamanda sevilmiş ve halk tarafından *asker hafız* ismiyle anılmaya başlanmıştır.

1.5. Adapazarı'nda İmamlık ve Müftülük Müsevvidliği

Askerlik dönüşü, Adapazarı halkı asker hafızı Afyon'a göndermek istememişler ve şehrin ileri gelenlerinden bir grup kanaat önderi, devrin başbakanına giderek ricacı olmuşlar ve böylece görev yeri Afyon'dan Adapazarı'na alınmıştır.²³ İlk görevine Hasırcılar Camiinde imam olarak başlamış ve aynı zamanda Kur'ân okutmayı da sürdürmüştür. Zamanla Hasırcılar Camii, dışardan da gelen öğrencilerle adeta bir medreseye dönüşmüştür.²⁴ Hasırcılardaki bu görevinin yanında, 1960 tarihinde Adapazarı'nın en büyük camisi olan Tozlu Camii'nde de görev yapmaya başlamıştır.²⁵ Ayrıca Adapazarı müftülüğünde kâtip (müsevvid)²⁶ olarak da görevlendirilmiştir. Bu arada yapımına öncülük ettiği Adapazarı İmam Hatip Lisesinde de Kur'ân ve dini bilgiler dersleri vermeye devam etmektedir. Hem kâtiplik, hem imamlık ve hem de İmam Hatipte öğretmenlik görevlerini icra ederken bir kişiye üç görevin verilemeyeceği kaydından hareketle²⁷ 26.01.1960 tarihinde Tozlu Camii'ndeki görevinden alınmıştır. 1 sene sonra İmam Hatip Lisesindeki görevinden ayrılarak tekrar Tozlu Camiine imam olmuştur.²⁸ 1961 yılında Edine iline müftülük kâtipi olarak atanmış,²⁹ 6 ay görev yaptıktan sonra halkın arzu ve gayretleri ile 1962 yılında tekrar eski görevi Adapazarı müftülüğü kâtipliğine döndürülmüştür.³⁰

²¹ D.İ.B., Arşiv Dosyası, Terhis Tezkeresi, 26. 4. 1945, s. 23.

²² Eren, *Öğemişim*, s. 4; *Reisü'l Kurrâ Mehmet Eren, a.g.e.*, s. 90.

²³ D.İ.B., Arşiv Dosyası, no: 3477, tarih: 1.3.1953, s. 1.

²⁴ D.İ.B., Arşiv Dosyası, Hal Tercümesi, s. 16; Tahakkuk Cetveli, 21.1.1959; D.İ.B., Arşiv Dosyası, no: 12181, tarih: 25.5.1969.

²⁵ D.İ.B., Arşiv Dosyası, no: 4, tarih: 23.3.1960, s. 8; D.İ.B., Arşiv Dosyası, no: 7242, tarih: 6.4.1960, s. 7

²⁶ D.İ.B., Arşiv Dosyası, Hizmet Cetveli, s. 20, *Reisü'l Kurrâ Mehmet Eren, a.g.e.*, 121

²⁷ D.İ.B., Arşiv Dosyası, no: 2261, tarih: 6.1.1961, s. 4

²⁸ D.İ.B., Arşiv Dosyası, no: 8018, tarih: 3.3.1961, s. 10.

²⁹ D.İ.B., Arşiv Dosyası, no: 21532, tarih: 22.7.1961, s. 9.

³⁰ D.İ.B., Arşiv Dosyası, no: 31292, tarih: 17.11.1960, s. 28.

1.6.Kocaeli, Giresun ve Amasya Müftülüğü

Mehmet Eren, 26. 08. 1957 senesinde girdiği müftülük imtihanını kazanarak müftü olma hakkını elde etmiş ve 27 Ekim 1962 yılında İzmit müftüsü olarak atanmıştır.³¹ İzmit müftüsü iken 9 Nisan 1964 yılında hacca giderek bu kutsal görevi icra etmiştir.³² 27 Ekim 1962-13 Şubat 1967 yılları arasında İzmit müftülüğü yapmış ardından Giresun müftüsü olmuş ve 13 Şubat 1967-1 Aralık 1973 yılları arasında da Giresun müftüsü olarak görev yapmıştır.³³ Son olarak 10 Aralık 1973 tarihinde Amasya müftüsü olmuş ve bu görevi yaparken 2 Ekim 1975 yılında emekli olmuştur.³⁴

Mehmet Eren, resmi olarak İstanbul'da başlayıp Amasya'da tamamladığı 36 yıllık görevinde İmam Hatip Liseleri açmış, talebe yetiştirmiş ve emekli olduktan sonra da fahri olarak öğrenci okutmaya devam etmiştir. Bu sebepten öğrencilerinin sayısı binleri aşmıştır.

1.7.Halvetî ve Nakşî Postnişinliği Görevi

Mehmet Eren'in babası halvetî ve nakşî mürşidi kâmillerinden Abdulvahhâb Efendi, vefat etmeden önce 25 Şubat 1963 yılında oğlu Mehmet Eren'e bir mektup yazarak tarikattaki görevini ona devretmiştir. 7 Mart 1963 yılında Şeyh Abdulvahhâb Efendi vefat edince bu görevi Mehmet Eren üstlenmişti. Ancak resmi görevlerinden dolayı bu görev bir müddet daha halifeler tarafından icra edilmiş, Mehmet Eren de zaman zaman bu toplantılara iştirak etmiştir. 1975 yılında emekli olunca Beşikdüzü'ne yerleşmiş ve tekkedeki mürşitlik görevini fiili olarak yapmaya başlamış ve 2007 yılında vefat edene kadar bu görevini sürdürmüştür. Kur'an'daki mahareti, hitabeti ve liderlik vasfı ile tarikatı ayakta tutmuş ve tarikata yeni birçok mürid kazandırmıştır. Vefat edince oğlu Vahap Eren tarikatın başına geçse de İstanbul'daki görevinden dolayı Beşikdüzü'ne gelememiş, halifeler üzerinde etkin bir rolü de olmadığından ayrılıklar başlamış tarikat; Şalpaazarı, Eynesil, Beşikdüzü ve Akçaabat olmak üzere dört kola ayrılmıştır. Halifelerin ölümüyle tarikat daha da küçülmeye devam etmiş ve her ne kadar zaman zaman toplantılar yapılsa da o eski ihtişamından geriye fazla bir şey kalmamıştır.

1.8.Vefatı

Mehmet Eren, 17. 11. 2007 tarihinde 86 yaşında vefat etmiş, Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa'nın (1832-1903) Akkise köyünde yaptırdığı³⁵ Erenler tekkesinde babası şeyh Abdulvahhâb ve dedesi Hacı İbrahim Efendi'nin yanına

³¹ D.İ.B., Arşiv Dosyası, no: 103068, tarih: 10.2.1973, s. 31

³² D.İ.B., Arşiv Dosyası, no: 6498, tarih: 20.3.1964, s. 17.

³³ D.İ.B., Arşiv Dosyası, no: 409, tarih: 3.1.1967.

³⁴ D.İ.B., Arşiv Dosyası, no: 103068, tarih: 10.02.1973, s. 31.

³⁵ Cora, a.g.b., I, 167.

defnedilmiştir.³⁶ Vasiyeti üzere gasil işi; Mustafa Balta, Seyfeddin Demirci, Mehmet Öztürk, Âdem Kılıç, Hasan Öztürk; Kabrin kazımı ve defin işi Mehmet Sinan tarafından yapılmış, namazı Beşikdüzü Çakmak Camiinde kılınmış ve Mülk süresini yeğeni Hafız Ahmet Eren okumuş, müridan grubu eşliğinde defin işi gerçekleşmiş ve hanesinde yedi gece Yâsîn ve Mülk süresi okunarak vasiyet yerine getirilmiştir.³⁷

1.9.Eserleri

Mehmet Eren'in, *Erenler Sohbeti* adlı müridan grubuna yazdığı; tavsiyelerin, öğütlerin ve duaların yer aldığı, tasavvufi bilgilerin ağırlıklı olarak işlendiği bir eseri vardır. Bunun yanında ayrıca tarikatla ilgili bazı eserlerin tercüme ve sadeleştirme çalışmaları da bulunmaktadır.

2. Mehmet Eren'in Kur'an Eğitim-Öğretim Metodu

Osmanlıda kıraat ilmi ('aşere-takrib ve tayyibe) *dâru'l-kurrâ* ve hafızlık da *dâru'l-huffâz* tarafından yapılıyordu. Küçük çocuklar ise *küttâb* ya da meşhur ismiyle *mekteb-i sibyanda* eğitimlerini görüyorlardı. Tevhidi Tedrisat kanunu yürürlüğe girince Osmanlıdan beri devam edegelen *dâru'l-kurrâların*³⁸ görevi Kur'an Kurslarına devredildi. Bu kurslarda Kur'an ezberletiliyor ve tecvid okutuluyor ama kıraat ilmi okutulmuyordu.³⁹ Medreseler kapatılınca din adamı eksikliği ortaya çıktı ve bunun için *Dâru'l-Fünûn'da* bir İlahiyat Fakültesi, imam ve hatip yetiştirmek için ülkenin her tarafında 29 tane İmam Hatip Mektebi açıldı. 1930 yılında İmam Hatip Mektepleri ve 1933 yılında da *Dâru'l-Fünûn* İlahiyat Fakültesi öğrenci bulamadığından kapandı. 1950 yılına kadar Kur'an eğitimi Kur'an Kursları tarafından yürütüldü.⁴⁰

Mehmet Eren Hoca da o dönemin diğer hocaları gibi çok zor şartlar altında görev yapmış, fiziki açıdan elverişsiz mekânlarda eğitim-öğretimlerini sürdürmüşlerdir. Kur'an eğitim-öğretimi yapacak binaları olmadığından eğitimlerine camilerde devam etmişler ancak burada da özellikle kışın zorlu geçtiği dönemlerde ısınma sorunu ile karşı karşıya kalmışlar ve bu sebepten küçük camileri tercih etmişlerdir. Küçük bir cami olan Hasırcılar hem Kur'an

³⁶ Terzi, a.g.m. s. 279

³⁷ Eren, *Özgeçmişim*, s. 3, *Reisü'l Kurrâ Mehmet Eren, a.g.e.*, s. 243.

³⁸ Ali Osman Yüksel, *İbnü'l- Cezeri ve Tayyibetü'n-Neşr*, İstanbul 1996, s. 168-171; Necati Tetik, "Türkiye'de Başlangıcından Günümüze Kadar Kıraat İlminin Öğretiminde Takip Edilen Usul ve Esaslar", *M. Rüşti Aşıkutlu Anısına II. Kur'an ve Kıraati Sempozyumu, S.Ü.İ.F.*, (2006), s. 83-84.

³⁹ Mustafa Çağrıncı, "Kur'an Kursu", *TDVİA*, TDV Yayınları, Ankara 2002, C: 26, s. 423-425; Ahmet Koç, "Kur'an Kurslarında Din Eğitimi", *Din Eğitimi*, Ankara 2012, s. 352.

⁴⁰ Zeki Salih Zengin, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Kur'an Kurslarının Kurulması ve Gelişimi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: 11, S: 2, 2011, s. 4; Koç, a.g.m., s. 353.

Kursu hem de cami olarak kullanılmıştır. Bu eğitimlerde yaş sınırı gözetilmemiş küçük-büyük demeden her gelen okutulmuştur.

2.1. Ta'lîm ve Tashîh-i Hurûf Eğitim-Öğretim Metodu

Ta'lîm, kelime olarak “öğretmek” manasına gelir.⁴¹ Terim olarak; harf ta'lîminin ve tecvid kurallarının hoca-talebe arasındaki uygulamalı eğitimidir. Bu eğitimde harflerin tecvidi, mahreç ve sıfatları uygulamalı olarak öğretilmektedir. Bu eğitim-öğretim faaliyetine de *tashîh-i hurûf eğitimi*⁴² adı verilmektedir.

Mehmet Eren'in Kur'ân eğitim metodunda iki husus dikkati çekmektedir:

Birincisi; Fatiha-Duhâ sureleri okunurken her defasında Fâtiha da beraber okunmaktadır. Fatiha suresinin her dersten önce okunma gerekçesi şudur: Hicr suresi 87. Ayette; “Andolsun ki Biz sana tekrarlanan yedi ayeti ve yüce Kur'ân'ı verdik” buyurulmaktadır. Bu ayette Fatiha suresinin sürekli tekrar edildiği ve bu sebepten namazda Fatiha'nın zammı sure ile okunduğu bilinmektedir. Burada ayete ve sünnete ittiba için bu uygulama esas alınmıştır.

İkincisi; *kalfalık* ve *çıraklık* sistemidir. Mehâric-i hurûf ve harf ta'lîminde ileri seviyede olan öğrencilere hocası tarafından çalıştırması ve derse hazırlaması için öğrenci verilmekte ve onlar da öğrencileri derse hazırlamaktadır. Hocanın yardımcısı olan kalfa kendisine emanet edilen öğrenciye harf ta'lîmi yaptırmakta, ezberlerini dinlemekte, hatalarını düzeltmekte ve sonra da nihai dersini vermek üzere hocasına göndermektedir. Kurrâ hâfız Ali Özdin Hoca Mehmet Eren'in en önde gelen kalfalarındandır.

Şimdi Mehmet Eren'in Kur'ân eğitim metodundaki uygulamalarını merhale merhale vermeye çalışalım:

2.1.1. Harflerin Doğal Halleriyle Okunuşu: Mehmet Eren, ta'lîm derslerine Arapçadaki 29 harfi doğal halleriyle tanıtarak başlardı. Harflerin mahreçleri üzerinde durur, tashihini ve seslendirmesini yapar, ince ve kalın harflere dikkat çeker ve bunlardan sonra öğrencilerini okutmaya başlardı.

Örneğin; *Elif üstün-e*, *elif esre-i*, *elif ütru -u*: الف أترأ - الف أسر إ - الف أستن أ - الف أستن أ
Ardından üç hareke ile *e-i-ü* = -أ-إ-أ şeklinde okuturdu.

2.1.2. Harekelerle Medli Okuyuş: Mehmet Eren, harfleri üstün, esre ve ötre ile *ê-î-û* = ء-إ-أ şeklinde medli olarak okuturdu. Bundan amaç, harflerin doğal haliyle mahreç ve sıfatı tam temayüz etmesi içindi. Bununla birlikte harfler seslendirilirken ağız ve dudak hareketleri de kontrol edilirdi.

⁴¹ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arabî*, Beyrut, 1414, “alm”, C: 12, s. 418; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzibu'l-luğa*, thk. Muhammed 'İvaz, Beyrut, 2001, “alm”, C: 2, s. 253; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemu'l vasît*, Mısır 1980, s. 624.

⁴² Ramazan Pakdil, *Ta'lim, Tecvid ve Kıraat*, MÜFV Yayınları, İstanbul 2017, s. 85-86.

2.1.3. Cezimli Okuyuş: Mehmet Eren, *hemze* ile *be* harfini cezmle; *Elif bâ ilen üstün-eb, elif bâ ilen esra-ib, elif bâ ilen ütru-üb* = - الف بآ إيلن أوستن أب - şeklinde bitiştirerek seslendirir ve bu uygulamayı son harfe kadar devam ettirirdi. Harf ta'lîminde sükûna hareke vermenin büyük bir hata olduğunu ifade eder ve birbirine yakın harflerin telaffuzu üzerinde özenle dururdu.

2.1.4. Şeddeli Okuyuş: Mehmet Eren, her harfin başına hemze getirerek şeddeden sonra fetha vererek; *ebbe-ibbi-übbü* = ابّ - ابّ - ابّ ve ardından *ebbâ-ibbi ve übbü* = ابّو - ابّي - ابّا şeklinde şedde ile beraber medli olarak okuturdu. Bu uygulamaların her aşamasında talebe imtihan edilirdi.

Şedde uygulamasında aşağıdaki harflerin telaffuzlarına özellikle dikkat çekilir, onların mahreç ve sıfatlarındaki inceliklere özellikle değinilir.

a) Cim harfinin şeddeli hali olan “*ecce*” uygulaması: Bu harf Türkçemizde kullandığımız “*c*” sesiyle, ses olarak aynı olup fakat harfin çıkış yeri, dil ucunun üst damağa yapışmasıyla değil, dil ortasına yakın bir yerden çıkmasıdır. Her iki okuyuş da müşafehe yoluyla gösterilirdi.

b) Şeddeli uygulamada “*ra*” harfi: Bu harfte tekrîr sıfatına dikkat edilir ancak bu sıfatın arka arkaya birkaç “*r*” şeklinde algılanmamasına özen gösterilirdi.

c) “*Şin*” harfinin telaffuzu: Bu harfin, dil ucundan değil de dil ortasından çıkmasına ve “*şin*” harfinin aynı “*ce*” gibi dil ortasına doğru olduğuna ancak mübalağa da yapılmamasına özen gösterilirdi.

d) Dâd harfinin telaffuzu: “*Dad*” harfi telaffuzu zor olan harflerden biridir. Dilin sol veya sağ yahut her iki yanı üst azı dişlere hafifçe değdirilir, dil kökü ve ortası üst damağa yükselir, dilin ucu ise serbest kalır ve bu esnada *zâ* sesine benzer hafif bir vızıltı duyulur. Buna *dâd* vızıltısı denir. Azı dişlerinden ve dil kenarından çıktığı için bu, *dâd* sesidir.⁴³

Dil ucu iki azı dişi arasına girerek ve harfe *istitale* sıfatı verilerek okunan bir harftir. Sudan’ın bazı bölgelerinde yaşayanlar bu harfi kalın lâm, “*lam-ı mufahhame*” gibi, Iraklılar ve Türkler *zâ* (ظ) harfine yakın bir sesle ve Mısırlılar ise genelde kalın *dâl* (د) harfine benzer bir şekilde çıkarmaktadırlar.⁴⁴

⁴³ Ali Rıza Sağman, *İlaveli Yeni sağman Tecvidi*, İstanbul, 1964, s. 38; Detaylı bilgi için bkz. Hayrettin Öztürk, *Kur’ân-ı Kerim Kırâatinde Dâd Harfi ve Dudak Tâlîmi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2018, s. 26.

⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şemsuddîn İbn Neccâr, “Ğâyetü’l-murâd fi m’arifeti ihrâci ed-dâd”, *Mecelletü’l-mecma’-l-‘ilmî el-İrâkî*, thk. Taha Muhsîn, Bağdat, 1988, C: 39, S: 2, s. 252-253; Saçaklızâde Muhammed b. Ebû Bekr el-Mar’aşî, *Cühdü’l Mukill*, thk. Salim Kadduri el-Hamed, Umman 1429, s. 300.

Mehmet Eren Hoca bu harfi *dâd* harfinin mahreç ve sıfatı ile uyumlu bir şekilde akıcı bir tarzda okumaktadır.⁴⁵ Araplar bu harfe şiddet sıfatı vererek okumaktadırlar.⁴⁶ Yani *dâl* (د) ve *te* (ت) harflerini idğam ederken sesi kesmektedirler ki bu kitâbî uygulamalara uymamaktadır. Çünkü *dâd* harfi, *rihvet* sıfatından dolayı ses ve nefesin birlikte akmasını gerektirmektedir. Türkiye’de reîsü’l-kurrâ Mehmet Eren (asker hafız), Şeyhu’l-kurrâ Ali Haydar Özak ve Arap âleminde Muhammed Mahmûd el-Husarî’nin (1917-1980)⁴⁷ bu harfi diğerlerine nazaran sıfatlarına daha uygun olarak telaffuz ettiği görülmektedir.⁴⁸

e) “*Za*” harfinin şeddeli uygulaması: Bu harf, kalın bir okuyuşla dil ucu üst damağa dokunmak suretiyle peltek olarak okunmaktadır.

f) Şeddeli “*nun*” ve şeddeli “*mim*” harflerinin uygulamaları: Diğer harfler şeddeli olduklarında yalnız şeddeleri ortaya çıkmakta fakat bu iki harf telaffuz edildiğinde hem şeddeleri hem de ğunneleri belirtilerek okunmaktadır.

g) Sakin harf ve *lâm-ı teşdîd*: Sakin harfe hareke verme ile ilgili hatâlar lahn-ı celîye girmektedir ki bundan şiddetle kaçınılırdı. Örneğin: والعصر kelimesindeki *lam* harfine kesre hareke vererek okunması gibi.

ğ) İnce ve kalın harf uyumu: Mehmet Eren’in üzerinde titizlikle durduğu konulardan birisi de budur. اَلَيْسَ اللهُ بِأَحْكَمَ الْحَكِيمِينَ ayetinde olduğu gibi bazı harflerin uygulamasında bazı hatalar yapılmaktadır. Bazıları, *sîn* harfinden Allah’ın yüce ismine geçerken Allah lafzını kalın okurken *sîn* harfini de kalın okumaktadır. Burada *sîn* harfi ince, lafzatullah ise kalın okunmalıdır. Aynı durum kalın harften ince harfe geçerken de yapılmaktadır. Örnek olarak اَلَمْ نَشْرَحْ اَلْمَشْرُوحِ ayetinde *sâd* (ص) harfi kalın okunurken *dâl* (د) harfi ince okunmalıdır. Ama uygulama bunun tersi olursa bu hatalı bir okuyuş olur.

2.1.5. Namaz İçindeki Dualar: İkinci aşamada namaz içindeki dualar ta’lîm ettirilmektedir. Burada iftitah tekbirindeki (başlangıç tekbiri) hemzelerin şiddet sıfatına dikkat edilmektedir. Aksi takdirde hemzedeki şiddet sıfatı tam vurgulanmazsa hemzeler belirsiz olur ve bu da bir anlamda *teshile* yol açar. İkinci olarak rukûdan kalkışta okunan سمع الله لمن حمده lafzında geçen özellikle “*ayn*” harfi ile hemzenin karıştırılmamasına özen gösterilmesidir. Ezan ve kamet lafızları önce *vakf* haliyle sonra da *vasl* haliyle ta’lîm ettirilir, lafza-i celâlin *vasl* edilmesi halinde dammeli okuyuş, fethalı okuyuşa tercih edilmektedir. Selam verirken de esselâmdaki *lam* harfinin bir eliften fazla uzatılmasından şiddetle kaçınılmalıdır.

⁴⁵ Ali Topuz’dan temin edilen ses kaydı, 5.dk 58.sn, 6.dk 16.sn, 6.dk 26.sn.

⁴⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=aky9E6zRRI4>, 2.dk 46.sn.

⁴⁷ Bkz. Mahmûd Halîl el-Husarî, “Husarî Mahmûd Halîl”, *TDVİA*, İstanbul 1998, C: 18, s. 412-413.

⁴⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=krA3W-QDzWU>, 6.dk 38.sn; <https://www.youtube.com/watch?v=MHUGR3Ejlv8>, 56 sn.

2.2. Mehmet Eren'in Dudak Ta'lîmindeki Uygulamaları

Tecvid kitaplarında *dudak ta'limi* müstakil bir başlık altında değerlendirilmez. Bu konu *harf ta'limi*, "*tashih-i hurûf*" ve "*mahârici hurûf*" adı altında işlenmiştir. Dudak ta'limi, ilk defa Ali Rıza Sağman Hoca tarafından müstakil bir başlık altında ele alınmıştır.⁴⁹ Bu usûl, hocadan talebeye şifahi yolla aktarılmakta ve harf ta'lîminde dudakların aldığı şekli ifade etmektedir.⁵⁰ Bu sebepten bazı hocalar ve okuyucular dudak ta'lîmine fazla önem vermezken⁵¹ bazıları da ciddiyetle üzerinde durmaktadır. Dudak hareketleri, Kur'ân tilavetinde güzelliğin doruk noktası ve Kur'ân tilavetinde bir sanattır.⁵² Mehmet Eren, dudak ta'lîmini ayrı bir ilim olarak görmemiş ancak Kur'ân okurken dudak hareketlerine önem vermiştir. Onun dudak ta'lîmi uygulamasının inceliklerini şu şekilde özetlemek mümkündür:

2.2.1. Fetha Harekede Dudakların ve Ağızın Şekli: Fetha harekede sese yön vermek için alt çenenin aşağı doğru meyletmesi ile ağızın açılması durumudur.⁵³ İnce harflerde "e" ile "a" arası bir ses verilirken dudakların vaziyeti doğaldır ve çene yapısı da kalın harfe göre biraz daha kapalıdır. Kalın harflerde dil, kökü ile beraber damağa doğru kaldırılmak suretiyle "a" sesi verilir. İnce harfe göre alt çene biraz daha düşüktür.⁵⁴

2.2.2. Kesrede Dudaklar ve Ağız: Lügatta *kırmak* anlamına gelen *kesre*, tecvîd ilminde; sesi "i" ye yönlendirmek için alt çeneyi geriye doğru indirerek ağızı hafif açık bırakmaktır.⁵⁵ Kesre hareketinin mahrecinde dudaklar doğal hali üzere olmalıdır. İnce ve kalın harflerin telaffuzunda bir değişiklik olmazken seslerde farklılık olmaktadır. قِيلَ vb kelimelerin telaffuzunda ses, "i" foneminden "i" ye doğru meylederken, فِيهِ vb. kelimelerde ise direkt "i" fonemi verilmektedir.⁵⁶ Bu bilgiler müşafefe yoluyla öğrenilmelidir.

2.2.3. Dammede Dudaklar ve Ağız: Sözlükte yummak, birleştirmek, bitişirmek manasında kullanılan *damme*, tecvîd'de dudakları, aralarında boşluk

⁴⁹ Ali Rıza Sağman, *İlaveli Yeni sağman Tecvidi*, İstanbul 1964, s. 38; Öztürk, *Kur'ân-ı Kerim Kırâatinde Dâd Harfi ve Dudak Tâlimi*, s. 35.

⁵⁰ Pakdil, *a.g.e.*, s. 110-112.

⁵¹ Abdurrahman Gürses dudak ta'lîmi üzerinde pek durmazdı. Bkz. Pakdil, *Tâlim Tecvîd ve Kırâat*, s. 121-122; Naci Demirci, *Abdurrahman Gürses'in Kırâat İlmi Eğitimindeki Yeri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, SBE, 2013, s. 75-80.

⁵² Sağman, *a.g.e.*, s. 38.

⁵³ Öztürk, *Kur'ân-ı Kerim Kırâatinde Dâd Harfi ve Dudak Tâlimi*, s. 37.

⁵⁴ Pakdil, *a.g.e.*, s. 113.

⁵⁵ Öztürk, *Kur'ân-ı Kerim Kırâatinde Dâd Harfi ve Dudak Tâlimi*, s. 38.

⁵⁶ Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Şeker, *Ali Haydar Özak ve Mehmet Eren'in Kırâat İlmindeki Yeri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, SBE, 2021.

kalacak şekilde yumuş ileri doğru sürmektir.⁵⁷ Ancak burada dudaklar yumulurken iki dudak arasındaki boşluk fazla olursa ince harfler kalın telaffuz edilmiş olur ve bu da büyük hataya neden olur. Mehmet Eren Hoca damme harekeyi, “u” “ü” arası ancak “u” harfine daha yakın bir ses ile okumaktadır. Eğer ötre hareketli harften sonra *vāv* (و) harfi gelirse, dudaklar ötreye göre biraz daha ileri götürülür. Yani bir kelimenin sonu damme ile biter öbür kelimenin başı *vāv* ile başlarsa damme üstü damme kuralı uygulanır. *Vāv* harfinde dudak dammeye göre iki misli ilerde olur. Ama bu “*hüve*” kelimesinde olduğu gibi aynı kelimedeki uygulanmaz. Sebebi hem telaffuzda zorluk olur hem de sekte yapılma endişesi doğar. *Vāv* harfinde dudağı ileri götürmek isterken ara kesilir ve bu da sekteye sebebiyet verir.

2.2.4. Sakin Harflerde Dudakların Konumu: Sâkin harflerde dudaklar kendinden önceki harfin hareketine göre şekil alır. Yani تَعْلَمُونَ - مُسَبِّدِينَ gibi kelimelerde vakf yapıldığında son harfin hareketi öncesine tabi olarak okunur. Eğer vakf halinde son harfin hareketi *sakin*, ondan öncesi de *sakin* olursa bu durumda onun öncesine bakılır. Eğer ötre ise dudaklar ilerde, fetha ve kesre ise dudaklar geride telaffuz edilir. تَعْلَمُونَ kelimesinde dudaklar huni şeklinde büzülmüş bir halde vakf yapılırken, مُسَبِّدِينَ kelimesinde dudaklar geride vakf yapılır. قُلْ بَلْ مَلَّةٌ gibi kelimelerde birinci lâm’da dudaklar dammeden dolayı ilerde, ikinci lâm’da dudaklar fethadan dolayı geride olur.

2.2.5. İzharda Dudaklar

a) İzhâr-ı Lisânî (dil izharı): Örnek: مِنْ خَيْرٍ kelimesinde nûn (ن) harfinde dudaklar geride, عَفْوَرٌ حَلِيمٍ kelimesinde râ’nın telaffuzunda dudaklar ilerde tutulur.

b) İzâr-ı Şefevî (dudak izharı): Dudak izharında dudakların şekli mâkablinin hareketine göre şekil almaktadır. Örnek: هُمْ يُرَاؤُنْ ve هُمْ فِيهَا gibi kelimelerde *mîm* harfinin telaffuzu esnasında makablinin hareketinin ötre olmasından dolayı dudaklar ilerde tutulur. Diğer örnekler; “hüm fihi” (هُم فِيهِ), “leküm dînüküm” (لَكُمْ دِينُكُمْ) gibi.

c) İzhâr-ı Kameriyye: الْقَمْرُ و kelimesindeki lâm harfinde dudaklar geride olur.

d) İzhâr-ı Kelime-i Vâhîde: İdgam maalğunne izharı da denilen نُنِّيَا kelimesinde dudaklar ilerde, قَتَّوَانْ kelimesinin izhârında dudaklar geride tutulur.

2.2.6. İhfâda Dudaklar

a) İhfâ-i Lisânî (Dil İhfâsı): إِنَّ كُنْتُمْ kelimesinde birinci ihfâda (*in*), dudaklar geride, ikinci ihfâda (*küntüm*), dudaklar ilerde tutulur.

⁵⁷ Öztürk, *Kur’ân-ı Kerim Kırâatinde Dâd Harfi ve Dudak Tâlimi*, s. 38.

b) İhfâ-i Şefevî (Dudak İhfâsı): تَرْمِيهِمْ بِحَجَّارَةٍ gibi kelimelerde sâkin mimden önceki harfin harekesi kesre ya da fetha olursa dudaklar geride tutulur. Ancak sâkin mîmden önceki harfin harekesi damme olursa dudaklar ileride tutulduktan sonra hızla geri çekilerek *bâ* (ب) harfi okunur. رَبَّهُمْ بِهِمْ örneğinde olduğu gibi.

2.2.7. İklâbda Dudaklar

a) Fethadan Fethaya: Dudaklar geride tutularak iklâb uygulanır: بَغِيًّا بَيْنَهُمْ

b) Fethadan Kesreye: Dudaklar geride olarak iklâb uygulanır: أَنْتِنَهُمْ

c) Fethadan Dammeye: İklâbın uygulanışı esnasında dudaklar geride tutulduktan sonra hızlı bir şekilde ileri götürülür ve *bâ* harfi okunur: بَوْرًا - يَنْبُوْعَا - قَوْمًا

d) Kesreden Kesreye: Dudaklar geride tutulur. *Min bilâdin* örneğinde olduğu gibi.

e) Kesreden Fethaya: Dudaklar geride olarak iklâb uygulanır: مَنْ بَعْدَ

f) Kesreden Dammeye: Dudaklar bir buçuk elif miktarı geride tutulduktan sonra hızlı bir şekilde ileri götürülür ve *bâ* harfi okunur: مَنْ بَطُونِ

g) Dammeden Dammeye: Dudaklar ileride okunur, geri çekilmez: صُمٌّ بُكْمٌ - سُنْبُلَةٌ -

ğ) Dammeden Kesreye: Dudaklar ileride yeterince tutulduktan sonra (1,5 elif miktarı), hızlıca geri çekilerek *bâ* harfi okunur: رَوْفٌ بِالْعِبَادِ

h) Dammeden Fethaya: Dudaklar ileride yeterince tutulduktan sonra, geri çekilerek *bâ* harfi okunur: سَمِيعٌ بَصِيرٌ

2.2.8. Ğunne ve İdğamlarda Dudaklar

a) Fethadan Fethaya: Dudaklar normal hali üzere geride iken okunur: مَنْ يَعْمَلُ

b) Kesreden Fethaya: Dudaklar normal haldedir: إِنْ - لَنْ يَسْتَطِيعَ

c) Kesreden Kesreye: Dudaklar normal haldedir: إِيَّيْ - مِنْ مِثْلِهِ

d) Kesreden Dammeye: Dudaklar hızlıca büzülüp ileri sürülür: عَمَدٍ مُّمَدَّدَةٍ

e) Fethadan Dammeye: Dudaklar hızlıca ileri götürülerek dudaklar müdgamun fihin harekesine göre şekil alır: مَنْ يُؤْمِنُ - أَنْ يُرْسِلَ

f) Fethadan Kesreye: Dudaklar normal haldedir: هُدًى مِنْ - يُؤَلِّ

g) Kesreden vâv'a geçiş durumu: Dudaklar hızla ileri götürülerek ileride bir buçuk harf miktarı tutulur: مَنْ وَاقٍ - جُوعٍ وَأَمْنِهِمْ

ğ) Dammeden Dammeye: Dudaklar ileri doğru büzülerek ğunne ve idğamlar yapılır. قَلِيلٌ مُسْتَنْدَعُونَ - يَمُدُّ

h) Dammeden Kesreye: Dudaklar hızla geri çekilerek okunur: وَيَلِّ لِكَلِّ

i) Dammeden Fethaya: Dudaklar geride ğunne ve idğam icra edilir: غَفُورٌ - رَجِيمٌ - نَمُّ

2.2.9. Medd-i Lîn'de Dudaklar

“خَوْفٍ”, (السَّوِّءِ) ve (نَوْمٍ) kelimelerinde dudaklar geri, “قَبِيْوْمٌ” kelimesinde dudaklar ileri götürülerek vakf yapılır. Fakat Mehmet Eren'in öğrencilerinden emekli Tozlu Camii İmam Hatibi kurrâ hafız Ali Özdin Hoca, müftü efendinin “خَوْفٍ” kelimesini geride (السَّوِّءِ), (السَّوِّءِ) ve (نَوْمٍ) kelimelerini de dudakları ilerde telaffuz ettiğini söylemektedir.

2.3. Kıraat Eğitim-Öğretim Metodu

Mehmet Eren; ta'lîm ve tashîh-i hurûf eğitimi yanında kırâat ilmi de okutmuştur. Türkiye'de İstanbul Tarîki ve Mısır Tarîki olmak üzere iki farklı usulde kıraat ilmi tahsil edilmektedir. Mehmet Eren, Mısır Tarîki Şeyh Ataullah Mesleği üzere kıraat okutmuştur. Ali el-Mansûri'nin 1088/1677 yılında İstanbul'a gelip talebe yetiştirmesi ile Mısır Tarîki ülkemizde meşhur olmuştur. Mutkin ve Atâullah olmak üzere iki mesleği vardır.⁵⁸ Atâullah Mesleğinin öncüsü Ali el-Mansûri'nin torunu *Şeyh Atâullah'tır* (ö. 1209/1794).⁵⁹

Mehmet Eren, kıraat eğitimine infirâd metoduyla başlamış ve indirâc metodu ile devam etmiştir. Bu öğrenim usulünü şu şekilde açıklayabiliriz:

i. Öğrencilere ilk olarak kıraat imamları ve râvilerini ifade eden rumuzlar ezberletilir. Bu rumuzlar tam olarak yerleşene kadar tekrar edilir.

ii. Rumuzlarla birlikte bir yandan da kâideler ezberletilir. Meddi bedel, sıla, taklîl, idğâm-ı kebîr ve idğâm-ı sağır v.s.

iii. Daha sonra Fâtîha'dan başlayıp Bakara Sûresinin (وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا) 39. ayetinin sonuna kadar *infirâd* usulü ile okutulur.

iv. *İnfirâd* usulü ile yani bütün imamların tek tek okuyuşları bittikten sonra *indirâc* tarikine yani bütün imamların ayetler üzerindeki uygulamalarına geçilir ve Fatiha suresinden Nâs suresine kadar bu uygulama ile devam edilir.

v. Meryem Sûresi'ne kadar olan bölümde merâtib-i erba'a sonrasında ise mertebeyen tarîki benimsenir.

3. Kurrâların Dudak Ta'lîmindeki Farklı Uygulamaları

Dudak ta'lîmini Türkiye'ye yayan hocalarımız Karadenizli dört kurrâmızdır. Bunlar; Trabzon'lu; Mehmet Rüşdü Aşıkutlu, Mehmet Eren, Ali Haydar Özak ve Rizeli Akrepoğlu Osman Nuri Taşkent'tir.⁶⁰ Bu kurrâlarımız çoğu kelimeleri aynı telaffuz ederler ve dudak hareketleri tıpatıp aynıdır. Ancak

⁵⁸ Detaylı bilgi için bkz. Abdulfettah el-Pâlûvî, *Zübdetü'l-İrfân fi Vücûhi'l-Kur'an*. Hilal yay., İstanbul tsz, s. 31-32; Yaşar Akaslan, “Türkiye'de Kıraat İlmi Eğitim-Öğretimi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2, 2018, s. 1098-1099.

⁵⁹ İsmail Karaçam, *Kur'an'ı Kerim'in Nüzûlü ve Kırâati*, İstanbul 1995, s. 250.

⁶⁰ Hayatları ve eğitim metodları hakkında detaylı bilgi için bkz. Öztürk, *Dâd Harfi ve Dudak Ta'lîmi*. s. 37-69.

birbirlerinden ayrıldığı noktalar da vardır ki; bunlar daha çok *izhâr-ı şefevî*, *ihfâ-i şefevî*, *iklâb*, *meddi lîn*, *şedde* ve *cezmlerin vakf hallerindeki okuyuşlarında* görülmektedir. Biz burada kurrâlarımızın birbirlerinden ayrıldıkları okuyuşlara değineceğiz.

3.1. İzhâr-ı Şefevî (dudak İzhârı): İzhâr-ı Şefevîde dudaklar mâkablinin harekesine göre şekil almaktadır. Örnek: *وَهُمْ فِيهَا* ve *هُمْ يُرَاؤُنَ* gibi kelimelerde dört kurrâmız da *mîm* harfinin telaffuzu esnasında makablinin (kendinden önceki harfin) harekesinin *damme* olmasından dolayı dudakların ileride tutulmasında hemfikirdirler. Ancak sakın *mim*'den sonra *vav* harfi gelirse dammeden kesreye ya da fethaya geçerken; Mehmet Rüşdü Aşıkutlu⁶¹ ve Mehmet Eren, dudakları ileride aynı hizada tutarken, Osman Nuri Taşkent burada *damme üstü damme kuralını* uygulayarak *vav* harfinin telaffuzunda dudakları bir misli daha ileri götürür. Ali Haydar Özak ise *dînüküm* kelimesinde dudakları geri çeker ve *vav* harfinde ise ileri götürür. “Leküm dînüküm veliyedîn= *لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينَ*” ayetinde olduğu gibi.

3.2. İhfâ-i Şefevî (Dudak İhfâsı): *تَرْمِيهِمْ بِحَجَارَةٍ* gibi kelimelerde sâkin harften önceki harfin harekesi kesre ya da fetha olduğu durumlarda bütün kurrâlarımız dudakları geride tutmaktadırlar. Ancak *iklâblarda* ve sâkin harften önceki harflerin harekesinin *damme* olduğu durumlarda üç kurrâmız (Aşıkutlu, Asker hafız ve Ali Haydar Özak) dudakları ileride yeterince tuttuktan sonra geri çekerek *bâ* (ب) harfini okurken, Akrepoğlu Osman Nuri Taşkent yarı ileride yarı geride kuralını uygulayarak dudakları ileride ne kadar tutmuşsa bir o kadar da geride tuttuktan sonra *bâ* harfini okumaktadır. *رَوْفٌ بِالْعَبَادِ* , *رَبَّهُمْ بِهِمْ* ve *سَمِيعٌ بَصِيرٌ* örneklerinde olduğu gibi.

İklâblarda; Kesreden dammeye ve fethadan dammeye geçerken Aşıkutlu ve Asker hafız, dudakları bir buçuk elif miktarı geride tuttuktan sonra hızlı bir şekilde ileri götürerek *bâ* harfini okurken, Akrepoğlu Osman Nuri Taşkent yarı geride yarı ileride kuralını uygular. Ali Haydar Özak ise dudağı hızla ileri uzatarak 1,5 elif ileride tuttuktan sonra dudağı geri çekerek *bâ* harfine işaret eder ve sonra tekrar hızla ileri uzatarak *bâ* harfini okur. Ali Rıza Sağman, kesreden dammeye ve fethadan dammeye geçerken dudakları hızla ileri götürerek yumar.⁶²

Örnek: *مَنْ يُطُونَ* ve *فَوَمَا يُورَا* , *أَنْ يُورَكَ* örneklerinde olduğu gibi.

İklâblarda; Dammeden dammeye geçerken üç kurrâmız dudakları ileride tutarken Ali Haydar Özak hocamız, dudakları hızla ileri götürerek öne doğru

⁶¹ Mehmet Rüşdü Aşıkutlu'nun öğrencilerinde İbrahim Şişman, hocasının “dînüküm veliyedîn= *لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينَ*” ayetinde dudakları geri çektiğini söylemektedir.

⁶² Sağman, *Sağman Tecvidi*, 24. Ders, s. 42.

uzatmakta, *mîm* harfinin sükûnunu dammede yeteri kadar verdikten sonra, dudaklarını hızlı bir şekilde geriye getirmekte ve geriye gelir gelmez çok hızlı bir şekilde tekrar ileriye götürmekte ve hafif bir kıpırdama ile bâ “ب” harfini okumaktadır.⁶³ صَمُّكُمْ – سُنْبَلَةٌ gibi.

3.3. Medd-i Lîn’de Dudaklar

“خَوْفٌ” ve “قَيُّومٌ” kelimelerinde vakf (durulduğunda) yapıldığında dudaklar makabline tabidir. “خَوْفٌ”ta geri çekilir, “قَيُّومٌ”da ileri uzatılarak vakf yapılır. Akrepoğlu ekolü burada kelimenin son harfinin harekesini esas almaktadır. Eğer kelimenin son harfinin harekesi fetha ve kesre ise dudaklar geri çekilmekte, ötre ise ileri uzatılmaktadır. Örneğin “nevmun” (نَوْمٌ) kelimesinde vakıf yapılacaksa “mîm” (م) harfinin ispatında dudaklar geri çekilmez. Çünkü “mîm” (م) harfi damme harekelidir. Lakin “es-sev-i” (السَّوِيءُ) kelimesi üzerinde vakıf yapılırsa “vâv” (و) harfi uygun med miktarı ile ispat olunduktan sonra “hemze” (ء)’nin ispatında dudaklar doğal konumuna çekilir. Çünkü “hemze” (ء) kesre harekelidir.⁶⁴ Mehmet Rüşdü Âşikkutlu hoca ise, içinde *vav* harfi bulunan bütün meddi lînlerde dudakları ileri uzatarak vakıf yapmaktadır. Diğer kurrâlarımız ise makablini esas alarak dudakları ileri uzatarak vakıf yapmışlardır.

3.4. Şedde ve Cezmlerin Vakf Hallerinde Dudakların Durumu

Burada üç kurrâmız, “yethurne= يَطْهَرْنَ”, “lehünne= لَهْنُنْ”, “fi ğayâbeti’l-cübbi= فِي غِيَابَةِ الْجُبِّ” ve “essâmiriyyü= السَّامِرِيَّيُّ” kelimelerinde dudakları makabline tabi olarak okurken Akrepoğlu Hafız Osman burada “yethurne” kelimesinde yukardaki kurala uyarken, “lehünne”, “fi ğayâbeti’l-cübbi” ve “essâmiriyyü” kelimelerinde vakıf yapılması halinde, üzerinde durulan harfin harekesini esas almaktadır. Son harfin harekesi ötre ise, dudakları ilerde; üstün ya da esire ise dudakları geriye çekerek harfi okumaktadır. Meselâ; “essâmiriyyü” kelimesindeki şeddeli “ya” harfi *damme* olduğundan dudakları yumarak vakf yapmıştır.

Bu anlattıklarımızı bir tabloda topluca şöyle göstermek de mümkündür.

⁶³ Mahmut Aydın (Ali Haydar Özak’ın talebesi), *Röportaj*, (Şalpazarı-Sütpınar Kur’ân Kursu:13 Haziran 1986), 16:00; Şeker Akça (Ali Haydar Özak’ın talebesi), *Röportaj*, (Trabzon, 07.10.2017), 12:42.

⁶⁴ Hatice Şahin Aynur, “Hafız İlhan Tok Hocaefendi, Hayatı ve Kur’ân Eğitim Metodolojisi”, *O.M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun 2015, S: 39, 83-120; Ayrıca bkz. İlhan Tok, *Kur’ân-ı Kerim, Tashih-i Hurûf, Ezan, Kamet, Salâ Notları*, Ankara 2009, s. 32.

1.İdğamlarda	Şeyhu'l-Kurrâ Ali Haydar ÖZAK	Şeyhu'l-Kurrâ Osman Nuri TAŞKENT (Akrepoğlu)	Reisu'l-Kurrâ Mehmet Rüşdü AŞIKKUTLU	Reisu'l-Kurrâ Mehmet EREN
أَنْ يُرْسِلَ هَمَزَةً لَمْزَةً وَيْلٌ لِّكُلِّ كَلْمًا	İlerde İlerde Geride Geride	İlerde İlerde Geride Geride	İlerde İlerde Geride Geride	İlerde İlerde Geride Geride
2- İklab ve Dudak İhfası مَنْ بَطُونِ قَوْمًا بُورًا ان بورا	İleri-Geri-İleri	Yarı İlerde Yarı Geride	Geride	Geride
سُنْبُلَةٌ صَمٌّ بُكْمٌ	İleri-Geri-İleri	İlerde	İlerde	İlerde
سَمِيعٌ بَصِيرٌ جُدُّ بَيْضٌ	İlerde	Yarı İleri Yarı Geri	İlerde	İlerde
3-İzhar ve Dil İhfası هُم فِيهِ	İlerde	İlerde	İlerde	İlerde
دِينَكُمْ وَلِي دِينِ	Geride	Damme üstü damme	Geride	İlerde
عَفُورٌ حَلِيمٌ	İlerde	İlerde	İlerde	İlerde
كُنْتُ	İlerde	İlerde	İlerde	İlerde
4-Meddi Lin مِنْ خَوْفٍ	Makabli Esas Alınır Geride	Son Harfin Harekesi Esas Alınır Geride	Vavlı bütün meddi lınler ilerde	Geride
نَوْمٌ	Geride	İlerde	İlerde	Geride
السَّوْءِ	Geride	Geride	İlerde	Geride
قِيَوْمٌ	İlerde	İlerde	İlerde	İlerde
5-Şedde ve Cezimde Vakf يَطْهَرُونَ	İlerde	İlerde	İlerde	İlerde
لَهُنَّ	İlerde	Geride	İlerde	İlerde
فِي غِيَابَةِ الْجَبِّ	İlerde	Geride	İlerde	İlerde
السَّامِرِيُّ	Geride	İlerde	Geride	Geride

Sonuç

Reîsü'l-Kurrâ Mehmet Eren (Asker Hafız), çok hassas bir dönemde okumuş, görev yapmış hatta dönemin dîni, sosyal, siyasi ve ahlâkî zorluklarını görüp yaşamıştır. O bize en zor şartlarda bile Kur'ân eğitim ve öğretimine nasıl hizmet edileceğini uygulamaları ile göstermiştir. Ta'lîm-tecvid öğretim usulünde iyi bir icrâcı ve uygulamacı olan Mehmet Eren, Osmanlı'dan tevârüs eden geleneksel metotla modern eğitim metotlarını bağdaştırarak *asker hafız ekolü* şeklinde bir ekol oluşturmuş hocalarımızdan biridir. İstanbul'daki eğitiminden sonra Adapazarı-Hasırcılara gelmiş ve Adapazarı'nda 1945-1962 yılları arasında 17 yıl Kur'ân tedrisatı ile meşgul olmuş ve binlerce talebe yetiştirmiştir. Üst düzey bir Kur'ân birikimine sahip olan Mehmet Eren Hoca, Kur'ân eğitiminde en çok harf ta'lîmi ve dudak hareketleri üzerinde durmuştur. Mehmet Eren'in kıraat eğitiminde şu hususlar öne çıkmaktadır:

(1) Harf ve kelimelerin ta'lîminde canlılığın ve mahrecinde netliğin hâkim olması.

(2) Harflerin ve özellikle de *dâd* harfî uygulamasında; cehr, rihvet, beyniyye, isti'lâ, istitale, itbâk, ismât, nefh ve tefhim sıfatlarının⁶⁵ tatbikine riayet etmesi.

(4) Makam uygulamalarında taklitten özellikle de Arap nâmelerini ve gırtlak uygulamalarını esas almaktan şiddetle kaçınması.

(5) Kur'ân'ı okurken tenasüp ve insicama riayet ederek taklidi okuyuşlardan uzak durması.

(6) Tecvid kurallarını makam ve musikiden önde tutması.

(7) Dudak hareketlerinde özellikle *izhâr-ı şefevî*, *ihfâ-i şefevî*, *iklâb*, *meddi lîn*, *şedde* ve *cezmlerin vakf hallerindeki* uygulamalarında Ali Haydar Özak ve Akrepoğlu Osman Nuri Taşkent'en ayrılması ve Mehmet Rüşdü Aşıkutlu'ya benzerlik arzetmesi.

Mehmet Eren Hoca; İstanbul, Afyon, Adapazarı, Kocaeli, Giresun, Amasya, Beşikdüzü ve görev yaptığı İmam Hatip Liselerinde binlerce öğrenci yetiştirmiştir. Öğrencileri, hocalarından öğrendikleri bu okuyuş tarzını hem muhafaza etmişler hem de kendilerinden sonraki nesillere öğretmişlerdir.

Bu çalışma; yakın tarihte yaşamış, eğitim-öğretim metotları ve dudak ta'lîm'i, usûl ve prensipleri, öğrencilerinin birer birer ölmesiyle kaybolmaya yüz tutmuş bir kıraat âlimini tanıtmak, eğitim metodunu ve tecrübesini gelecek nesle ulaştırmak adına önemlidir. O, bu sahada gayret gösteren Kur'ân hafızlarına, tilavet geleneğini layıkıyla temsil etmek isteyenlere Kur'ân-ı ve kıraati sevdiren, *asker hafız* ismiyle bir okuyuş ekolü kazandıran örnek bir şahsiyet olarak temayüz etmektedir. Günümüzde dahi Kur'ân okuyuşunda "*Asker Hafız Ekolü*" şeklindeki bir tavırdan bahsediliyor olması da bunun göstergesidir.

⁶⁵ Geniş bilgi için bkz. Öztürk, *a.g.e.*, 16-19.

KAYNAKLAR

1.Arşivler

Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi

- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Kayıt no: 2772, tarih: 21.01.1959, s. 2a.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Terhis Tezkeresi, 26. 4. 1945, s. 23.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Evrak no: 3.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Kayıt no: 3477, tarih: 1.3.1953, s. 1.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Hal Tercümesi Kâğıdı, s. 16; Tahakkuk Cetveli, 21.1.1959;
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Kayıt no: 12181, tarih: 25.5.1969.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Kayıt no: 9795, tarih: 2.5.1951, s. 11.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Komisyon kararı no: 4, tarih: 23.3.1960, s. 8.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Kayıt no: 7242, tarih: 6.4.1960, s. 7
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Mehmet Eren'e ait Hizmet Cetveli, s. 20.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Kayıt no: 5067, tarih: 23.2.1961, s. 2
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Kayıt no: 2261, tarih: 6.1.1961, s. 4
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Kayıt no: 5829, tarih: 10.2.1961, s. 3
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Kayıt no: 8018, tarih: 3.3.1961, s. 10.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Kayıt no: 21532, tarih: 22.7.1961, s. 9.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Mehmet Eren'e ait Hizmet Cetveli. No:20.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Kayıt no: 31292, tarih: 17.11.1960, s. 28.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Kayıt no: 103068, tarih: 10.2.1973, s. 31
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Kayıt no: 6498, tarih: 20.3.1964, s.17.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Kayıt no: 409, tarih: 3.1.1967.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, İntibak Çizelgesi tarih: 30.6.1975, s. 21.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Emekli Sandığı, sayı: 173, Tarih: 1.12.1975, s. 24.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, evrak no: 27c.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Nüfus Hüviyet Cüzdanı Sureti, no:25190, s. 27b
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Tevcih Mazbatası, 28.4.1951. s. 13.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Adapazarı noterliği, 3692, tarih 21.4.1942, s. 15.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, ilkokul Şahadetnamesi, kayıt no. 14036, s. 25.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Giresun il Müftülüğü sayı: 863; tarih: 20.6.1973, s. 29

Diyanet İşleri Başkanlığı, Arşiv Dosyası, Kayıt no: 7460, tarih: 1961-62, s. 25.
Diyanet İşleri Başkanlığı Mushafları İnceleme Kurulu, Esâmî-i Kurrâ Defteri, ss. 81, 99.

2.Kitap ve Makaleler

AKAKUŞ, Recep, “İsmail Efendi (kesikbacak)”, *DİA*. 23/96, TDV Yayınları, İstanbul 2001.

AKAKUŞ, Recep, “Akkuş Hasan”, *DİA*, İstanbul 1989.

AKASLAN, Yaşar, “Türkiye’de Kıraat İlmi Eğitim-Öğretimi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2, (2018), ss. 1098-1099.

CORA, Adnan, “Vakfikebir Müftüsü Abdulvehhâb Eren Hoca Efendi’nin Şahsiyeti, Tarikat Nisbesi, Resmî Görevi ve Çevresine Etkileri”, *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Dini Hayat Sempozyumu, Bildiriler Kitabı*, C: 1, Trabzon Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2016, ss.167-174.

ÇAĞRICI, Mustafa, “Kur’an Kursu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2002, ss. 423-425.

DEMİRCİ, Naci, *Abdurrahman Gürses’in Kıraat İlmi Eğitimindeki Yeri*, Yayınlanmamış Yükseklikans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize 2013.

DİNÇ, Abdülkadir, Ed. *Reisü’l Kurrâ Mehmet Eren “Asker Hafız”*, Orhun Yayınevi, Sakarya 2019.

el-HUSARÎ, Muhammed Mahmûd Halîl, “Husarî Mahmûd Halîl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, 18, ss.412-413.

el-PÂLÛVÎ, Hamid b. Abdulfettah, *Zübdetü’l-İrfân fî Vücûhi’l-Kur’an*, Hilal Yayınları, İstanbul, tsz.

EMECEN, Feridun M., *Ağasar Vadisi-Şalpazarı Beşikdüzü*, Serander yayınları, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 2010.

EREN, Mehmed, *Erenler Sohbeti*, Kitsan Yayınları, İstanbul 2015.

EREN, Mehmet, *Öz Geçmişim*, Beşikdüzü 1996.

EZHERÎ, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu’l-luğa*, thk. Muhammed İvaz Muarrab, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrut 2001, “‘alm”, 2/253.

İBNİ MANZÛR, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü’l-‘Arab*, Beyrutî, Dâru Sadır, 1414, “‘alm”, 12/418.

İBNİ NECCÂR, Şmsüddîn, “Ğâyetü’l-murâd fî ma’rifeti ihrâcı ed-dâd”, *Mecelletü’l-Mecma’-l-‘İlmî el-İrâkî*, thk: Taha Muhsîn, 2/39, Bağdat 1988.

KARAÇAM, İsmail, *Kur’an’ı Kerim’in Nüzûlü ve Kıraati*, İFAV, İstanbul 1995.

KOÇ, Ahmet, “Kur’ân Kurslarında Din Eğitimi”, *Din Eğitimi*, Ed. Mustafa Köylü-Nurullah Altaş, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2012.

MUSTAFA, İbrahim, *el-Mu’cemu’l vasît*, Dâru’L-Ma’rife, Mısır 1980.

ÖZDİN, Ali, Röportaj, 03.02.2018, saat14:30, Sayvançatak Köyü, Trabzon 2018.

ÖZTÜRK, Hayrettin, *Kur'ân-ı Kerim Kırâatinde Dâd Harfî ve Dudak Tâlimi*, Ensar Neşriyat Tic. A.Ş, 1. Baskı, İstanbul 2018.

ÖZTÜRK, Şükrü, *Trabzon'lu Kur'ân Hadimleri Cumhuriyet Döneminde Kur'ân'a Hizmet Etmiş Bazı Simalar*, TDV Yayın Matbaacılık Tic. İşletmesi, 1. Baskı, Ankara 2018.

PAKDİL, Ramazan, *Ta'lim Tecvid ve Kıraat*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No: 287, On ikinci baskı, İstanbul 2017.

SAĞMAN, Ali Rıza, *İlaveli Yeni sağman Tecvîdi*, Ahmet Said matbaası, İstanbul 1964.

SAÇAKLIZÂDE Muhammed b. Ebû Bekr el-Mar'aşî, *Cühdü'l Mukill*, thk. Salim Kadduri el-Hamed, Umman 1429.

SARI, Mehmet Ali, *Beyoğlu'nda Bir Hafız*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016

ŞAHİN, Hatice Aynur, "Hafız İlhan Tok Hocaefendi, Hayatı ve Kur'ân Eğitim Metodolojisi", *O.M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39 (2015), ss. 83-120.

ŞEKER, Mehmet, Ali Haydar Özak ve Mehmet Eren'in Kırâat İlmindeki Yeri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, SBE, 2021.

TERZİ, Mustafa Zeki, "Trabzon'un Büyükliman Havzasında Dini Hayatın Gelişmesinde ve Şekillenmesinde Etkili Olan Şahsiyetler", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Dini Hayat Sempozyumu, Bildiriler Kitabı*, Trabzon Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2016, ss.269-290.

TETİK, Necati, "Türkiye'de Başlangıcından Günümüze Kadar Kıraat İlminin Öğretiminde Takip Edilen Usul ve Esaslar", *M. Rüştü Aşikkutlu Anısına II. Kur'ân ve Kıraati Sempozyumu (25 Mayıs 2003)*, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sakarya 2006, ss.72-88.

TOK, İlhan, *Kur'ân-ı Kerîm, Tashîh-i Hurûf, Ezan, Kamet, Salâ Notları*, Ankara 2009.

YÜKSEL, Ali Osman, *İbnü'l- Cezeri ve Tayyibetü'n-Neşr*, İFAV Yayınları, İstanbul 1996.

ZENGİN, Zeki Salih, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Kur'an Kurslarının Kurulması ve Gelişimi". Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C:11, S: 2, ss.1-24.

3.Elektronik Kaynaklar

Ali Topuz'dan temin edilen ses kaydı, 5.dk 58.sn, 6.dk 16.sn, 6.dk 26.sn.

<https://www.youtube.com/watch?v=aky9E6zRRI4>, 2.dk 46.sn.

<https://www.youtube.com/watch?v=krA3W-QDzWU>,6.dk,38.sn;

<https://www.youtube.com/watch?v=MHUGR3Ejly8>,56sn.

DIFFERENT INTERPRETATIONS OF HUMANITARIAN (IMPERIALIST) INTERVENTION: THE CASES OF UKRAINE AND LIBYA*

*Iryna TKACHUK***
*Ozgun TUFEKCI****

ABSTRACT

The problem of the role and place of peacekeeping, including humanitarian intervention in the modern system of international order, deserves attention because it has practical application in international relations. Humanitarianism is a contentious notion, especially when it involves military action and results in casualties. The dispute surrounding humanitarian intervention arises from the issue of determining the optimal moment for action. There are many who contend that there is never an opportune moment to interfere, but others assert that it is our moral obligation to safeguard individuals who lack the ability to defend themselves. The act of safeguarding individuals who lack the ability to defend themselves is inherently dignified. Nevertheless, historical evidence has demonstrated that humanitarian action may be driven by hidden agendas.

This paper highlights the military interventions that take place in the contemporary world. Using two case studies, the article addresses the main problems arising from different interpretations of the definition of humanitarian (imperialist) intervention. Thus, using the cases of Libya and Ukraine, the article emphasises that the concept of humanitarian intervention has changed from military intervention for humanitarian purposes to military intervention in which the interventionist states pursue their own geopolitical or economic goals.

Keywords: Humanitarian Intervention, USA, Imperialism, Ukraine, United Nations, Russia, Libya

* *Gönderim Tarihi: 26.03.2024. Kabul Tarihi: 04.04.2024.*

** PhD Student in the Department of International Relations, Institute of Social Sciences at Karadeniz Technical University and Activity Facilitator and Translator at Association for Social Development and Aid Mobilization (SGDD-ASAM, UNICEF), *irina.tk.93@gmail.com*, *ORCID: 0009-0004-8878-2541*.

*** Associate Professor Ozgun Tufekci is the Director of Centre for Strategic Research at Karadeniz Technical University and Director-General of CESRAN International, *ozgurtufekci@ktu.edu.tr*, *ORCID: 0000-0002-4335-2909*.

İNSANİ (EMPERYALIST) MÜDAHALENİN FARKLI YORUMLARI: UKRAYNA VE LİBYA ÖRNEKLERİ

ÖZ

Modern uluslararası ilişkiler sisteminde insani müdahale de dahil olmak üzere barışı korumanın rolü ve yeri sorunu, her şeyden önce pratik bir uygulamaya sahip olduğu için dikkati çekmekte ve bu nedenle de çalışılmayı hak etmektedir. İnsani yardım, özellikle askeri müdahale içerdiğinde ve ölümlerle sonuçlandığında tartışmalı bir kavrama dönüşmektedir. İnsani müdahaleyle ilgili temel anlaşmazlık, müdahale için en uygun anın belirlenmesinden kaynaklanmaktadır. Bir taraftan bazıları müdahalenin hiçbir zaman uygun olmadığını iddia ederken, diğerleri kendilerini savunma yeteneğinden yoksun bireyleri korumanın ahlaki yükümlülüğümüz olduğunu iddia etmektedirler. Kendisini savunma yeteneği olmayan bireyleri koruma eylemi, doğası gereği onurludur. Yine de, tarih bize göstermektedir ki insani müdahaleler gizli gündemler tarafından yönlendirilebilmektedir. Bu bağlamda, bu makale, modern dünyada gerçekleşen askeri müdahalelerin altını çizmektedir. Makale, özellikle insani (emperyalist) müdahale tanımının farklı yorumlarından kaynaklanan temel sorunlarına vaka çalışması kullanarak değinmektedir. Böylece makale, Libya ve Ukrayna örneklerini kullanarak, insani müdahale kavramının, insani amaçlarla askeri müdahaleden, müdahaleci devletlerin kendi jeopolitik veya ekonomik hedeflerinin peşinden gittiği askeri müdahaleye dönüştüğünü vurgulamaktadır.

Anahtar Sözcükler: İnsani Müdahale, ABD, Emperyalizm, Ukrayna, Birleşmiş Milletler, Rusya, Libya

Introduction

After the end of the Cold War, humanitarian or military intervention became a frequent phenomenon in international relations. A rapid globalisation process in the political and humanitarian spheres during the last two decades has "institutionalised" interference in the internal affairs of sovereign states for humanitarian reasons. Consequently, the concept of humanitarian intervention allows interference in the affairs of a foreign state. In some cases, it may even be necessary if its purpose is to prevent war crimes and crimes against humanity. It should be noted that the protection of human rights and freedoms is also accompanied by the spread of Western values, first of all - democracy. This is a foreseeable consequence since the main interventionists are democracies and UN members. Consequently, humanitarian intervention is a component of the spread of liberal ideas, which in turn became the basis for the formation of modern Western democracies and liberal systems. It should be noted that from the Westphalian treaty of 1648 and before the beginning of the twenty-first century, the laissez-faire principle was considered to be system-forming and provided the unrestricted freedom of sovereign states in internal politics, which obviously threatened the security of other states.

Humanitarianism is a contentious notion, especially when it involves military action and results in casualties. The dispute surrounding humanitarian intervention arises from the issue of determining the optimal moment for action. There are many who contend that there is never an opportune moment to interfere, but others assert that it is our moral obligation to safeguard individuals who lack the ability to defend themselves. The act of safeguarding individuals who lack the ability to defend themselves is inherently dignified. Nevertheless, historical evidence has demonstrated that humanitarian action may be driven by hidden agendas.¹

In the modern liberal world, human rights is one of the most significant concepts. Then, other states have the right and even the duty to intervene if a state resorts to repression against its own population. But the main question is: how cruel should repressions be so that foreign state intervention is necessary? In accordance with international law, the UN Security Council decides whether or not to intervene in a particular state. In general, there is also a precedent in this situation, which emphasises that in extreme cases, it is possible to intervene without the mandate of the UN when people massively get killed. In fact, this is the main argument of the critics of humanitarian intervention. If the criteria for foreign state intervention in the affairs of another state are not clearly defined in the leading international legal instruments and the operation has yet to receive broad international support, there is a very high risk that intervention would end up being just an imperialistic policy. It is clear that intervention can occur only with the participation and under the leadership of the great powers. It is also evident that nobody will take risks to intervene in the affairs of any powerful state. In addition, critics of humanitarian intervention argue that big powers intervene when, in addition to good intentions, they have their own interests.

The uncertainty in the interpretation of humanitarian intervention is justified geopolitically because, without a clear definition in international law, politicians and military forces can use humanitarian intervention to establish regime change and political and military control over the region/state. In the context of the imperialist approach, great powers or the states which are powerful enough to initiate a humanitarian intervention might take the cases basically humanitarian but actually follow their own interest in these interventions. To make it clear, Western (mostly American) and Russian interpretations of humanitarian interventions differ from each other in their legitimization process for such interventions.

¹ Jessica Cobran, "Humanist or Imperialist? Humanitarian Interventionism in the Post-Cold War Era", Ed. Maximilian C. Forte, *The New Imperialism: Interventionism, Information Warfare, and the Military-Academic Complex*, Montreal 2011, p. 115.

This paper aims to find the answer to the research question, “Can a military campaign ever be strictly humanitarian?” This paper is intended to examine the transformation of the concept and the evolution of the use of humanitarian intervention. At the same time, the main goal is to determine what the interventionist states are guided by applying the humanitarian principles of intervention, as well as whether all military interventions in the internal affairs of other states have a humanitarian character or rather humanitarian imperialism since critics of the policy of intervention also argue that the intervention is mainly based on imperial ambitions, political or economic interests of certain states. For this purpose, Libya and Ukraine will be used as case studies.

This paper consists of two parts: theoretical and practical. The first section defines humanitarian intervention and humanitarian imperialism and emphasises its main features. It also analyses the interests (political, humanitarian, and military) of the states involved in humanitarian operations. A theoretical framework will provide an overview of this paper’s focus-intervention problems in the modern world. The second section compares the cases of Libya and Ukraine as cases of different interventions provided by Western states and Russia. It also highlights the main reasons for military involvement in humanitarian operations.

The Power of Law or The Right of Power

The attention paid to humanitarian interventions as a foreign policy tool is steadily increasing today. Humanitarian intervention is explained as “the violation of a nation-state’s sovereignty for the purpose of protecting human life from government repression or famine or civil breakdown”. It “is an old concept that has been given a new lease on life with the end of the Cold War”.² On a global scale, humanitarian interventions have started relatively recently. Yet, several examples were observed in the 19th century, as well. One of the first mentions was the humanitarian intervention of France, justifying sending its troops to Lebanon in 1860 to save one tribal alliance from the destruction of others. However, later, according to many experts, it was the diplomacy of France and Britain that aggravated relations between these tribes.

Further, the actions of Germany, Austria-Hungary, the United States, France, Great Britain, Italy, Russia, and Japan in China in 1901 were justified in the same way to protect their citizens and Chinese Christians who were hiding in prisons during the Boxer rebellion.³ The Alliance of States sought to strengthen its influence in China. It fell under even greater dependence on foreign powers

² Rakiya Omaar and Alex De Waal, “Can Military Intervention Be ‘Humanitarian’?”, *Middle East Report*, Vol: 187/188, 1994, p. 3.

³ Risto Kivi, R., *Humanitarian intervention or imperial ambitions?* Retrieved from: <https://rus.postimees.ee/569060/gumanitarnaya-intervenciya-ili-imperskie-ambicii>, 2011.

due to the uprising, which seriously affected its development in the first half of the 20th century.

The concept of humanitarian intervention was widely used in the practice of international relations to protect national and religious minorities up to the 20th century. However, well-known lawyer-internationalist Humphrey (2002) came to the conclusion that "in fact, all interventions of that time took place for political purposes, far from the ideas of humanism".⁴ After the Second World War and the formation of the United Nations, the right to use force in international relations was severely restricted. The UN Security Council resolutions and individual norms of international humanitarian law were considered during the study of the problem of humanitarian intervention. Various sources of information were used to make this research more objective, including the works of Ukrainian, Russian and Western scholars. It should be noted that there is a difference between a Russian perspective and the current situation in Ukraine. The UN Charter completely prohibits states from using armed force unilaterally. However, many government officials and scholars are still arguing today about the legitimacy of humanitarian intervention, which was repeatedly used by individual states as an occasion for the use of armed force.

It is worth noting the works of F. K. Abiew, "Evolution of Doctrine and Practice of Humanitarian Interventions"⁵, as well as S. N. MacFarlane's "Intervention in Modern World Politics"⁶, who studied the historical foundations and evolution of the doctrine of "humanitarian intervention." In their works, scholars focus on the problem of the relationship between the two concepts - human rights and state sovereignty and the dilemma of humanitarian intervention. Also, the role of humanitarian interventions in world politics is devoted to the works of J. L. Holzgrefe and R. O. Keohane, for example, "Human Intervention: Ethical, Legal and Political Dilemmas"⁷. In this edited book, the authors analyse historical political aspects and how they relate to humanitarian interventions.

In Russian academic literature, in S. Chernichenko's "Human Rights and Humanitarian Issues in Modern Diplomacy"⁸ and O. Khokhlysheva's "The

⁴ Michael Humphrey, "Humanitarianism, Terrorism and the Transnational Border", *Social Analysis: The International Journal of Social and Cultural Practice*, 46(1), p. 118–124. <http://www.jstor.org/stable/23170137>, 2002.

⁵ Francis Kofi Abiew, *Evolution of Doctrine and Practice of Humanitarian Interventions*, Hague 1999.

⁶ S. Neil Macfarlane, *Intervention in Contemporary World Politics*, London 2002.

⁷ Jeff L. Holzgrefe & Robert O. Keohane, *Humanitarian Intervention: Ethical, Legal and Political Dilemmas*, Cambridge 2003.

⁸ S. Chernichenko, *Human rights and humanitarian issues in modern diplomacy*, Moscow 2008.

World of Dignity and Illusion of Peacemaking"⁹ articles, the authors cover the issues of humanitarian intervention and their compliance with international law.

A. Antokolsky, in his article "NATO against Yugoslavia, the bombing of civilian objects",¹⁰ argues that NATO's humanitarian intervention in Yugoslavia only worsened the situation, causing an even more severe crisis. Significant attention deserves the work of Vorobyova, "The War in Libya: Another Oil",¹¹ in which the author noted that America primarily used the war in Libya and the humanitarian intervention of NATO to achieve its own goals.

According to one version, this term appeared for the first time in the late 1980s. It was widely used by a professor of international law at the University of Paris, Mario Bettati and the French politician Bernard Kouchner, one of the founders of the well-known "Doctors Without Borders" organisation, especially for the operations conducted in Haiti, Bosnia and Herzegovina, and Somalia.¹²

According to some scholars, humanitarian intervention means the use of armed force by one state or group of states against another state to protect human rights (the citizens of that country), that is, the protection of the rights of the population in the territory of another state without its consent.¹³ For instance, in the American military doctrine, humanitarian interventions relate to limited use of military force, peacekeeping, the compulsion for peace, separation of conflicting parties and humanitarian assistance. In addition, it should be noted that there is no generally accepted international instrument (such as the definition of aggression adopted by the United Nations in 1974) which would give an exhaustive notion of humanitarian intervention.

The term humanitarian intervention is defined by Holzgrefe as:

"The threat or use of force across state borders by a state (or a group of states) aimed at preventing or ending widespread and grave violations of the fundamental human rights of individuals other than its own citizens, without the permission of the state within whose territory force is applied."¹⁴

⁹ Olga Khokhlysheva, *"The world of dignity and illusion of peacemaking"*. Retrieved from: <http://www.dslib.net/pravo-evropy/mehanizm-mezhdunarodno-pravovogo-regulirovanija-operacij-oon-po-podderzhaniju-mira.html>, Moscow 2000.

¹⁰ A. Antokolsky, "NATO against Yugoslavia, the Bombing of Civilian Objects", *General Military Problems - ZVO - 7/2000*. Retrieved from: <https://commi.narod.ru/txt/2000/0702.htm>, 2000.

¹¹ I. Vorobyova, "The War in Libya: Another Oil", *Direct Investments*, 2011, (4), 8-9.

¹² Francis Kofi Abiew, *Evolution of Doctrine and Practice of Humanitarian Interventions*. Hague 1999.

¹³ Jeff L. Holzgrefe, *Humanitarian Intervention*, Cambridge 2003.

¹⁴ *Ibid.*

The mission is widely supported by the international community and leading regional international organisations and does not provoke the perception of it as an "occupation" by the local population. The military operation should be guided by a clearly defined and realistic plan within the framework of an integrated program for the restoration of the functioning of the state. As UN practice shows, the continued international presence is not a guarantee of the success of the intervention, but an early exit guarantees the failure of the mission. Thus, in 1993, the UN Mission in Somalia (UNOSOM) was intended to promote national reconciliation and revival of the state, which at the time did not cope with government functions. To accomplish this task, the mission coordinators set too short terms - 2 years to achieve national reconciliation, draft a new constitution, choose the district and regional councils and temporary national legislative assemblies, holding a referendum, which ultimately affected the failure of the UN.

Critics of intervention policy also argue that intervention is mainly based on imperial ambitions or certain states' political or economic interests. In this vein, many critics focus on the argument that 'Humanitarian war' is a contradiction in terms. War and its consequences, bombing and maiming people, can never be part of protecting human rights and morality.¹⁵ Douzinas's argument briefly and clearly describes that humanitarian problems are only an occasion for the introduction of troops.

Teson, in his work "The liberal case of humanitarian intervention", gave a solid explanation for humanitarian interventions: "I indicated that critics of humanitarian intervention are not pacifists. They object to this kind of war, a war to protect human rights. This position is somewhat anomalous because it requires separate justifications for different kinds of wars. There is no defence of the State that is not parasitic on the rights and interests of individuals. If this is correct, any moral distinction between self-defence and humanitarian intervention, that is, any judgment that self-defence is justified while humanitarian intervention does not have to rely on something above and beyond the general rationale of defence of persons".¹⁶

A prominent critic of American foreign policy, including humanitarian interventions, is N. Chomsky. He criticised the US policy in the Middle East, calling American policy in this region American imperialism: "The intervention will be where and how US power chooses, the guiding consideration being: 'What is in it for us?' To be sure, the 'vision' is cloaked in inappropriate rhetoric about 'democracy' and all good things, the standard accompaniment of whatever is being implemented, and by whom, hence meaningless – carrying no

¹⁵ Costas Douzinas, *The End of Human Rights*, Oxford 2000.

¹⁶ Fernando R. Teson, *The Liberal Case of Humanitarian Intervention*, Oxford 2003.

information, in the technical sense. The declared intent, the record of planning, and the actual policies implemented, with their persistent leading themes, will not be overlooked by someone seriously considering 'humanitarian intervention', which, in this world, means intervention authorised or directed by the United States.¹⁷

According to the definition of international scholars, it is necessary to distinguish between situations where military actions are alike but not humanitarian interventions. Former Minister for Foreign Affairs of Australia and ex-president of the International Crisis Group G. Evans, in his NATO report "Responsibility to Protect," noted the criteria for military intervention. The reason for the intervention, as the author noted, is the situation when the state cannot or does not want to rectify the crisis in the country. In this case, interventions of other states may be required. In order for a military intervention to protect human beings to be justified, there must be severe causes: significant loss of life, genocidal intent, or the consequence of public policy state neglect or inability to act, or large-scale ethnic cleansing. G. Evans insisted that military action can only be justified if it has a sufficient chance of success and does not risk causing a more significant crisis. For example, humanitarian interventions cannot be military actions at the request of a legitimate government, military operations that take place to rescue their citizens abroad, or operations involving military force and made without the consent of the legitimate government but not received by the United Nations.¹⁸

All in all, the main issue in terms of humanitarian intervention is state sovereignty. The state's sovereignty, which is established by means of the Treaty of Westphalia, obstructs intervention in another state's territory – or, at least, that obstruction is expected since sovereignty provides immunity for states themselves. In addition, sovereign states are responsible for their citizens' security. When governments exploit this kind of immunity and carry out the massacre or genocide of their own citizens, the option of humanitarian intervention by certain states or international organisations is thought to exist. However, the UN Charter permits only the right of self-defence against armed attacks and collective enforcement action authorised by the UN Security Council.¹⁹

¹⁷ Noam Chomsky, *Humanitarian Imperialism: The New Doctrine of Imperial Right*, Oxford 2010.

¹⁸ Gareth Evans, *Responsibility to protect*. Retrieved from NATO review: <https://www.nato.int/docu/review/2002/issue4/english/analysis.html>, 2002.

¹⁹ Ozgur Tufekci, 'Can War Ever Be Ethical? Perspectives On Just War Theory and The Humanitarian Intervention Concept', *Journal of Economics and Administrative Sciences*, Vol. 32 No. 4, 2018, pp. 1217-1229; Ekrem Ok and Ozgur Tufekci, "Effect of Cases on the Rivalry Between National Sovereignty and Intervention", Ed. Özgür Tüfekçi and Rahman Dag, *Trends and Transformation in World Politics*, London 2022; Duygu

The Western and Russian Approaches to Providing Intervention

This section will try to find common features in interventions that took place in the last 15 years. It is worth noting that for this research, it is crucial to figure out whether these interventions are humanitarian or more imperialistic. Here, we will not describe the causes of conflicts and how events unfolded but only point to the general features that have become the reasons for intervention in both cases.

The Case of Libya and A Critical Approach

Libya had been in a state of economic and political crisis for a long time. The situation worsened in early 2011 when demonstrations against the regime of M. Gaddafi began on the streets. The dispersal of these demonstrations was accompanied by the use of force against the population, which led to the death of civilians. In this vein, the situation in Libya had signs of internal conflict. At the same time, the Libyan ambassador, Ibrahim Dabbashi, appealed to the UN to impose a ban on flights to Libya. This was necessary in order to prevent the supply of weapons to the Gaddafi regime and, thus, to protect the civilian population from air strikes.²⁰ Later, the chairman of the National Committee of Libya, Mustafa Muhammad Abdul-Djalil, appealed to the international community with the same request that Ambassador Dabbashi immediately set up a no-fly zone over Libya.

It should be noted that the sanctions against Libya were introduced very quickly, without dealing with it properly, neglecting the search for ways to resolve the conflict by adhering to the principle of peaceful settlement of disputes. Following that, the international community responded to the calls to intervene in the internal conflict in Libya. On 17 March 2011, at a meeting of the UN Security Council, the Resolution №1973, which legalised interference in Libya, was adopted. This resolution provided for establishing a no-fly area over Libya and forbidding any ground-based military operations on its territory. The United States took a particularly active stance, emphasising that the goal of the intervention was to save the lives of peaceful, democratically-minded demonstrators suffering from Muammar Gaddafi's dictatorial regime.

Already two days after the resolution was adopted, NATO allied forces began bombing government forces and facilities in the country. The active phase of the battles lasted six months, and the war ended officially in October 2011 when Gaddafi was killed.

Cagla Bayram and Ozgur Tufekci, "Turkey's Black Sea Vision and Its Dynamics", *Journal of the Black Sea Studies*, 15(57), 2018, p. 1-16.

²⁰ John R. Bell, *Libya crisis: Wishful thinking still isn't a viable strategy*, *Comparative Strategy*, 35:2, 2016, p. 139-153.

There is no reliable data on the deaths in Libya. According to the International Criminal Court (ICC), which released details before the intervention in February 2011, 500-700 civilians were killed. (MacFarquhar and Simons, 2011). However, the overall estimate of the number of deaths in battles during March-October 2011 varies from 10 thousand to more than 30 thousand people.²¹ The number of victims among the civilian population could be less than 100 people directly as a result of NATO-led hostilities.²²

Still, the humanitarian intervention in Libya in 2011 was criticised by the international community, first because Resolution 1973 (2011) was adopted even though two permanent members of the Security Council abstained from voting. According to Part 3 of Art. 27 of the UN Security Council, the decision shall be made when they present a vote of nine members, including the total votes of all the permanent members. Indeed, the coalition international troops acted by the resolution of the Security Council of 17 March 2011. The cause of the invasion was "systematic violations of human rights", as well as assistance to refugees in the country. In response to the allegation that allied troops are fighting human rights abuses in Libya, the UN Security Council refused to create a special military peacekeeping mission in the country. Still, it limited itself to establishing a support mission in Libya, which only advised the government and monitored the rule of law in the country.

The 2011 international intervention in Libya, which was authorised by Security Council Resolution 1973, has sparked discussions regarding the appropriate circumstances and methods for employing force in the interest of protection. Additionally, it has raised concerns among certain member states regarding the potential misuse of the responsibility to protect. Furthermore, it has served as a reminder to actors to carefully contemplate the obligations that responsible action entails following the implementation of force.²³

UN troops operated without the participation of UN peacekeepers, and this led to the escalation of the conflict in Tunisia and Egypt. The controversial fact is that the intervention was completed after the assassination of leader M. Gaddafi, but civil war continued in the country. Despite the prohibition of Resolution No. 1970 on the supply by the Allied Arms to the opposition forces, the French government organised secret operations to supply weapons to Libyan

²¹ Seumas Milne, *If the Libyan war was about saving lives, it was a catastrophic failure*. Retrieved from The Guardian: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2011/oct/26/libya-war-saving-lives-catastrophic-failure>, 2011.

²² Chivers, C. A., *In strikes on Libya by NATO, an unspoken civilian toll*. Retrieved from The New York Times: Retrieved from: <https://www.nytimes.com/2011/12/18/world/africa/scores-of-unintended-casualties-in-nato-war-in-libya.html>, 2011.

²³ The United Nations General Assembly and Security Council, *Letter Dated 9 November 2011 from the Permanent Representative of Brazil to the United Nations Addressed to the Secretary-General (A/66/551-S/2011/701)*.

rebels in the West Gur region. Subsequently, the General Staff of the French Armed Forces confirmed that the French air forces provided weapons to the Libyan rebels. French Foreign Minister Alain Juppe acknowledged the fact that they supplied arms but said that it had only light weapons to protect civilians in Libya.²⁴

The Ukrainian Case and A Critical Approach

Perhaps the term humanitarian intervention in the Ukrainian case may seem inappropriate. However, it should be noted that the political crisis in Ukraine, which developed after the revolutionary events in November 2013 and the further deployment of military operations in April 2014²⁵, which were supported by Russian military forces in the two eastern provinces of the Donbas region of Ukraine in the Russian academic circles, is considered as a humanitarian intervention.²⁶

The official reason for Russia's humanitarian intervention in Ukraine was presented by the Russian delegation at the UN Security Council meeting in New York on 1 March 2014. The Russian ambassador to the UN Security Council, V. Churkin, showed the letter of former Ukrainian President Viktor Yanukovich to Vladimir Putin requesting the introduction of Russian troops into the territory of Ukraine. Thus, V. Churkin, while explaining Russian foreign policy, said that the political crisis in Ukraine was a "coup d'état that threatens the lives of Russians in the Crimea".²⁷ Russia's position was criticised by other member states of the UN Security Council, so Russia's strategy has undergone some changes. Churkin further argued for the intervention in Ukraine by Article 51 of the UN Charter on the right of any state to seek help.²⁸ Later, during his speech at the investment forum "Russia Calls!" in Moscow, Russian President Vladimir Putin said that Russia "was forced to defend the Russian-speaking population in

²⁴ Ray Bush, Giuliano Martiniello & Claire Mercer, Humanitarian imperialism. *Review of African Political Economy*, 38, 2011, p. 357 – 365.

²⁵ Sennur Ozdemir & Ayca Eminoglu, "Understanding the New War in the Modern Age: An Assessment on The Russia–Ukraine War". *Karadeniz Araştırmaları*. XX/79: 559-584, 2023; Ismail Kose, "Russia's New Irredentist Foreign Policy Approach & Energy Card". *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2/2, 2016, s. 42-63; Rahman Dag, "Geopolitical Struggle between Russia and Turkey: The Intersection of Ukraine and Syrian Crises", *The Rest: Journal of Politics and Development*, 12/2, 2002, p.150-161.

²⁶ Sergey Smirnov, Putin: We are not considering the option of annexing Crimea., *Vedomosti*. Retrieved from: <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2014/03/04/putin-nachal-press-konferenciyu>, 2014;

²⁷ MID, Speech by the Permanent Representative of Russia to the UN V.I. Churkin at a meeting of the UN Security Council on the situation in Ukraine, New York, June 24, 2014.

²⁸ Yana Polyanskaya, *Yanukovich's letter to the President of Russia*. Retrieved from: *Crimea.Reality*: <https://ru.krymr.com/a/28679423.html>, 2017.

the Donbas".²⁹ In his interview, Putin mentioned the reasons for the deterioration of Russian-American relations. So, the president of Russia said that the revolutionary events in Kyiv in the winter of 2014 (according to Putin, "the coup d'etat in Ukraine") were provoked by the United States. Therefore, the Kremlin "was forced" to support the separatists in the Donbas and also "to respond to the aspirations of the Crimean people to return to Russia".³⁰

In August 2014, the official website of the president of Russia revealed information about the talks between Vladimir Putin and the head of the European Commission, Manuel Barroso. It was announced that Russia intends to send a humanitarian convoy to Ukraine together with the International Committee of the Red Cross (ICRC). At the same time, news was published by ITAR-TASS (official information agency) about the appeal of the Public Chamber (PC) of Russia to the president of the ICRC, Peter Maurer, about the situation in Ukraine.³¹ Members of the PC were asked to assist in the creation of humanitarian corridors.

Russian intervention has lasted for ten years. According to the United Nations Monitoring Mission on Human Rights, as a result of the armed conflict in the East of Ukraine, in the first five years, from April 2014 to the end of 2018, between 12,000 and 13,000 people were killed. Thus, according to the mission, about 3,300 civilians in the Donbas, 4,000 service members of the Ukrainian Army, and 5500 - armed militants supported by Russia died. In addition, another 27 thousand to 30 thousand people were injured during the conflict.³²

For a long time, Russia has criticised the Western model of "humanitarian intervention" and "limited sovereignty". However, the Russian Foreign Ministry, for the first time, used the term during the Russian-Georgian war in 2008, calling the war in Georgia a military operation to protect civilians in South Ossetia (Russian citizens) from the threat of genocide.

Taking advantage of the political crisis that has developed since the revolutionary events in Ukraine, Russia has violated the territorial integrity of Ukrainian borders. Statement by V. Churkin before the UN Security Council, the then Ukrainian President V. Yanukovich asked Russia whether an armed

²⁹ RadioSvoboda, Russia calls. Putin: "We were forced to protect the Russian-speaking population of Donbass", Retrieved from: Radio Svoboda: <https://www.svoboda.org/a/28048368.html>, 2016.

³⁰ RadioSvoboda, Russia calls. Putin: "We were forced to protect the Russian-speaking population of Donbass", Retrieved from: Radio Svoboda: <https://www.svoboda.org/a/28048368.html>, 2016.

³¹ Igor Fyodorov, *About humanitarian konvoi*. Retrieved from BK55.ru (official information agency). Retrieved from: <https://bk55.ru/news/article/37027/?source=>, 2014.

³² 24Tv. *War in Donbas: How many we lost?* Retrieved from 24tv: https://24tv.ua/viyna_na_donbasi_v_oon_ozvuchili_kilkist_zagiblih_vid_pochatku_konfliktu_n1100031, 2019.

intervention cannot be considered legitimate. At that time, ex-president V. Yanukovych was impeached and, therefore, could no longer claim to represent Ukraine or its people.³³ On 21 April 2018, presidential elections took place in Ukraine. At the same time, the official site of the President of Russia appeared to announce that Vladimir Putin on 24 April signed a decree on the simplification of the procedure for issuing Russian passports to residents of the self-proclaimed Donetsk and Luhansk "People's Republics".³⁴ According to the acting president of Ukraine, P. Poroshenko, "this is a direct interference in the internal affairs of Ukraine".³⁵ The expert of the Carnegie Moscow Center, K. Scorkin, noted the similarity of Ukraine with Russia's actions in South Ossetia, Abkhazia, and Transnistria. In particular, he noted that the issuance of Russian passports to the population in the eastern regions of Ukraine will finally consolidate the existing status quo of these regions. Therefore, Russia can always protect its citizens by applying force.³⁶

To sum up, international experts, political figures, and academics give a mixed assessment of the intervention in Libya and Ukraine. However, intervention in Libya, despite being imperialist, still has more humanitarian features. While Russian intervention in Ukraine is exclusively military, backed by imperialist principles of Russia's foreign policy.

Conclusion

By the end of the Cold War, both theory and practice dominated the thought that intervention in the internal affairs of the state was allowed only in extreme cases. Consequently, the problem of ambiguity in the concept of intervention has an impact on the course of its conduct. It should be considered that the primary goal of humanitarian interventions is to prevent massive violence against the population.

Obviously, the intervention violates some of the fundamental principles laid down in the UN Charter, particularly the principle of inviolability of state sovereignty. As already mentioned, the main problem is that it is difficult for states to reach international agreement on interference with the internal conflict of a third state since each has its own approaches and pursues its goals through interventions. Therefore, humanitarian interventions are always criticised as

³³ Marc Weller, *Crimea and international law*. Retrieved from: https://www.bbc.com/russian/international/2014/03/140309_crimea_international_1, 2014.

³⁴ Kremlin, *The official website of the President of Russian Federation*. Retrieved from: <http://kremlin.ru/events/president/news/60429>, 2019.

³⁵ RIA. (2019). *New passports for Donbas*. Retrieved from DW/ Made for minds. Retrieved from: <https://www.dw.com/ru>

³⁶ RIA. (2019). *New passports for Donbas*. Retrieved from DW/ Made for minds. Retrieved from: <https://www.dw.com/ru>

great powers are pursuing a double standards policy. The problem with the concept of humanitarian intervention is the contradictory interpretation of this term, as well as the fact that there is still no formal consolidation of international documents. That is why humanitarian intervention in modern realities may seem like a unilateral military intervention.

Obviously, humanitarian intervention is now a new form of military intervention in the internal affairs of the state. As this study showed, state leaders and diplomats justify using force for humanitarian purposes, referring to international legal concepts and the UN Charter. Apparently, in order for interference in internal affairs to be truly humanitarian, it is necessary to pursue a policy of cooperation that would ensure the peaceful resolution of any conflict. Mechanisms for regulating humanitarian interventions should be global and require broad involvement of participants in the international process.

To sum up, it must be pointed out that any military campaign, including a humanitarian one, always leads to human losses. The "humanitarian" interventions that have been carried out over the past 15 years in the world, in particular in Libya and Ukraine, by the Western countries and Russia, also have goals and strategies that did not serve the interests of the Libyans or Ukrainians, Crimean Tatars, whom they were supposed to help. When investigating examples of interferences in Libya and Ukraine, it should, of course, be noted that the military operation in Libya is considered to be more successful. Despite the significant criticism of this intervention, it is worth saying that the goal of the military campaign was partly achieved by Allied troops. NATO troops launched this military operation under the pretext of protecting the civilian population of Libya, and, according to the ISS, during the period of intervention, civilian casualties were slight compared to Russian intervention in Ukraine.

As a result, some of the standard features of these two interventions are as follows:

1. The role of the UN Security Council has ceased to be obligatory in deciding on an intervention in a third country. Although Russia substantiated its actions at a UN Security Council meeting, it received no support from the member states. Moreover, Russia was sanctioned for interference in Ukraine, but it did not solve the Ukrainian situation in any way.

2. Humanitarian problems are, for the most part, only an occasion for the introduction of troops. If, in the case of Libya, the humanitarian situation was partly present, then there was no need for help in Ukraine. Russia has hypocritically concealed and precipitated its criminal actions in Ukraine, insisting that in some regions of the Donbas, there is a boom in humanitarian aid. According to the statement made by the former president of Ukraine, P. Poroshenko, Ukraine does not need additional foreign aid and could fully help its people if the Russian troops left the Ukrainian territory.

3. Interference by foreign troops does not end the humanitarian catastrophe. After the military campaign ended, the situation in Libya was not much improved since the overthrow of Gaddafi's regime only deepened the internal crisis. The situation in Ukraine cannot be improved due to the presence of Russian troops on Ukrainian territory.

Answering the question of whether these interventions were humanitarian or imperialist, according to the cases given, despite criticism, intervention in Libya can be considered more humanitarian but not less imperialist. Obviously, referring to the doctrine of protecting their minorities abroad, Russia violates international law since the doctrine of salvation does not apply to foreigners who have already become nationals of a second country. According to international law, the issuance of passports should only facilitate the return of citizens back to their homeland - in Russia. However, this can not justify the occupation of a neighbouring state in any case. The "humanitarian intervention", which originally developed in the West, has been transformed considerably in Russia and is only interpreted as the legitimate pretext for its expansionist policy.

In the given examples, we see that there is much in common between these interventions. Unfortunately, the intervention in both Libya and Ukraine did not solve the problems of democratic security values or didn't reach the purpose of the interventions that were actually set. In Libya, the military invasion coincided with economic and strategic interests. Unstable economic and political situations, as well as natural disasters that shook the region of North Africa, in particular Libya, caused mass migration crises. According to the UN, in the period from January to August 2023, more than 45 thousand refugees and migrants tried to cross the central part of the Mediterranean Sea, trying to get to Europe from Libya.³⁷

Summing up the Russian intervention in the events of February-March 2014, it can be stated that the operation to seize the peninsula began long before that and became an unprecedented event for the post-war world order. The result of the annexation was the illegal persecution, imprisonment, repression of Ukrainians and Crimean Tatars and the formation of a Russian military base, which provoked the formation of a liberation movement both in Crimea and in other temporarily occupied Ukrainian territories. Ten years since Russia's intervention in Crimea, it is seen that the imperialist aims of Russia have not halted. During nine years of occupation, Crimea turned into a military base of the Russian Federation, which made it easier for Russia to invade the southern territories of Ukraine during the Russian full-scale military invasion that started in February 2022 and is still going on.

³⁷ UNHCR, Operational Data Portal, Retrieved from: <https://data.unhcr.org/en/situations/mediterranean/location/5205>, 2023.

As a result, these facts once again confirm that the interventions in Libya and Ukraine have overtly or covertly imperialist aims and prove that both are imperialist humanitarian interventions which prioritise the interveners' benefits.

REFERENCES

24Tv. *War in Donbas: How many we lost?* Retrieved from 24tv: https://24tv.ua/viyna_na_donbasi_v_oon_ozvuchili_kilkist_zagiblih_vid_pochatku_ko_nfliktu_n1100031, 2019.

ABIEW, F., *Evolution of Doctrine and Practice of Humanitarian Interventions*. Hague: Kluwer Law International, 1999.

ANTOKOLSKY, A. "NATO against Yugoslavia, the Bombing of Civilian Objects", General Military Problems-ZVO-7/2000, Retrieved from: <https://commi.narod.ru/txt/2000/0702.htm>, 2000.

BAYRAM, D. C. and TUFEKCI, O., "Turkey's Black Sea Vision and Its Dynamics", *Journal of the Black Sea Studies*, 15(57), 2018, pp. 1-16.

BELL, J. R., *Libya Crisis: Wishful Thinking Still Isn't a Viable Strategy*, *Comparative Strategy*, 35:2, pp. 139-153, DOI: 10.1080/01495933.2016.1176464, 2016.

BUSH, R., Martiniello, G., & Mercer, C., *Humanitarian Imperialism*, *Review of African Political Economy*, 38, 2011, pp. 357 - 365.

CHERNICHENKO, S. *Human Rights and Humanitarian Issues in Modern Diplomacy*. Moscow 2008.

CHIVERS, C. A., *In strikes on Libya by NATO, an unspoken civilian toll*. Retrieved from The New York Times: Retrieved from: <https://www.nytimes.com/2011/12/18/world/africa/scores-of-unintended-casualties-in-nato-war-in-libya.html>, 2011.

CHOMSKY, N., *Humanitarian Imperialism: The New Doctrine of Imperial Right*, Oxford University Press, 2010.

COBRAN, J., "Humanist or Imperialist? Humanitarian Interventionism in the Post-Cold War Era", Ed. Maximilian C. Forte *The New Imperialism: Interventionism, Information Warfare, and the Military-Academic Complex*, Alert Press, Montreal, 2011, pp.115-128.

DAG, R., "Geopolitical Struggle between Russia and Turkey: The Intersection of Ukraine and Syrian Crises", *The Rest: Journal of Politics and Development*, 12/2, 2022, pp. 150-161.

DE WAAL, A. and OMAAR, R., “Can Military Intervention Be ‘Humanitarian?’” *Middle East Report*, Vol: 187/188, 1994.

DOUZINAS, C., *The End of Human Rights*. Oxford: Hart Publishing, 2000.

EVANS, G., *Responsibility to Protect*, Retrieved From NATO Review: <https://www.nato.int/docu/review/2002/issue4/english/analysis.html>, 2002.

FYODOROV, I., *About humanitarian konvoi*. Retrieved from BK55.ru (official information agency), Retrieved from: <https://bk55.ru/news/article/37027/?source=>, 2014.

HOLZGREFE, J. L., “Humanitarian Intervention”, Cambridge University Press, Cambridge 2003.

HOLZGREFE, J. L., & KEOHANE, R. *Humanitarian Intervention: Ethical, Legal and Political Dilemmas*, Cambridge University Press, Cambridge 2003.

HUMPHREY, M., Humanitarianism, Terrorism and the Transnational Border. *Social Analysis: The International Journal of Social and Cultural Practice*, 46(1), pp.118–124. <http://www.jstor.org/stable/23170137>, 2002.

KHOKHLYSHEVA, O. “*The world of dignity and illusion of peacemaking*”. Retrieved from: <http://www.dslib.net/pravo-evropy/mehanizm-mezhdunarodno-pravovogo-regulirovanija-operacij-oon-po-podderzhaniju-mira.html>, Moscow 2000.

KIVI, R. *Humanitarian intervention or imperial ambitions?* Retrieved from: <https://rus.postimees.ee/569060/gumanitarnaya-intervenciya-ili-imperskie-ambicii>, 2011.

KOSE, I., “Russia’s New Irredentist Foreign Policy Approach & Energy Card”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2/2, 2016, pp. 42-63.

Kremlin, *The official website of the President of the Russian Federation*. Retrieved from: <http://kremlin.ru/events/president/news/60429>, 2019.

MACFARLANE, S. N. *Intervention in Contemporary World Politics*, Routledge, London 2002.

MACFARQUHAR, M. S. and SIMONS, M., *Hague Court Seek Warrants For Libyan officials*, Retrieved from New York Times: <https://www.nytimes.com/2011/05/05/world/africa/05nations.html>, 2011.

MID, Speech by the Permanent Representative of Russia to the UN VI Churkin at a meeting of the UN Security Council on the situation in Ukraine, New York, 24 June 2014. Retrieved from: https://mid.ru/ru/foreignpolicy/un/vystupleniya_zayavleniya/1614896/?TSPD_101_RO=08765fb817ab2000f17b5d6a2fc9ba8b7f737b579e43a7b65c2b5fbade2d2a0b7a08542c625afca608afda1d93143000b4c1b45493248533d8fbc8f90d2802b339add1b6bdae609f19e76dcb7f00e57308fe8411c86d5b9e917aa19141d04440, 2014.

MILNE, S. *If the Libyan war was about saving lives, it was a catastrophic failure*. Retrieved from The Guardian: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2011/oct/26/libya-war-saving-lives-catastrophic-failure>, 2011.

OK, E. and TUFEKCI, O., “Effect of Cases on the Rivalry Between National Sovereignty and Intervention”, Ed. Özgür Tüfekçi and Rahman Dag, *Trends and Transformation in World Politics*, London 2022.

OZDEMIR, S. & EMINOGLU, A., “Understanding the New War in the Modern Age: An Assessment on The Russia–Ukraine War”, *Karadeniz Araştırmaları*, XX/79, 2023, pp. 559-584.

POLYANSKAYA, Y., *Yanukovich's letter to the President of Russia*. Retrieved from: *Crimea, Reality*: <https://ru.krymr.com/a/28679423.html>, 2017.

RadioSvoboda, *Russia calls.,The big interview of V. Putin*, Retrieved from: *Radio Svoboda*: <https://www.svoboda.org/a/28048368.html>, 2016.

RIA, *New passports for Donbas*. Retrieved from DW/ *Made for minds*. Retrieved from: <https://www.dw.com/ru/%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B4%D0%B0%D1%87%D0%B0%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%85%D0%BF%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B0%B4%D0%BE%D0%BD%D0%B1%D0%B0%D1%81%D1%81%D0%B5-%D1%83%D0%B3%D1%80>, 2019.

SMIRNOV, S., *Putin: We are not considering the option of annexing Crimea*. *Vedomosti*. Retrieved from: <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2014/03/04/putin-nachal-press-konferenciyu>, 2014.

TESON, F. R., *The Liberal Case of Humanitarian Intervention*. Oxford University Press, Oxford 2003.

The United Nations General Assembly and Security Council, *Letter Dated 9 November 2011 from the Permanent Representative of Brazil to the United Nations Addressed to the Secretary-General (A/66/551–S/2011/701)*.

TUFEKCI, O., “Can War Ever Be Ethical? Perspectives On Just War Theory and The Humanitarian Intervention Concept”, *Journal of Economics and Administrative Sciences*, Vol: 32, No: 4, 2018, pp. 1217-1229.

UNHCR, *Operational Data Portal*. Retrieved from: <https://data.unhcr.org/en/situations/mediterranean/location/5205>, 2023.

VOROBYOVA, I., “The War in Libya: Another Oil”, *Direct Investments*, 2011, (4), pp. 8-9.

WELLER, M., *Crimea and international law*. Retrieved from: https://www.bbc.com/russian/international/2014/03/140309_crimea_international_1, 2014.

KARADENİZ EREĞLİ TESCİLLİ SİVİL MİMARİ YAPILARI VE KORUMA PROBLEMLERİ*

*Melih KURNALI***

ÖZ

Cumhuriyetin sanayi hammaddesinin merkezi olan Zonguldak, kömür çıkarılan önemli merkezlerden biridir. Kentin, Erken Cumhuriyet döneminin ağır sanayideki güç kaynağı konumunda bulunması, mimarisini de etkilemiştir. Zonguldak'ın ilçesi Karadeniz Ereğli, il merkezi ile paralel bir gelişim göstererek mimari örneklerini ortaya koymuştur. Karadeniz Ereğli tarihindeki önemli süreçleri; Bizans Döneminde kurulmasından sonra Türklerin eline geçmesi, Osmanlı Dönemi, Erken Cumhuriyet Dönemi ve son dönem (Demir Çelik Fabrikası) olarak sıralayabiliriz. Bu çalışmada, anılan tarihsel süreçlerin, kentin sivil mimari ürünleri olan konutlar üzerinden okunması amaçlanmıştır. Mevcut literatürde, kentin bu değerli mimarlık ürünlerine dair kapsamlı bir araştırma bulunmaması, yapıların yok oluşunu hızlandıran sebeplerden biridir. Yapıların durumları, kentlerin mimarlık miraslarının koruma süreçlerini yeniden tartışmaya açacak niteliktedir. Mimarlarının kim olduğu bilinmeyen yapılar, yerel düzeyde bölgenin, malzeme, sosyal ortam ve ekonomik özelliklerine, yüzyılı aşan tarihleriyle ışık tutmaktadır. Bu amaçla yapıların mevcut durumları yerinde araştırılarak irdelenmiş, iç mekanları belgelenmeye çalışılmış, ancak yapıların çoğunun harap halde olması ve çökme tehlikesi arz etmesi, çalışmanın istenilen düzeyde gerçekleştirilmesini engellemiştir. Yapılar görsel analiz yöntemleri ile ele alınmış ve bu veriler uluslararası koruma konuları çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Mimari miras; Kültürel miras, Karadeniz Ereğli, Konut, Tescilli konutlar.

REGISTERED CIVIL ARCHITECTURAL BUILDINGS AND CONSERVATION PROBLEMS IN KARADENİZ EREĞLİ

ABSTRACT

Zonguldak, a key hub for coal mining in the New Republic, has had a notable influence on the local architecture. Additionally, the region of Karadeniz Ereğli, situated within Zonguldak, has produced its own architectural works in line with

* *Gönderim Tarihi: 11.02.2024. Kabul Tarihi: 06.03.2024.*

** *Dr. Öğr. Üyesi, Konya Teknik Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü, KONYA. melih56kurnali@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0267-9101.*

the provincial hub. The historical timeline of Karadeniz Ereğli is characterised by several epochs, encompassing the Byzantine, Turkish capture, Ottoman, New Republic, and Iron and Steel Factory eras. However, there is inadequate research on the architectural structures of the city, specifically its residential properties, resulting in the rapid disappearance of these prized buildings. The buildings' condition has prompted inquiries into the preservation of the urban architectural legacy. Despite initiatives to assess and record the current state of the structures, many of which remain in ruins and dangerously unstable, the interiors were not adequately documented. Visual analysis techniques were utilised to assess the edifices, and the information accrued was examined in light of global conservation concerns.

Keywords: Architectural heritage; Cultural heritage; Karadeniz Ereğli; Housing; Registered houses.

Giriş

Mimarlık tüm zamanlarda düşünceyi, fikri, insanı, toplumu ve kenti şekillendirmenin yöntemi olmuştur. Çağımızın mimarlık ürünlerindeki bu gerçek yadsınamaz. Ancak mimarlığın dönüştüren yapısı çift yönlüdür. Mimarlıkla şekillendirilen toplum aynı şekilde mimarlığı da etkilemektedir. Bu etkinin en somut örnekleri ise sivil mimarlık ürünleridir. Konut üretiminde, çevre, iklim, malzeme ve estetik değerler ne kadar önemsenmişse, o yapının ve sahibinin kente ve çevreye duyarlılığı o kadar yüksektir. Bu duyarlılık eğitim ve farkındalık ile gelişmektedir. Yani sivil mimari ürünlerine bölgelerin sosyolojik verilerinin somutlaşan hali denebilir. Karadeniz Ereğli'deki sivil mimari ürünleri, yüzyılı aşan tarihleri ile bölgedeki önemli süreçlerin tanıklığını yapmıştır. Bu ürünlerin bazıları kentin Grek kökenine ilişkin devşirme öğeler içermekte ve tarihi üzerlerinde yaşatmayı sürdürmektedir.

Karadeniz Ereğli'nin, yapılan araştırmalar ışığında; milattan önce 8. yüzyıla uzanan bir tarihi olduğu ve Romalılar tarafından ele geçirildiği, bu tarihten sonra Bizans hakimiyetinde bulunduğu bilgilerine ulaşılmıştır¹. Kentin tarihi, yapılan inşaat çalışmaları ile ortaya çıkan kalıntılarla güncellenmektedir. 2016 yılında Karadeniz Ereğli Belediyesi eski binasının yıkım çalışmasında ortaya çıkan yapı kalıntıları duruma önemli bir örnektir². Benzer şekilde İnönü Mağarası'nda yapılan keşifte, bölgede yerleşimin 6500 yıl öncesine dayandığına

¹ Şinasi Sönmez- Barış Kaya, *Siyah Beyaz Fotoğraflarla Karadeniz Ereğli Sözlü Tarih Çalışması*, Ankara 2018, s. 4.

² *Müze Müdürlüğü ve Belediyeyi Uyarıyoruz! Bu İnşaatın Temelinde Tarih Yatıyor Olabilir.*, <http://www.gazeteregli.com>: <http://www.gazeteregli.com/eregli-haber/gazete-eregli/Default.aspx?id=3785> (5 Şubat 2023 tarihinde erişildi).

yönelik bulgulara rastlanmıştır³. Yeni bulguların ortaya çıkmaya devam ediyor olması kent tarihi hakkında yeni bilgilere ulaşılabileceğini düşündürmektedir.

Antik dönemde birçok kuşatmaya sahne olan kent, Türklerin Anadolu'ya girişiyle Türk kuşatmalarına tanık olmaya başlamıştır. Ancak Türk egemenliğine geçiş, 1337 yılında Osmanlı ile gerçekleşmiştir. Ardından tekrar Cenevizliler tarafından ele geçirilmiş ve ancak 1393 yılında Bizans İmparatoru tarafından para karşılığında Yıldırım Beyazıt'a satılarak Türkleşme dönemine girmiştir⁴. Bu tarihten sonra Türk beylikleri arasında el değiştiren kent, tekrar Osmanlı egemenliğine geçtiğinde, 1703 yılında gemi yapım merkezi olmuş, 1829 yılında kömürün bulunmasıyla önemli bir sanayi ham maddesi merkezi haline gelmiştir. Bu durum, Avrupa devletlerinin kaynağı elde etmek için anlaşmalarda, işletme hakkının konu edilmesine sebep olmuştur. Kentin kaderinde önemli değişimler bu anlaşmalarla gerçekleşir. 1853 yılındaki Kırım Savaşı ile İngiliz ve Fransızlara işletme hakkının teslimiyeti, bölge nüfusunda Rum ve Ermenilerin artmasında ve ticari faaliyetleri ele almalarında önemli bir sebeptir⁵. Kömür ocaklarında işletme hakkı 1914 yılında I. Dünya Savaşı ile Almanlara verilir ancak savaş sonunda Fransızlara verilen kent, halkın mücadelesi ile bağımsızlığını kazanır. Cumhuriyet'in kuruluşu ve mübadele anlaşması gereği kentte yaşayan azınlıklar bölgeyi terk ettikten sonra kentin Cumhuriyet ile gelişim süreci de başlamıştır⁶. Mübadele sonrası günümüze ulaşan yapı stoğu ve tescilli yapıların kaynağı ise 1800'lü yıllar olarak belirlenmiştir. Kentin Rum ve Ermeni azınlığının etkinliğini yapılar üzerinden okumak mümkündür.

Karadeniz Ereğli'nin antik dönem mimari yapı süslemelerinde, Serapis inancıyla bağlantılı bereket ve yeniden doğuşu simgeleyen Mısır Lotusu bezemesinin görüldüğü kaydedilmiştir. Benzer şekilde kalıntılarda üzüm salkımları ve asma yaprakları görülmektedir⁷. Bunlar antik Grek kentlerinde sıklıkla görülen bezemelerdir. Bezemelerin bulunduğu yapı parçaları, bazı konak ve konutlarda devşirme şekilde kullanılmaktadır. Antik dönemin, Karadeniz Ereğli'nin özgün konut mimarisine direkt etkisini kanıtlayan nitelikler olarak görülmektedir.

Karadeniz Ereğli kent merkezinde birçok tarihi, tescilli konutun günümüze ulaştığı görülmektedir. Ancak yapılardaki tahribat çok fazladır. Çoğu yapının üzerinde yıkılma tehlikesine karşı giriş yasağı ibareleri bulunmaktadır. Uzun süredir üzerinde uyarılar yer alan yapılara başka hiçbir önlem

³ Karadeniz'deki tarihi kalıntılar heyecan yarattı, <https://www.odatv4.com/makale/karadenizdeki-tarihi-kalintilar-heyecan-yaratti-20081956-167053> (3 Şubat 2023 tarihinde erişildi).

⁴ Sönmez- Kaya, a.g.e., s.4.

⁵ Sönmez- Kaya, a.g.e., s.4.

⁶ Sönmez- Kaya, a.g.e., s.4.

⁷ Sönmez- Kaya, a.g.e., s.2.

alınmamıştır. Yapıların yıkılmasının ortaya çıkarabileceği can ve mal kaybının yanında kent tarihi önemli şekilde zarar görecektir. Tarihi yapı ve konut stoğunun zengin olduğu Karadeniz Ereğli’de mevcut durum, yapıların kendi kendilerine yıkılmalarının beklendiği gibi görünmektedir. Son yapılan araştırmalar ile bölgedeki yerleşim tarihinin 6500 yıl öncesine kadar uzanması kentin tarihi değerlerinin duyurularak ve korunarak öne çıkarılması gerektiğini göstermektedir. Kentteki koruma sorunları önemli yapı ve eserlerin yok olmasına sebep olmaktadır. Yapıların başı boş ve önlem alınmaksızın terk edilmiş görüntüleri, vandalizm olaylarına sahne olmakta, doğal koşulların yanında bu ve benzeri problemlere karşı ayakta durmalarını zorlaştırmaktadır.

Bu çalışma kent için önemli estetik değerler olan tescilli konutların korunmalarına dikkat çekebilmeyi, yapıların mevcut durumlarını belgelerken, ortak mimari özelliklerini belirlemeyi ve analiz etmeyi hedeflemektedir. Bu amaçla Karadeniz Ereğli’deki tescilli eser listeleri taranmıştır. Bu listelerin biri Kültür Bakanlığı Koruma Kurulu Müdürlüğü sitesindeki, Zonguldak taşınmaz kültür varlıkları listesidir. Çalışmanın yayına hazırlandığı süreçte listede bazı hatalara rastlanmıştır. Belirtilen ada ve parsellerde mevcut bir yapının bulunmaması, konut tescilli yapıların sur ve benzeri tarihi yapılarla karışmış olması gibi sorunlarla karşılaşmış ve bunlar giderilmeye çalışılmıştır. Bir diğer liste, Karadeniz Ereğli Belediyesince hazırlanmış tescilli konutlar listesidir. Belediye ile yapılan görüşme sonucu elde edilen listenin, Kültür Bakanlığı sitesindeki ile paralel olduğu ancak daha fazla konut içerdiği tespit edilmiştir. Ayrıca ada ve parsel numarasıyla ulaşılamayan diğer yapıların aslında, ada ve parsel numaralarının, sistemde pasife düştüğü ya da aktif yeni numaralarla numaralandırıldıkları tespit edilmiştir. Belediyeden tüm tescilli yapılara ait bilgi ve belgeler talep edilmiş ve bu konuda çıkar çatışması oluşturmayacak belgeler tarafımla paylaşılmıştır. Ancak tarihi tescilli yapılar olduklarından imarları ile ilgili plan, proje ve diğer belgeleri bulunmamaktadır. Mevcut mevzuatlara göre yapıların tadilatları veya restorasyonlarının yapılması beklenmektedir.

Elde edilen listeler birleştirilerek mümkün olan tüm yapılar belgelenmiştir. Yapıların tüm cepheleri ve iç mekanlarını belgelemek mümkün olmamıştır. Yapıların birçoğu metruk ve yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya olduğundan imkanlar dahilinde sınırlı şekilde iç mekanları belgelenebilmiştir. Kullanımda olan yapılarda, kat sahipleri ile iletişime geçilememiştir. Ancak Belediyenin bu yapıların iç mekanlarına yönelik belgelemeyi yapacağına dair bilgi alınmıştır. Yapılar kaybolmadan, bu sürecin hızla işletilmesi, önemli bir adım olarak görülmektedir.

Karadeniz Ereğli’nin taşınmaz kültür varlıklarından tarihi konutlarının korunmasına dikkat çekebilmeyi amaçlayan çalışmada, yapıların özellikleri sunulmuş, tekrar kente kazandırılması ve çevreyle bütünleştirilmeleri ek çıktılarındandır. Bir kenti tanımlayan, benimseten onun değerleridir. Tarihi

yapılar, bu değerler arasında yer alarak, tüm kenti etkileyen, şekillendiren bir yapıda benimsenmelidir. Günümüz Avrupa'sının eski yerleşimlerinde rahatlıkla görülebilen koruma odaklı yaklaşım ne yazık ki ülkemizde eksiktir. Karadeniz Ereğli ovağında çerçevelenen yazın, tüm Türkiye'deki durumu özetler niteliktedir. Bu anlamda koruma konusu, bölgesel bir sorundan öte ülke çapında bir problemdir. Çalışma, koruma bilincinin genele yönelik vurgusunu, lokal bir alandaki direkt örneklerle vermek amacıyla, sonraki bölümde; tescilli yapılara yönelik incelemeleri sunmuştur. Sunumun ardından mimarının genel karakteristiğinin belirlenmesi, yapı konumları ve kent bağlamı irdelenmiştir. Yapıların analizinde, Türk Evi bağlamında da sorgulanan özellikleri, araştırmanın sonuç bölümünde genel bir kanı oluşturarak ve mevcut duruma dikkat çekilerek tamamlanmıştır.

1.Karadeniz Ereğli'nin Tescilli Konutları

Tescilli yapılara dair listeler uyarınca çalışma için konutlar listesi oluşturulmuş ve yapılara dair bilgiler ve ulaşılabilen eski tarihli görseller sunulmuştur. Görselleri belgelenemeyen ve ilgili parsellerde kalıntılara dahi rastlanamayan konutlar listede yer almamıştır.

Tescilli konutların incelenmesinden önce Karadeniz Ereğli hakkındaki literatür taranmıştır. Çalışmalar incelendiğinde, genelde kentin antik kökenine odaklanıldığı görülmüştür. Mimarlık alanıyla sınırlandırılan makale taramasında turizm potansiyeli,^{8 9 10} müze ve müzedeki eserler^{11 12 13 14} gibi çalışmalar ilk karşılaşılanlardır. Bu çalışmalar içinde bölgenin nadiren tarihi konutları ile ilgilenilmiştir. Süreli yayınlara disiplin kısıtı olmadan bakıldığında ise Karadeniz Ereğli temalı çalışmalar; en çok mimarlık alanında, yer bilimleri,

⁸ Tolga Fahri Çakmak, "Profesyonel Turist Rehberlerinin Gözünden Karadeniz Ereğli'nin Turizm Potansiyelinin İncelenmesi" *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, Kastamonu 2020, 5, 2, s. 157-170.

⁹ Gözde Oğuzbalaban, "Karadeniz Ereğli de Yaşayan Yerel Halkın Turizm Kavramına İlişkin Algılarının Metaforlar Yardımıyla Analizi" *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, Zonguldak, 7, 4, 2020, s. 2566-2581.

¹⁰ Fatih Ercan, "Karadeniz Ereğli İlçesinde Yerel Halkın Turizmin Gelişimine Yönelik Tutum ve Algılarını Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma" *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, Zonguldak 2019, 15, 2, s. 612-628.

¹¹ Bülent Öztürk, "Karadeniz Ereğli Müzesi'nden Herakles Aleksikakos'a Sunulan Bir Adağın Düşündürdükleri" *Philia, Vir Doctus Anatolicus*, 2016, 8, 31, s. 682-698.

¹² S. Sezin Sezer, "Heracleia Pontica Antik Kenti'nden Heykeltıraşlık Eserleri" *Lycus Dergisi*, Denizli 2021, 3, s. 53-76.

¹³ Öztürk, a.g.m. s.682.

¹⁴ Ali Kıpıramaz, "Heracleia Pontike'de (Karadeniz Ereğli) Tespit Edilen Erken ve Orta Bizans Dönemi Levha Örnekleri" *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi E-Dergisi*, 2020 7, 1, s. 124-145.

ardından eğitim ve yaşam bilimleri alanlarında çalışmalara rastlanmaktadır¹⁵. Yoğunluğun mimarlık alanında görülmesinin yanında çalışma içerikleri temel alan arkeoloji ve ikincil alan ya da multidisipliner olarak mimarlık olmaktadır. Bölgenin antik geçmişi, bu alandaki çalışma yoğunluğunu arttırmıştır.

Tez çalışmalarında bölgenin mimarisine yönelik çalışmalar daha fazladır. Antik mimari¹⁶, mimari yapı parçaları,¹⁷ coğrafya¹⁸ ve benzerinin yanında sivil mimariye^{19 20} yönelik restorasyon çalışmalarını içeren araştırmalarla karşılaşılmasına rağmen bunların sayıları düşüktür. Bölgedeki sur, antik yapı, antik eser ve benzerine yönelik kapsamlı tezlere ulaşılmıştır ancak çalışmaların daha fazla yaygınlaşması ve bu ürünlere yönelik farkındalığın artması gerekli görülmektedir. Karadeniz Ereğli üzerine çalışılmış mimari ve benzeri disiplin alanları çevresindeki yazınlar incelenmiştir. İncelenen çalışmalara kaynak sağlamış olan Wolfram Hoepfner'in "Herakleia Pontike Karadeniz Ereğli'de Mimari-Arkeolojik Belgeleme ve Araştırmalar" kitabı ve Tayfun Akkaya'nın "Herakleia Pontike (Karadeniz Ereğlisi)'nin Tarihi Gelişimi ve Eski Eserleri" kitapları çalışmanın ana yol göstericileri olmuştur.^{21 22} Bu çalışmaların yapıldıkları tarihlerden günümüze kadar müdahale edilmemiş olan yapılar, bize korumaya yönelik önemli aksaklıkları gösterecektir. Bu anlamda olabildiğince geç tarihli kaynaklar derlenmeye çalışılmış ve yapılar sunulurken geçmiş görsellerine ulaşılanlar dünleri ve bugünleri ile verilmiştir. Yapılara yönelik acil önlemlerin alınması gereklidir. Çalışmada sunulan yapılar genelde bu vurgu ile değerlendirilmiştir.

¹⁵ *Piri Keşif Aracı*. Karadeniz Ereğli taraması: <https://741763626318e402fd7b7e8e2847d78f6534544e.vetisonline.com/index.jsp?modul=advantage-search&operator=or&fields=all&searchword=karadeniz%20ere%C4%9Flu&p=1&type=Dergi%20Makalesi> (24 Mart 2023 tarihinde erişildi).

¹⁶ Ercan Verim, *Batı Karadeniz Bizans Dönemi Mimarisi (Bartın-Bolu-Düzce ve Zonguldak)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi SBE, Eskişehir 2021.

¹⁷ Ahsen Karagöl, *Karadeniz Ereğli Kalesi'nin Mimari ve Yapısal Analizi ve bir Kültür Varlığı olarak Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi FBE, İstanbul 2015.

¹⁸ Zerrin Karakuzulu, *Karadeniz Ereğli İlçesinin Coğrafyası*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, 2002.

¹⁹ Tuba Örüklü, *Karadeniz Ereğli Akarca Mahallesi'nin Konut Dokusunun İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi FBE, İstanbul 2003, ().

²⁰ Serra Kızmaz, *Zonguldak İli Ereğli İlçesi, 1 Pafta, 158 Ada, 4 Parselde yer alan Sivil Mimari Yapısı Restorasyon Projesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2021.

²¹ Wolfram Hoepfner, *Herakleia Pontike Karadeniz Ereğli'de Mimari-Arkeolojik Belgeleme ve Araştırmalar*, Ege Yayınları, İstanbul 2022.

²² Tayfun Akkaya, *Herakleia Pontike (Karadeniz Ereğlisi)'nin Tarihi Gelişimi ve Eski Eserleri*. Troya Yayıncılık, İstanbul 1994.

Ulaşılan listelerde yer almayı yapı inceleme sırasında rastlanan ve tarihi özellik gösteren bazı ek yapılara yer verilmiştir. Ancak mevcut tescil durumları hakkında kesin bilgilere ulaşılamamıştır. Kent araştırmalarına istinaden tarihi olduğuna kanaat getirilen yapılar çalışmaya eklenmiştir.

1.1.Kirmanlı Mahallesi Kale Sokak'ta Kagir Konut

Kale Sokak'taki tescilli konut, dört katlı olup en üst katındaki teraslarıyla dikkat çekmektedir. Terasların arasında cihannüma ya da köşk olarak tanımlayabileceğimiz bölüm, yapının önemli karakteristik özelliğidir. Ereğli'nin eski yerleşim alanlarından, yüksek bir mevkiye yer alan konut, deniz manzarasına göre konumlandırılmıştır. Bölgedeki tescilli konutlara benzer şekilde köşelerde sütun görünümlü plasterler, kat silmelerinde ve çatı bölümünde arşitrav izli geçişler bulunmaktadır. Pencere etraflarındaki söveler, tüm cephelerde pencerelerin üst kısmından geçerek devam etmektedir. Pencere aralarında kalan bölgelerden birinde madalyon şeklinde ve üzerinde bitki motifli (akantus, asma yaprağı) bir kabartma bulunmaktadır (Görsel 1). Bu süslemenin anlamına dair bilgiye ulaşılamamıştır. Yapıdaki bazı doğramalar değiştirilmiş ve yapı öğelerinde yaşlanma sebebiyle tahribatlar bulunmaktadır.

Görsel 1. Kale Sokak'ta Kagir konut ve bitki formu süsleme (Kaynak: Yazar²³).

1.2.Murtaza Mahallesi Bayır Sokak'ta Ahşap Konut

Bayır Sokak, Karadeniz Ereğli'deki önemli tescilli konutların bir arada buldukları son alanlardan biridir. Ahşap konutlar malzemenin doğası gereği daha hızlı bozulmaktadır ancak burada bakımsızlık yapılarıdaki bozulmada öncelikli sebeptir. Bu sebeple kentteki tarihi tescilli son ahşap konutlar arasında yer alan yapının kondisyonu düşüktür. Zemin katı kagir olan yapının birinci ve ikinci katları ahşaptır.

²³ Bu bölümden sonra kaynağı belirtilmeyen görseller yazara aittir.

Görsel 2. Bayır Sokak'ta ahşap konut (2010 tarihli görsel²⁴).

1.3.Murtaza Mahallesi Bayır Sokak'ta 1 Numaralı Kâgir Konut

İki numaralı yapının bir blok altında yer alan üç katlı kâgir yapı, sıvalı ve sarıya boyalıdır. Yapının avlu girişi sokakta yapılan düzenlemeler ile kot altında kalmıştır. Yapı, avlulu “L” biçimli planı ile incelenen diğer yapılardan ayrılmaktadır. Köşelerde sütun görünümlü süslemeler, kat silmeleri arşitrav ile geçilerek yapıyı hem durağan cepheden kurtarmış hem de katları dışarıdan görünür kılmıştır. Pencerelerin etrafında arşitrav diline uygun şekilde yapılan söveler batı cephesinde, kemerlerinde kilit taşı şeklinde madalyon süslemeler bulunmaktadır. Alt kattaki süslemelerin içinde ise bir çiçek tasviri olduğu görülür. Yapıların süslemeleri bölgenin Grek kökeniyle ilişkilidir. Ancak çiçek tasvirinin tanımı konusunda kesin yargı verebilmek mümkün değildir. Daha önce bahsedilen lotus imgesiyle ilişkilendirilebileceği gibi sıradan bir süsleme de olabilir. Batıya yönelen cephede geyik sembolü plaster, Türk evlerinde sıklıkla karşılaşılan nazara karşı koruma amaçlı, ya da beylik göstergesi olan geyik boynuzu asma adeti ile ilişkilendirilmiştir. Yapının cephe açıklıklarına yapılan müdahaleler özgün cephe tasarımıyla uyumsuzdur.

Görsel 3. Bayır Sokak'ta 1 numaralı kâgir konut.

²⁴ Zonguldak İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, *Zonguldak Kültür Envanteri Antik Yerleşim*. Zonguldak 2010, s. 208.

Yapının manzaraya bakan güneybatı cephesinden görsel alınmış ancak yoğun bitki örtüsü sebebiyle burada yer verilmemiştir.

1.4. Akarca Mahallesi Bayır Sokak 2 Numaralı Kâgir Konut

Üç numaralı konutun yanında bulunan yapı, üç numaralı konut ile benzer özellikler göstermektedir. Yapılan incelemede, formlar ve cepheler üzerinde bir değişikliğe rastlanmamıştır ancak terk edilmiş oluşu yapıdaki deformasyonu arttırmıştır. Valilik, yapının yıkılma tehlikesi dolayısıyla girişleri yasaklamıştır. Üç katlı yapıda, diğer kâgir yapılara benzer şekilde, katlar arşitrav görünümüne siltmeler ile bölünmüştür. Yapının çatı bölümü, kat olarak değerlendirilmiş ve bu alanda pencereler açılmıştır. Yapının her iki yandaki sokağına açılan kapılarının yanında, nefeslik olarak tanımlanabilecek ince ve kemerli pencereler bulunmaktadır. Ancak doğu cephesindeki Bayır Sokağına açılan pencereler düzensiz görünümündedir. Yapının manzaraya bakan cephesinde, pencerelerin etrafından üç numaralı konuttakine benzer şekilde alt katta kilit taşı süslemeli söveler kullanılmıştır. Üst katta, aynı şekilde söveler yine görülmektedir. Yapının güneydoğuya bakan köşesinde önemli bir detay bulunmaktadır. Burada akantus ya da asma yapraklı imgesi ile bir sütun kaidesi görülmektedir (Görsel 4). Ancak bu parçaya ve değerine ilişkin bilgiye ulaşılamamıştır.

Görsel 4. Bayır Sokak'ta 2 numaralı kâgir konut.

Yapının deformasyon oranı yüksektir. Sıvaların döküldüğü noktalarda kırmızı tuğlalar görülmektedir. Yapının bulunan geç tarihli görseli, mevcut durumu ile farklılaşmadığı için ve çözünürlüğü düşük olduğundan burada gösterilmemiştir.

1.5. Tokmaklar Sokak'ta Alt Katı Kâgir Ahşap İskeletli Yapı

Alt katı kâgir, üstteki iki katı ise ahşap çatki arası tuğla dolgululu yani hımış yöntemli yapının katları sokağına doğru büyümektedir. Geleneksel Türk

evinin kat silmeleri, çıkmalar ve destekler gibi özelliklerinin izlenebildiği evde, batıya bakan cephe pencerelerinin bazılarının kapatıldığı gözlemlenmiştir. Manzara yönündeki balkon yıkılmış yalnız demir kirişleri görülmektedir. Konsol yapan ahşap kat silmeleri altındaki ahşap destekler, önemli estetik değerleridir. Giriş ve köşelerinde plasterler, destekler ile aynı dildedir. Giriş kapısı diğer birçok tescilli yapıdaki gibi yol kotunun altında kalmıştır. Giriş cephesindeki simetrik görünüm, kapatılan pencerelerle kaybolmuşsa da yapının dökülen sıvaları ile ortaya çıkan ahşap iskelet ve üçüncü kat orta sofaya bakan kemerli penceresi ile döneminin estetik özelliklerini korumaktadır.

Görsel 5. Tokmaklar Sokak'ta yarı kâgir konut (2010 tarihli görsel²⁵).

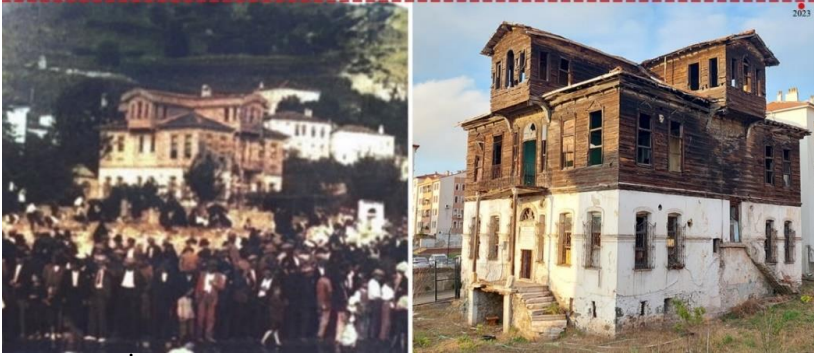
Yapının 2010 tarihli envanterden alınan görseli ile mevcut durumu arasında önemli farklara rastlanmamıştır. Birinci kat pencereleri altından geçen ahşap silme detayı kaybolmuş ve yapıya girişler riskli değerlendirmesi yapılarak yasaklanmıştır. Ek olarak sokakta yapılan işlemlerle, yapı girişi sokak kotunun biraz daha altına düşmüştür.

1.6. Kavakdibi Sokak'ta Yalçınlar Konağı

Kavakdibi Sokak ve yakın çevresinde önemli sayıda tarihi yapı stoğu bulunmaktadır. Halil Paşa Cami, Piyale Paşa Konağı, Sosyal Hizmetler Binası ve tarihi bir köprü bulunmaktadır. Ancak köprü daha sonra üst yol ile birleştirilmiş ve günümüzde yalnızca batıya bakan cephesinde kemeri görülmektedir. Buradaki diğer önemli yapı ise günümüzde Yalçınlar Konağı olarak adlandırılan ahşap yapıdır. Yapının eski adının Kahyaoglu Konağı olduğu bilgisi belediyeden alınmıştır. İki katı bölgesel özelliklere sahip olan yapının ahşap kısmı ve çatı üzerindeki detayları, cihannümaları ile köşk imgesi vermektedir. Belediyeden alınan bilgiye göre yapı, İstanbul'daki bir boğaz

²⁵ Zonguldak İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, *Zonguldak Kültür Envanteri Antik Yerleşim*, Zonguldak 2010, s. 210.

köşküne göre inşa edilmiştir. İlk kat kâgir, üst katı ve cihannümaları ise tamamen ahşaptır. Dört yönde uzanan cihannümaları aldığı haç formu nedeniyle yapı, İstavroz Konak olarak da anılmaktadır²⁶. Kâgir bölümün tüm cephelerini dolaşan, pencerelerin etrafından geçen söveler bulunmaktadır. Giriş kapısı zeminden koparılmış, üst kısmında, bölgedeki konutlarda sık rastlanan kemerli yarım daire pencere bulunmaktadır. Giriş bölümünde, balkonu taşıyan sütunlarda, Art Noeavu imgeleri hakimken, kapının üzerinde, yarım daire pencere altındaki lentoda, oyma ve süslemeler dikkat çekmektedir. Bitki motifleri içeren parçanın üzerindeki kemerin iki yanında madalyon pencereler bulunmaktadır. Yapının değerli ahşap işçiliği çok ince estetik değerleri barındırmakta ancak bozulmaktadır. Pencerelerin etrafındaki söveler; iki yanda sütun görünümünde, üstte alınlık ve içinde tanımlanamayan bir imge yer almaktadır. Yapının restore edileceği bilgisi alınmıştır. Tüm değerlerine sadık kalınarak özgün hali ile korunması ve kente kazandırılması beklenmektedir.

Görsel 6. İstavroz Konak olarak da adlandırılan Yalçınlar Konağı (Tarihi belirlenemeyen görsel²⁷).

1.7.İncekaş Sokak'ta Kâgir Konut

Karadeniz Ereğli'nin tescilli yapı stoğunun önemli bir kısmı Bozhane bölgesinde bulunmaktadır. Buradaki tescilli konut, içinde yaşamın devam etmesiyle özgün haline en yakın şekilde korunmuştur. Sur duvarı üzerine inşa edilmiş kâgir yapının kat silmeleri ve çatıya doğru kademeli yükselen silmeleri diğer yapılarla ortak özelliğidir. Kademeli yapının amacı duvarları nemden uzak tutmaktır. Pencerelerin etrafındaki söveler alt katta, kemer kısmında kilit taşı şeklindeki süslemeleri içermektedir. Giriş kapısında benzer bir söve bulunmaktadır. Yapının balkonları, kutu profiller ile güçlendirilmiş, pencereler ahşap görünümlü plastik doğramalar ile değiştirilmiştir. Yağmur olukları da plastik

²⁶ Karagöl, a.g.e., s.157.

²⁷ Sabit Nihat Duran, *Ereğli Tarihi*, (Yayınlanmamış Eser), 1945.

olanlarla değiştirilmiştir. Pencere değişimleri sırasında ve zamanın da etkisiyle bazı sövelerin yok olmaya başladığı görülmüştür. İki katlı yapının surların üzerine konumlanması, manzaraya uzanan üst katta bir balkon ve giriş katında, zeminden sütunlar ile koparılmış bir teras alanının oluşmasını sağlamıştır.

Görsel 7. İncekaş Sokak'ta kâgir konut.

1.8.Yalı Caddesi'nde Restore Edilmiş Ahşap Konut

Yalı Caddesi üzerinde, günümüze ulaşan üç ahşap yapı bulunmaktadır. Bunlardan ikisi restore edilmiştir. Bu yapı restore edildikten sonra ticari bir işletme olarak kullanımına başlanmıştır. Yapının alt katı kâgir üst katı ise ahşaptır. Alt katta kemerli pencere açıklıkları kullanılmışken, üst katta bölgedeki sivil mimari yapılarda rastlanmayan ancak Akkaya'ya göre bölgesel bir özellik olan; panoramik pencereler kullanılmıştır²⁸. Ahşap kısım kâgir kısmın dışına doğru konsol yaparken alt kısma elibögründeler yerleştirilmiş, balkon altındaki paraçoller ile zıtlık oluşturulmuştur. Yapının 2010 yılındaki envanterden alınan görselinde, üst katındaki ahşap bölümün beyaza boyalı olduğu dikkat çekmektedir. Yalı caddesine bakan en alt katındaki açıklıklar büyütülerek ticari işletmeye uygun hale getirilmiştir.

Görsel 8. Yalı Caddesi'nde ahşap konut (2010 tarihli görsel²⁹).

²⁸ Akkaya, *a.g.e.*, s. 83.

²⁹ Zonguldak İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, *Zonguldak Kültür Envanteri Antik Yerleşim*, Zonguldak 2010, s. 213.

1.9.Yalı Caddesi'nde 2 Numaralı Ahşap Konut

Yalı Caddesi'ndeki restore edilmemiş tek ahşap konut olan yapının, ilk kâgir katı üstüne iki ahşap kat çıkılmıştır. İlk iki katı Yalı Caddesi kotunun altında kalmakta ve üçüncü kat genişlerken alt kısımlarında elibögründelerle desteklenmiştir. Yalı Caddesi üzerinde (üçüncü kattan) girişi bulunmayan yapı, denizin doldurulmamış olduğu dönemlerde bir kıyı konağıdır. Günümüzde çatısından yıkılmaya başlayan yapıya acilen müdahale gereklidir. Yıkılıp kaybolmadan aslına uygun şekilde restore edilebilmesi için veri toplanması gereklidir.

Görsel 9. Yalı Caddesinde ahşap konut.

1.10.Bayır Sokak'ta 1 Numaralı Ahşap Konut

İncelenen ahşap konutlar ile benzer özellikler gösteren Bayır Sokak'taki ahşap konut, ilk katta kâgir, diğer iki katı ahşap malzeme ile inşa edilmiştir. Restorasyonu bitmiş olmasına rağmen yapıda kullanım ya da yerleşim başlamamıştır. Yapının girişi üzerine restorasyon ardından yerleştirilen kısım yapıyla uyumsuz kalmış ve kapı üzerindeki pencereyi işlevsiz kılmıştır. Kâgir kısımda kemerli pencereler kullanılmış, üst katlarda ise giyotin pencerelerin etrafından ince söveler geçilmiştir.

Görsel 10. Bayır Sokak'ta ahşap konut (2015 tarihli görsel³⁰).

1.11.Kız Kapısı Sokak'ta Sur Altında Kâgir Konut

Kız Kapısı Surları, tescilli kültür varlığı olduğundan sur boyu tescillenmiştir. Surlara en yakında bulunan konut, yenilemeden geçmiştir. Bu yenilemede yapının orijinal özelliklerinden bazıları kaybolmuştur. Kâgir yapı üzerine yapılan sıva ve boya işlemi, malzemenin görünmesini engellemektedir. Şu ana kadar incelenen tüm kâgir yapılarda görülen kat silmesi ön cephede sınırlı şekilde görülmektedir. Çatıya doğru kademeli uzanan silmeler izlenirken genelde görülen pencereler etrafındaki söveler burada görülmemektedir. Pencerelerde giyotin görünümlü plastik doğramalar kullanılmış ve yapı dışından gizlenmeden geçirilen tesisat öğeleri ile cephedeki bozulma hali desteklenmiştir.

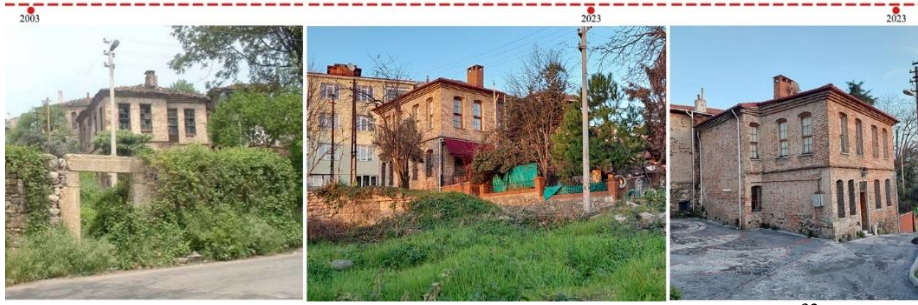
Görsel 11. Kızkapısı Caddesi sur altında kâgir konut (2010 tarihli görsel³¹).

³⁰ Karagöl, *a.g.e.*, s. 162- 163.

³¹ Zonguldak İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, *Zonguldak Kültür Envanteri Antik Yerleşim*, Zonguldak 2010, s. 209.

1.12.Akarca Mahallesi'nde Kâgir Konut

Daralan avlusu ile yapı, kâgir ve iki kattan oluşmaktadır. En son Ressam Osman Zeki Oral Sanat Evi olarak kullanılmış ancak mevcut kullanım durumuna dair bilgi bulunmamaktadır. Yapının karşı sokağında, yine Osman Zeki Oral Sanat Evi tabelası bulunan ahşap bir konut bulunmaktadır. Bu yapı da uzun süredir kullanılmıyor gibi görünmektedir. Kâgir yapının komşu parselinde, benzer malzeme özellikleri gösteren ancak korunmamış ve farklı malzemelerle formal değişime uğramış bir yapı bulunmaktadır. Bu yapı tescilli konuta önemli ölçüde yakın konumlanmıştır. Tescilli konut restorasyon işleminden geçmiş ve bir dönem sanatsal faaliyetler için faal hale getirilmiştir. Ancak bir yapıyı korumak yalnız yapıyı restore etmekle sınırlı kalmamakta, çevresel etkenlere yönelik önlemler almayı da gerektirmektedir. Yapıların yakınında bulunan diğer yapıların incelenmesi ve risk durumlarının değerlendirilmesi gereklidir. Konutun özellikleri değerlendirildiğinde; incelenen kâgir konutlarda tipik olan kat silmeleri, çatıya kademelenen silmeler, kemerli pencereler görülmektedir. Ancak pencere çevrelerinde sövye rastlanmamıştır.

Görsel 12. Akarca Mahallesinde kâgir konut (2003 tarihli görsel³²).

1.13.Hastane Caddesi Üzerinde Kâgir Konut

Eski Karadeniz Ereğli Devlet Hastanesi ve SSK Hastanesinin bulunduğu caddedeki kâgir konut, doktorlar için bir toplanma merkezi olarak yeniden düzenlenmek üzere yıkılmış ve betonarme olarak tekrar yapımına başlanmıştır. Ancak hastanenin başka bir konuma taşınması ve bazı sebeplerden ötürü yapının inşası yarıda bırakılmıştır. İki katlı yapının caddeye yönelen iki cephesinde de balkonlar bulunmaktadır. Orijinal strüktüre bağlı kalmaksızın betonarme yöntemle inşa edilmeye başlanan yapının, geçmişteki cephe süslerine ve estetik görünümüne bağlı kalınıp kalınmayacağı ise restorasyon işlerinin bitmesi ile görülebilecektir. Pencerelerinin üzerinde ve alt kısımlarında farklı motif ve

³² Örüklü, a.g.e., s. 73.

süsler barındıran yapının, balkonlarında paraçoller bulunmakta ancak betonarme yeniden inşasında, aslına uygun olmayacak biçimde konsollar bulunmaktadır.

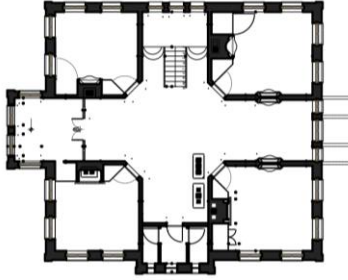

Görsel 13. Hastane Caddesi'nde kâgir konut (Tarihi belirlenemeyen görsel³³).

1.14.Mısırcılar Konağı

Karadeniz Ereğli Belediyesi Kent Müzesi işlevinde kullanılan kâgir yapının restorasyon işleri Belediyece yapılmıştır. Üç katlı kâgir yapının kat silmeleri ve çatıya uzanan silmeleri incelenen yapılarla ortak özelliktedir. Giriş kapısının üstü dışarı doğru çıkmakta ve bu kısım iki adet sütunla taşınmaktadır. Giriş kattaki pencerelerin etrafında söveler bulunmakta, üstteki iki katta ise söve bulunmamaktadır. Yapının inşa edildiği dönem, manzaraya bakan cephesinin birinci katında ise bir balkon bulunmaktadır. Pencerelerin üst kısımlarında lentodan yüksekte kısa silmeler bulunmaktadır. Belediye tarafından restore edilmiş olması ve müze işleviyle kullanılıyor olması sayesinde yapının iç mekânları gözlemlenmiş ve planlarına ulaşılabilmektedir. Yapı, son haline uygun şekilde restore edilmiş ve iç mekân özellikleri korunmuştur. Yapının giriş kat tavanında mısır kurutma için kullanılmış askıları muhafaza edilmiştir. Orta sofanın uzantılarında, zeminden yükseltilmiş alanlar oluşturulmuştur. Bu alanların bazıları camekânlar ile kapatılmıştır. Buralarda mankenlerle konut içindeki yöresel etkinlikler canlandırılmıştır. Yapının orijinal pencerelerindeki detaylara ait örnekler orta sofada sergilenmektedir. Tavanlardaki ahşap işçilikleri ve renkler de aslına uygun şekilde restore edilmiştir. Müze işlevindeki kullanımı ve restore edilerek korunmuş olması olumlu bulunmuştur. Diğer yapılarında bölge insanının ve turistik amaçla gelenlerin deneyimleyeceği mekânlara dönüştürülmesi koruma konuları bakımından önemlidir. Bu mekânların ticari potansiyelleri düşünülmeli, bürokratik süreçler ve ekonomik yüklerin bu yöntemlerle karşılanmasıyla yeniden yaşama kazandırılmaları, gelecekte var olmalarını sağlayacaktır.

³³ Kdz. Ereğli Belediyesi İmar Müdürlüğü.

Şekil 1. Mısırcılar Konağı (Belediye Kent Müzesi Planı³⁴).

Görsel 14. Mısırcılar Konağı (Belediye Kent Müzesi) (2003 tarihli görsel³⁵; 2011 tarihli görsel:³⁶).

1.15.Şakir Reis Sokak'ta Kâgir Konut

İncelenen tescilli yapılar genelinde aslına uyumsuz şekilde düzenlendiği gözlemlenmiştir. Yapı içerisinde sürdürülen yaşam, yapının tarihi tescilli konut statüsünden olabildiğince uzaklaşmasına sebep olmuştur. Üç katlı yapıda kat silmeleri ve pencere söveleri plaster şeklinde yüzeyseldir. Çatıya uzanan silmeler bölge yapılarının tipik özelliğini gösterirken, yapı gerek rengi gerekse diğer yenileme özellikleri ile tescilli bir yapı olarak görünmekten uzaktır. Pencereler giyotin görünümlü plastik doğrama ile değiştirilmiş, yapının genelinde uyumsuz malzemelerin kullanımı yaygındır. Cephe özellikleri, yukarıda belirtildiği gibi yüzeysel düzeyde yapı malzemesinden ve inşa yönteminden gelen estetik değerleri kapatmıştır.

³⁴ Kdz. Ereğli Belediyesi İmar Müdürlüğü.

³⁵ Örüklü, *a.g.e.*, s. 73.

³⁶ Karagöl, *a.g.e.*, s. 154.

Görsel 15. Şakir Reis Sokak'ta kâgir konut.

1.16.İstikbal Caddesi'nde Konut Kalıntısı

Geniş bir bahçe içerisindeki yapının yalnızca giriş katının kalıntıları bulunmaktadır. Kalıntıları bulunan kısım kâgirdir ve bir üst katı 2003 tarihli görsele göre ahşaptır. Ancak bu kat günümüzde kaybolmuştur. Akkaya, yapının ön cephesinde bulunan iç içe geçmiş yıldız bahçe duvarlarını orijinal olarak belirtmiş ve yapının bir Rum mülkü olduğundan bahsetmiştir³⁷. Bu anlamda Rum evi özelliklerini göstermektedir. Girişte kemerli kapı ve pencereleri görülmektedir. Yapıya yer verilmesinin sebebi; yapıdan geri kalanlar, dikkate alınmayan, korunamayan ve yıkılması beklenen yapıların akıbetini göstermesidir. Mevcut tescilli konut stoğunun korunabilmesi için gerekli önlemler alınmalıdır. Bu değişiklikleri bölgesel bazda düşünülmemeli, ülkece korumamız gereken bu değerler için harekete geçilmelidir.

Görsel 16. İstikbal Caddesinde kâgir konut (2003 tarihli görsel³⁸).

³⁷ Akkaya, a.g.e., s.85.

³⁸ Zonguldak İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, *Zonguldak Kültür Envanteri Antik Yerleşim*, Zonguldak 2010, s. 202.

1.17.Kilise Sokak'ta Kâgir Konut

İki katlı kâgir yapının kemerli kapı ve pencerelerinin yanında, üst katında bulunan balkonu günümüze ulaşamamıştır. Yapı incelenen diğer yapılara göre daha minimal görünümündedir. Yapı, hasarlı ve zarar görmüş vaziyettedir. Yapının bir kısmı bitkilerle kaplıdır ve o kısımlardan görsel alınması mümkün olmamıştır. Yapının kat silmesi malzeme farkıyla görülmektedir ancak çatı ile aradaki silme diğer konutlardaki gibi kademeli şekilde artan yapıda değil, tek parça geçmiştir.

Görsel 18. Kilise Sokak'ta kâgir konut.

1.18.Ali Onsekiz Sokak'ta Kâgir Konut

Boyutları ve konumu ile Ereğli'nin özel yapılarından olan kâgir konut, üç kattan oluşmaktadır. Karadeniz Ereğli'deki kâgir konutlarda belirlenen ortak özelliklerden; kat silmeleri ve çatıya kademelenen silmelere ek olarak, yapının köşelerinde Mısırcıoğlu Konağına benzer şekilde tuğla örüntüsü ile süsleme yapılmıştır. Yapının giriş cephesinde, iki katta balkon izleri açıklık şeklinde görülmektedir ancak günümüze ulaşamamıştır. Giriş katında, giriş cephesinde yer alan pencereler geniş açıklıklı iken diğer cephelerde birer nefeslik gibi küçültülmüştür. Pencerelerin etrafında süslemeli, dekoratif sövelere rastlanmamıştır. Yapının orijinal giyotin pencereleri, ahşap doğramaları üzerinde ancak çürümektedir. Kiremit bacaların bir kısmı güne ulaşmış olsa da yıkılmak üzeredir. Yapının güney cephesindeki çıkmanın mekânsal işlevi tam olarak tespit edilememiştir. Küçük pencerelerinden dolayı ıslak hacimleri içerdiği varsayımı yapılmış ancak yıkılma tehlikesi sebebiyle alınan önlemler uyarınca yapıya girilememiştir. İncelenen yapıların kullanılmayanlarında valilikçe giriş yasağı kararı bulunmaktadır. Yapıların kaderine terkedildiklerinin bir diğer kanıtı olarak görülse de bu değerli yapıların korumaya alınması için geç değildir.

Görsel 19. Ali On sekiz Sokak'ta kâgir konut.

1.19.Akkuyu Sokak'ta 1 Numaralı Kâgir Konut

Tipik bir bölgesel kâgir konut özelliğindeki yapının etrafı da tescilli yapı ve kültür varlıkları ile çevrilidir. Üç boyutlu tarama çalışmalarının referans noktaları yapı üzerinde bırakıldığından, restorasyon çalışmasının başladığı düşünülmüştür. Ancak belediyeden konuyla ilgili bilgi alınamamıştır. Yapının yanında Roma surlarının üzerine yerleşen başka bir konuta ait kalıntılar bulunmaktadır. Deformasyon sebebiyle yapıya ait kesin oluşum bilgisi sunulamamaktadır. Restore edileceğine yönelik ipuçlarının bulunduğu konut, üç katlıdır ve üçüncü kat üçgen alınlıklı çatı katıdır. Yapıda kısmen yerleşim sürmektedir. Bahçe kullanılmakta ve yapıda bazı değişiklikler cephelerden okunmaktadır. Kat silmeleri, söve detayları ve üçgen alınlıklı çatıya rağmen kademeli şekilde çatıya uzanan silme detayları yapının bölgeye has genel özellikleridir. Giriş kapılarının üzerindeki kemer ve yarım daire açıklık veya alınlık da benzer şekilde Türk evinde de bölgedeki konutlarda da rastlanan genel özelliktir. Bu yapıdaki hasar durumu da önemli seviyelerdedir. Cepheler üzerindeki kırık ve çatlaklar büyümektedir. Yapının bir kısmı bitkilerle kaplanmıştır.

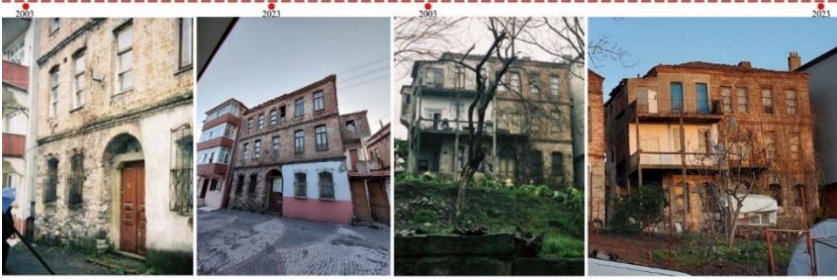

Görsel 20. Akkuyu Sokak'ta kâgir konut 1 (2003 tarihli görseller³⁹).

³⁹ Örüklü, *a.g.e.*, s. 80.

1.20.Akkuyu Sokak'ta 2 Numaralı Kâgir Konut

Aynı sokaktaki ikinci yapı sokakla direkt ilişkilidir. Diğer konut bir avlu ile Akkuyu Sokağa bağlanırken bu konut direkt olarak sokağa açılmaktadır. Üç katlı yapının kat silmeleri ve çatıya doğru kademeli şekilde yükselen silmeleri diğer konutlarla ortaktır. Giriş kapısı kemerli ve üst kısmında yarım daire penceresi bulunmaktadır. Pencerelerin kemer kısımları tuğla ile kapatılmıştır. Yapıdaki hasar dolayısı ile riskli sınıflandırmasına girmiş ve yapıya girişler yasaklanmıştır. Yapının kuzey cephesine sonradan yapılan eklemeye ise asıl formunu ve simetrik düzenini bozmuştur. Yapının manzara cephesinde, birinci katın ortasında bulunan balkon, hala yerinde durmaktadır ancak yapılan eklenti ile yanına beton sütunlu balkonlar eklenmiş ve orijinal balkon geride kalmıştır. Betonarme tuğla karışımı eklenti, yapının formal düzeninin yanında malzeme düzenini ve estetik görünümünü bozmuştur. Bu yapının üzeri de bitkiler ile kaplanmış, bakımsız ve metruk görünümündedir.

Görsel 21. Akkuyu Sokak'ta kâgir konut 2 (2003 tarihli görsel⁴⁰).

1.21.Osman Zeki Oral Sanat Evi

12 numaralı konut ile aynı sokakta bulunan bir diğer tescilli konuttur. 12 numaralı konutta olduğu gibi bu yapıda da Osman Zeki Oral Sanat Evi ibaresi bulunmaktadır. İki katlı konut, ahşap malzemelidir ancak sokağa bakan tarafı sıvalı ve sarı renge boyalıdır. Yapının manzaraya bakan cephesi ise tezat oluşturacak biçimde, sıvasız şekilde ahşap kaplamayı göstermektedir. Yalnızca bir kısmı restorasyon geçirmiş gibi görünen yapının bahçesi bakımsız durumdadır ve bitkilerin kapladığı alanlarda yapı özellikleri görünmemektedir. Yapının ahşap kaplamalarının görüldüğü kısmı bakımsız durumdadır. Alt kat kâgirdir. Yapı bir dönem sanat evi olarak kullanılmışsa da uzun süredir bakımsız kaldığı görülmektedir. Yapının sıvalı ve boyalı kısımlarında kat silmeleri görünmektedir. Restore edilmiş kısımlarında ahşap doğramalı giyotin pencereler korunmuştur. Bunun dışında ahşap Türk evinin temel özelliklerini sunan bir yapıdır.

⁴⁰ Örüklü, *a.g.e.*, s. 80.

Görsel 22. Osman Zeki Oral Sanat Evi (2003 tarihli görsel⁴¹).

1.22.Orhanlar Mahallesi'nde Ahşap Konut

Alt katında ticari mekânlar bulunan ahşap yapının üst katındaki camları boyanmıştır. Alt katta dükkanların arasında tuğla örme duvar görülmektedir. Bu sebeple yarı kâgir değerlendirilse de ticari amaçla işleminden geçmiş olabilir. Yapının üst katı kâgir kısmın dışına doğru çıkma yapmaktadır ancak bu kısımlarda eliböğünde ya da destek görülmemektedir. Hiç yapılmamış olması veya ticari işletmelerin faaliyetleri sırasında kaybolmuş olması da ihtimaller arasındadır. Yapıda müdahalelerin olması bu duruma yönelik fikirleri güçlendirmektedir. Bunun dışında tescilli bir yapı olarak gerek renk gerekse malzeme ve doku yönünden zarar gören yapı mevcut haliyle tescilli bir yapı olarak algılanmamaktadır.

Görsel 23. Orhanlar Mahallesi'nde ahşap konut.

1.23.Süleymanlar Mahallesi'nde Kâgir Konut (Sosyal Hizmetler Binası)

Yapı, günümüzde Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfına ait Aile Destek Merkezi olarak kullanılmaktadır. Restore edilmiş kâgir yapının kat silmeleri arşitravlar şeklinde geçilmiştir. Yapının üçüncü katı, üçgen alınlıklı çatı katından oluşmaktadır. Çatının ara aşıklarından eliböğründeler dikkat çekici

⁴¹ Örüklü, *a.g.e.*, s. 85.

şekilde oymalı ve işlemelidir. Balkon altındaki konsollara benzer form verilerek bütünlük korunmuştur. Pencereilerin üst kısımlarında kemerli bir izlenim vermeye çalışılmış ancak yalnızca köşelerin yuvarlandığı aslına çok uymayan bir yaklaşım sunulmuştur. Aynı durum kentteki konutların giriş kapılarındaki kemerli formun ve kapı üstünde yarım daire pencerenin bulunmasına karşın bu yapıda bulunmamasıyla kendini göstermektedir. Giriş kapısı üzerinde kemerli formun izinin görülmesi, yapının orijinal durumu dışında bir karar verildiğini göstermektedir. Yapıda pencerelerde ahşap doğramalar korunmuş ancak giyotin pencereler, kanatlı pencereler ile değiştirilmiştir. Yapının restorasyon geçirmiş olması ve aktif olarak kullanılıyor oluşu, sağlıklı şekilde korunmasını sağlamaktadır.

Görsel 24. Süleymanlar Mahallesi'nde kâgir konut (Sosyal Hizmetler Binası).

1.24.Zirve Caddesi'nde Kâgir Konut

Zirve Caddesinde bulunan konut, incelenen diğer kâgir konutlardaki formal özellikleri korumaktadır. İçinde yaşantının devam etmesinden dolayı kondisyon olarak daha iyi durumdadır. İki parçalı yapı tipik kare planlı kat silmeli, kademeli yükselen çatı silmelerine sahip ilk kısım ve üçgen alınlıklı çatıya sahip ikinci kısımdan oluşmaktadır. Kare planlı bölüm manzaraya bakmakta, diğer bölüm ise manzaranın aksi yönünde bulunmaktadır. Yapının arşitrav görünümlü silmeleri gri tonlamalı sıva ve boyanın etkisini güçlendirmekte, tonoz biçimli pencere lentoları estetik görünümü desteklemektedir. Kuzey cephede 18 numaralı konuta benzer şekildeki çıkmada, küçük pençerelerin bulunması, bu kısımlarda ıslak hacimlerin bulunduğunu düşündürmektedir. Bunların kare plan dışında bırakılmaları ise sonradan eklenmiş olmaları ihtimalini ve bu yolla ıslak hacimlerin dolaylı şekilde konuttan izole edilmesini sağlamaya yönelik olduğunu düşündürmektedir. Yapı büyük bir parsel ve bahçe içerisinde bulunmaktadır. Bahçeye bakan manzara cephesinde de bir girişi bulunmakta, bunun üzerinde bulunan balkon, giriş kapısı için aynı zamanda örtü görevi görmektedir.

Görsel 26. Zirve Sokak'ta kâgir konut.

1.25.Halil Paşa Konağı Kuzeyinde Bulunan Konut

Bu konut, günümüze ulaşamamıştır. Çeşitli nedenlerle kaybedilen tescilli tarihin, korunması için listede bir uyarı niteliğinde yer verilmesi gerekli görülmüştür.

Görsel 27. Halil Paşa Konağı kuzeyinde bulunduğu tarif edilen konut (2003 tarihli görsel⁴²; 2010 tarihli görsel⁴³).

1.26.Halil Paşa Konağı

Karadeniz Ereğli'nin en önemli yapılarından biri olan Halil Paşa Konağı'nın bu özelliği, Kent Müzesi işlevinden de kaynaklanmaktadır. Yapı içerisinde kentin köklü tarihinden; Grek dönem eserlerinden, Osmanlı Dönemine kadar birçok önemli tarihi eseri barındırmaktadır. Dört katlı kâgir yapı, orta sofalı plan tipinde 1870 yılında inşa edilmiş ve 1998 yılından beri müze olarak kullanılmaktadır. Roma dönemi yapılarından toplanan, devşirme malzemelerin cephelerinde kullanıldığı belirtilen yapı, bölgenin çalışmada belirlenen genel yapı özelliklerini taşımaktadır⁴⁴. Kat silmelerindeki arşitrav

⁴² Örüklü, *a.g.e.*, s. 66.

⁴³ Zonguldak İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, *Zonguldak Kültür Envanteri Antik Yerleşim*, Zonguldak 2010, s. 199.

⁴⁴ *Karadeniz Ereğli Müzesi- Zonguldak*. <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/zonguldak/gezilecekyer/kdzeregli-muzesi> (10 Mart 2023 tarihinde erişildi).

detayları, çatıya kademeli uzanan silme detayları ile uyumludur. Giyotin pencerelerin yalnızca üst kısımlarını dolaşarak tüm cephelerde devam eden söveler, kat silmelerine uyum sağlamaktadır. Yapının Yalı Caddesine bakan ana girişinde İyon başlıklı sütunlar, arkasında Korinth düzenindeki sütun başlıkları ile hizalıdır. Ana giriş kapısının etrafı detaylı işlemlere sahip plasterler ve orta kısmı pencere için dairesel şekilde boşaltılmış bir alınlıkla mermer elemanlara sahiptir. Caddeye bakan iki girişin olduğu kısım, detaylı mermer süslemelere sahip öğelerle donatılmıştır. Yapının bahçeye açılan bir kapısı daha bulunmaktadır. Bu kapı yapının oturduğu eğime bağlı olarak birinci katta bulunmaktadır. Ancak caddeye açılan kapılar gibi detaylara sahip değildir. Bunlara ek olarak yapının köşelerinde Mısırcıoğlu Konağı'ndakine benzer şekilde tuğla süslemeler bulunmaktadır. Yapının bir dönem uzun süreli olarak kullanılmadığı ve ciddi oranda tahribata uğradığı bilgisinin yanında, günümüzde restore edilmiş ve aktif kullanımda oluşu, incelenen diğer yapıların da kurtarılabilceğini göstermektedir.

Görsel 28. Halil Paşa Konağı.

1.27.Piyale Paşa Konağı

Piyale Paşa Konağının, aslında Vali İbrahim beye ait olduğu, Karadeniz Ereğli Belediyesi ile yapılan görüşmede belirtilmiştir. Ek olarak, 1863 yılında kömür ticareti ile uğraşan bir Rum tarafından inşa ettirildiği bilgisi bulunmaktadır⁴⁵. Sosyal Hizmetler binasının da aynı şekilde Vali İbrahim beye ait bir yapı olduğu belirtilmiştir. Piyale Paşa Konağı uzun süredir Deniz Kuvvetleri tarafından kullanılmakta olup, yeni durumda müze olarak faaliyete geçmesi için düzenlendiği bilgisi edinilmiştir. Yapının İhsan Öncel Caddesine bakan kısmında ana girişi bulunmakta ve burada dor düzeninde iki sütun ile karşılamaktadır. Kat silmeleri genel yapı özellikleri olarak kendini gösterir. Ek olarak pencere ve kapının yalnızca üst kısmından dolaşan ve tüm cephelerde devam eden söve ve uzantıları, konaklarda karşılaşılan özellikler arasındadır. Kemerli pencerelerin kilit taşı şeklinde süsleme detayları bulunmakta ancak

⁴⁵ Karagöl, a.g.e., s.153

bunların üzerinde bir motife rastlanmamıştır. Yapının geniş bir bahçesi bulunmakta ve yönelimi deniz manzarasına doğrudur.

Görsel 29. Piyale Paşa Konağı.

1.28.Yalı Caddesi'nde Ahşap Konut

Yalı Caddesi üzerinde restorasyonu gerçekleştirilmiş ikinci konuttur. Ahşap konut, restorasyon sürecinde tamamen yıkılıp tekrar yapılmıştır. Yapı şu anda ticari bir işletme olarak kullanılmaktadır. Dört katlı yapının zemin katından girişi bulunmakta, eğimli araziye yerleşimi ile Ali Onsekiz Caddesi'ndeki girişi birinci katta bulunmaktadır. Yapının cumba görünümlü çıkımlarında ve çatısında eliböğründeler bulunmaktadır. Pencere çevreleri ince, sade sövelerle geçilmiştir. Eliböğründeler üst katlara çıktıkça detaylanmakta ve süslemeler artmaktadır. Giyotin pencereler korunmuştur. Katlar arasında kat silmeleri bulunmamakta ancak zemin ve birinci kat arasındaki malzeme farkı ve diğer katlar arasındaki seviye ve derinlik farkları ile kat geçişleri izlenebilmektedir. Yapının restore edilmiş hali orijinal hali ile bazı farklılıklar göstermektedir.

Görsel 30. Yalı Caddesinde ahşap konut (2003 tarihli görsel⁴⁶; 2010 tarihli görsel⁴⁷).

⁴⁶ Örüklü, *a.g.e.*, s. 55.

⁴⁷ Zonguldak İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, *Zonguldak Kültür Envanteri Antik Yerleşim*. Zonguldak 2010, s. 212.

1.29.Ellisekizler Konağı

Gerek konumu gerekse yapı özellikleri ile Karadeniz Ereğli'nin en önemli yapılarından biri olan Ellisekizler Konağı'nın ismi, Yeniçeri orta numaralarından gelmektedir. Yapı büyük bir parselin ortasında bulunmakta ve içerisinde çıkarılan yangın ve vandalizm hareketleri ile ciddi şekilde hasar almıştır. Vitraylı camlar, oymalı pencere çerçeveleri, sütun başlıkları gibi birçok estetik öge içeren yapının gün geçtikçe zarar görüyor ve kayboluyor oluşu kent tarihi için önemli bir sorundur. Kâgir yapıda arşitrav görünümlü kat silmeleri ve çatıya doğru kademeli yükselen silmeler tipik özelliklerdir. İki katlı yapının simetrik bir tasarımı vardır ve orta kısmına konumlandırılmış giriş bölümünde dor (Antik Yunan ve Roma Mimarisinin üç düzeninden biri) düzeninde iki sütun karşılamaktadır. Sütunlar yapının üst kat uzantısını taşıırken altta dikkat çekici şekilde bir arşivolt oluşturmaktadır. Giriş kapısının çevresi mermer bloklarla oluşturulmuş, blokların üzerinde çiçek ve sarmal desenli motifler ile blok profiller bulunmaktadır. Kapı lentosunu taşıyan blokların üzerinde kemerler bulunmakta ve kemerlerin kilit taşı ise detaylı işçiliğe sahip akantus yaprakları motifindedir. Devşirme olduğu düşünülen parçanın işçiliği dikkat çekicidir. Yarım daire pencerenin damla, çiçek yaprağı formu camları vitraydır. Giyotin pencerelerin kemerli olanlarının, yarım daire kısımlarındaki ahşap bölme detayları, buradaki tasarıma destek verecek şekilde estetik özelliğe sahiptir. Yapıdaki pencere ve detaylarda renkli camlar kullanılmış gibi görülmektedir. Çatının, zemin ve tavan döşemelerinin bir kısmı dökülmüş yapıda, iç mekâna giriş tehlikelidir. İç mekânda süpürgeliklerde bulunan seramikler yapının mekân değerinin önemli birer göstergesidir. Detayları incelikli bir yapının yok oluşu önemli bir koruma sorunudur. Akkaya yapının mimari özelliklerinden ötürü yapımında Rum ustaların çalıştığını belirtmiştir⁴⁸.

Görsel 31. Ellisekizler Konağı (1. Görsel⁴⁹).

⁴⁸ Akkaya, *a.g.e.*, s 88.

⁴⁹ Cemil Baykal Arşivinden aktaran Karagöl, *a.g.e.*, s. 156.

1.30.Kayadibi Sokak'ta 1 Numaralı Ahşap Konut

Alt katı kâgir iki katlı yapıda tahribat yıkılma seviyesine gelmiştir. Yapı ilk katında kâgir üst katlarda ise ahşap hatıllar arasına tuğla doldurularak hıms yapım yöntemi ile inşa edilmiştir. Ancak yapı, birçok önemli ögesini kaybetmiştir. Yapının katları ve silmeleri yapım tekniğinden ötürü kolayca okunabilmektedir. Pencereler etrafında söveler bulunmaktadır. Yapının ikinci katı dışa doğru çıkma yapmaktadır.

Görsel 32.Kayadibi Sokak'ta konut.

1.31.Kayadibi Sokak'ta 2 Numaralı Ahşap Konut

30 numaralı yapı ile yan yana bulunan yapının ilk katı kâgir üst katı ise ahşaptır. İlk kat sıvalıdır ve malzemeleri görülememektedir. Yapının birinci kat kuzey cephesinde farklı yapım teknikleri okunmaktadır. Kısa bir duvar kâgir, kısa bir duvarda hıms sistemi ile geçilmiştir. Bu farklılığın aslında mı olduğu yoksa sonradan mı gerçekleştiği ise bilinmemektedir. Yapı ciddi hasar almış, belirli kısımları amatörce tamir edilmeye çalışılmış ancak sonrasında tamamen terk edilmiştir. Güney cephedeki balkon sonradan eklenmiş gibi görünmektedir. Aynı şekilde yapının kâgir alt katı da işlem görmüştür.

Görsel 33. Kayadibi Sokak'ta ahşap konut.

1.32.Akarca Mahallesi Alemdar Okulu Yanı Kâgir Konut

Üç katlı kâgir konutta kat silmeleri belirgin şekilde okunabilmektedir. Simetrik tasarımlı yapının orta kısmından girilmekte ve girişin üzerinde iki

balkon bulunmaktadır. Birinci balkonun altında sütunların yanından giriş kapısına ulaşılmaktadır. İkinci kat balkonunun yalnız demir strüktürü kalmıştır. Pencere üstlerinde bulunan ark ve kemerler daha sonradan kapatılmıştır. Bazı cephelerdeki pencereler tuğla örülerek kapatılmıştır. Giriş kapısı üzerindeki yarım daire pencere ise halen mevcudiyetini korumaktadır. Yapının bir cephesi, bitkilerle kaplanmıştır ve bu cephedeki deformasyon diğerlerine göre daha fazladır. Tescilli bir yapının daha korunamadığı görülmektedir.

Görsel 34. Akarca Mahallesi'nde kâgir konut.

1.33.Orhanlar Mahallesi'nde Kâgir Konut

Üç katlı kâgir konutun, Kız Kapısı Caddesine bakan cephesinden giriş sağlanmaktadır. Aynı zamanda yapının bahçesinde bir giriş açıklığı bulunmaktadır. Giriş üzeri kemerli ve yarım daire pencere bulunmaktadır. Yapıda kat silmeleri ve çatıya kademeli uzanan silmeler görülmektedir. Giyotin pencereler hasarlı halde ve üst kısımları tonoz şeklinde eğilimlidir. Yapının alt katında kapının sağ yanına doğru küçülen pencereler arasında kot farkı bulunmaktadır. Buradaki pencerelerin ahşap kafesleri halen üzerinde durmaktadır. Bu kısımdaki kademeli yükselişten iç mekânda merdiven olduğu düşünülmektedir ancak bu yapı hakkında da valilikçe girilmez kararı alınmıştır. Yapının iç kısmında, döşemeler yıkılmış, tavanda da benzer bölgesel yıkılmalar olduğu görülmüştür.

Görsel 35. Orhanlar Mahallesi'nde kâgir konut.

Bu yapının açık kısmından tek bir odanın iç mekânına dair görsel alınabilmektedir. Mekân özellikleri bölümünde elde edilen görsellere yer verilmiştir.

1.34.Süleymanlar Mahallesi'nde Kâgir Konut

Üçgen alınlıklı çatısı, kat silmeleri, tonozlu pencereleri bölgenin tipik özelliklerinden olan konutun, yamaca bakan cephesi ve çatısı büyük oranda çökmüş, ciddi hasar almış durumdadır. Yapının giriş cephesindeki balkon çökmüş, yalnız demir strüktürü bulunmaktadır. Yapının simetrik görünümünü kıran batı cephesinde bir çıkma bulunmaktadır. Bu kısmın 18 ve 24 numaralı konutlardakine benzer şekilde bir form izlediği görülmüştür. Bu kısımlara ıslak hacimlerin yerleştirilmiş olabileceği düşünülmektedir. Girişte kemerli bir kapı ve yarım daire pencereye rastlanmaması, diğer yapılarla ayrıldığı detaydır. Yapı yıkılmak üzeredir ve etrafı için tehlike arz etmektedir.

Görsel 36. Süleymanlar Mahallesi'nde kâgir konut.

1.35.Orhanlar Mahallesi'nde Kâgir Konut

Bölgenin önemli yapılarından, 3.- 4. Yüzyıl'da inşa edilmiş Orhan Gazi Cami yakınında bulunan üç katlı kâgir yapı, 33 numaralı yapıyla benzerdir. Kat silmeleri, çatıya kademeli şekilde uzanan silmeler ve tonozlu pencereleri bölge tescilli konutlarında sıklıkla rastlanan özelliklerdendir. Manzaraya bakan cephede iki balkon bulunmaktadır ve ikinci kat balkon kısmi olarak yıkılmıştır. Giriş kapısı, kemerli yarım daire pencerelidir. 18, 24 ve 33 numaralı konuttakine benzer şekilde arka cepheye çıkma ile ıslak hacimler yerleştirilmiştir. Yapı cephesinde bazı müdahaleler gerçekleşmiş ve yapının belirli bölgelerinde tahribatların arttığı görülmektedir. İçerisinde yaşamın sürmesi bu yapının bir anlamda ömrünü uzatmaktadır.

Görsel 37.Orhanlar Mahallesi'nde kâgir konut.

1.36.Tescil Durumu Belirlenemeyen Ek Yapılar

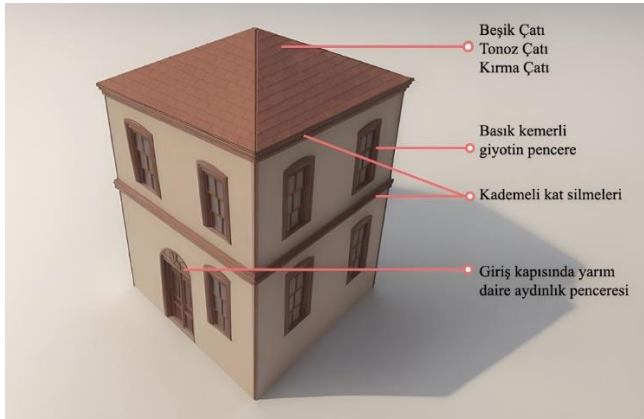
Görsel 38. Tescil durumu belirlenemeyen yapılar.

İlk ve ikinci görsel Bozhane bölgesinde bulunan Rum Sıbyan mektebine aittir ve içerisinden bir sokağın geçtiği özel bir yapıdır. İkinci görselde, yapının içerisinden geçen sokak görülmektedir. Üçüncü görseldeki yapı, genel Karadeniz Ereğli konutlarının mimari özelliklerinden basık kemerli pencere, giriş üzeri yarım daire aydınlık penceresi ve çatıya yükselen kademeli silme gibi özellikleri göstermektedir. Yapı Halil Paşa Konağının arkasında bulunmaktadır. Ancak yapının çalışmanın yapıldığı tarihlerde satışa çıkarıldığı görülmüştür. Dördüncü görseldeki yapı ise bulunduğu konum, form ve boyutları sebebi ile dikkat çekmiş ancak müdahalelere uğramıştır. Son görseldeki yapı ise Yalı Caddesi ile Orhangazi Caddesi arasında kalan bölgede bulunmaktadır. Yapı ahşap karkas arası tuğla dolgu ve ahşap dolgu şeklinde iki teknikle inşa edilmiştir. Ek yapılara ulaşılmış ancak süreci uzatmamak adına hepsine yer verilmemiştir.

2.Ereğli Tescilli Konutlarının Ortak Mimari Özellikleri

Karadeniz Ereğli ilçesindeki konut işlevli tescilli yapılar; plan formu, bezeme özellikleri, malzeme ve yapı formu bakımından benzerdir. Karadeniz Ereğli'de tarihi konutlar için iki temel malzeme söz konusudur. Tuğla ve ahşap ile oluşturulan yapılarda, ahşap çoğunlukla tuğla ile kullanılmış, yarı kâgir

özelliik göstermiştir. Yapım yöntemi olarak yığma yöntem kullanılan yapıların biçimlenişlerinde yine malzemenin etkisi büyüktür. Tuğla ve taş yapılarda kare forma yakın bir biçimleniş benimsenirken, ahşap yapılarda konsollar, çıkmalar ve cumbalar görülmektedir. Bölgeye has dil, malzeme farklılıklarında dahi kendini genel yapı karakterinde göstermektedir. Yapılarda döşeme malzemesi, kapı ve pencere doğramaları ahşaptır. Pencereleer uzun şeritler halinde ve üç bölümlü giyotin tipte ve genellikle basık kemerlidir. Giriş kapılarının üzerinden genel olarak yarım daire aydınlık pencereleri kullanılmıştır. Bunlar arasında konak olarak anılan yapılarda farklılaşmalar mevcuttur. Restore edilmiş yapılarda da orijinal pencere doğramalarının kullanılmadığına rastlanmıştır. Konakların giriş bölümlerinde kapının sağ ve sol yanında ince şerit şeklinde kemerli ya da dikdörtgen formlu pencerelere rastlanmıştır. Bu tasarımın Mısır, Grek ve Roma kültürlerinden gelen tribelon adlı üç bölmeli girişle ilişkisi olduğu düşünülmektedir. Yapıların giriş kısmındaki sütunlar da düşünceyi destekler niteliktedir. Bu düzenleme tüm yapılarda değil, konak olarak tanımladığımız yapılarda yer aldığından temel özellikler görselinde yer verilmemiştir.

Görsel 39. Karadeniz Ereğli konutunun temel özellikleri.

Yapıların iç mekânlarına girilememiş ancak genel plan tipinin orta sofalı tip olduğu bilgisine ulaşılmıştır.^{50 51} Oda girişleri pahlanmış ve sekizgen plan tipi oluşturulmuştur.

Yapıların bezeme özelliklerine gelindiğinde ise konaklarda özellikle devşirme malzemelerin sıklıkla kullanıldığı görülmüş, ya da bölgenin tarihi kökenine yönelen sütunlar, plasterler, sütun başları ve sövelerin kullanıldığı

⁵⁰ Kızmaz, *a.g.e.*, s. 10.

⁵¹ Örüklü, *a.g.e.*, s. 75.

görülmüştür. Bölge konutunun genel bezeme özelliklerini bunlar oluşturmuştur. Bunların yanında bezemeler küçük farklar göstermiş ancak önemli ayrışmalara rastlanmamıştır.

Yapılar genel olarak iki ila üç katlıdır. Listede yer verilen yapılar arasında üç kat üzerinde yapı yoktur. Üçüncü kat, konak olarak anılan yapılarda çatı katı olarak görülür. Bunların çatı tipi; beşik çatı iken konutların genelinde topuz çatı ve kırma çatı tipine rastlanır. Yapıların manzaraya bakan cephelerinde balkonlar bulunmaktadır. Balkonlar giriş cephesiyle ilişkilendirilmiş konaklarda çıkmlar giriş kapısının üzerini örtmüş ve buralar genelde iki sütun ile desteklenmiştir. Sütunlar üç Grek düzeninde de görülebilmektedir. Ancak incelenen yapılarda dor düzeninde sütun başlıkları karşımıza daha çok çıkmıştır. Bunun yanında iyon ve korint başlıklara da rastlanmıştır.

2.1. Mekân Özellikleri

Yapıların iç mekânlarına girmek mümkün olmamıştır ancak iç mekânlarından kısıtlı görseller alınmıştır. Bunun dışında iç mekânlar hakkındaki özellikler eski belgelerden alınan bilgilere dayanmaktadır. Örneğin Örüklü, Akarca Mahallesiindeki konutlar üzerine yaptığı araştırmada Ereğli evinin pahlı köşeli orta sofalı plan tipinde olduğunu belirtmiştir⁵². Benzer şekilde Kızmaz'da Ereğli evlerinin orta sofalı ve pahlı köşeli tipte olduğunu belirtmiştir⁵³. Mısırcıoğlu Konağı'nın plan şeması bu durumu desteklemektedir. Yapılar seneler içinde sürekli zarar görmüş ve içerisine girilemeyecek hale gelmiştir. İç mekânlarındaki önemli öğeler tahrip edilmiş, yakılmış, yıkılmış ve vandalizme maruz kalmıştır. Birçok mekâna ait eşsiz özellik kaydedilmediği, korunup gözetilmediği için sonsuza dek kaybolmuştur. Mevcut durumda yapılar, kentin önemli noktalarında büyük rantlar sağlayabilecek alanları işgal eden metruk yapılar olarak görülmektedir. Ancak bu yapılar kentin köklü tarihlerinin tanıkları ve estetik değerleridir. İç mekânları kültürel özelliklere ve malzeme kullanımına ışık tutabilecek bu yapıların, günümüzde incelenebilmeleri dahi önemli bir sorun haline gelmiştir.

Görsel 40. Bazı yapıların iç mekânları.

⁵² Örüklü, *a.g.e.*, s. 75.

⁵³ Kızmaz, *a.g.e.*, s. 10.

İlk görselde Belediye kent müzesi olarak işlevlendirilen Mısırcılar Konağı'nın ikinci kat iç mekânı görülmektedir. Hayat, tavandaki bezemelerle vurgulanmış ve mekânın ne kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır. İkinci görsel 18 numaralı Ali Onsekiz Sokak'taki kâgir yapının girişine aittir. Üçüncü görsel ise Halil Paşa Konağının üçüncü katına aittir. Hayat bölümü içerideki kavisli form ile vurgulanmıştır. Dördüncü görsel 29 numaralı Ellisekizler Konağına aittir. Yapının maruz kaldığı vandalizmi açıkça gösterir nitelikteki giriş bölümünde hemen soldaki odaya açılan kısımda, süpürgelik bölümündeki seramikler, ne kadar özel bir iç mekânın yok olduğunun göstergesidir. Son görsel 35 numaralı yapıya aittir. Dışarıda sadeliğini koruyan yapının içi de benzerdir. Müzeye çevrilen iki mekândan açıkça anlaşılacağı üzere mekânların korunması tarihin yaşatılması açısından önemlidir. Kent kültürüne, mimari kültüre ve daha nice tarihi özelliğe ışık tutabilecek değerlerin ne kadar kolaylıkla yok olabildiğini görebilmemiz için bu görsellerin yan yana koyulmasına gerek yoktur. Ancak kentin değerlerinin durumunun vahametinin farkına varılması ve acil önlemler alınması gereklidir. Dört numaralı görseldeki Ellisekizler Konağı, son yıllarda ciddi saldırılara uğramıştır. İç mekânların yaşamın her alanına dair verileri sunduğunu düşünürsek, bugün bu yapıların iç mekânlarına dair kesin bilgilere ulaşamaması, kentteki yaşama dair kesin bilgilere ulaşamaması anlamına gelmektedir. İlerleyen yıllarda bu durum, değişen nesillerle kente dair her şeyin unutulması ile sonuçlanır. Kültürün, geleneklerin, toplumsal bilinç ve toplum algısının yok olması bu ve bunun gibi sebeplerle ortaya çıkmaktadır.

2.2. Yapıların Konumları

Yapılar genel olarak Akarca Mahallesi ve Orhanlar Mahallesi'nde toplanmıştır. Bu bölgeler Karadeniz Ereğli'nin ilk yerleşim bölgelerinin merkezidir. Bunun önemli kanıtı da kent surlarının ve kalenin bu bölgeleri içine almasıdır.

Görsel 41. Karadeniz Ereğli tescilli konutlarının konumları.

Sonuç

Karadeniz Ereğli, neredeyse dünyada yerleşimin başladığı dönemlere kadar uzanan tarihi ile önemli bir kentsel mirasa sahiptir. Grek kültürünün önemli eserlerinin bulunduğu, üzerine yerli ve yabancı kaynaklı çalışmaların yapıldığı kentte, halkın kültürel yaşantısının direkt izleri olan konutlar, gözden kaçmış gibi görünmektedir. Yapılan araştırmalarda, konutların özellikle işlek bölgelerde olanlarına ve restore edilerek yeniden işlevlendirilenlerine değinilmiştir. Ancak tescillenmiş tüm konut mirası ortaya konmamıştır. Bu durumun yapıların daha hızlı kaybolmasına sebep olduğu düşünülmektedir. Tescillenen yapılar, halk tarafından bilinmemektedir. Yapılar genel olarak metruk durumda terk edilmiş, uzak durulması gereken alanlar olarak görülmektedir. Tescilli tarihi konutlarımıza yönelik farkındalığın artırılması, korumaya olan ihtiyacın önemin farkına varılması için yapılan çalışmada; 35 adet yapıya yönelik inceleme yerinde yapılmıştır. Yapılar fotoğraflanmış ve belgelenmiştir. Yapıların geçmiş döneme ait bilgileri ve görselleri araştırılırken, birçok yapıdaki bozulmanın önemli seviyelere geldiği görülmüş, yok olma durumuna gelmiş ve yok olmuş yapılara rastlanmıştır. Tescilli konut araştır-masında başka yapılara da ulaşılmış ancak bunların tarihi özelliklerine rağmen tescil durumlarına dair bilgilere ulaşılamamıştır.

Yapılan çalışma hızla değişen, gelişen ve dönüşen bir kentte olabilecekleri ortaya koymakta ve korumanın acilen başlatılması gerekliliğine dikkat çekmektedir. Karadeniz Ereğli farklı kültürlerin üzerinde yaşamış olduğu, sıradan bir inşa faaliyetinde bile tarihi eserlerin çıkabilme ihtimaline sahip önemli bir arkeolojik merkezdir. İlçedeki olayların büyük şehirlerdeki kadar dikkat çekmemesi, kentsel mirasın yıkımında önemli bir sebep olarak görülmektedir. Kentsel mirasa dair kamuoyu oluşturulması esastır. Çünkü bu eser ve yapılar halk tarafından korunduğu takdirde ileriki dönemlerde yaşayacaktır. Çalışmanın önemli bir amacı, bu bilincin oluşmasındaki başlangıç adımlarından biri olmaktır.

Karadeniz Ereğli, demir çelik fabrikasının inşası ve üretime başlayışı ile barınma ihtiyacındaki yetersizlikten ötürü büyük bir yıkımla karşılaşmış, normal kentlerdeki gelişim hızının birkaç katı ile kentte dönüşüm gerçekleşmiştir. Mevcut konut stoğunun yetmeyişi ile acil konut ihtiyacı ise kent merkezindeki önemli yapıların, hızla daha çok rant sağlayacak yapılara dönüşümünü beraberinde getirmiştir. Acil konut ihtiyaçları, kentler için önemli sorunlar meydana getirmektedir. Yeterli inşa süresine sahip olunmaması, planlama, altyapı ve benzeri problemleri ortaya çıkarırken, çarpık kentleşmeye ve kentin geleceğinin sorunlu şekillenmesine neden olmaktadır. Birçok yapının incelenip tescil kararlarının çıkarılabilmesine fırsat vermeyen bu durumda, kentin ne kadar değerinin kaybedildiği tam olarak kestirilememektedir. Korumanın sağlanmış olduğu durumda ise kent merkezinin özgün haliyle, tarihi kent merkezi olarak

korunması mümkün olabilirdi. Kent dışı doğru gelişimini sürdürse de merkez, Avrupa'daki miras kentler gibi önemli turistik bir merkez olarak korunabilirdi. Kentteki önemli değişimlerde rolü olan fabrikanın yerel yönetimle ortak olarak kent tarihini korumada aktif olması beklenmektedir.

Özetle Karadeniz Ereğli halkının kültürel mirası olan tescilli konutların, acilen koruma altına alınması gereklidir. Yapıların yalnızca tescillenmesi, koruma sürecini tamamlamamaktadır. Bürokratik işlemlerin hızlandırılması, kültür mirasının korunmasıyla ilgili yasa reformlarının yapılması gereklidir. Mevcut durumda tarihi miraslarımız korunmamaktadır. Koruma problemlerinin çözümü; yapılar hakkında halkı bilinçlendirerek ve tescil işlemi gerçekleştirildiği zaman restorasyon planlamasının yapılarak arşivlenmesiyle başlayacaktır. Yapılar yıkılmadan, daha fazla zarar görmeden harekete geçilmesi gereklidir.

KAYNAKLAR

AKKAYA, Tayfun, *Herakleia Pontike (Karadeniz Ereğlisi)'nin Tarihi Gelişimi ve Eski Eserleri*, Troya Yayıncılık, İstanbul 1994.

AŞIR, Sabriye, *Karadeniz'deki tarihi kalıntılar heyecan yarattı*. www.odatv4.com: <https://www.odatv4.com/makale/karadenizdeki-tarihi-kalintilar-heyecan-yaratti-20081956-167053> adresinden alındı, Erişim: 03 Şubat 2023.

ÇAKMAK, Tolga Fahri, “Profesyonel Turist Rehberlerinin Gözünden Karadeniz Ereğli'nin Turizm Potansiyelinin İncelenmesi”, *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5, 2, Kastamonu 2020, s. 157-170.

DURAN, Sabit Nihat, *Ereğli Tarihi*, (Yayınlanmamış eser), 1945.

ERCAN, Fatih, “Karadeniz Ereğli İlçesinde Yerel Halkın Turizmin Gelişimine Yönelik Tutum ve Algılarını Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma”, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 15, 2, Zonguldak 2019, ss. 612-628.

GAZETEREĞLİ, *Müze Müdürlüğü ve Belediyeyi Uyarıyoruz! Bu İnşaatın Temelinde Tarih Yatıyor Olabilir...* <http://www.gazeteregli.com: http://www.gazeteregli.com/eregli-haber/gazete-eregli/Default.aspx?id=3785> adresinden alındı, Erişim; 05 Şubat 2023.

HOEPFNER, Wolfram, *Herakleia Pontike Karadeniz Ereğli'de Mimari-Arkeolojik Belgeleme ve Araştırmalar*, Ege Yayınları, İstanbul 2022.

KARAGÖL, Ahsen, *Karadeniz Ereğli Kalesi'nin Mimari ve Yapısal Analizi ve Bir Kültür Varlığı Olarak Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi FBE, İstanbul 2015.

KARAKUZULU, Zerrin, *Karadeniz Ereğli İlçesinin Coğrafyası*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 2002.

KIPRAMAZ, Ali, “Herakleia Pontike’de (Karadeniz Ereğli) Tespit Edilen Erken ve Orta Bizans Dönemi Levha Örnekleri”, *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi E-Dergisi*, 7, 1, 2020, ss. 124-145.

KIZMAZ, Serra, *Zonguldak İli Ereğli İlçesi, 1 Pafta, 158 Ada, 4 Parselde yer alan Sivil Mimari Yapısı Restorasyon Projesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2021.

ÖĞUZBALABAN, Gözde, “Karadeniz Ereğli de Yaşayan Yerel Halkın Turizm Kavramına İlişkin Algılarının Metaforlar Yardımıyla Analizi”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 7, 4, 2019, ss. 2566-2581.

ÖRÜKLÜ, Tuba, *Karadeniz Ereğli Akarca Mahallesi’nin Konut Dokusunun İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi FBE, İstanbul 2003.

ÖZTÜRK, Bülent, “Karadeniz Ereğli Müzesi’nden Herakles Aleksikakos’a Sunulan Bir Adağın Düşündürdükleri”, *Philia, Vir Doctus Anatolicus*, 8, 31, 2016, ss. 682-698.

ÖZTÜRK, Bülent, “Corrigenda et Addenda to the inscriptions of herakleia pontike from Karadeniz Ereğli Museum”, *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 20, 20, 2017, ss. 199-208.

PİRİ KEŞİF ARACI, *Karadeniz Ereğli taraması*: <https://741763626318e402fd7b7e8e2847d78f6534544e.vetisonline.com/index.jsp?modul=advantage-search&operator=or&fields=all&searchword=karadeniz%20ere%C4%9Fl&p=1&type=Dergi%20Makalesi> adresinden alındı, Erişim: 24 Mart 2023.

SEZER, Sultan Sezin, “Heracleia Pontica Antik Kenti’nden Heykeltıraşlık Eserleri”, *Lycus Dergisi*, 3, Denizli 2021, s. 53-76.

SÖNMEZ, Şinasi- KAYA, Barış, *Siyah Beyaz Fotoğraflarla Karadeniz Ereğli Sözlü Tarih Çalışması*, Pegem Akademi, Ankara 2018.

VERİM, Ercan, *Batı Karadeniz Bizans Dönemi Mimari (Bartın-Bolu-Düzce ve Zonguldak)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi SBE, Eskişehir 2021.

ZONGULDAK İL KÜLTÜR TURİZM MÜDÜRLÜĞÜ, *Karadeniz Ereğli Müzesi- Zonguldak. Türkiye Kültür Portalı*: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/zonguldak/gezilecekyer/kdzeregli-muzesi> adresinden alındı, Erişim: 10 Mart 2023.

ZONGULDAK İL KÜLTÜR VE TURİZM MÜDÜRLÜĞÜ, *Zonguldak Kültür Envanteri Antik Yerleşim*, Zonguldak 2010.

YUSUFELİ (ARTVİN) İLÇESİNİN GASTRONOMİK ÜRÜN POTANSİYELİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA*

Yener OĞAN**

Zehra BULUT***

Elif Esmâ KARAMAN****

ÖZ

Gastronomi turizmi kapsamında gastronomik ürünlerin geliştirilmesi, bölge mutfak kültürünün bilinirliğine katkı sunarak, destinasyon çekiciliğini olumlu yönde etkileyen önemli faktörler arasında değerlendirilmektedir. Bu kapsamda araştırmanın amacı, Artvin ilinin Yusufeli ilçesine özgü gastronomik ürün potansiyelini belirlemektir. Araştırmada küme örnekleme tekniği tercih edilmiş ve araştırma verileri yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla elde edilmiştir. Görüşmeler en az üç kuşak boyunca yörede bağı bulunan toplam 16 kişi ile gerçekleştirilmiştir. Elde edilen verilerde betimleyici içerik analizi tekniği kullanılmıştır. Araştırma kapsamında fasulye, zeytin, üzüm, pirinç, dut, süt ve süt ürünlerinin (peynir, tereyağı, süt, kaymak) yanı sıra bal, pekmez ve pestil-köme gibi yiyeceklerin yöre mutfağında gastronomik ürün olarak öne çıktığı tespit edilmiştir. Hinkal, döner, hasuta, kavut çorbası, yaprak sarma, kaysefe, kete, siron gibi yemeklerin ise gastronomik ürüne dönüştürülebilme potansiyeli bulunmaktadır. Ayrıca yörede mutfak araç gereçleri olarak daha çok ahşap malzemeden yapılan aletler ile tandır, şiş, döner bıçağı gibi aletler yer almaktadır. Yusufeli ilçesinde öne çıkan gastronomik ürünlerin hem sürdürülebilirlik hem de bölgesel kalkınmaya etki sağlayacağından turistik ürüne dönüştürülmesi gerektiği düşünülmektedir. Bunun sağlanabilmesi için bölgede çeşitli ürün tanıtım günleri, festival, fuar ve yerel pazarlar, yarışma ve sergi gibi sosyal aktivite imkânlarına yer verilmesi gerekmektedir.

Anahtar Sözcükler: Gastronomi, Gastronomi turizmi, Gastronomik ürün, Yusufeli, Artvin.

* Gönderim Tarihi: 27.10.2023. Kabul Tarihi: 04.12.2023.

** Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, ARTVİN. oganyener@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1523-8498.

*** Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, ARTVİN. zehrabulut@artvin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8979-4390.

**** Dr. Öğr. Gör., Artvin Çoruh Üniversitesi, Meslek Yüksek Okulu, ARTVİN. elifesmakaraman@artvin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5735-2504.

A RESEARCH ON THE GASTRONOMIC PRODUCT POTENTIAL OF YUSUFELİ (ARTVİN) DISTRICT

ABSTRACT

The development of gastronomic products within the scope of gastronomy tourism is considered among the important factors that positively affect the attractiveness of the destination by contributing to the awareness of the regional culinary culture. In this context, the research aims to determine the gastronomic product potential of Yusufeli district of Artvin province. The cluster sampling technique was preferred in the research, and research data was obtained through a semi-structured interview form. Interviews were conducted with a total of 16 people who had ties to the region for at least three generations. The data obtained was used descriptive content analysis technique. Within the scope of the research, it was determined that foods such as beans, olives, grapes, rice, mulberries, milk, and dairy products (cheese, butter, milk, cream), as well as honey, molasses, and fruit pulp-köme, stand out as gastronomic products in the local cuisine. Dishes such as hinkal, döner, hasuta, kavut soup, stuffed grape leaves, kaysefe, kete, and siron have the potential to be turned into gastronomic products. In addition, kitchen utensils in the region are mostly made of wood and tools such as tandoori, skewers, and döner knives. It is thought that the prominent gastronomic products in Yusufeli district should be transformed into touristic products as they will affect both sustainability and regional development. To achieve this, social activity opportunities such as various product promotion days, festivals, fairs and local markets, competitions, and exhibitions should be included in the region.

Keywords: Gastronomy, Gastronomy tourism, Gastronomic product, Yusufeli, Artvin.

Giriş

Gastronomi, geçmişten bu yana insanların edindikleri bilgi, birikim ve aktarımlarıyla yiyecek içeceklerin tüm özelliklerinin detaylı bir şekilde öğrenilmesi, uygulanması ve geliştirilmesiyle güncel bir forma uyarlanmasını mümkün kılan bilimsel ve sanatsal faktörlerle zenginleştirilen bilim dalıdır¹. Gastronomi turizmi, özel ilgi turizm türlerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Gastronomi turizmi kapsamında gerçekleştirilen seyahatlerin ana motivasyonunu, bölgeye ait yöresel ürünleri tatmak, üretim aşamalarını gözlemlemek için kırsal ve yöresel bölgeleri, restoranları, üreticileri, yemek festivallerini ve özel gastronomik alanları ziyaret etmek oluşturmaktadır². Bir bölgenin sahip olduğu gastronomik ürünler, bölgenin kültürel değerleri ve kimliği hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu nedenle gastronomi turizmine

¹ Aysu Hatipoğlu, *İnançların Gastronomi Üzerine Etkileri: Bodrum'daki Beş Yıldızlı Otellerin Mutfak Yöneticilerinin Görüşlerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, 2010, s. 4-5.

² Hilmi Rafet Yüncü, "Sürdürülebilir Turizm Açısından Gastronomi Turizmi ve Perşembe Yaylası", *X. Aybastı-Kabataş Kurultayı, Yerel Değerler ve Yayla Turizmi*, Ed. Salim Şengel, s. 27-34.

katılan ziyaretçiler hem bölgenin gastronomik ürünlerini öğrenme, tatma ve deneyimleme fırsatı bulmakta hem de bölgenin kültürel birikimi ve kimliği hakkında detaylı bilgi sahibi olmaktadır. Ayrıca yapılan araştırmalarda turizm faaliyetlerine katılan ziyaretçilerin seyahatleri içerisindeki harcamalar göz önüne alındığında, bu harcamaların üçte birinin gastronomik ürünlere ayırdıkları gözlenmektedir³.

Bir bölgeye ait gastronomik ürünlerin üretilmesi, tanıtılması ve satışının yapılması, yerel ekonominin gelişmesini, bölgesel kalkınmayı ve istihdam olanaklarının güçlenmesini sağlamaktadır. Ayrıca gastronomi turizmi ve gastronomik ürünlerin bölgeye ait geleneksel bilginin ve kültürel değerlerin korunması, tarımsal biyoçeşitliliğin artması, kontrol edilebilir ürün kalitesinin sağlanması, sürdürülebilirlik, kırsal kalkınmanın desteklenmesi ile bilinçli tüketime yönltilmesi ve köylerden kentlere göçün engellenmesi gibi etkilerinden dolayı önem arz etmektedir⁴.

Artvin'in Yusufeli ilçesi Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümü sınırları içerisinde yer almaktadır. İlçe Çoruh Nehri Havzasının, Orta Çoruh kesiminde kurulmuş ve kuzeyden Altıparmak Dağları, güneyden ise Mescit Dağları arasında yer almaktadır. Yusufeli ilçesinin bir ilçe merkezi ve 61 köy idari alanı bulunmaktadır. Yusufeli ilçesi ilkim özellikleri bakımından çevresine kıyasla daha farklıdır. Bölgedeki iklim şartlarının farklılığı ve tarıma elverişli olması, yetiştirilen ürünlerin de bölgeye göre farklılaşmasını sağlamaktadır. Yusufeli ilçesinde başta zeytin olmak üzere hurma, incir ve nar gibi meyvelerin yetiştiriciliği yapılmaktadır⁵. Ayrıca bölge içerisinde yer alan barajlar nedeniyle iklim ve bitki örtüsünde birtakım değişiklikler yaşanmaktadır. Bölge farklı coğrafi özellikleri ve yetiştirilen gastronomik ürünler açısından ele alındığında gastronomi turizmi kapsamında değerlendirilebilmektedir. Yapılan bu araştırma ile Artvin ilinin Yusufeli ilçesine özgü gastronomik ürün potansiyelini belirlemek amaçlanmaktadır. Araştırmanın ana amacı doğrultusunda aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

- Yöreye özgü yetiştirilen veya kullanılan tarım ürünleri nelerdir?
- Yöreye özgü yetiştirilen veya kullanılan hayvansal ürünler nelerdir?
- Yöreye özgü yetiştirilen veya kullanılan diğer ürünler nelerdir?

³ Sümeyye Mutlu- Hakkı Çılınnoğlu, "Gastronomi Turizmi Kapsamında Yöresel Ürünlerin Geliştirilmesi: Kastamonu Pastırması Örneği", *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, C: 10, S: 4, 2022, s. 3035.

⁴ Mutlu- Çılınnoğlu, *a.g.m.*, s. 3035.

⁵ Zeki Koday- Kübra Erhan, "Yusufeli İlçesinin İdari Coğrafya Analizi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: 14, S: 2, 2010, s. 232.

- Yörede turistik ürüne dönüştürülebilecek yöresel ürünler nelerdir?
- Yöreye özgü yapılan yemekler nelerdir?
- Yörede turistik ürüne dönüştürülebilecek yöresel yemekler nelerdir?
- Yöreye özgü kullanılan mutfak araç gereçleri nelerdir?
- Yöredeki gastronomik ürünlerin tanıtılması için yapılması gereken etkinlikler nelerdir?
- Yöredeki gastronomik ürünlerin pazarlanması için yapılması gereken etkinlikler nelerdir?

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Gastronomik Ürün

Gastronomi en basit tanımlama ile mide kanunları şeklinde ifade edilmektedir. Kavramsal açıdan, yiyeceklerin tat ve görsellik açısından zevk verecek şekilde hazırlanmasını ve uygun malzeme seçimini sağlayan kurallar bütünü olarak belirtilmektedir⁶. 1825 yılında Fransız yazar Jean-Anthelme Brillant-Savarin gastronomi kelimesinin kapsamlı tanımlamasını gerçekleştirmiş ve gastronominin, yemek hazırlama, üretme ve sunumun yanı sıra yansıtıcı ve mükemmel yeme-piştirme düşüncesini de kapsaması gerektiğini belirtmiştir⁷.

Gastronomi hem gıdanın besleyiciliği hem de sanatsal açıdan birçok dinamiği içerisinde bulundurmaktadır⁸. Gastronomi kavramı, bir toplumun kültürel değerlerinin bilinmesi, aktarılması ve deneyimlenmesine imkân sunmaktadır. Gastronomi ile birlikte, yerel mutfakları ve geleneksel yiyecek içecekleri deneyimlemek amacıyla özel ilgi turizm türü olarak gastronomi turizmi ortaya çıkmıştır. Gastronomi turizmi, bir toplumun veya bölgenin yerel mutfak değerlerinin bölgeye gelen ziyaretçilere tanıtılması, aktarılması ve deneyimlenmesini sağlayarak sürdürülebilirliğe önem veren bir turizm hareketliliğidir⁹. Bir diğer ifade ile gastronomi turizmi, özel yiyeceklerin üretim ve sunum aşamalarını görenek tatmak, üretici ziyaretleri gerçekleştirerek özel

⁶ Polyxeni Moira, Dimitrios Mylonopoulos- Aikaterini Kontoudaki, "Gastronomy as a form of cultural tourism: A Greek typology". *Tims. Acta: Naučni Časopis Za Sport, Turizam Ivelnes*, V: 9, I: 2, 2015, s. 135-148.

⁷ Hüseyin Rıdvan Yurtseven- Ozan Kaya, "Eko-gastronomi ve sürdürülebilirlik". *11. Ulusal Turizm Kongresi*, (2-5 Aralık 2010), Kuşadası, s. 57-65.

⁸ Suat Akyürek- Doğan Kutukız, "Gastro Turistlerin Deneyimleri: Gastronomi Turları Kapsamında Nitel Bir Araştırma", *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, C: 8, S: 4, 2020, s. 3319-3346.

⁹ Davut Kodaş- Erkan Dikici, "Ahlat, Kırsal Bölgesinde Gastronomi Turizminin Muhtemel Toplumsal Etkileri Üzerine Nitel Bir Çalışma", *Aksaray Üniversitesi İİBF Dergisi*, C: 4, S: 2, 2012, s. 51-69.

alanlarına ve festivallerine katılmak, tanınan veya özgün bir şefin restoranında yemek tatmak, destinasyona ait mutfak kültürünü keşfetmek ve deneyimlemek şeklinde tanımlanmıştır¹⁰.

Gastronomi turizmi, ziyaretçilerin dikkatini çekebilecek çeşitli eğitim ve kurslara katılmak, zeytin ve zeytinyağı üreticilerine ziyaret, yerel pazarlar, yerel peynir üreticileri, mantar toplama, şarap üreticileri ve işletmeleri, yerel ürün üretim alanları, gastronomi müze ve festivalleri, turistik ürün deneyimleme gibi birçok aktiviteyi içerisinde bulundurmaktadır¹¹. Bu aktiviteler sayesinde ziyaretçiler her bölgenin veya yörenin kendine özgü mutfak kültürünü tanıma ve deneyimleme fırsatı bulmaktadır. Gastronomi turizmi aktivitelerine katılan ziyaretçilere literatürde “*gastro turist*” kavramı kullanılmaktadır. Gastro turistler; sadece fiziksel açlık duygularını karşılamak için değil, aynı zamanda farklı kültüre ait yiyecek içecekleri tüketerek bundan zevk alan ve farklı deneyim yaşamayı seven kişiler olarak tanımlanmaktadır¹².

Gastronomi turizmi kapsamında yerelde üretimi gerçekleşen gıda ürünleri gastronomik ürün olarak ifade edilmektedir. Gastronomik ürün; bir bölgedeki yeme içme kültürü ile üretilen, yetişen ve bulunduğu bölgeye özgü yöntemlerle sunulan ürünler olarak belirtilmektedir. Bir bölgeye ait gastronomik ürünler o bölgenin gastronomik kimliğinin oluşmasına destek olarak yerel ürünlerin kaybolmasının önüne geçerek, korunmasını ve gelecek nesillere aktarımını sağlayabilmektedir¹³.

Gastronomik ürünler bir kişinin ziyaret ettiği destinasyonun geçmişi, kültürel mirası, gelenekleri ve tarihi ile bağ kurabilme, kimliğini öğrenme ve kültürüne ilişkin farkındalığı güçlendirici bir etki göstermektedir¹⁴. Gastronomik ürün kavramı literatürde dört kategoride değerlendirilmektedir. Birincisi, yerel gelişim basamağında bulunan ve turizm sektöründe doğrudan kullan ürünlerden oluşmaktadır. Destinasyondaki yerel pazarlarda satılan ürünler bu kategoride değerlendirilmektedir. İkincisi, yatay gelişim basamağında bulunan gastronomik ürünler; kalite standartlarına uygun olarak üretilen yerel ürünlerdir. Bu

¹⁰ Alaattin Başoda-Serkan Aylan-Reha Kılıçhan-Yusuf Acar, “Gastronomi Uzmanlığı Turları Ve Rehberliği: Kavramsal Bir Çerçeve”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 11, C: 3, 2018, s. 1809-1926.

¹¹ Ümit Sormaz-Esra Özata-Eda Güneş, “Turizmde Gastronomi”, *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 1, S: 2, 2015, s. 67-73.

¹² Mustafa Aksoy- Gülistan Sezgi, “Gastronomi Turizmi ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Gastronomik Unsurları”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, C: 3, S: 3, 2015, s. 82.

¹³ Hümeysra Töre Basat-Mustafa Sandıkçı-Sabri Çelik, “Gastronomik Kimlik Oluşturmada Yöresel Ürünlerin Rolü: Ürünlerin Satış ve Pazarlamasına Yönelik Bir Olay İncelemesi”. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, C: 5, S: 2, 2017, s. 64.

¹⁴ Özay Emre Yıldız, *Turistik ürün olarak gastronomi*, Ed. Hülya Kurgun-Demet Bağırın Özşeker, Detay Yayıncılık, Ankara 2016, s. 25-44.

kategorideki gastronomik ürünler çeşitli gıdalardan elde edilerek veya türetilerek yapılmaktadır. Örnek olarak, üzümünden şarap yapılması veya süttten peynir yapılması verilebilir. Üçüncüsü, dikey gelişim basamağındaki ürünler; yerel gastronomik ürünlerin başka bir turizm ürünü ile birleştirilmesini kapsamaktadır. Yerelde üretimi gerçekleştirilen ürünlerin yapım aşamasında ziyaretler, yapılan tadımları veya etkinliklerde sunulan yerel ürünleri içermektedir. Son olarak dördüncüsü, çapraz gelişim basamağındaki ürünler; yerel gastronomik ürünlerin medya aracılığıyla tanıtılması, profesyonellere yerel gastronomik kursların verilmesi veya farklı yerel ürünlerin keşfedilmesini sağlayacak araştırmaların yapılmasını kapsamaktadır¹⁵.

Gastronomik ürünler bir destinasyonda imaj oluşturulması, rekabet gücünün artması ve pazarlanması noktasında olumlu yönde etkilemektedir. Ayrıca gastronomik ürünler destinasyonun sürdürülebilirliğini de destekleyici potansiyele sahiptir. Destinasyonu ziyaret edenler gastronomik ürünleri tanıma, farkındalık oluşturma ve deneyimleme imkânı sunarak onların destinasyonu yeniden ziyaret etme eğilimine katkıda bulunmaktadır. Bu durum ise hem üretici ve işletmelerin istihdam alanlarının artmasına hem de bölgenin ekonomisine olumlu yönde etki etmektedir. Ayrıca, ziyaretçilerin bölgeye ait gastronomik ürünleri satın alıp geldikleri yerlere götürmeleri hem ürünlerin bilinirliğine katkı sunmakta hem de destinasyonun pazarlanmasına yardımcı olmaktadır¹⁶.

1.2. Yusufeli İlçesi

Yusufeli ilçesi doğal, tarihi ve kültürel zenginliklerinin yanı sıra yöresel kültürü ve eşsiz coğrafyasıyla önemli bir turizm potansiyeline sahiptir¹⁷. Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yer alan ve Artvin iline bağlı olan Yusufeli ilçesi, Artvin il merkezinin güneybatısında bulunmaktadır. 2327 km²'lik yüzölçümü ile Artvin ilinin en geniş alanına sahip ilçesini oluşturan Yusufeli, Artvin şehir merkezine yaklaşık 85 km uzaklıkta konumlanmaktadır. Erzurum ve Rize arasında bir köprü görevi sağlaması bakımından da ilçe önem taşımaktadır¹⁸. Coğrafi

¹⁵ Anne-Mette Hjalager, A Typology Of Gastronomy Tourism, Ed. A.M. Hjalager- Greg Richards, Tourism and Gastronomy New York 2002, p. 22-23; Mehmet Güllü- Şeyda Karagöz, "Yöresel Bir Gastronomik Ürün İncelemesi: Zile Kömesi", *Journal of Academic Value Studies (JAVStudies)*, C: 5, S: 3, 2019, s. 369.

¹⁶ Özge Kocabulut-Doğuş Kılıçarslan, "Turistlerin Yerel Yiyecek Tüketme Ve Satın Alma Davranışları Üzerine Kavramsal Bir Çalışma". *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, C: 6, S: 1, 2018, s. 213-227.

¹⁷ Hilal Surat-Hasan Yılmaz-Bülent Zeki Surat, "Yusufeli Ve Yakın Çevresinin Ekoturizm Kullanım Potansiyeli Üzerine Bir Araştırma". *Doğu Coğrafya Dergisi*, C: 20, S: 34, 2015, s. 61.

¹⁸ Nergis Dama-Murat Yılmaz, *Yusufeli Barajı'nın Sosyal Politika Perspektifi: Sorunlar, Fırsatlar ve Beklentiler*, Yusufeli Belediyesi Yayınları, Artvin 2020, s. 27.

konumu nedeniyle ilçeye ulaşım yalnızca Artvin- Erzurum karayolu aracılığıyla sağlanabilmektedir.

İlçe halkının geçim kaynaklarını daha çok tarım ve hayvancılık oluşturmaktadır. Yusufeli, coğrafi konumundan ötürü oldukça engebeli ve dağlık bir arazi yapısına sahiptir. Dolayısıyla ilçede düzlük alan oldukça sınırlıdır. Ayrıca Artvin genelinde olduğu gibi ilçede de sanayi gelişmediğinden istihdam yaratacak sektör bulunmamaktadır. Bu nedenle Yusufeli, Artvin'in dışı en fazla göç veren ilçesi olarak belirlenmiştir. Bunun yanı sıra baraj yapımı, ilçe coğrafyasının engebeli olması ve dolayısıyla tarım alanlarının yetersizliği nüfusun artmasını engellemiş ve ilçenin diğer illere göç vermesinde önemli etken olmuştur¹⁹. Bu doğrultuda şekillenen Yusufeli ilçesinin nüfusu 2021 yılında 19.510 iken²⁰, Artvin Valiliği'nin 2023 yılı verilerine göre nüfus sayısı 18.854'e gerilemiştir²¹. Çoruh nehri üzerine inşa edilen, dünyada üçüncü ve Türkiye'de birinci en yüksek baraj olarak ifade edilen Yusufeli Barajı'nda suların tutulmasına başlanması sonucunda Yusufeli ilçesi, mevcut konumundan daha yüksek seviyede inşa edilen yeni yerleşim alanına taşınmaya başlanmıştır²².

İklim özellikleri itibarıyla değerlendirildiğinde, Karadeniz ve karasal iklimin yanı sıra ilçenin merkezinde yer alan ve Çoruh Nehri kıyısına yakın konumlanan yerlerde yaz ayları sıcak ve kurak, kış ayları ise ılık ve yağışlı geçmektedir. Dolayısıyla, Yusufeli ilçe merkezi ve Çoruh Vadisi'nde yer alan bölgeler iklim özellikleri bakımından Karadeniz ikliminden ziyade Akdeniz iklimine sahiptirler. İlçedeki iklim çeşitliliği nedeniyle başta zeytin olmak üzere incir, üzüm, Trabzon hurması ve nar gibi meyveler yetiştirilebilmektedir²³. Bunların yanı sıra ilçede kiraz, erik, şeftali, ceviz, dut, elma gibi ürünler yetiştirilebilmektedir²⁴. Ancak Çoruh tabanı dışında kalan diğer alanlarda hem iklimsel özellikler hem de coğrafi özellikler nedeniyle ziraat yapmaya elverişli tarım alanları bulunmamaktadır. Yöresel yiyecekleri bakımından değerlendirildiğinde, ilçenin en meşhur yemeği "Yusufeli Çağ Kebabı" olarak

¹⁹ Yusuf Küçükbaşol, "Çoruh Nehri Ve Yusufeli Barajı Toplumsal, Ekonomik Ve Çevresel Etkileri Bakımından Bir Baraj İncelemesi", *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 5, S: 2, 2015, s. 147-148.

²⁰ Türk Standartları Enstitüsü, "31 Aralık 2021 tarihli adrese dayalı nüfus kayıt sistemi (ADNKS) sonuçları", https://www.tuik.gov.tr/indir/duyuru/favori_raporlar.xlsx(erişim 13.09.2023).

²¹ Artvin Valiliği, "Artvin", <http://www.artvin.gov.tr/ilcelerimiz>(erişim 24.09.2023).

²² Artvin Valiliği, "Yusufeli", <http://www.artvin.gov.tr/yusufeli>(erişim 24.09.2023).

²³ Koday-Erhan, *a.g.m.*, s. 232

²⁴ Yener Oğan-Fügen Durlu Özkaya, *Gastro Artvin*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2021, s. 55.

bilinmektedir²⁵. İlçeye özgü olan çağ kebabı, öncesinde terbiye edilerek şişe geçirilen etin yatık bir şekilde odun ateşi üzerinde pişirilmesiyle elde edilmektedir²⁶. Çağ kebabı yöre halkı tarafından Yusufeli'ne özgü bir lezzet olarak değerlendirilirken coğrafi işaret tescili ise Erzurum'a verilmiştir. Buna rağmen yöresel lezzet olarak bu yemeğin ilçenin adı ile özdeşleştirilmesi, mutfak kültürü bakımından önemli gastronomik ürün değeri taşıdığı sonucunu doğurmaktadır²⁷.

2. Yöntem

Çalışma nitel bir araştırma olma özelliği taşımakta olup, araştırma evrenini Artvin ilinin Yusufeli ilçesi oluşturmaktadır. Yusufeli ilçesinin gastronomik ürün potansiyelini belirlemede ön şart olarak katılımcıların en az üç kuşak boyunca ilçede bir bağının olması aranmıştır. Bu sebeple çalışmanın örneklem seçiminde küme örnekleme tekniği tercih edilmiştir. Küme örnekleme, benzer özelliği olan gruplardan alt kümeler seçilerek oluşturulmaktadır²⁸. Araştırmada veriler ise yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla elde edilmiştir. Katılımcılarla yapılan görüşmeler, 2023 yılı Ekim ayı içerisinde Artvin Çoruh Üniversitesi Etik Kurulu'nun 02.10.2023 tarih ve 108315 sayı numaralı kararı çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Yine görüşme esnasında katılımcıların gönüllü olarak katılımları sağlanmış olup, yarı yapılandırılmış görüşme formu, telefon görüşmeleri ve ses kayıt cihazı yardımıyla her bir görüşme ortalama 20-30 dakika arasında gerçekleştirilmiştir.

Görüşme formunun tasarlanmasında Sormaz, Yılmaz, Onur ve Madenci (2020) "*Gastronomi turizmi kapsamında yöresel ürünlerden turistik ürün olarak yararlanılması: Konya örneği*" çalışması ile benzer çalışmalarda kullanılmış sorulardan yararlanılmıştır. Görüşme formunun son hali ise yazarlar tarafından uzman görüşü de alınarak çalışmanın amacına uygun olarak hazırlanmıştır²⁹. Araştırma verilerinin toplanmasında kullanılan yarı yapılandırılmış görüşme formu iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin bilgiler yer almaktadır. İkinci bölümde ise Yusufeli ilçesine özgü gastronomik ürün potansiyelini belirlemek adına 12 tane açık uçlu soru

²⁵ Tülay Polat Üzümcü-Erkan Denk, "Erzurum İle Özdeleşmiş Bir Lezzet: Oltu Çağ Kebabı", *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, C: 7, S: 1, 2019, s. 466.

²⁶ Fatma Başar-Burak Başar-Ferhat Boztoprak, "Erzurum'un Yöresel Ürünlerinin Turistik Potansiyelinin Belirlenmesi", *EKEV Akademi Dergisi*, S: 77, Kış 2019, s. 154.

²⁷ Oğan-Özkaya, *a.g.e.*, s. 56.

²⁸ Ali Baltacı, "Nitel araştırmalarda örnekleme yöntemleri ve örnek hacmi sorunsalı üzerine kavramsal bir inceleme". *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: 7, S: 1, Haziran 2018, s. 242.

²⁹ Ümit Sormaz-Mustafa Yılmaz-Merve Onur-Ayşe Büşra Madenci, "Gastronomi Turizmi Kapsamında Yöresel Ürünlerden Turistik Ürün Olarak Yararlanılması: Konya Örneği", *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, C: 8, S: Special Issue 4, 2020, s. 523-537.

yöneltilmektedir. Bilindiği üzere içerik analizi nitel araştırmalarda verileri örnekleme, kodlama, kategori, sınıflandırma gibi tekniklerle analiz etmeyi amaçlayan bir tekniktir³⁰. Bu kapsamda görüşme formunda yer alan açık uçlu sorular üç alt temada değerlendirilmektedir. Söz konusu temalardan birincisi yöre mutfağına özgü kullanılan veya yetiştirilen ürünler (4 madde), ikincisi yöre mutfağına özgü yapılan yemekler (5 madde), üçüncüsü yöredeki mutfak araç gereçleri, gastronomik ürün tanıtım ve pazarlama faaliyetleri (3 madde) olarak belirlenmiştir. Araştırmaya katılımcıları ise K1, K2, K3, K4,, K15, K16 olarak kodlanmıştır. Bu doğrultuda çalışmada ilk olarak katılımcıların demografik özelliklerine yer verilmiştir. Daha sonra katılımcıların verdiği cevaplar alt temalar ve kodlara göre gruplandırılmıştır. Son olarak ise alt temalar ve kodlar doğrultusunda içerik analizi yapılmıştır.

3. Bulgular

3.1. Katılımcıların Demografik Özelliklerine İlişkin Bulgular

Yusufeli ilçesinde en az üç kuşak boyunca yaşayan katılımcıların demografik bilgilerine ilişkin bulgular Tablo 1’de yer almaktadır. Araştırma kapsamında 16 katılımcıya yarı yapılandırılmış mülakat formu uygulanmıştır. Tablo 1’de katılımcıların demografik özellikleri incelendiğinde kadın ve erkek katılımcıların sayısının eşit %50 (n=8), medeni durumlarının büyük bir bölümü %87,5 (n=14) evli, yaş aralığının 36 ve üzeri yaş üzeri yoğunlaştığı %68,75 (n=11), eğitim durumlarının üniversite düzeyinde %62,5 (n=10), mesleki durumlarının özel sektör %43,75 (n=7) ve kamu sektörü %31,25 (n=5), gelir düzeyinin ise çoğunluk olarak 20.000 ve üzeri %50 (n=8) dağıldığı görülmektedir.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

<i>Demografik Özellikler</i>		<i>Yüzde (%)</i>	<i>Frekans (n)</i>	<i>Katılımcılar (n=16)</i>
<i>Cinsiyet</i>	Kadın	50,0	8	K1,K5,K7,K8,K11,K12,K15,K16
	Erkek	50,0	8	K2,K3,K4,K6,K9,K10,K13,K14
<i>Medeni Durum</i>	Bekâr	12,5	2	K9,K13
	Evli	87,5	14	K1,K2,K3,K4,K5,K6,K7,K8,K10,K11,K12,K14,K15,K16
<i>Yaş</i>	18-25	6,25	1	K9
	26-35	25,0	4	K7,K8,K11,K16
	36-45	31,25	5	K4,K6,K12,K13,K14

³⁰ Osman Metin-Şükriye Ünal, “İçerik Analizi Tekniği: İletişim Bilimlerinde ve Sosyolojide Doktora Tezlerinde Kullanımı”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 22, S: Özel Sayı 2, 2022, s. 273.

	46-55	25,0	4	K2,K3,K10,K15
	56-65	12,5	2	K1,K5
Eğitim Durumu	Orta Öğretim	37,5	6	K1,K5,K9,K10,K12,K15
	Ön lisans/Lisans	50,0	8	K2,K3,K4,K7,K8,K11,K14,K16
	Lisansüstü	12,5	2	K6,K13
Meslek Durumu	Ev Hanımı	18,75	3	K1,K5,K15
	Öğrenci	6,25	1	K9
	Kamu Sektörü	31,25	5	K3,K4,K8,K12,K16
	Özel Sektör	43,75	7	K2,K6,K7,K10,K11,K13,K14
Gelir Düzeyi	0-5000 arası	18,75	3	K1,K5,K15
	5001-10000	6,25	1	K9
	10001-15.000	12,5	2	K7,K11
	15.001-20.000	12,5	2	K6,K13
	20.000 ve üzeri	50,0	8	K2,K3,K4,K8,K10,K12,K14,K16
Toplam		100	16	

3.2. Araştırma Temalarına İlişkin Bulgular

Tablo 2’de Yusufeli ilçesinin yöre mutfağına özgü kullanılan veya yetiştirilen ürünler ana temasına ait katılımcıların verdiği cevaplar yer almaktadır. Bu ana tema altında tarımsal ürünler, hayvansal ürünler, diğer ürünler ve turistik ürüne dönüştürülebilecek ürünler gruplandırılmaktadır. Katılımcı cevapları incelendiğinde yöre mutfağında öne çıkan tarımsal ürünlerin fasulye, zeytin, üzüm, pirinç ve dut olduğu görülmektedir. Yine tarımsal ürünlerden patates, kuşburnu, evelik³¹, ceviz, domates, salatalık, incir, nar, şalgam, havuç, buğday ve arpa bitkileri de yer tutmaktadır. Yöre mutfağında hayvansal ürünlere yönelik katılımcı cevapları incelendiğinde süt ve süt ürünlerinin (peynir, tereyağı, süt, kaymak) önemli bir yeri bulunmaktadır. Yöre mutfağında bal, pekmez, pestil-köme³², zeytinyağı, çasır otu³³ ve nişoş³⁴ bitkisi diğer ürünler şeklinde değerlendirilmektedir. Turistik ürüne dönüştürülebilecek ürünlerin ise bal, pekmez, zeytin, pirinç, peynir ve dut olarak belirtilmektedir.

³¹ Evelik: Geniş yapraklı bir bitki türü.

³² Pestil ve köme: Meyve özlerinden yapılan bir çeşit gıda.

³³ Çasır: Yabani bir bitki türü.

³⁴ Nişoş: Hoş kokulu bir ot türü.

Tablo 2. Yöre Mutfağına Özgü Yetiştirilen veya Kullanılan Ürünler

Temalar	Ürünler	Katılımcılar (n=16)
Tarımsal Ürünler	Fasulye	K1,K6,K9,K13,K14
	Zeytin	K1,K5,K7,K8,K11,K15,K16
	Üzüm	K2,K3,K6,K8,K10,K11,K15
	Pirinç	K4,K11,K13,K14,K15,K16
	Dut/Patates	K10,K13,K15,K16 / K6,K9
	Kuşburnu/Evelik/Ceviz/Domat es,Salatalık/Buğday-Arpa/İncir-Nar/ Şalgam- Havuç	K6,K12/K6/K1/K12/K15/ K3,K15/K6
Hayvansal Ürünler	Peynir	K1,K7,K9,K12,K13,K15,K16
	Tereyağı	K1,K2,K3,K8,K12,K13
	Süt	K5,K6,K15
	Kaymak	K1,K8,K16
	Et,Yumurta/Çivil, Çeçil, Kurut, Küp Peyniri/Ağız	K6/K15/K15
Diğer Ürünler	Pestil ve Köme	K10,K13,K14,K16
	Bal	K8,K13
	Pekmez	K1,K12
	Çaşır otu/Zeytinyağı/Nişoş	K7,K9/K5/K9
Turistik Ürüne Dönüştürülebilecek Yöresel Ürünler	Pekmez/Bal	K2,K3,K16/K2,K3
	Zeytin ve Zeytinyağı	K5,K7,K15
	Pirinç/Peynir/Dut	K4/K14/K1

Tablo 3'te Yusufeli ilçesinin yöre mutfağına özgü yapılan yemekler temasına ait katılımcıların verdiği cevaplar yer almaktadır. Bu ana tema altında çorbalar, ana yemek, tatlılar, diğer yemekler ve turistik ürüne dönüştürülebilecek yemekler gruplandırılmaktadır. Katılımcı cevapları incelendiğinde yöre mutfağında öne çıkan çorbaların kavut³⁵ çorbası ile ana fondu süt ve süt ürünleri olan çorbalar (yoğurt çorbası, süt çorbası, gendime³⁶ çorbası, nişoş çorbası) olduğu görülmektedir. Yöre mutfağında ana yemeklere yönelik katılımcı cevapları incelendiğinde döner, cağ³⁷ kebab, hinkal³⁸, taze fasulye, siron³⁹ ve yaprak sarma yemekleri, tatlı olarak ise baklava ve hasuta⁴⁰ önemli bir yeri

³⁵ Kavut: Kavrulmuş/dövülmüş tahıl unu.

³⁶ Gendime: Buğday kabuğunun ayrılmasıyla elde edilir

³⁷ Cağ: Bir şiş türü.

³⁸ Hinkal: Yöreye özgü bir mantı türü.

³⁹ Siron: Kurutulmuş hamurun sıcak su ile açılmasıyla yapılan bir tür yemek.

⁴⁰ Hasuta: Şeker, un, su ve nişastanın karışımıyla yapılan bir tür tatlı.

tutmaktadır. Yöre mutfağında kuymak, kete, düğmeç⁴¹, pileki⁴² ekmeği, fasulye kavurma diğer yemekler şeklinde değerlendirilmektedir. Turistik ürüne dönüştürülebilecek yemekler ise hinkal, döner, hasuta, kavut çorbası, yaprak sarma, kaysefe⁴³, kete ve siron olarak belirtilmektedir.

Tablo 3. Yöre Mutfağına Özgü Yapılan Yemekler Ürünler

<i>Temalar</i>	<i>Yemek Adları</i>	<i>Katılmalar (n=16)</i>
<i>Çorbalar</i>	Kavut Çorbası	K1,K2,K3,K6,K8,K9,K13,K15
	Yoğurtlu Çorba	K1,K6,K13,K16
	Sütlü Çorba/Nişoş Çorbası	K15,K16/K9,K11,K16
	Gendime Çorbası	K8,K9,K15
	Aşotu Çorbası/Tarhana Çorbası/Lor Çorbası/ Kesme Makarna Çorbası/Lahana Çorbası	K4/K5/K7/K10/K12
<i>Ana Yemekler</i>	Döner ve Cağ Kebap	K2,K3,K6,K13,K14
	Hinkal	K2,K6,K7,K11,
	Taze Fasulye	K1,K3,K6,K15
	Siron	K1,K4,K5,K10,K11
	Yaprak Sarma	K1,K5,K10,K15
	Haşıl/Pancar Yemeği/Napurçen/Kuru Fasulye	K6/K7,K12/K8/K13
<i>Tatlılar</i>	Baklava	K1,K5,K6,K8,K13,K14
	Hasuta	K2,K3,K9,K15,K16
	Helva	K1,K15,K16
	Kaysefe/Haşıl/Katmer/Sütlaç	K1,K15/K2/K7/K12
<i>Diğer Yemekler</i>	Kuymak	K4,K5,K9,K12
	Kete	K1,K13,K14
	Düğmeç, Pileki Ekmek, Fasulye Kav.	K9,K12
<i>Turistik Ürüne Dönüştürülebilecek Yöresel Ürünler</i>	Hinkal	K2,K3,K6,K7
	Hasuta/Kavut Çorbası	K9,K15/K13,K15
	Döner/Yaprak Sarma	K3,K6,K13/K1,K8
	Kaysefe/Kete/Siron	K1,K15/K13/K10

⁴¹ Düğmeç: Bir tür tereyağlı ekmek kavurması.

⁴² Pileki: Çömlekten yapılmış bir tür pişirme kabı.

⁴³ Kaysefe: Kuru meyve ve tereyağıyla hazırlanan bir çeşit tatlı.

Tablo 4'te Yusufeli ilçesinin yöre özgü araç-gereçler ve gastronomik ürün tanıtımı ve pazarlanması temasına ait cevaplar yer almaktadır. Bu ana tema altında yöre özgü araç-gereçler, gastronomik ürün tanıtımı, gastronomik ürün pazarlaması gruplandırılmaktadır. Katılımcı cevapları incelendiğinde yöre mutfağında öne çıkan araç ve gereçlerin tandır, şiş, döner bıçağı ve ahşaptan yapılan aletlerin (yayık⁴⁴, patat⁴⁵, gelberi⁴⁶ vb.) olduğu görülmektedir. Yöre mutfağında gastronomik ürünlerin tanıtılmasına yönelik katılımcı cevapları incelendiğinde festival, fuar ve sosyal medya önemli bir yeri tutmaktadır. Yöre mutfağında gastronomik ürünlerin pazarlanmasında ise sosyal medya kullanımı, festival etkinlikleri, kooperatifleşme, markalaşma, yarışma ve sergi olarak belirtilmektedir. Ayrıca çalışmada yer alan dipnotların açıklanmasında katılımcı görüşleri, Türkçe sözlük ve Oğan ve Durlu Özkaya'nın kaleme aldığı Gastro Artvin kitabından yararlanılmıştır⁴⁷.

Tablo 4. Yöre Mutfağına Özgü Araç-Gereç, Tanıtım ve Pazarlanma

<i>Temalar</i>	<i>Cevaplar</i>	<i>Katılımcılar</i>
<i>Araç-Gereçler</i>	Tandır, Patat	K1,K15
	Yayık	K3,K16
	Şiş, Döner Bıçağı/ Ahşap Ürünler, Gelberi	K4,K8/K10,K14
<i>Gastronomik Ürünün Tanıtılması İçin Yapılan Faaliyetler</i>	Festival	K1,K7,K9,K12,K13
	Fuar	K12,K13,K15
	Sosyal Medya	K6,K14,K15
	Yarışma/Kongre/Dernek Çalışmaları	K3,K9/K2/K16
<i>Gastronomik Ürünün Pazarlanması İçin Yapılan Faaliyetler</i>	Sosyal Medya	K6,K13,K14,K15
	Festivaller	K13,K15
	Kooperatif/Markalaşma/Yarışma/Sergi	K1,K5/K7/K2/K16

Yukarıda belirtilen temaların yanı sıra katılımcılar “*gastronomik ürünlerle ilgili ilçenin eski yerleşim alanının sular altında kalması, tarımsal yer sorunu, ürünlerin üretimini ve kullanımını teşvik etmek, eğitim faaliyetleri, turizm faaliyetlerinin artırılması, mutfak kültürünün sürdürülebilirliği*” gibi konularda görüşler de bildirmişlerdir.

⁴⁴ Yayık: Süt yağından tereyağı elde etmek için kullanılan ahşap bir alet.

⁴⁵ Patat: Bir çeşit fırın küreği.

⁴⁶ Gelberi: Ahşaptan yapılmış bir çeşit kürek, sopa, tırmık.

⁴⁷ Oğan- Özkaya, a.g.e, ss. 128.

Sonuç

Bu çalışma, Artvin ilinin Yusufeli ilçesine özgü gastronomik ürün potansiyelini belirlemek amacıyla yürütülmüştür. Çalışma kapsamında fasulye, zeytin, üzüm, pirinç, dut, süt ve süt ürünlerinin (peynir, tereyağı, süt, kaymak) yanı sıra bal, pekmez ve pestil-köme gibi yiyeceklerin yöre mutfağında öne çıkan gastronomik ürünler olarak yer aldığı belirlenmiştir. Yöre mutfağının yemekleri incelendiğinde çorba olarak kavut çorbası ile ana fondu süt ve süt ürünleri olan çorbalar (yoğurt çorbası, süt çorbası, gendime çorbası nişoş çorbası), ana yemek olarak döner, cağ kebab, hinkal, taze fasulye yemeği, siron ve yaprak sarma, tatlı olarak baklava ve hasuta, diğer yemekler olarak kuymak ve kete ön plana çıkmaktadır. Yörede mutfak araç gereçleri olarak daha çok ahşap malzemeden yapılan aletlerin yanı sıra tandır, şiş, döner bıçağı yer almaktadır. Bu bağlamda öne çıkan gastronomik ürünlerin turistik bir ürüne dönüştürülmesi muhtemel olarak değerlendirilebilir. Yöre mutfağında yer alan gastronomik ürünlerin tanıtılması ve pazarlanmasında ise festival, fuar, sosyal medya, kooperatif, yarışma ve sergi gibi unsurlara yer verilmesi gerekmektedir.

Yusufeli, coğrafya ve topografya bakımından zor bir konumda yer aldığından hem gastronomik turizm bakımından beklenen gelişmeyi gösterememiştir. Bu durumun temel nedeni ulaşım ağının yetersizliği ve zor olmasıdır⁴⁸. İlçenin sahip olduğu gastronomik ürünlerin doğal, yöresel özellikler taşıması ve kültürel değer oluşturması, Yusufeli'nin gastronomi bağlamında yeterli düzeyde potansiyele sahip önemli bir gastronomi turizmi rotası olarak tur programlarına dâhil edilebilecek nitelikte olduğunu göstermektedir. İlçe halkının eğitim seviyesinin yüksek olması yöresel gastronomik ürünlerin tanıtımı ve pazarlanması gibi faaliyetlerde iş birliği hususunda önem arz etmektedir. Ancak bunun yanı sıra ilçede yaşlı nüfusun genç nüfusa oranla daha fazla olması, bu gibi turizm alanında gelişimsel faaliyetlerin gerçekleştirilmesi kısıtlı hale gelmiştir.

Çalışmanın örnekleme bağlamında, Artvin ilinin Yusufeli ilçesinde yaşayan ve en az üç kuşak boyunca ilçe ile bağının olması gerekliliği aranmıştır. Bu kriter ilçenin nüfusunun değişken yapısı göz önünde bulundurularak oluşturulmuştur. Önceki yıllara kıyasla hızla azalan ilçe nüfusu dolaylı olarak gastronomik ürünler açısından da olumsuzluk yaratmaktadır. Kuşaklar boyu yöreye özgü yetişen ürünler ve yöresel ürünlerden elde edilen yemeklerden oluşan mutfak kültürü bu olumsuz etki nedeniyle yok olma tehlikesi altına girmiştir.

Yusufeli gastronomik potansiyelinin korunarak sürdürülebilirliğinin sağlanması bakımından stratejik açıdan bir eylem planı yapılması gerekmektedir. Bu doğrultuda yöre mutfağına özgü ürünlerin ve yöresel yemeklerin

⁴⁸ Surat-Yılmaz-Surat, *a.g.m.*, s. 61.

geliştirilmesi önem arz etmektedir. Aynı zamanda geliştirilen tüm gastronomik ürünlerin yöresel lezzetler olarak menülerde yer alması, yöresel restoranlarda sunulması ve ürünlerin çeşitli işletmeler aracılığıyla satılması, tanıtım ve pazarlama faaliyetleri bakımından gerekli görülmektedir.

Yusufeli ilçesine özgü gerçekleştirilen bu çalışma ile geleneksel mutfak kültürünün devamlılığı hedeflenmektedir. Bu açıdan yöresel düzeyde gastronomik ürün geliştirme ve bu ürünlerin turistik ürüne dönüştürülmesi bakımından atölye çalışmaları ve eğitim faaliyetleri yapılmasının önemli olduğu düşünülmektedir. Son olarak gastronomik ürün potansiyelinin ortaya konulması amacıyla Artvin'in Yusufeli ilçesinde gerçekleştirilen bu çalışmanın katılımcı sayısı evreni temsil edebilecek 16 kişi ile sınırlandırılmıştır. Yusufeli ilçesinin ürün potansiyeli ile ilgili olarak gelecekte yapılacak olan çalışmalarda daha farklı sonuçlar elde edilebilmesi bakımından, bu çalışmada belirlenen örneklem grubunun genişletilmesi önerilmektedir.

KAYNAKLAR

AKSOY, Mustafa-SEZGİ, Gülistan, "Gastronomi Turizmi ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Gastronomik Unsurları", *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 3 (3), ss. 79-89, 2015.

AKYÜREK, Suat-KUTUKIZ, Doğan, "Gastro Turistlerin Deneyimleri: Gastronomi Turları Kapsamında Nitel Bir Araştırma", *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 8(4), ss. 3319-3346, 2020.

ARTVİN VALİLİĞİ. Artvin, <http://www.artvin.gov.tr/ilcelerimiz> Erişim Tarihi: 24.09.2023.

ARTVİN VALİLİĞİ. Yusufeli, <http://www.artvin.gov.tr/yusufeli> Erişim Tarihi: 24.09.2023.

BALTACI, Ali, "Nitel Araştırmalarda Örneklem Yöntemleri ve Örnek Hacmi Sorunsalı Üzerine Kavramsal Bir İnceleme", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 2018, ss.231-274.

BAŞAR, Fatma-BAŞAR, Burak-BOZTOPRAK, Ferhat, "Erzurum'un Yöresel Ürünlerinin Turistik Potansiyelinin Belirlenmesi", *EKEV Akademi Dergisi*, (77), 2019, ss. 147-160.

BAŞODA, Alaattin-AYLAN, Serkan-KILIÇHAN, Reha-ACAR, Yusuf, "Gastronomi Uzmanlığı Turları ve Rehberliği: Kavramsal Bir Çerçeve", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(3), 2018, ss. 1809-1926.

DAMA, Nergis-YILMAZ, Murat, *Yusufeli Barajı'nın Sosyal Politika Perspektifi: Sorunlar, Fırsatlar ve Beklentiler*, Artvin: Yusufeli Belediyesi Yayınları, 2020.

GÜLLÜ, Mehmet-KARAGÖZ, Şeyda, “Yöresel Bir Gastronomik Ürün İncelemesi: Zile Kömesi”, *Journal of Academic Value Studies (JAVStudies)*, 5(3), 2019, ss. 367-375.

HATIPOĞLU, Aysu, *İnançların Gastronomi Üzerine Etkileri: Bodrum'daki Beş Yıldızlı Otellerin Mutfak Yöneticilerinin Görüşlerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, 2010.

HJALAGER, Anne-Mette, “A Typology Of Gastronomy Tourism”, Ed. Hjalager A.M.-Richards G., *Tourism and Gastronomy* (21-35). London and New York, 2002.

KOCABULUT, Özg- KILIÇARSLAN, Doğuş, “Turistlerin Yerel Yiyecek Tüketme Ve Satın Alma Davranışları Üzerine Kavramsal Bir Çalışma”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6(1), 2018, ss. 213-227.

KODAŞ, Davut-DİKİCİ, Erkan, “Ahlat, Kırsal Bölgesinde Gastronomi Turizminin Muhtemel Toplumsal Etkileri Üzerine Nitel Bir Çalışma”, *Aksaray Üniversitesi İİBF Dergisi*, 4(2), 2012, ss. 51-69.

KODAY, Zeki-ERHAN, Kübra, “Yusufeli İlçesinin İdari Coğrafya Analizi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(2), 2010, ss. 231-241.

KÜÇÜKBAŞOL Yusuf, “Çoruh Nehri ve Yusufeli Barajı Toplumsal, Ekonomik ve Çevresel Etkileri Bakımından Bir Baraj İncelemesi”, *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 2015, ss. 133-158.

METİN, Osman-ÜNAL, Şükriye, “İçerik Analizi Tekniği: İletişim Bilimlerinde ve Sosyolojide Doktora Tezlerinde Kullanımı”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(Özel Sayı 2), 2022, ss. 273-294.

MOIRA, Polyxeni-MYLONOPOULOS, Dimitrios-KONTOUDAKI, Aikaterini, “Gastronomy As a Form Of Cultural Tourism: A Greek Typology”, *Tims. Acta: Naučni Časopis Za Sport, Turizam İvelnes*, 9 (2), 2015, pp. 135-148.

MUTLU, Sümeyye-ÇILGINOĞLU, Hakkı, “Gastronomi Turizmi Kapsamında Yöresel Ürünlerin Geliştirilmesi: Kastamonu Pastırması Örneği”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 10(4), 2022, ss. 3034-3054.

OĞAN, Yener-DURLU ÖZKAYA, Fügen, *Gastro Artvin*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2021.

SORMAZ, Ümit-ÖZATA, Esat-GÜNEŞ, Eda, “Turizmde Gastronomi”, *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 2015, ss. 67-73.

SORMAZ, Ümit-YILMAZ, Mustafa-ONUR, Merve-MADENCİ, Ayşe Büşra, “Gastronomi Turizmi Kapsamında Yöresel Ürünlerden Turistik Ürün Olarak Yararlanılması: Konya Örneği”, *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 8(Special Issue 4), 2020, ss. 523-537.

SURAT, Hilal-YILMAZ, Hasan-SURAT, Bülent Zeki, “Yusufeli ve Yakın Çevresinin Ekoturizm Kullanım Potansiyeli Üzerine Bir Araştırma”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 20(34), 2015, ss. 61-88.

TÖRE BASAT-Hümeýra, SANDIKÇI-Mustafa-ÇELİK, Sabri, “Gastronomik Kimlik Oluřturmada Yöresel Ürünlerin Rolü: Ürünlerin Satıř ve Pazarlamasına Yönelik Bir Olay İncelemesi”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 5(2), 2017, ss. 64-76.

TÜİK, 31 Aralık 2021 tarihli adrese dayalı nüfus kayıt sistemi (ADNKS) sonuçları, https://www.tuik.gov.tr/indir/duyuru/favori_raporlar.xlsx Erişim Tarihi: 13.09.2023.

ÜZÜMCÜ, Tülay Polat-DENK, Erkan, “Erzurum İle Özdeleşmiş Bir Lezzet: Oltu Cağ Kebabı”, *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 7(1), 2019, ss. 463-481.

YILDIZ, Özay Emre, “Turistik Ürün Olarak Gastronomi”, Ed. H. Kurgun.- D. Bağıran Özşeker, *Gastronomi ve Turizm*, Detay Yayıncılık, Ankara 2016.

YURTSEVEN, Hüseyin Rıdvan-KAYA, Ozan, *Eko-Gastronomi ve Sürdürülebilirlik*, 11. Ulusal Turizm Kongresi Bildiri Kitabı, ss. 57-65, 2010.

YÜNCÜ, Hilmi Rafet, “Sürdürülebilir Turizm Açısından Gastronomi Turizmi ve Perşembe Yaylası”, *X. Aybastı-Kabataş Kurultayı, Yerel Değerler ve Yayla Turizmi*, Ed. Salim Şengel, Ankara 2010, ss.27-34.

NAZAN BEKİROĞLU'NUN *NAR AĞACI VE MÜCELLÂ* ADLI ROMANLARINDA *AZLA ÇOĞU ANLATMAK* ÜZERİNE*

Aysun KANMAZ**

ÖZ

İşaretler ve kurallar dizgesi olan dil, konuşura / yazara, bir varlığı, olayı, duyguyu, durumu ince ayrıntılarıyla anlatma imkânı verir. Bununla beraber deyimler, atasözleri, metaforik söyleyişler gibi *azla çoğu ifade eden* enstrümanlar da sağlar. Bunlar, en az çaba yasasının sonucu olmakla birlikte anlatımda etkili olma gayretinin de ürünüdür. Bu nedenle yazarlar, eserlerinde deyimlere ve eğretilmeli söyleyişlere yer verir. Geleneği, tarihî olayları, yaşamından izler taşıyan hadiseleri romanlarında başarılı bir şekilde işlemesiyle modern Türk edebiyatında öne çıkan Nazan Bekiroğlu da bu yazarlardan biridir. Özellikle *Nar Ağacı* ve *Mücellâ* adlı romanları bu açıdan dikkat çekmektedir. Çalışmada bu romanlardaki deyim ve metaforik söyleyişler tespit edilmiştir. Deyimler, TDK Türkçe Sözlük'ten ve Ahmet Turan Sinan'ın Türkçenin Deyim Varlığı eserinden taranmıştır. Deyimlerin mevcut biçimleriyle bahsi geçen sözlüklerde bulunmadığı ve deyimlerde varyantlaşma olduğu görülmüştür. Bu doğrultuda Bekiroğlu'nun eserlerinde metaforik söyleyişlere, yeniden üretimle oluşan deyim varyantlarına yer vererek Türkçenin söz varlığına katkıda bulunduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Nazan Bekiroğlu, *Nar Ağacı*, *Mücellâ*, Deyimler, Metafor.

ON EXPLAINING THE MANY AND THE LESS IN NAZAN BEKİROĞLU'S NOVELS NAMED *NAR AĞACI* AND *MÜCELLÂ*

ABSTRACT

Language, which is a system of signs and rules, allows the speaker/writer to describe an entity, event, feeling, or situation in fine detail. It also provides instruments that express more with less, such as idioms, proverbs, and metaphorical expressions. While these are the result of the law of least effort, they are also the product of the effort to be effective in expression. For this reason, authors include idioms and metaphorical sayings in their works. Nazan Bekiroğlu, who stands out in modern Turkish literature by successfully handling traditions, historical events, and events bearing traces of her life in her novels, is one of these

* Gönderim Tarihi: 17.04.2024. Kabul Tarihi: 19.04.2024.

** Arş. Gör. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı ABD, TRABZON. aysunugur@ktu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2735-4015.

writers. Especially his novels *Nar Ağacı* and *Mücellâ* attract attention in this respect. In the study, idioms and metaphorical expressions in these novels were identified. Idioms were scanned from TDK Turkish Dictionary and Ahmet Turan Sinan's *Idiom Existence of Turkish*. It has been observed that dictionaries do not contain current forms of idioms and there is variation in idioms. In this regard, it has been determined that Bekiroğlu contributes to the Turkish lexicon through the production and reproduction facilitated by idioms and metaphorical expressions.

Keywords: Nazan Bekiroğlu, *Nar Ağacı*, *Mücellâ*, Idioms, Metaphor.

Giriş

Dil, farklı katmanların birlikte işlediği karmaşık bir sistemdir. Doğan Aksan'a göre dil, sözlü ve yazılı iletişimde temel araç olarak kullanılan, doğuştan edinilmeye başlanan, düşünce süreçlerini organize etme ve düşünceyi başkalarına aktarma yeteneğine sahip, insana özgü bir düzendir (2017: 17). Dil, bu nitelikleri ile değişime açıktır. Dil değişimi özellikle söz varlığında dikkat çekmektedir. Söz varlığının önemli bir parçası olan deyimler de kalıp söz olmalarına karşın değişim sürecine dâhildir. Deyimler halkın deneyimleri ile zaman içinde oluşur, dar kesimlerden geniş kesimlere yayılır, ölçünlü dile geçmesi ve sözlüklere alınması uzun bir süreç gerektirir. Bu süreçte deyimlerin kullanımdan düşmesi, varyantlaşması, yeni deyimlerin ortaya çıkması doğaldır. Nitekim Aksoy¹ Türkçenin yeni deyimler kazanmakta olduğunu ve güçlü, süslü, özgün söylemlere deyim değeri yüklenmeye başladığını ifade etmektedir. Toklu² da deyimlerin zamanla unutulacağı ve yerlerine yenilerinin geleceği görüşünü dile getirmektedir.

Deyimler gibi kalıp sözlerin yanı sıra metaforik söyleyişler de az sözle çok şey anlatmanın bir yoludur. Belagat ve retorikte sözü süsleme ve etkili hâle getirmenin aracı olarak görülen metafor, dilbilimde kavramlaştırma sürecinin bir parçası olarak yorumlanmıştır³. Bu söyleyişlerin uzun uzadıya anlatılacak duygu, durum veya kavramları, kısa ve daha etkili bir biçimde anlatmaya imkân verdiği de değerlendirilmelidir.

Sınırlılık, Kapsam ve Yöntem

Doküman analizine dayalı bu çalışma, Nazan Bekiroğlu'nun *Nar Ağacı* ve *Mücellâ* romanlarında tespit edilen deyim ve metaforik söyleyişlerle

¹ Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1995, s. 512.

² M. Osman Toklu, *Dilbilime Giriş*, Akçağ, Ankara 2018, s. 153.

³ George Lakoff ve Mark Johnson, *Metaforlar - Hayat, Anlam ve Dil*, Çev. Gökhan Yavuz Demir, İthaki Yayınları, İstanbul 2015.

sınırlandırılmıştır. Belirlenen deyimler, edebî eserlerde ve TDK Yayınları Türkçe Sözlük (2009) ile Ahmet Turan Sinan (2015)'in Türkçenin Deyim Varlığı (ATS) sözlüğünde taranmıştır.

Nar Ağacı ve Mücellâ Romanları Hakkında

Nazan Bekiroğlu'nun 2012 yılında yayımlanan *Nar Ağacı* romanı, Trabzon, Tebriz, Tiflis, Batum, Bakü ve İstanbul hattında yaşanan hayatların romanı olarak nitelenmektedir. Romanın konusunu, dedesinin ana vatanından haber almak için gösterdiği çabalara şahit olan ve onun Taht-ı Süleyman'dan başlayıp Kafkasların deniz kapısında son bulan seyahatini tamamlamak isteyen *anlatıcının* kendi kaynağını bulmak amacıyla Trabzon'dan Taht-ı Süleyman'a, Batum ve Tiflis'e yaptığı yolculuklar oluşturur⁴. Eser, eski fotoğraflar üzerinden geçmişe yapılan yolculukların aktarılmasına dayanır. Bu yolculuklar aynı zamanda romanda geçen mekânların bilgisini de okuyucuya vermektedir.

Roman, kendi içerisinde on bir bölüme ayrılmıştır. *Yol Arkadaşım* başlıklı girişin ardından *Nar Ağacı*, *Tebriz'de Kapalı Çarşı*, *Sessizlik Kulesi*, *Gülcemal*, *Ara İstasyonlar*, *Trabzon'dan Yola Çıktım Başım Selamet*, *Gül Küpeler*, *Kırık Kaftıye*, *Sofya'nın Kitapçı Dükkânı*, *Kahve Ocağı* ve *Gölge Sabahı* bölümleri yer almaktadır. Yazar, bu bölümlerde tarihî olayları edebî bir dille okuyucuya sunarken aynı zamanda söz konusu dönemi de kültürü, gelenek ve görenekleri ile nakleder⁵.

Bekiroğlu, *Mücellâ* romanını 2015 yılında yazmıştır. Yazarın eserin kapağına düştüğü “senin hayatının benim kâğıdıma düşen yazısı bu” notundan hareketle bir anlamda şahitlik ettiği bir hayatın hikâyesini anlattığı düşünülebilir. Romanın başkahramanı Mücellâ, babasını daha doğmadan kaybetmiştir. Annesi Neyyire Hanım ona ve abisi Fahir'e hem anne hem baba olmuştur. Mücellâ, babasız büyümenin getirdiği sorumlulukları küçük yaşlardan itibaren üzerine almıştır. Annesi tarafından “ya adı çıkarsa” korkusuyla kontrol altında tutulan Mücellâ, annesinden öğrendiği her şeyi bu otorite altında öğrenmiştir. Evleneceği günü beklemiş, ancak hiç evlenememiştir. Roman, Mücellâ'nın ölümüyle başlar; hayatı, ilişkileri ve kişiliği Filiz ve annesi Mümine Hemşire'nin yaşamlarıyla birlikte anlatılır. Mümine Hemşire, Neyyire Hanım'ın kardeşinin eşidir ve o da Filiz'i babasız büyütüştür. Fakat Filiz, annesi

⁴ Muzaffer Uzun, “Metin İnşasında Sözcüksel Bağlıklık ve Metin Kurucu Sözcüklerin Sözlüğü: ‘Nar Ağacı’ Örneği”, *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Özel Sayı: 1, 2023, s. 267.

⁵ Şerifova, Bekiroğlu'nun *Nar Ağacı*'nda gerçek hadiseleri gerçek olmayan hadiselerin arka planında sunduğunu, olayların tam olarak ne zaman gerçekleştiğinin bilgisini vermese de hangi dönemde gerçekleştiğine açıklık getirdiğini ifade etmektedir. Bkz. Salide Şerifova, “Nazan Bekiroğlu'nun ‘Nar ağacı’ Romanının Tür Özellikleri, Sorunları ve Sanatsal Görselleri”, *International Journal of Filologia (IJOF)*, C: 5, S: 8, 2022, s. 67.

tarafından baskı altında tutulmamış, okulu tamamlamış, bankada çalışmış ve evlenmiştir. Mücellâ, Filiz'in çocuklarını büyütmüş, çeyizlerini iki kız kardeş arasında paylaşmıştır. Mücellâ, başkalarının hayatında kahraman, dinleyici ve rehber olmuş ancak kendi hayatını âdeta bir figüran olarak yaşayabilmiştir.

Bekiroğlu'nun *Nar Ağacı* Romanındaki Deyimler

Nar Ağacı romanında yazar, özellikle duyguları etkili ve yoğun bir biçimde aktarabilmek için çeşitli deyimlere ve eğretilmeli söyleyişlere başvurmuştur. Eserdeki deyimlerin çoğu, sözlüklerde yer almayan ancak konuşma toplumunda veya farklı yazarlarca kullanılan deyimlerdir. Deyimlerin bazıları da “*sularım duruldu*” ve “*öfke burunlarının ucunda birikti*” örneklerinde olduğu gibi yazar tarafından işlenerek yeni bir biçim kazanmıştır. Aşağıda bahsi geçen deyimler yer almaktadır. Deyimlerin başka eserlerdeki kullanımlarına ve çalışmada esas alınan sözlüklerdeki benzerlerine de değinilmiştir.

abes gelmek: Söz konusu deyim *abes kaçmak* deyiminin varyantıdır. Deyime EAT'de *saçma olmak*⁶ anlamıyla rastlanmıştır.

“Buradan İstanbul'a geçip İstanbul üzerinden Bakü'ye gitsem hem aynı zamanı harcayacağım hem de böylesi bir rota bana *abes gelecek* (*Nar Ağacı* [NA], s.15).”

“Gençliğin sınırı olarak elli yaşı çok görmesi *abes geldi* bana ama konunun üstüne gitmedim tabii (Kür, 1992, E-kitap).”

aklı geride kalmak: *Aklı arkada kalma* (ATS); *aklı bir yerde olmak* (TDK) deyimleriyle benzer anlam taşıyan ifade, başkasına emanet edilen bir iş, kişi veya bırakılan bir şey ya da kimseyle ilgili tedirgin olmak manasına gelmektedir.

“Kebapçı Elekber'in kınalı sakallarını elleri titreyen çırağına emanet ederken *aklı geride kaldı* gerçi ama yeni müşterileri bekletmeye gelmezdi (NA, 111).”

“Bu kez *aklın geride* de kalmaz. Öneri senden gelsin istiyorum gene de...” (Kür, 1986, E-kitap).

bedenini kan basmak: *Yüzünü/ yanağını kan basmak* olarak geçen ve “utanmak” anlamına gelen deyimle benzemekle birlikte anlam olarak ayrılmaktadır. Yazar, ifadeyi, “heyecanlanmak” manasında kullanmıştır.

⁶ Söz konusu bilgi Mehmet Kanar'ın İkinci Bayezid Divanı'nın sözlüğü paylaşımında geçmektedir.(Bkz. <https://www.facebook.com/groups/1384149648520894/posts/1817471021855419/>).

“Ben bütün bunları yaşamış mıydım? Bir tebessüm takıldı dudağıma. *Kan bastı bedenimi*. Dahası yoktu bunun (NA, 42).”

belleğine yerleştirmek: *Aklına yerleştirmek; aklına yer etmek* (ATS) deyimleri ile yakın anlamlı olup bir olayın tekrar hatırlanmak arzusuyla hafızaya kaydedilmesini ifade etmek için kullanılmıştır.

“İran tümüyle kendi içine kapanırken Taht-ı Süleyman-Trabzon hattındaki yazışma bir kez daha kesilmiş, ben de şu adresi nice cevapsız mektuplar serüvenine ekleyerek *belleğime yerleştirmiş*, zamanına değin rafa kaldırmıştım (NA, 13).”

“Çünkü gözümü kapatmış ve pencereleri örtmüş olmama karşın eski duyumları *belleğime yerleşmiş* olan ışık ve güneş idelerini istediğim zaman getirebildiğim gibi, istediğim zaman bu ideleri bırakıp onların yerine gülün kokusu ya da şekerin tadı idelerini götürebiliyorum... (Locke’tan Çev. Hacıkadiroğlu, 1974, E-kitap).”

“Babam Esat Bey merhum, bu sözleri o kadar çok tekrarlardı ki *belleğime yerleşmiş* (Boysan, 1988: 219).”

boynunu satıra uzatmak: Söz konusu kullanım “elde etmek istediği sonuç uğruna ölüm dâhil her türlü tehlikeye açık olmak” anlamına gelen *ölümü göze almak* (TDK) deyimiyile yakın anlamdadır. Deyime “Ya bu bıçağı bulup getirirsin yahut *boynunu satıra verirsin* (Masal Zinciri, 1948: 274)” şeklinde başka bir eserde de rastlanmıştır.

“Demek İsmail de bu tabura katılacak, bu taburda *boynunu satıra uzatacağı* (NA, 196).”

böğrüne bir yumru gibi inmek: “*Böğrüne bıçak gibi saplanmak*”tan hareketle oluşturulmuş bu kullanım, Türkçe Sözlük’te üzüntü duymak, manevi olarak acı hissetmek anlamına gelen *içine oturmak; boğazı düğümlenmek* (TDK) deyimleriyle de benzer anlamı karşılamaktadır.

“Bir kıstağı geçtiklerinde önlerine aniden çıkan manzara Büyükhanım’ın *böğrüne bir yumru gibi indi* (NA, 310).”

“Güzelim bahar sabahı gazetede ki haber insanın *böğrüne bıçak gibi saplanıyor*. Öteden beri Babiâli basımında fukaralık yüzünden gözünü satışa çıkararak vatandaşların haberleri yayınlanırdı (Selçuk,1974: 123).”

“... *böğrüne bir bıçak saplandı* ki ne bıçak; çekip alabilmenin mümkünü yok (Işinsu, 1978: 13).”

cinnete düşmek: *Cinnet geçirmek* (TDK) deyimiyile aynı manada olan kullanım

delirmek, aklını kaçırmak, meczup olmak anlamlarına gelmektedir. Edebî eserlerde bu şekliyle kullanılmasının yanı sıra cinnet yerine *cünun* istimali de dikkat çekmektedir.

“Neticede Setterhan aşkın kazasına uğramıştı lâkin kaza büyük olsa da Mecnun değildi, *cinnete düşmemişti* (NA, 369)...”

“Ahmedi'nin “Bu düşüncede İbni Sina hayretler içinde kaldı. Platon ise hikmet konusunda *cinnete düştü*” dediği şu beytinde olduğu gibi İbni Sina da Platonla birlikte zikredilen şahsiyetlerden biridir: Muhayyer oldu bu fikretde bu Alî Sîna / *Cünûna düşdi* bu hikmetde akl-i Eflâton (Şentürk, 2020: 29).”

“...bir millet kendi talebile istiklalini feda etmek ve kendi arzusu ile esarete girmekle zilletten zillete ve *cinnetten cinnete düşmüş* demektir (Tahsin, 1933: 206).”

dağları titretmek: Korku salmak anlamına gelen deyim, *yeri göğü inletmek* kullanımıyla yakın anlamdadır.

“Ne okumuş ne de ticarete kendisini gösterebilmişti ne tuttuğunu koparabilmiş ne de attığı adım *dağları titretmişti* (NA, 115).”

düşünceleri suya vermek: İfade, anlık olarak düşüncelerden sıyrılmak, uzaklaşmak anlamına gelmektedir. Deyimin *düşüncelerini suya gömmek/atmak* varyantları da edebî eserlerde geçmektedir.

“Yakıcı, kavurucu bir güneşin altında gölün kıyısındaki bir taşın üzerine oturuyorum. Gri bulutlu şemsiyem başımda. Bir insanlar resmigeçidini seyrederken *düşüncelerimi suya veriyorum* (NA, 168).”

“Çok, birçok insan gelmiş olmalı buraya, yalnız başına, farklı zamanlarda, farklı yaşlarda *düşüncelerini suya gömmüş*, ona bir şeyler sormuş olmalı, birinin bu yaz akşamında yapmış olduğu gibi (Woolf, 2013, E-kitap).”

“Akli durulmadı bir türlü. Beyni ona isyan ediyordu. Haksızlığı kabullenemedi. Fırlatıp *düşüncelerini suya attı* (Adıbeş, 2014: 200).”

feleğin gadrine uğramak: *Feleğin çemberinden geçmek*; *feleğin sillesini yemek* (veya *sillesine uğramak*) (TDK) deyimleri gibi “hayatta acı günler görmüş geçirmiş olmak, büyük bir yıkıma uğramak” anlamlarını aktarmak için kullanılmıştır. Aslında deyim *x'in gadrine uğramak* şeklinde bir değişkene sahip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Edebî eserlerden derlenen örnekler bunu teyit etmektedir.

“Hali, tavrı zarif; ince ifadeli, *feleğin gadrine uğramış* gurbet bakışlı (NA, 16).”

“Hayır, asla! Şu dakika bile her uzvum ayrı ayrı titriyor, *feleğin bunca gadrine uğramış* bir kadına bu nasıl bir muameledir? (İlhan, 1988: 108)”

“Köse Sultan’ın *gadrine uğramak* korkunç bir şeydi (Sözen, 1963: 15).”

“Avrupa’nın bin türlü zulüm ve *gadrine uğramak* suretiyle her türlü esaret duygularının ıstıraplarını çekmiş olan Mısır’da, Hindistan’da, Rusya’da ve Afrika’da Müslüman kardeşlerimiz gözlerini Allah’ın... (Aydemir, 1975: 195).”

gözlerinin ferî sönmek: *Gözlerinde fer kalmamak* (ATS), genellikle hüznün, hayal kırıklığı ya da yorgunluk nedeniyle insanın yaşama sevincinin kaybolması anlamını karşılamaktadır.

“Artık *gözlerinin ferî söndüğünde*, daha da hazini hafızası kelimelerine ihanet edip Farsça sözcükler dilinden yapraklar gibi ağır ağır düştüğünde, yerine yenileri koyulamayan eksik kelimeler meramına artık yetmeyince oysa meram giderek daha da çoğalınca Menije görünmeye başlamıştı evimizde (NA, 12).”

“Senden övgüyle bahsederken Hacı Malik’in *ferî sönmek üzere olan gözlerinin* ışıltısı neredeyse bütün Semerkant’ı aydınlatacak kadar güçlüydü (Gündoğdu, 2020, E-kitap).”

gözünü gelen geçene yummak: Özellikle alışverişlerde tok satıcıların bir şey satma çabasında olmamalarını anlatmaktadır.

“Zengin Acem; hayatlar, yaşanmışlıklar üzerinden para kazanan meslektaşlarının çoğu gibi doymuş, *gözünü gelen geçene yummuş*, dükkânın içine serdiği hasırın üzerinde ha uyudu ha uyuyacaktı (NA, 150).”

gözünü uydurmak: Karşı tarafa sezdirmeden, fark ettirmeden küçük bir delikten bakmak anlamına gelmektedir.

“*Gözünü uydurdu*, kalbi ağzından çıkacak zannederek uğursuz adamlara bakmaya başladı (NA, 310).”

“Açılan deliğe bir *gözünü uydurdu* (Tepedelenlioğlu, 1945: 307).”

“Anahtar deliğine *gözünü uydurdu*... Aman Allah’ım, tam kendisinin istediği gibi bir kadını bu Hayriye Hanım (İzgi, 1971: 188).”

“Eğildi ve anahtar deliğine *gözünü uydurdu*. Işığa benzer bir şey göremedi. (Safa, 1971, E-kitap).”

hayatın kantar(lar)ından geçmek: İfade, TDK Güncel Türkçe Sözlük’te yer

alan *feleğin çemberinden geçmek* deyimiyile benzer anlamdadır.

“Ezcümle, *hayatın bariz kantarlarından çoktan geçmiş*, kalbin hassas terazisine düşmüşlerdendi (NA, 50).”

hayrın yolunu tıkamamak: Söz konusu kullanım, yaşanılan ya da yaşanılacak olan güzel bir duruma veya bir işin gerçekleşmesine engel olmamak anlamında kullanılmıştır. Deyim, *hayrın önünü kesmek* şekli ile Kalem Suresi’nde de geçmektedir.

“Neticede her işte bir hayır vardı ve *hayrın yolunu tıkamamak gerekti* (NA, 500).”

“Sakın uyma: Servet ve hanedan sahibi diye, o bol bol yemin eden, değersiz adama! O gammaz, söz gezdiren, *hayrın önünü kesene*, o saldırgan, günaha dadanmışa! Şerefsiz, kaba, hem de soysuz olana! (Kalem (68): 10).”

hesapları bağlamak: Söz, *günün kârını zararını belirleyerek hesabı kapatmak* anlamına gelmektedir. Kubbealtı Lugatı’nda *hesabı kapamak (kapatmak)*: 1. Alacak verecek bırakmamak. 2. mec. Geçenleri unutmak, ilgisini kesmek, şeklinde geçmektedir.

“Doğruca Kapalıçarşı’ya gitti, Yakut’u sordu. Çırac ‘Biraz önce çıktı ağam’ dedi. ‘*Hesapları bağladı*’ (NA, 218).”

içi doğranmak: ‘Birine ya da bir şeye acıyarak çok üzülme’ anlamına gelen *içi paralanmak (veya parçalanmak)* (TDK) deyiminin bir varyantı olan *içi doğranmak*, yaşanılan üzüntünün büyüklüğünü aktarmaktadır. Benzer bir kullanım Kubbealtı Lugatı’nda *doğranmak* fiilinin açıklamasında bulunmaktadır: mec. Kesilir parçalanır gibi acımak: “Kolları bacakları doğranmak.” “İçi ciğeri doğranmak.” Nar Ağacı’nda *ciğeri doğranmak* ifadesi de geçmektedir. Deyime, Ayverdi’nin İbrahim Efendi Konağı adlı eserinde de rastlanmıştır:

“Acı bir tebessüm geçti içimden, *içim doğranarak* baktım bu beş satır, yedi cümleye (NA, 211).”

“Şu yavrucak” diye içini çekti *ciğeri doğranırken* (NA, 275).”

“Kendisi pek genç sayılmazdı amma etrafındaki körpe dulların haline baktıkça *ciğeri doğranıyordu* (Ayverdi, 1964: 235).”

içinden tebessüm/ümit geçmek: Bir durum karşısında içten içe sevince/ ümide kapılmak anlamına gelen deyimlerdir. *Yüzünden gülümseme geçmek* şeklinde bir

versiyon da mevcuttur.

“İçinden bir tebessüm, hatta bir ümit geçti (NA, 73).”

“Yüzünden bir gülümseme geçti (Öz, 1992, E-kitap).”

İçine tereddüt düşmek: İçine kurt düşmek deyiminin değiştirime⁷ uğramış şeklidir. Bu şekliyle söz, bir şeyi yapıp yapmama konusunda karar verememe veya şüpheye düşme anlamına gelmektedir.

“Azam oradaydı ama Setterhan, eli ayağına dolaştı, tereddüt düştü içine, kapıdan geri döndü (NA, 157).”

İpi kopmuş bir kukla gibi: Bu ifade birinin aniden hareketsiz kalmasını, olduğu yere yığılmasını tasvir etmek için kullanılmaktadır. Çeşitli eserlerde de tespit edilmiştir.

“Sonra ipi kopmuş bir kukla gibi, masaya, yanağının üzerine yıkıldı, kolunun üzerinde sızdı (NA, 222).”

“Başı, ipi kopmuş bir kukla kafası gibi göğsüne düştü. Gözlerini kapadı (Yücel Dergisi, 1940: 162).”

“Fazilet Hanım, ipi kopmuş bir kukla gibi durdu (Yesari, 1976: 248-253).”

“Azra, ipi kopmuş kukla gibi, uzun ve ince boynu üzerinde doğru tutamadığı başı, göğsünün üstüne düşüvermişti (Eken, 2023, E-kitap).”

kalbi çatlamak: Kalbi (veya kalbini) yerinden oynamak (veya fırlamak) / yüreği yerinden oynamak (TDK) deyimleri gibi yaşanan bir durum karşısında kişinin aşırı derecede heyecana kapılmasını anlatmak için kullanılmıştır. İfadenin heyecanlanmak anlamının yanında farklı eserlerde “çok bunalmak, yorulmak” anlamlarıyla da kullanıldığı tespit edilmiştir:

“Bir tek cümle. Bütün ırmakların yönü işte o zaman değişiyor. Çünkü bu cümle, gayrimümkün zannettiklerimin, tahayyülümün sınırları dışında kalan bütün hayallerimin mümkünler faslında durduğunu ilk kez gösteriyor bana. Mümkün! Öyle olmasa “Ne zaman?” diye sormazdı. *Kalbim çatlayacak* (NA, 19).”

⁷ Usta, değiştirimi, kalıp sözlerin veya belli durumlarda kullanılarak kalıplaşan ifadelerin bir bölümünün değiştirilmesi veya bu ifadelere söz, sözcük öbeği vb.nin ilave edilmesi şeklinde ifade etmektedir. Bkz. Çiğdem Usta, *Mizah Dilinin Gizemi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 91.

“*Kalbi çatlamak* üzereydi, sol omzunun arkasından kulağına doğru fırladarcasına seslendi (Gündüz, 1939: 294).”

“*Kalbi çatlamak* üzereydi, sürü halinde yürüyorlardı şimdi, üniformalı insanların kontrolüne giriyordu her şey, normal hayat geride kaldı (Kuyaş, 2011, E-kitap).”

kalbi kamaşmak: Yaşanılan güzel bir durum karşısında aşırı heyecanlanmak anlamında kullanılmıştır. Parlakpınar ve Çiftçi⁸, Hasan Ali Toptaş’ın *Uykuların Doğusunda* adlı romanında rastladıkları bu ifadeyi deyimisel sapma olarak değerlendirmiş ve “*gözleri kamaşmak*” deyiminin yansıması olarak ele almışlardır.

“O yüzden *kalbimin kamaşması* anlatılmaz; kolay kolay kimseye nasip olmaz ki bu (NA, 166).”

“O kadar güzeldi ki gördüğü şey, kendisine bir başkası, cam ustasına kendisi gibi bakarken camcının da *kalbi kamaştı*. (Bekiroğlu, 2006: 188).”

“İnip gençliğinin yamaçlarından geçiyorsun, bir *kalp kamaşması* halinde balkıyarak⁹ kendine (Koç, 2021, E-kitap).”

kalbinin üzerine çöreklenmek: Yaşanan büyük üzüntüyü, sıkıntıyı ifade etmek için kullanılan sözü kuran *çöreklenmek* eylemi, Türkçe Sözlük’te “bir duyguyu güçlü ve sürekli olarak duymak” mecaz anlamıyla yer almaktadır.

“‘Çocuk’ dedi, ‘Rusya’da yaşamakta olan bütün acılar senin *kalbinin üzerine çöreklenmiş*, onun bütün acıları senden soruluyor, öyle mi? (NA, 221).’”

“Bir müddet yürüdükten sonra, sıkıntısının geçmediğini gördü. Kocaman bir yılın, *kalbinin üzerinde çöreklenmiş* gibiydi (Kandemir, 1974, E-kitap).”

“*Kalbinin üzerine çöreklenmiş* sıkıntıyı gideremedi. Kendisini yapayalnız hissetti (Bekiroğlu, 2009: 291).”

katmer gibi açılmak: Katmerin kat kat olma özelliğinden çağrışımla oluşturulan ifade “çoğalmak, artmak” anlamını karşılamaktadır.

“Merak, zamanı gelmiş bir *katmer gibi açılıyor* içimde (NA, 14).”

⁸ Murat Parlakpınar ve Fethullah Çiftçi, “Hasan Ali Toptaş’ın *Uykuların Doğusu* Adlı Romanı Üzerine Stilistik Bir İnceleme”, *Turkish Studies*, C:11, S: 21, 2016, s. 354.

⁹ Balkı-: parıldamak, ışık saçmak.

Kabak çiçeği gibi açılmak deyimini kuruluşça andıran ifadeye farklı manada Şirazi'nin Bostan'ında da rastlanılmıştır:

“Koskoca Gazneli Mahmut Han, hiçbir güzelliği olmayan bir kadına neden ve nasıl meftun olur? Bir bülbül, rengi, kokusu ve şekli güzel olmayan, *katmer gibi açmayan* güle âşık olabilir mi? (Şirazi, 1967, E-kitap)” şeklinde geçmektedir.

keder bağlamak: Sözlüklerde *keder çekmek*, *keder vermek* deyimleri yer alsada *keder bağlamak* bulunmamaktadır. İfade, ‘çok üzülme, üzüntüye kapılmak’ anlamına gelmektedir. Benzer bir kullanım, *köñülni kara kayğu tut- (gönlünü keder bağlamak)* şeklinde ‘çok sıkıntılı bir durum içine düşmek’ anlamıyla Çağatay Şairi Atâyi'nin gazelinde geçmektedir.¹⁰

“İyi ki, diyor. Ne dediğini bilmiyorsunuz. Yoksa *keder bağladınız* (NA, 321).”

kendini hevesten hevese atmamak: Söz konusu deyim ile *daldan dala konmak* deyimine anıştırma yapılmıştır. Romanın baş kahramanlarından Zehra'nın ruh hâlini anlatmak için oluşturulmuş bu kullanıma ‘sürekli yapacak başka uğraşlar aramak’ anlamı verilebilir. Eserlerde “*hevesten hevese koşmak, bir hevesten başka hevese kapılmak*” şekli de mevcuttur.

“Sığınacak bir liman bulamadığından da *kendini hevesten hevese atıyor* (NA, 75).”

“Sığınacak bir liman bulamadığından *kendini hevesten hevese atıyorsun*. Bu ciddi bir iş, önce doktoranı bitir, sonra romanını ya da önce romanını sonra doktoranı (Güzelce, 2014, E-kitap).”

“Ömrü bir düş gibi *bir hevesten bir hevese koşmakla*, yenilikler, istekler peşinde geçmişti, bu çeşit davranışlar değil miydi onu ta Amerika'ya kadar sürükleyen (Gürel, 1962: 56).”

“Ali ise İstanbul'la Yıldıztepe arasında durmadan gidip gelmeye, o mektepten bu mektebe geçerek *bir hevesten başka hevese kapılarak* avare, tasasız bir ömür sürmeye başladı. Zaten onunla meşgul olacak, yaptıklarına müdahale edecek kimse de yoktu (Celâl, 1945: 201).”

kız kısmı ağır gerek: Deyim, geçmişten gelen kültürel kodlamaları yansıtmaktadır. ‘Kız kısmı’ oldukça yaygın bir kullanımdır ve kadınlara biçilen kalıp davranışları anlatmak için kullanılır. Aşağıda kadının davranışlarında daima

¹⁰ Arzu Sağlam, *Klasik Öncesi Çağatay Türkçesi Metinlerinde Kalıplaşmış Söz Birlikleri*, , Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, 2019, s. 60.

ölçülü olması gerektiğini vurgulayan deyim'in ve 'kız kısmı'nın kullanımının örnekleri yer almaktadır:

"Milleti peşimize takma. *Kız kısmı ağır gerek* (NA, 81)."

"...*kız kısmı* dediğin biraz ağır olur. Ne gülmen duruyor ne sövenden geri geliyorsun (Emir, 1992: 55)."

"*Kız kısmı* ailesinin dizinin dibinde oturur, İstanbul'a falan gidemez!" demişti (Keskintepe, 2018, E-kitap)."

"*Kız kısmı* ocaktaki aşın üstünden yemez. *Kız kısmı* fındık fıstık, şeker lokum yemez. Bunlara alışırса dara düştüğü gün, Allah etmesin kötü yola vurur kendini... *Kız kısmı* yüksek sesle gülmez (Dayıoğlu, 1998: 57)."

kirpik kirpik üstüne vurmak: Gözlerini kapatmak (uyumak için) ya da uykuya geçmek anlamına gelen bir kullanımdır. Söz konusu kullanım farklı eserlerde *kirpik kirpiğe değmemek/vurmamak* şekillerinde, *uyuyamamak* manasında geçmektedir.

"Çözgü gününden bu yana ne zaman *kirpik kirpik üstüne vursa* aynı rüyayı görüyordu (NA, 141)."

"Arkadaşımız '*Kirpik kirpiğe vurduğum yok*. Bu halin hacı yatmazı oldum âdeta' ... deyince yanımdaki uyku düşkününü gösterdim (Hamamizade, 1949: 77)."

"Uyuyamıyor ki Hüseyin. Girişiyor yatağa, çıkıyor yataktan. *Kirpik kirpiğe değmiyor*. Hayal mi, düş mü karmakarışık duygular içinde (Sarı, 2016: 311)."

nam kalmak: Belli bir özellikle anılır olmak anlamında kullanılan *nam kalmak* deyimini uzun yıllar geçse de kişilerin yaptıklarıyla hatırlandığına atıfta bulunmak için kullanılmıştır. Deyim'in yaygın şekli 'namı kalmak'tır.

"Böyle giderse İttihatçılardan da tarihe 'koca devleti dağıtan adamlar' olarak bir *nam kalacak*, korkarım bu çatır çatır kopan dallar Osmanlı ağacında kök de bırakmayacak (NA, 71)."

"Ama onun *namı kaldı*. Çünkü o idareciliği sırasında hep adaletle iş gördü. Hayırlarla anıldı (Şirazi, 2011, E-kitap)."

"Cem gitti cihanda *nâmi kaldı* / Ancak görünürde câmı kaldı (Erol, 1992: 92)."

nazara uğramak: Söz konusu kullanım 'uğursuzluk, kötülük getirdiğine inanılan kıskanç veya hayran bakışlar dolayısıyla kötü bir duruma düşmek' anlamına gelen *nazara gelmek*; *göz değmek* (TDK) deyimleriyle aynı anlamı

karşılmaktadır. Deyim, Gözler'in¹¹ deyim sözlüğünde “Kötü bakışın etkisinde kalmak” anlamıyla açıklanmıştır.

“Bütün gözlerin kendisinde olduğu bu tayıb belde *nazara uğramıştı*. Erenköyü'ne giden zar zor bulunmuş bir arabanın içinde Büyükhanım facialı bir tiyatro sahnesini seyrederek gibi dışarıda olup biteni seyretmişti. (NA, 383).”

ölmeyi bayılmak zannetmek: Başına gelecek herhangi bir felaketin farkında olmamak, olacakları hafife almak anlamını karşılayan kullanım eserde, iki defa geçmektedir.

“*Ölmeyi bayılmak zannediyordu* şimdiki ateşli gençler ve resimdeki yangına bakarak yanmayı, yanmak zannediyorlardı (NA, 74).”

“Hacıbey içinden “Ah oğul!” diye geçirdi. “Bir zıpkanın, bir başlığın hevesine mi kapıldın. *Ölmeyi bayılmak mı zannediyorsun* sen (NA, 196)?”

ölüm sükûneti çökmek: Bu kullanım, *ölüm sessizliği çökmek* (TDK) deyiminin bir varyantı olarak ortamı kaplayan yoğun ve derin sessizliği ifade etmektedir. *Ölüm sükuneti kaplamak* varyantına da eserlerde rastlanmaktadır:

“Ortalığa böyle bir *ölüm sükûneti çökmüşken*, bir kulağı olan herkes kulak kesilmişken ve o böyle bir sesle haykırırken duymamak mümkün mü (NA, 28)?”

“Bir *ölüm sükûneti ortalığı kapladı*. Burada bir mukavemet teşebbüsünde bulunamazdık. Aksi halde bize hakaret için bahane arayan İngiliz askerleri bizi zorla sürüklemeye, belki de sille tokat ezmeye kalkışabilirdiler (Küçük, 2005: 224).”

sohbete dalmak: Deyim, uzun süren bir sohbette bulunmak anlamına gelen *lafa dalmak* (TDK) deyimiyle örtüşmektedir. Yaygın bir kullanımdır. *Koyu bir sohbete dalmak* versiyonu da vardır.

“Büyükçe bir masanın ucunda Halil Safa ile Celil Hikmet *sohbete dalmışlardı* (NA, 74).”

“Tam ayakta *koyu bir sohbete dalmak* üzereydiler ki Hasan Hoca geldi. O da Kemal'i karşısında görünce şaşırılmıştı (Kurt, 2008: 104).”

¹¹ H. Fethi Gözler, *Örnekleriyle Türkçemizin Açıklamalı Büyük Deyimler Sözlüğü [A-Z]*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1975, s. 181.

sözü ağzından gerisin geri itivermek: Birinin rahatça konuşmasını engelleyip susturmak, söz söylemesine imkân tanımamak anlamına gelen kalıp söz, *ağzına tıkamak; lafi ağzına tıkamak* (TDK) deyimleriyle aynı anlama gelmektedir.

“Büyükhanım son bir gayret, itiraz edecek olduysa da üç erkek, ‘O devirler eskidendi’ diye *sözü ağzından gerisin geri itiverdiler* (NA, 74).”

suları durulmak / kanı sakın akmak: *Durulmak* sözcüğünün TDK Güncel Türkçe Sözlük’te geçen mecaz anlamı *sakinleşmekten* hareketle oluşturulmuş bu kullanım, belli bir yaşa geldikten sonra kişinin enerji ve heyecanının azaldığını, eskiye nazaran olay ve olgular karşısında daha sakin bir tavır sergilediğini anlatmaktadır. *Kanı sakın akmak* da yaşlılık nedeniyle kişinin sakinleşip olgunlaştığını ifade etmektedir.

“Artık yaşlandım. *Sularım duruldu. Kanım sakın akıyor* (NA, 13).”

sütire çekmek: Gizlemek, örtmek anlamına gelen *perde çekmek* (TDK) deyiminin değiştirime uğramış şeklidir. Sütire, *perde, örtü* demektir.

“Patır patır dökülen karın sesi, kokusu doldurmuştu Tebriz sokaklarını ve incecik bir tabaka bütün kirlerin üzerine bir *sütire çekmişti* (NA, 361).”

şartları tartıp dökmek: Kubbealtı Lugatı’nda *tartıp biçmek* şeklinde olan kullanım *ölçüp biçmek* (TDK) deyimiyile yakın anlamdadır. Benzer bir kullanıma “Şu an kendini *tartıp dökme*, iyi kötü arasında sıkışma dönemi” şeklinde Turan’ın¹² eserinde rastlanılmıştır.

“Ciddi ciddi konuşuyoruz, *şartları tartıp döküyoruz* (NA, 20).”

şöhret sağlamak: *Şöhret bulmak (veya kazanmak)* (TDK) deyiminin bir varyantı olan bu kullanım, bir konuda ün sahibi olmak, o konu üzerine anılmak anlamlarını karşılamaktadır.

“Setterhan saraylara yakışır halıları seçmede ustaydı ve bu hususta kazandığı güven ona ciddi bir itibar ve *şöhret sağlamıştı* (NA, 147).”

“Bütün bunlar onu ilgilendirmiyordu; çünkü onun değerler dünyasında, *şöhret sağlamak* için, tarihe geçip geleceğe kalmak için bir eserin altına imza koymanın hiçbir anlamı yoktu (Baydar, 2022, E-kitap).”

¹² İlknur İnsaf Turan, *Aşk Her Yerde Sabır*, Cinius Yayınları, İstanbul, 2014, s. 112.

tamtakır velâ mangır: Romanın konusu itibarıyla muhacirlik döneminde yaşanan maddi sıkıntıları aktarmak için kullanılan deyim, ‘boş, bomboş’ anlamlarını karşılayan *tamtakır kuru bakır kalmak* (ATS) deyimiyile aynı anlamdadır. Deyime, “Tamtakir velâ mangır bir hale gelmişiz (Yücebaş ve Rasim, 1957: 106)” şeklinde bir eserde de rastlanmıştır.

“Hazine *tamtakır velâ mangır* (NA, 127).”

tanişıklık vermek: Kendini tanıtmak, birini tanıdığını belli etmek anlamını karşılayan deyim, Kubbealtı Lugatı’nda tanışlık maddesinde verilen örnekte şöyle geçmektedir: “*Tanişlık vermemiş* gezmiş benimle / Can yoldaşı imiş öz canım ile (Âşık Veysel).”

“Bir sesim olduğuna inansam, “Bak bana, benim, ben!” diyecek, *tanişıklık verecektim* (NA, 44).”

yakınlık getirmek istememek: Yaşanılan kötü bir durum karşısında kötüyü çağırmak istememek, ondan bahsetmemeye çalışmak anlamını karşılamaktadır. Yerel bir söyleyiş olarak dikkat çekmektedir.

“*Yakınlık getirmek istemedi* gerçi ama kıyametin hangi yandan koptuğunu kestirmek zor değildi (NA, 344).”

üzü değişmek: Yaşanan bir durum karşısında hoşnutsuzluğun yüze yansımaları, hoşnut olmama durumunu anlatmaktadır. Yaygın bir kullanımdır.

“Yoroz’u aşınca Büyükhanım’ın *üzü değişti*. Önlerinde aniden yükselen gri bulutları, kıyıda huzursuzca kanat çırpın martıları, çok yükseklerde dönüp duran başka türlü kuşları görünce içi bulandı (NA, 293).”

“Raskolnikov’un hareketsiz ve ciddi *üzü değişti*, sanki kendine hâkim olamamış gibi öncekine benzer sinirli bir kahkaha attı (Dostoyevski, 2023, E-kitap).”

“Kendisine ayrılan odada yalnız kalan Hacı Murat’ın *üzü değişti*; hoşnut, şefkatli, heybetli ifadesi silindi; kaygılı, düşünceli görünüyordu (Tolstoy, 2018, E-kitap).”

zihin yoklamak: *Hafızayı yoklamak* (TDK) deyiminin bir varyantı olan *zihin yoklamak* deyimini bir şeyi hatırlamaya çalışmak anlamına gelmektedir ve romanda sıkça geçen akıl, düşünce gibi soyut kavramların oluşturduğu kavram alanı içinde yer almaktadır.

“Ben bu cümleleri nerede olsa tanırdım. Harp ve Sulh’un cümleleriydi bunlar. Gözüm masa üzerindeki takvime ilişti. 5 Ekim 1916. *Zihnimi yokladım*. Tolstoy öleli 5, Dostoyevski öleli 35 yıl olmuştu... (NA, 230) ...”

“Bir an *zihnini yokladı*. Geceki olanlardan hiçbiri sabit ve vazıh bir iz bırakmamıştı (Talu, 1945: 112).”

“Belâgat! Ben ne bilirim belâgati. Vâkı’a mektepte edebiyat okumuştuk; fakat o zamandan beri on, on iki sene, bir asır geçmiş demek. *Zihnimi yokladım*, tamtakır (Fikret, 1987: 44).”

zihnine nakşetmek: Unutmamak üzere hafızaya kaydetmek anlamını karşılayan deyim, *aklına yerleştirmek*; *aklına yer etmek* (ATS); *zihnine kazımak* deyimleriyle aynı anlamdadır.

“Setterhan Taht-ı Süleyman’da doğmuş büyümüş, Mirza Han’la birlikte sık sık Tebriz’e gelmiş, ticarethanenin nasıl yürüdüğünü çocukluktan itibaren *zihnine nakşetmişti* (NA, 115).”

“...geçmiş ile geleceği arasındaki kapı olan bu yabancı kasabayı merakla inceliyor, *zihnine nakşetmek* istiyordu (Gülsün, 2023, E-kitap).”

zor(u) görmemek: *Güçlük çekmek* (TDK) deyiminin karşıtı olan ifade, zorluk çekmemek, zorlanmamış olmak anlamında kullanılmıştır. Belli bir yaşa gelene kadar hayatın güç durumlarıyla veya bir işte sıkıntıyla, dirençle karşılaşmamayı anlatmaktadır. *Zorluk görmemek* versiyonu yaygındır.

“Bu kız belli ki *zoru görmemişti* (NA, 48).”

“Yalnız bu sebeple bile Danyal mindere yenilmiş olarak çıkmıştı. Ondan dolayıdır ki, ciddi hiçbir *zor görmeden* güreşi bıraktı ve herkesi, hatta rakibini bile hayrette bıraktı (Türkoğlu, 2019: 215).”

“Kadıncağız tek kolu ile ağacı kucaklamakta devam ederek bir müddet hem dinlendi hem de söylendi ve *zoru görmeden* itaat etmeyen kimseler gibi keçiler de artık kadını sürükleyemedikleri için çaresiz beklediler (Ayverdi, 1975: 176).”

“...hiçbir *zorluk görmeden* gelecekte bir millet olup çıkacağız (Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 1974: 42)”

Bekiroğlu’nun *Nar Ağacı* Romanında Metaforik Kullanımlar

Metafor, en eski çağlardan itibaren sözü kuvvetlendirmek, süslemek veya açıklanması zor kavramları somutlaştırarak açıklamak gayesiyle kullanılmıştır. Bekiroğlu da okuyucuda istediği dramatik etkiyi yaratabilmek, soyut olan acıyı somutlaştırmak için metaforlara başvurmuş, böylece uzun uzadıya anlatıla-

bilecek duygu durumlarını az sözle, vurucu biçimde somutlaştırmıştır. Aşağıda bahsi geçen ifadeler yer almaktadır.

acının ucu bükülmek: Üzerinden zaman geçen bir anının tekrar hatırlanmasıyla duyulan hüznü tarif etmek için oluşturulmuştur.

“Ama Sofya’yı düşününce Setterhan’ın içinde bir *acının ucu büküldü* (NA, 469).”

ağzından deniz dökülmek: İfade, etkileyici, coşkulu ve harekete geçirici tarzda konuşmak anlamına gelmektedir.

“*Ağzından dalgalı bir deniz dökülüyordu* ve onunla bir kez olsun göz göze gelenin bu gözleri unutmaya artık imkân yoktu (NA, 129).”

direği kırılmak: Konuşma toplumunda yaygın olan “evin direği” ifadesine göndermedir. Evin direği, ailede erkeği genellikle de babayı temsil eder. Direği kırılmak, eşini kaybetmek anlamında kullanılmıştır. Direk erkek eş ile, kırılmak ölüm ile eşleştirilerek metaforik bir söyleyiş gerçekleştirilmiştir.

“Bir yıl önce tayini buraya çıktığında, dul bir kadın olan annesi ‘Dünyada bırakmam oğlumu’ diyerek zaten *direği kırılmış*, evini ocağını kapatmış, kızını da yanına alarak Trabzon’a yerleşmişti (NA, 74-75).”

kalbin hassas terazisine düşmek: Söz konusu ifade kişinin duygu, düşünce ve hareketlerinde hassas davranması, incelikli hissetmesi veya aşk acısı çekmesi olarak anlaşılabilmektedir.

“Ezcümle, hayatın bariz kantarlarından çoktan geçmiş, *kalbin hassas terazisine düşmüşlerdendi* (NA, 50).”

kendi içine akmak: Romanın baş kişilerinden biri olan Zehra’nın abisi İsmail’in ruh hâlini anlatmak için oluşturulmuştur. Kişinin duygu ve düşüncelerini kendi içinde yaşaması, dışarıya anlatmaması olarak anlaşılabilmektedir.

“İsmail derin ve uysal bir ırmak gibi *kendi içine akmış*, orada göllenmiş, tortulanmıştı (NA, 49).”

ruhuna maya atmak: Birini bir hususta desteklemek, bir konuda kişiye cesaret vermek, bilgeliği, tecrübesi ve yeteneğiyle rehber olmak manasına gelmektedir.

“Ama resim öğretmeni onun kabiliyetini bir bakışta anlamıştı ve *ruhuna maya atmıştı* (NA, 77).”

zihninin içinde burgulanmak: *Zihnini kurcalamak (veya tırmalamak)* (TDK) deyimini hatırlatan bu kullanım, düşünölmek istenmeyen bir şeyin sık sık hatırlanması veya unutulmaması anlamını taşımaktadır. *Burgulanmak* eylemi, bu hâlin rahatsızlık boyutunu anlatan zengin bir imge yaratmaktadır.

“Hacıbey’inse açmak istemediği hâlde hiç kapatamadığı defterler *zihninin içinde burgulandı* (NA, 272).”

Bekiroğlu’nun Mücellâ Romanındaki Deyimler

Eşini erken yaşta kaybeden Neyyire Hanım’ın toplumsal baskıların yarattığı zihinsel çerçevede, kızı Mücellâ’yı katı bir disiplinle yetiştirmesini ve Mücellâ’nın evlenemeyerek başka hayatların bir parçası olmasını anlatan bu eserde tarihî olaylar fon işlevi görmekte ve kullanılan deyimler duyguları nakletmek yanında bu fonu da tamamlamaktadır.

balon gibi sünmek: Bir duygunun geçiciliğini anlatmak için kullanılan bu ifade birdenbire özelliğini yitirmek/kaybetmek anlamına gelmektedir. *Balon gibi sünmek* varyantı yaygındır.

“Aşk, iğne batırılan *balonlar gibi sünmüş*, Güzide’nin gözlerindeki bağ aniden çekilivermişti (Mücellâ [M], 320).”

damarlarındaki kan bumbuz kesmek: *Buz kesilmek* ve *kanı donmak* (TDK) deyimleriyle aynı manayı karşılayan kullanım, bir durum karşısında donakalmak; çok korkmak anlamlarına gelmektedir.

“Oysa muhacirlikten önce burunlarının dibinde aniden belirerek Trabzon’u bombalayan Rus gemisi Kraliçe Maria’nın ürkütücü heyûlası şu an bile *damarlarındaki kanı bumbuz kesmeye* yetmişti (M, 81).”

feleğin rengine aldanmamak: Söz konusu kullanım yaşanan güzel durumlarda dikkatli olunması ve her zaman bir terslik ya da olumsuzluk çıkma ihtimalinin göz önünde bulundurulması gerektiğini ifade etmektedir. Deyim, Ziya Paşa (1870, E-kitap)’nın *Terkib-i Bend*’inde “Pek rengine aldanma felek eski felekdir / Zîrâ feleğin meşreb-i nâ-sâzı dönekdir “Feleğin rengine pek aldanma, dünya yine eski dünyadır / Çünkü dünyanın uygunsuz tabiatı dönektir.” şeklinde geçmektedir.

“Müzeyyen Hanım da bu şehrin bir ferdi, bir evlâdı oluverdi. Ama *feleğin rengine pek aldanmamalı* (M, 76).”

inzibat altına al(ın)mak: Bu kullanım, bir olay, durum ya da hareketi denetim altına almak anlamına gelen *kontrol altına almak* deyimiyile aynı anlamdadır.

“O kadar ki içinin, en fazla da kendi içinde kontrol edilmesi, *inzibat altına alınması* gerektiğine kani olan Mücellâ olup biteni Filiz’e anlatmamakla kendini bir yandan sınıadı, öbür yandan cezalandırdı (M, 67).”

“Ya çeşmenin kapatılması ve yahut bu su menbainin ıslahı ve *inzibat altına alınması* lâzım geldiğini izah ettim (Noyan, 1956: 35).”

(kalbi) nasır tutmak: Söz konusu kullanım, duygusuzlaşmak, duyarlılığını yitirmek anlamına gelen nasır bağlamak (veya tutmak) (TDK) deyimiyile örtüşmektedir. *Kalbi nasır bağlamak* varyantı da vardır.

“Fakat bu işin böyle gitmeyeceğini *kalbi nasır tutarken* anladı (M, 35).”

“Onun gibi *kalbi nasır tutmuş* birini geri döndürmenin mümkün olmadığını ikimiz de çok iyi biliyoruz. (Pala, 2020: 182).”

“Demek her şeyden bezmiş, usanmış, kafası durmuş, *kalbi nasır bağlamış*, insanlığın akıbetinden bile ümidini kesmiş bu yorgun, bitkin, bu yirmi beş yaşında ihtiyarın bir anası hem de onu, bir küçücük çocuk bekler gibi merak ve telâşla bekleyen bir anası vardı (Karaosmanoğlu, 1953: 255).”

kimya olmak: Bir zamanlar önemsiz, değersiz olan bir şeyin daha sonraları değer kazanıp kıymetlenmesi anlamını karşılayan kullanım, *kıymete binmek* (TDK) deyimiyile benzer anlamdadır.

“Bir avuç çivi kimya olmuş. En ufak eşya parçası kıymete binmiş (M, 82).”

kör kilit olmak: Yıllarca işleyen bir ticarethanenin artık eskisi gibi işlemez olmasını anlatmak için kullanılmıştır.

“Onca yıl tıkr tıkr işleyen kapı şimdi mi *kör kilit olmuştu?* (M, 32)”

“1951 yılından beri göçe kapalı tutulan Bulgar sınırı ilk kez biraz aralandı. *Kör kilit* ilk kez açıldı (Şimşir, 1986: 326).”

kurup kaldırmak: Bir düşünceyi kurup kaldırmak olarak kullanılan deyim bir olay ya da konu üzerine çokça düşünmek anlamına gelmekte ve yerel söyleyiş olarak kullanılmaktadır.

“Yine de bir göz kırpmının üzerine bile bu kadar uykusuz kalan, o kadar *kurup kaldıran* Mücellâ içinde derin bir acılık hissetti (M, 69).”

nabız gibi atmak: Söz konusu kullanım yaşam sevincine, giderek artan bir canlılığa, körpeliğe sahip olmak anlamına gelmektedir. İfadenin edebî eserlerde farklı anlamlarda kullanıldığı da görülmektedir.

“Her şeyi ciddiye almaya yazgılı, yalnız ve mutsuz ama mutsuzluğunun farkında bile değil, kendi içinde *bir nabız gibi atarak* çoğalıp duran bir kız çocuğu ile kuruyup gitmiş yaşlı bir kız arasında yaşanması her zaman için olası bir sahneydi bu (M, 338).”

“İsteğiye, *nabız gibi atarak*, olanca giziyle diretiyor, kendinden başka her şeyi boğuyordu (Lawrence, 2009, E-kitap).”

“Bu çarpıcı manzaranın *nabız gibi atarak* ifadelendirdiği bir bekleyiş var ki ona ancak büyük bir şahsiyet lâyıık olabilir (Kısakürek, 2014, E-kitap).”
“Yerde kızgın sıcaklığın *bir nabız gibi atarak* çatlattığı bir mera, burası Dotan Merası (Adıvar, 2018, E-kitap).”

naturası bozulmak: İnsanlığın özünün değiştiği anlamına gelen bu kullanım, insanların doğasının olumsuz yönde başkalaştığına vurgu yapmaktadır. Kayseri Ağzı Sözcükler kitabında “*naturası bozuk*”, rahatsız, rengi kaçık, hasta kişi; “*naturası bozulmak*” ise rahatsızlanmak, rengi kaçmak, hastalanmak” olarak açıklanmaktadır (Yedekçioğlu, 1989: 789). Bu anlamlar, *Nar Ağacı*’ndaki anlamlarla örtüşmemektedir. Ancak Kalfa ve Kraliça adlı eserde *naturası bozuk*, kişiliği bozuk insanları kastetmek için kullanılmıştır.

“*Naturası bozulmuştu* insanların. Babanın oğula sevgisi, oğulun babaya sevgisi kalmamıştı. Kardeş kardeşe düşman olmuş, bir kez daha ‘kemâl-i nefret’ kalplere girmişti (M, 312).”

“Kozmopoliz kraliçam, Oriente yaşayanların Oksidentte yaşayanlar tarafından boyun eğdirilmediği, köleler ve *naturası bozuk* çulsuz avamlar hariç, insanların eşit olduğu, birbirleriyle evlenebilip özgürce ticaret yapabilecekleri, fakat bunları, kurallarını Bey’in koyduğu bir uygarlık anlayışı ile gerçekleştirebilecekleri bir muhteşem ülküdür (Algör, 2016, E-kitap).”

neresinden vursan dökülmek: İfade, bir durumla, kişiyle ilgili olumlu hiçbir yönün olmaması anlamına gelmektedir. ‘Neresinden tutsa elinde kalmak’ kullanımıyla örtüşmektedir.

“*Neresinden vursan dökülüyordu* kısacası. Suna mı Müzeyyen Hanım’a gelin olacaktı? (M, 147)”

“Geyikli Baba: ‘Ne kadar parçalanmış bu Anadolu Şeyhim?’ dedi; ‘Yamalı bir yazma ki *neresinden tutsan elinde kalacak*. Kaldır da bu yazmayı Bizans’ın üstüne ört nasıl örteceksen... (Sepetçioğlu, 1973: 184).”

öfke burnunun ucunda birilmek: Öfke, kızgınlık hâlinin aşırılığını anlatmaktadır. *Öfkesi burnunda* deyiminden mülhemdir. Bekiroğlu, deymi “öfkeleri burunlarının ucunda” şeklinde de kullanmıştır.

“Öfke, *burunlarının ucunda birikti* (M, 191).”

“Trafikte en saygın olanlar usta sürücülerdir. Ne gösteriş yapmaya ihtiyaçları vardır ne de *öfkeleri burunlarının ucundadır* (Bekiroğlu, 2009).”

öğüt dağıtmak: *Öğütte bulunmak* (TDK) deymiyle yakın anlamda olan kullanım, *birçok kişiye* yapması veya yapmaması gereken şeyler için yol göstermek, nasihat etmek, akıl vermek anlamını karşılamaktadır.

“Adı çaresaza değil ama akıl hocasına çıkmıştı. Bir çeşit akıldanelik sediri üzerinde köşeye kurulmuş, Lokman olup şifa dağıtmaya da kocamış, *öğüt dağıtıyordu* (M, 275).”

şefkat kesilmek: Söz konusu ifade, karşıdaki varlığa yoğun şekilde sevgi, merhamet hissetmek, göstermek anlamında kullanılmıştır. Başka eserlerde de deyim kullanıma rastlanılmaktadır.

“İste” dedi Mücellâ. Sesi serapa *şefkat kesilmişti* (M, 154).”

“Her şey *şefkat kesildi* o anda. Çöller ve ummanlar dolusu şefkat (Nur, 2023, E-kitap).”

“O kaya gibi karakterin bazı kere öyle yumuşadığı, merhamet ve *şefkat kesildiği* olurdu ki insanın ‘Ne olur Çetinkaya şu iki ucun ortasında bir adam olsaydı’ diyeceği gelirdi (Aygen, 1982: 45).”

vabis¹³ kornası gibi: Rahatsız edici güçlü bir sesi ifade etmek için kullanılmıştır. Yerel bir kullanım olarak dikkat çekmektedir.

“Ona kalsa bu sokaktaki kızlar sürekli, *İryan çakalı gibi* çığırır, oğlanlar da *vabis kornası gibi* bağırp dururdu (M, 45).”

¹³ Bir tür korna çeşidi.

yağmur gibi yağmak: (bir şeyin) arkası gelmek; ardı arası (veya arkası) kesilmemek (veya gelmemek) (TDK) deyimleriyle benzer anlamda kullanılan *yağmur gibi yağmak* deyimini bir şeyin peşi sıra gelmesini ifade etmektedir.

“İstanbul’da ve Ankara’da Cumhuriyet’in 50. yılı kutlanırken bir yandan da her şeyin fiyatı artmış, zamlar *yağmur gibi yağmış*, Türk halkı enflasyonla yakından tanışmış olsa da çarşıya inmek için iki yokuş inip çıkmıyordu artık Mücellâ (M, 283).”

“Sağıma soluma *yağmur gibi mermi yağıyor*. Mermiler, saplandığı yerden çamurları savuruyor havaya (Öz, 1991, E-kitap).”

“Ermeniler köyümüze o kadar mermi attılar ki, mermiler her yerden *yağmur gibi yağıyordu*. Komşumuzdan üç kişi öldü. Herkes ağlıyor, bağırıyordu (Naskali ve Koç, 2003, E-kitap).”

zamanı okumak: Zamanı okumak ya da zamanı okumayı öğrenmek deyimini tecrübe edinerek doğa olaylarından hareketle mevsimleri tanımak, tahmin etmek anlamına gelmektedir. Benzer bir kullanım ‘mevsimleri okumak’ şeklindedir.

“... bacada tüten dumanın renginden, yönünden, gövdesi kıpırtısız fakat tepedeki dalları ağır ağır sallanan servilerin dilinden mevsimleri tanıdı, takvimini çıkardı, *zamanı okumayı öğrendi* (M, 62).”

“*Mevsimleri okumak*, rüzgârın yönüne göre hareket etmek, Ay’ın durumuna göre nasıl yönelmeleri gerektiğini bilmek, diğer unsurlar olarak sayılabilmektedir (Büyüksahin, 2018: 80).”

Bekiroğlu’nun Mücellâ Romanında Metaforik Kullanımlar

Eserde azla çoğu anlatmak minvalinde az sayıda metaforik söyleyiş de tespit edilmiştir. Tespit edilen ifadelerin daha çok bir durumu tasvir etmek için oluşturulduğu görülmüştür.

biraz tütüp sonra sönmek: Söz konusu kullanım bir durumun geçiciliğini, kısa sürmesini ifade etmektedir.

“Fakat o hele de annesiyle çarpışacak, ona baş kaldıracak, bir zafer için bu kadar hasar alacak, daha önemlisi aldığı hasarla hiçbir şey olmamış gibi yaşayacak biri değildi. Gerçi *biraz tütüp sonra sönmeydi* ama sindi ve ezildi (M, 149).”

İvyan¹⁴ çakalı gibi: İvyan, Trabzon’da bir yerleşim yerinin adıdır. Yörede, İvyan kökenli bazı şahısların kurnaz tavırları bir genelleştirmeye yol açmış ve

¹⁴ Sürmene ile Of arasında Of’a bağlı bir köydür. Bugünkü adı ise “Yazlık” olarak geçmektedir.

‘çakal gibi kurnaz’ benzetmesine atfen ‘İvyan çakalı’ yerel söyleyişi ortaya çıkmıştır. Bekiroğlu, bu söyleyişe göndermede bulunarak mecaz olan çakalı gerçek olarak ele almış ve *İvyan çakalı gibi* sözünü rahatsız edici, tiz bir sesi ifade etmek için kullanmıştır.

“Ona kalsa bu sokaktaki kızlar sürekli, *İvyan çakalı gibi* çığırır, oğlanlar da *vabis kornası gibi* bağırıp dururdu (M, 45).”

ortaya ateş dili atmak: İfade, aşk dolu, tutku yaratacak, kadın ve erkek arasında bir ilişki başlatabilecek sözler söylemek manasında kullanılmıştır.

“Oysa bir zamanlar Yusuf Ziya’nın gözlerinde mesken tutmuş bakışların şimdi şu ferî sönmüş gözlere yerleştiğini fark etmemek için kör olmak lazımdı. Demek o alevli yılan gözlerini kaldırarak Güzide’nin yüzüne bakmıştı Erzincanlı er. Zavallı aptal bir kadının söndürmeye gücünün yetmeyeceğini bile bile *ortaya bir ateş dili atmıştı* (M, 300).”

Sonuç

Bekiroğlu, son dönem Türk edebiyatının önemli yazarlarından biridir. Yazarın *Nar Ağacı* ve *Mücellâ* romanlarında hem tarihi gerçekleri hem de kültürel unsurları kendi bakış açısıyla bir kurgu içerisinde okuyucuya sunduğu söylenebilir. Çalışmada bu eserlerdeki deyimler ve metaforik söyleyişler tespit edilmiştir. Nihayetinde yazarın *Nar Ağacı* romanında 46, *Mücellâ* romanında ise 17 deyim yer verdiği görülmüştür. Bu deyimlerin hiçbiri mevcut biçimleriyle çalışmada esas alınan sözlüklerde geçmemektedir. Yazar, bunların bazılarında “sularım duruldu / öfke *burunlarının ucunda birikti*/ böğrüne bir *yumru* gibi indi” örneklerinde görüldüğü gibi tasarrufta bulunmuştur. Deyimlerin çoğu ise farklı edebî eserlerde geçen ve yazarın edebî birikiminin yansıması olarak kullandığı versiyonlardır. Bütün bu kullanımlar, kalıp sözlerin zamanla varyantlaşığına ve yazarların yeniden üretimlerle söz varlığına katkıda bulunduğuna işaret etmektedir.

Yazar azla çoğu anlatmak amacıyla deyimlerin yanı sıra metaforlardan da faydalanmıştır. Bu minvalde *Nar Ağacı* romanında 7, *Mücellâ* romanında ise 3 sanatlı söyleyiş (metaforik kullanım) tespit edilmiştir. Bu metaforlar, anlatması güç olan duyguları ve durumları okuyucunun zihninde canlandırması bakımından da önem arz etmektedir. Sonuç olarak Bekiroğlu’nun eserlerinde eğretilmelere ve deyim versiyonlarına yer vererek binlerce yıldır devam eden Türkçenin işleniş sürecine katkı sağladığı görülmektedir.

KAYNAKLAR

- ADİBEŞ, Mahir, *Eylülde Soldu Bu Çiçekler*, Sam Yayınları, İstanbul 2014.
- ADIVAR, Halide Edib, *Kenan Çobanları - Maske ve Ruh*, Can Yayınları, İstanbul 2018.
- AKSAN, Doğan, *Anlambilim*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2017.
- AKSOY, Ö. Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1995.
- ALGÖR, İlhami, *Kalfa ile Kırılıca*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.
- AYDAMIROV, Abuzar, *Tipi*, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2019.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Tek Adam: Mustafa Kemal'in Hayatı (2.cilt)*, Michigan Üniversitesi 1975.
- AYGEN, Mehmet Saadettin, *Ali Çetinkaya*, Türkeli Matbaası, Sinop 1982.
- AYVERDİ, Sâmîha, *İbrahim Efendi Konağı*, Baha Matbaası, İstanbul 1964.
- AYVERDİ, Sâmîha, *Yolcu Nereye Gidiyorsun*, Damla Yayınevi, İstanbul 1975.
- BAYDAR, Oya, *Yazarlarevi Cinayeti*, Can Yayınları, İstanbul 2022.
- BEKİROĞLU, Nazan, *Mücellâ*, Timaş Yayınları, İstanbul 2015.
- BEKİROĞLU, Nazan, *Nar Ağacı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- BEKİROĞLU, Nazan, *Sürücü Kimliği*, *Zaman Gazetesi*, *Yazar Arşivi*, *Eski Yazılar*, 2009.
- BOYSAN, Aydın, *Dostluk-Mizah Söyleşileri*, Bas Yayınları, İstanbul 1988.
- BÜYÜKŞAHİN, Ferhat, *Sarıkeçili Yörüklerin Kültür- Çevre ilişkisi İçerisinde Geleneksel Ekolojik Bilgilerinin Araştırılması*, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2018.
- CELAL, Peride, *Yıldız Tepe*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1945.
- ÇETİN, Nurullah, *Roman Çözümleme Yöntemi*, Öncü Kitap, Ankara 2009.
- DAYIOĞLU, Gültekin, *Yeşil Kiraz*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998.
- DOSTOYEVSKİ, Fyodor M., *Suç ve Ceza*, Kumsaati Yayıncılık, İstanbul 2023.
- EKEN, Ayşe Hümeýra, *Bahçemde Bir Gül Açtı- Yesari Mahmut Esat Seisi-12 (1976)*, E-kitap, 2023. https://www.google.com.tr/books/edition/Bah%C3%A7emde_Bir_G%C3%BCI_A%C3%A7t%C4%B1/v17oEAAAQBAJ?hl=tr&gbpv=0
- EKEN, Ayşe Hümeýra, *Küçük Hikâyeler- Yesari Mahmut Esat Seisi-14 (1976)*, E-kitap, 2023. https://www.google.com.tr/books/edition/K%C3%BC%C3%A7%C3%BCk_Hikayeler/y17oEAAAQBAJ?hl=tr&gbpv=1&dq=Azra,+ipi+kopmu%C5%9F+kukla+gibi,+uzun+ve&pg=PT453&printsec=frontcover

EMİR, Dursun Ali, *Bayburt Kültüründe Kadın Tipler*, Önder Matbaacılık ve Gazetecilik, Sivas 1992.

EROL, Aydil, *Şarkılarla Şiirlerle Türkülerle ve Tarihi Örneklerle Adlarımız*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992.

FİKRET, Tefik ve PARLATIR, İsmail, *Dil ve Edebiyat Yazıları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.

GÖZLER, H. Fethi, *Örnekleriyle Türkçemizin Açıklamalı Büyük Deyimler Sözlüğü [A-Z]*, İnkılap ve Aka Kitabevi, İstanbul 1975.

GÜLSÜN, Alev, *Perver Nigar*, Cinius Yayınları, İstanbul 2023.

GÜNDOĞDU, Mürsel, *İmam Maturidi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.

GÜNDÜZ, Aka, *Giderayak*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1939.

GÜREL, Ferzan, *Evcilik Oyunu: Hikâyeler*, Kovan Kitabevi, İzmir 1962.

GÜRSES, Melek, *Mutlu Aşk Yoktur*, Salon Yayınları, İstanbul 2016.

GÜZELCE, Asuman, *Aşk Sır İstanbul*, Ötüken Neşriyat, Ankara 2014.

HAMAMİZADE, İhsan, *Laf Olsun Diye*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1949.

İLHAN, Atilla, *Dersaadet'te Sabah Ezanları*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1988.

İNSAF TURAN, İlknur, *Aşk Her Yerde Sabır*, Cinius Yayınları, İstanbul 2014.

İZGÜ, Muzaffer, *İlyas Efendi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1971.

İZZET, Şeref, "Metinlerarası İlişkiler Bağlamında Nazan Bekiroğlu'nun İsimle Ateş Arasında Adlı Romanı", Atatürk Üniversitesi, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 61, 2018, ss. 49-71.

KANDEMİR, Mehmet Yaşar, Gönül Doktoru, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1974.

KARAOŞMANOĞLU, Yakup Kadri, *Panorama (1. Cilt)*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1953.

KESKİNTEPE, Selma, *Kanatların Çırpınışı*, Ceres Yayınları, İstanbul 2018.

KISAKÜREK, Necip Fazıl, *Ulu Hakan II. Abdülhamid Han*, Büyükdoğu, E-Kitap, 2014. https://www.google.com.tr/books/edition/Ulu_Hakan/u4eEAWAAQBAJ?hl=tr&gbpv=1

KOCATÜRK, Vasfi Mahir, *Masal Zinciri*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1948.

KOÇ, Turan, *Kan Gibi Vakte Düşen*, İz Yayınları, İstanbul 2021.

KURT, İhsan, *Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey*, Kumsaati Yayıncılık, İstanbul 2008.

KUYAŞ, Nilüfer, *Ada'daki Ev*, Can Yayınları, İstanbul 2011.

KÜÇÜK, Yalçın, *İsyan (1. Cilt)*, İthaki Yayınları, İstanbul 2005.

KÜR, Pınar, *Bitmeyen Aşk*, Can Yayınları, İstanbul 1986.

KÜR, Pınar, *Sonuncu Sonbahar*, Can Yayınları, İstanbul 1992.

LAKOFF, George ve JOHNSON, Mark, *Metaforlar - Hayat, Anlam ve Dil*, Çev. Gökhan Yavuz Demir, İthaki Yayınları, İstanbul 2015.

LAWRENCE, David Herbert, *Gökkuşuğu*, Can Yayınları, İstanbul 2009.

LOCKE, John, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, Çev. Vehbi Hacıkadiroğlu, Serbest Kitaplar, Ankara, 1974.

NOYAN, Abdülkadir, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım*, E-kitap, 1956. https://www.google.com.tr/books/edition/Son_Harplerde_Salg%C4%B1n_Hastal%C4%B1klarla_Sav/weC7DwAAQBAJ?hl=tr&gbpv=0

NUR, Lale, *Arayış*, E-Kitap, 2023. <https://www.google.com.tr/books/edition/ARAYI%C5%9E/lyPBAAAQBAJ?hl=tr&gbpv=1>

ÖZ, Erdal, *Gülünün Solduğu Akşam*, Can Yayınları, İstanbul 1991.

ÖZ, Erdal, *Kanayan*, Can Yayınları, İstanbul 1992.

PALA, Şafak, *Yarım Adam-Büyük İstanbul Depremi 7,5*, E-kitap, 2020. https://www.google.com.tr/books/edition/YARIM_ADAM/AEKCEAAAQBAJ?hl=tr&gbpv=1

PARLAKPINAR, Murat ve ÇİFTÇİ, Fethullah, “Hasan Ali Toptaş’ın Uykuların Doğusu Adlı Romanı Üzerine Stilistik Bir İnceleme”, *Turkish Studies*, C:11, S: 21, 2016, ss. 339-362.

SAFA, Peyami, *Yalnızız*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1971.

SAĞLAM, Arzu, *Klasik Öncesi Çağatay Türkçesi Metinlerinde Kalıplaşmış Söz Birlikleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, Samsun 2019.

SARI, Emre, *Türkü Hikâyeleri*, Nokta Kitap, Antalya 2016.

SARIAHMETOĞLU KARAGÜR, Nesrin, “Karabağ Savaşının Çocuk Yüzleri”, *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, Ed. Emine Gürsoy Naskali ve Aylin Koç, Umut Kağıtçılık, İstanbul 2003.

SELÇUK, İlhan, *Yeni Krallar, Yeni Soyatarılar*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1974.

SEPETÇİOĞLU, M. Necati, *Konak*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1973.

SİNAN, Ahmet Turan, *Türkçenin Deyim Varlığı*, Kesit Yayınları, İstanbul 2015.

SÖZEN, Suzan, *Batmayan Güneş*, İnkılap ve Aka Kitapevleri, İstanbul 1963.

ŞENTÜRK, Ahmet Atilla, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu (4. Cilt)*, DBY Yayınları, İstanbul 2016.

ŞERİFOVA, Salide, “Nazan Bekiroğlu’nun ‘Nar ağacı’ Romanının Tür Özellikleri, Sorunları ve Sanatsal Görselleri”, *International Journal of Filologia (IJOF)*, C: 5, S: 8, 2022, ss. 66-78.

ŞİMSİR, Bilâl N., *Bulgaristan Türkleri (1878-1985)*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1986.

- ŞİRAZİ, Şeyh Sadi, *Bostan*, Ravza Yayınları, İstanbul 1967.
- ŞİRAZİ, Şeyh Sadi, *Gülistan*, Ravza Yayınları, İstanbul 2011.
- TALU, Ercüment Ekrem, *Çömlekoğlu ve Ailesi*, Berkalp Kitabevi, İstanbul 1945.
- TOKLU, M. Osman, *Dilbilime Giriş*, Akçağ, Ankara 2018.
- TOLSTOY, Lev, *Hacı Murat*, Can Yayınları, İstanbul 2018.
- Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.
- TÜRKOĞLU, Fatih, *Atatürk ve Ata Spor*, Ayrıntı Basımevi, Ankara 2019.
- USTA, Çiğdem, *Mizah Dilinin Gizemi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.
- UZUN, Muzaffer, "Metin İnşasında Sözcüksel Bağlaşıklık ve Metin Kurucu Sözcüklerin Sözlüğü: 'Nar Ağacı' Örneği", *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Özel Sayı: 1, 2023, ss. 266-297.
- WOOLF, Virginia, *Bütün Öyküleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- YEDEKÇİOĞLU, Kazım, *Kayseri Ağzı: Sözcükler*, 1989.
- Yücel Dergisi, C: 10-14, S: 60-79, E-Kitap, 1940.
- Ziya Paşa, *Tercî-i Bend- Terkîb-i Bend (Osmanlıca - Türkçe)*, Beyan Yayınları, E-kitap, 1870. https://www.google.com.tr/books/edition/Terc%C3%AE_i_Bend_Terk%C3%AEb_i_Bend_Osmanl%C4%B1ca/RL5rEAAAQBAJ?hl=tr&gbpv=1

KİTAP DEĞERLENDİRME/BOOK REVIEW

Mehmet Akif Korkmaz, ALMANYA TÜRKLERİ, Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2021, 312 s., ISBN: 978-625-7018-54-8.*

*Makbule SEVİNÇ***

Giresun Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi Doç. Dr. Mehmet Akif KORKMAZ'ın "Almanya Türkleri" adını taşıyan kitabı Arı Sanat Yayınevi tarafından 2021 yılı Kasım ayında yayımlanmıştır. Mehmet Akif KORKMAZ, lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde tamamladıktan sonra Almanya Köln Üniversitesinde lisansüstü eğitim almıştır. Hacettepe Üniversitesi Türk Halk Bilimi alanında Doğu Karadeniz Türkü Kültürü üzerine yüksek lisansını ve ardından Almanya Türkleri konulu teziyle doktorasını tamamlamıştır. Almanya'da Passau Üniversitesi Türkçe Okutmanlığı ve sonrasında Gümüşhane Üniversitesi Sosyoloji Bölümünde öğretim üyeliği yapan yazar, 2017 yılından bu yana Giresun Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümündedir. Son altı yıllık süreçte lisansüstü öğrencilerine Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun illeri folkloruna ilişkin alanlarda tez danışmanlığı yapan yazar, araştırma konularını gerçek yaşam olaylarından seçmeyi tercih etmektedir. Almanya Türkleri adlı eserin okuyucu ile buluşması, yazarın lisansüstü eğitimi ve sonrasında farklı dönemlerde Almanya'da geçirdiği uzun dönemli bir araştırma sürecinin ve yaşanmışlığın kitaplaştırılmasıyla gerçekleşmiştir. Yazarın doktora

* Gönderim Tarihi: 26.12.2023. Kabul Tarihi: 15.01.2024.

** Doktora Öğrencisi, Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, GİRESUN. makbus_28@hotmail.com, ORCID: 0009-0002-1564-9294.

tezinden ürettiği kitapta Almanya Türklerinin göç süreçlerinin, sosyal ve kültürel özelliklerinin, köken ülkeye ait gelenek ve göreneklerinin, dünyaya bakış açılarının Almanya'daki yaşamlarına etkileri ve diasporadaki yaşam farklı perspektiflerden ele alınarak tartışılmış ve değerlendirilmiştir.

Yazar, çalışma konusunun amacını Almanya'da yaşayan Türk toplumunun genel resmini çizmek ve bütüncül bir değerlendirme yapmak olarak ifade etmiştir. Almanya'da yaşayan Türklerin anlatıları, kültürleri ve dilleri bu çalışmanın üç temel noktası olarak belirlenmiştir. Kitabın Köprüler, Sınırlar, Kapılar, Hayatlar, Kimlikler adlı giriş bölümünde çalışmanın konusu, yöntemi ve yapısı üzerinde durulmuştur. Çalışmada bağlam merkezli halkbilim kuramlarından olan performans teori kullanılmış olup kişilerin anlatıları, iletişim eylemi, anlatım icrası, sözlü anlatım metni çerçevesinde değerlendirilmiştir. Saha çalışması öncesinde konuya ilişkin kapsamlı literatür taraması yapılmış ve teorik kaynaklardan yararlanılmıştır. Bu çalışmadaki alan araştırması Almanya ile Türkiye arasında geniş bir hatta gerçekleşmiş olmakla birlikte yazarın iki ayrı dönemdeki çalışmalarını kapsamaktadır. İlki 1990-1996 yılları arasında NRW eyaletinde Schwerte, Dortmund, Bochum, Mainz, Köln ve Essen gibi şehirlerde yaşantı içerisinde katılımlı gözlemlere dayanır. İkincisi ise 2008-2012 yılları arasında ise Berlin, Münih, Schwerte, Stuttgart, Regensburg, Fürth, Nürnberg, Passau, Bad Füssing ve Avusturya'nın Scharding ,Branau şehirlerinde yerleşik olan Türk toplumu ve bireyler üzerinde yapılmıştır. Almanya'da iş yerlerinde, evlerde, sosyal mekânlarda, şehirlerde yüz yüze yapılmış kayıtlı ve kayıtsız görüşmeler, gözlemler, konuşmayı destekleyici fotoğraflı belgeler, çalışmanın tabanını oluşturmaktadır. Görüşülen kişilerin cinsiyet, yaş, kuşak profilleri dikkate alınarak görüşme için hazırlanmış soru metinleri kullanılmıştır. Gerekli görüldüğü durumlarda uzaktaki görüşmecilerle telefon ve video görüşmeleri yapılmıştır. Yazarın Almanya'da uzun yıllar eğitim ve iş amaçlı bulunması nedeniyle yaşamın doğal akışı içinde sivil ve kamusal alanlarda kurduğu iletişimlerin çalışmadaki payı önemlidir. Sözlü anlatımlar anketlerle zenginleştirilmiş, Alman halkbilimci H. Bausinger'in saha çalışmalarında uyguladığı yaşayan kültür yaklaşımı doğrultusunda yorumlanmıştır.

Kitapta giriş bölümünden başka üç bölüm bulunmaktadır. Üç bölümün ardından sonuç, kaynakça, ekler, yer ve kişi adları dizini yer almaktadır. Kitabın Türkiye'den Almanya'ya İşçi Göçü ve Problemi adlı birinci bölümünde Almanya ile ilgili genel bilgilere yer verilmiş ve göç olgusu geniş bir perspektifle işlenmiştir. 1960'lı yıllardan 2020'li yıllara kadar olan süreçte Almanya Türk işçi göçünün geçirdiği değişim ve dönüşüm süreci anlatılmıştır. Misafir işçilikten kalıcı yurttaşlığa kadar geçen sürede Almanya'da üç nesil göçmen kuşak birlikte yaşamaktadır. İlk nesil göç ederken ardında ailesini ve akrabalarını ve tüm yaşanmışlıklarını bırakmıştır. İkinci nesil de ilk nesil gibi Türkiye'de doğmuş fakat diasporada yetişmiştir. Okul, meslek ve sosyal

hayatları Almanya'dadır. Türkiye'de geçirdikleri zamanlar az dolayısıyla anayurtla olan bağları ebeveynlerinkinden farklıdır. Almanya'da doğan üçüncü kuşaklar ise Almanya Türkleri, yazarın deyimiyle "Atürkler" dir. Onlar için Türkiye, geride bırakılmış atalar ülkesidir. Bu bağlamda yazarın "ilk nesil için arkada, ikinci nesil için eskide, üçüncü nesilden itibaren geçmişte kalan yurt Türkiye'dir" ifadesi dikkate değerdir.

Göçmen vatandaşların oluşturdukları göç ağları ve göç bağları kavramlarını açıklayan yazar, getto adı verilen diasporik Türk mahallelerinin oluşumları ve yapılanmaları ile ilgili kapsamlı bilgiler vermektedir. Göçmenlerin yaşamında Türkiye, hayal edilen gerçeküstü bir mite dönüşürken Almanya reel vatan olmuştur. Böylece köken dilini konuşup köken kültürüne ve dinine göre sosyal yaşamlarını oluşturdukları gettolar, göçmen vatandaşların psiko mekânları haline dönüşmüştür. Bu noktada göçün sosyolojik olduğu kadar psikolojik arka planına dikkat çekilmektedir. Bu anlamda Türkiye'de gurbetçi Almanya'da yabancı göçmen kimliğinin bireyler üzerinde oluşturduğu sosyal ve toplumsal baskının psikolojik etkileri irdelenmektedir. Yine bu bölümde Almanya Türklerinin oluşturduğu ekonomik, sosyal ve siyasal kurumlardan geniş çerçevede bahsedilmekte ve özellikle ailenin Almanya Türkleri için diğer sosyal kurumlardan çok daha önce yapılandırılmaya başladığına işaret edilmektedir. Almanya Türk işçi ailesinin gündelik yaşamları, çevreleriyle olan ilişki ve etkileşimleri dini ve kültürel aktivitelerinin kendi değerleri, gelenekleri bağlamında şekillendiği ifade edilirken kandil geceleri, dini bayramlar, sivil toplum örgütlerinin düzenlediği hemşeri, yöre eğlenceleri ve Türk yemek kültürüne ilişkin bilgiler verilmektedir.

Kitapta geçiş dönemlerine ait doğum, evlenme ve cenaze süreçlerindeki uygulamalara ait çeşitli bilgiler yer almaktadır. Gebelik durumunda doğumun hastane şartlarında gerçekleşmesi, evde bebek odası için yapılan hazırlıklar ve bebeğin kulağına ezan okuma âdetinden bahsedilmektedir. Ayrıca halk edebiyatı ürünlerinden biri olan ninnilerin çocuk yetiştirmenin önemli bir unsuru olarak yaşatılmaya devam ettiği belirtilmekte ve ninnilerden örnekler verilmektedir. Kız isteme, nişan, kına ve düğün süreçlerinden ana hatlarıyla bahsedilmekte, Türklerde evliliklerin çoğunun kendi milletinden insanlarla yapılmasına karşın Passau gibi Türk göçmenlerin az olduğu yerlerde farklı milletlerden yapıldığı ifade edilmektedir. Cenaze ve defin işlemlerinde, cenazenin din görevlisi tarafından yıkanıp kefenlenmesi, mezarın Kâbe yönünde hazırlanması vb. konularda göçmenlerin geçmişte yaşadığı problemlerden söz edilmekte bu nedenle Türklerin cenaze sektörlerini erken dönemde kurdukları dile getirilmektedir.

Yine bu bölümde etnik gıda pazarlarının, telefoncu, kuyumcu, düğün malzemecisi gibi etnik ticaret çarşılarının ve düğün salonları gibi çeşitli eğlence mekânlarının ekonomik yaşama katkılarının yanı sıra köken kültürü ile

sürdürülen bağın korunması bağlamında önem arz ettiğine değinilmektedir. Ardından Almanya eğitim sistemi ve meslek hayatına ilişkin bilgiler örneklenilerek verilmekte, göçmenlerle ilgili diğer bireysel ve kurumlar yapıları olan Konsolosluklar, Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Yunus Emre Enstitüsü, Almanya Türklerinin Diyanet Kurumu, Türkiye ve Uyum Araştırmaları Merkezi, Almanya Müslümanları Komisyonu, Sivil Toplum Örgütleri vb. işlevleri ve bu kurumlarla göçmenlerin iletişimleri ele alınmaktadır.

Aile ve Sosyal Yaşama Yansıyan Gelenek ve Dünya Görüşü adlı ikinci bölüm anlatım, sözlü kültür, iletişim ve performans teorisi olarak kitabın kuramsal kısmını oluşturmaktadır. Yazar, Almanya’da katılımlı, katılımsız gözlemler, yüz yüze görüşmeler, röportajlar, anketler vb. sahada derleme çalışması şeklinde dâhil olduğu yaşamlara ait kişisel anlatılara yer verir ve yaklaşımını anlatı çalışması olarak ifade eder. Bu anlamda, Türklerin Almanya’ya işçi göçüyle başlayan diaspora yaşantılarının tüm süreçlerini içeren, yazarın bireysel hikayelerin kişisel kurguları olarak ifade ettiği Çerkez Pekcan, Nedim Avcıbaş, Medar Bak ve Muhsin Omurca ile yapılan görüşme metinlerinin tamamını izleyen satırlara seçilmiş anlatmalıklar olarak yer verilmektedir. Kişilerin anlatıları ekseninde yaşam deneyimleri kavramlaştırılmaktadır.

Bu bağlamda Türk, Alman, Almanca, Türk kalmak, Türk olmak, Almanlaşmak, Alman olmak, gelenek, görenek, Müslümanlık ve Hristiyanlık, aile ve hısım akrabalık, komşuluk ve hemşerilik, olumlu yaşam deneyimi / başarı, olumsuz yaşam deneyimi/ başarısız” gibi kavramlara dikkat çekilmektedir. Bu kapsamda “Almancı” şöyle ifade edilmiştir:

“Türkiye’den işçi olarak çalışmaya giden ve uzun süredir Almanya’da yaşayan kişidir. Genellikle yıllık izinlerinde Türkiye’de bulunduğu veya kesin dönüş yaptığında Almancı sıfatıyla adlandırılır. Hatta onun hiç Almanya’ya gitmemiş gerideki ailesi bile Almancıdır. Yaşam tarzı, giyim kuşamı ve ekonomik seviyeleri göç öncesinde, Türkiye’deki Türklere göre farklılaşmıştır. Tavırları Almanlara benzer. Almanya’daki tutumları, dünya görüşünü, düzeni Türkiye’de arar ve bulamayınca eleştirir” (s. 197).

Başarı ve başarısızlık deneyimleri ve hayat tecrübelerinin kavramsallaştırılması örnekler üzerinden ortaya konulmakta, geniş bir perspektifle değerlendirilerek analiz edilmektedir. Bu anlamda destekleyici ve güçlü aile bağları, kökene ait değerler ve kültür ile beslenme, toplumda kabul gören statü sahibi olma, maddi ölçütler, anayurt kimliği ile diaspora kimliğini bütüncül kullanabilme, ailesi dışında başkalarına istihdam sağlayabilme, çalışkanlık, girişimcilik vb. etkenler kişilerin başarı ve başarısızlık değerlerini belirlemektedir.

Bireylerde Kimlik ve Dünya Görüşünün Oluşumuyla İlgili Meseleler adlı üçüncü bölümde Almanya Türklerinin kimlik oluşumlarına ilişkin problemler

objektif olarak tartışılmaktadır. Diasporada ana dilin kullanımının önemine değinilerek anadil eğitimi konusundaki yetersizliklere işaret edilmektedir. Yazar, aile içi bağlar, sosyal sermaye ve etnik işletmeler konularının Almanya Türklerinin analizinde önemini vurgulamaktadır. Almanya Türklerinin birlik, beraberlik ve güven duygusu zemininde geleneksel aile yapısına sahip olmasının kurdukları etnik işletmeleri başarılı şekilde yönetmelerini sağladığına değinen yazar, bu durumu Şahinler Holding, Ege türk, Gazi vb. firmalar üzerinden örneklemektedir. Kültürel baskı ve dışlanmacılığın Almanya Türklerini kendi iş yerlerini kurma ve yönetme konusunda tetikleyici olduğuna dikkat çeken yazar, Türklerin ekonomideki boşlukları fark ederek gıda dışında temizlik, inşaat vb. farklı sektörlerle de yöneldiklerini belirtmektedir. Bununla birlikte yazar, etnik işletmelerin kuruluşunu ve çeşitliliğini Türk toplumunun asimilasyona dirençli olması bağlamında geniş bir şekilde açıklamaktadır.

Özellikle göçün ilk dönemlerinde Türk göçmenlerin kimliklerinden dolayı yabancılaştırılarak kabul görmediklerinin gün yüzüne çıkarıldığı bu bölümde, göçmenlerin kültürel, sosyal ve siyasi boyutta karşılaştığı zorluklarla işaret edilmiştir. Daha önce de belirttiği gibi Almanya Türkleri kendi dillerini konuşabildikleri, kültürlerini yaşayabildikleri gettolar oluşturmuşlardır. Köken kültürünü kaybederek asimile olma korkusu ve bir arada yaşadıkları diaspora toplumuna uyum sağlayamama endişesi Türk-Alman sentezinden oluşan yeni bir toplum yapısı ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda göçmen toplum şekillenmiş dolayısıyla kimlik sınırları kaldırılmıştır.

Yazar, Türk ve Alman toplumunun kültürel kodlarını örnekler üzerinden açıklarken aradaki farklılıkların her iki tarafın da gündelik yaşantılarına ve paylaştıkları sosyal alanlardaki iletişimlerine engel teşkil etmemesi gerektiğini ifade eder. Buna karşın siyasi eylemlerde her iki kesimin de kendi kültürel kodları üzerinden çatıştıklarını belirtir. Türklerin kimliklerini ve haklarını savunmak için sorunlarını sözle, müzikle, bildirileriyle gündeme getirmeyi tercih ederken Almanların, dini semboller üzerinden çatıştıklarından bahseder. Bu anlamda özellikle 2011 yılı sonrasında yabancı düşmanlığının Alman ırkçı siyasi partisinde, ırkçı medyada ve internet sayfalarında görüldüğü görsel veriler üzerinden açıklanmaktadır.

Sonuç olarak Almanya'nın göçmenler üzerindeki yabancılık ve uyumsuzluk baskısı probleminin tarihi bir olgu olduğuna değinen yazar, Almanya Türklerinin altmış yıldır sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda atmış olduğu adımların gelecek adına umut vaat ettiğini belirtmektedir.

Yaklaşık 60 yıl önce çalışmak üzere Sirkeci'den elinde bir valizle Münih'teki tren garına inen Türk vatandaşları, uluslararası bir göç sürecini başlatmıştır. Bu bağlamda kitapta, bugün diaspora toplumu olarak Almanya'da yaşayan Türklerin göç olgusuna ait geçirdiği süreç ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel olmak üzere tüm boyutlarıyla birlikte ele alınarak değerlendirilmiştir.

Bu anlamda, yazar tarafından gerçekleştirilen geniş çaplı alan araştırması dâhilinde Türklerin misafir işçilikten yerleşik vatandaşlığa uzanan Almanya göçü olgusuna ilişkin Türk halk bilimine özgü araştırma yöntemi uygulanmaya çalışılmıştır. “Almanya Türkleri” adlı kitap konusu, yöntemi ve içeriği itibariyle halk bilimi disiplini başta olmak üzere sosyal tarih, kültürel tarih, sosyal psikoloji, göç ve kültür araştırmaları ile ilişkili birçok farklı disipline geniş çerçevede ve bütüncül şekilde önemli bir kaynak olacak niteliktedir.